

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

οί πολιτικές
δυνάμεις
τῆς Κύπρου

για τὴν ἰδεολογία

Τὸ συνέδριο τοῦ ΚΚΕ Ἐσωτ.

•
περιφερειακὴ ἀνάπτυξη
καὶ χωροταξία

μηνιαία ἐπιθεώρηση • τεῦχ. 3-4 • ἰούλιος-αὔγουστος 1976 • 40 δρχ.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

ΥΠΑΤΙΑΣ 5 ■ ΑΘΗΝΑ ■ ΤΗΛ 3246320

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος
Νίκος Κωνσταντόπουλος
Ἀριστόβουλος Μάνεσης
Δημήτρης Ν. Μαρωνίτης
Στέλιος Νέστωρ
Γρηγόρης Σηφάκης
Δημήτρης Φατούρος

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ
Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Δῆμος Μαυρομαμάτης
Γιῶργος Σεφερτζής

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Γιάννης Χάσης

ΕΚΔΟΤΗΣ: Δῆμος Μαυρομαμάτης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα ● ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε., Συγγρού 194, τηλ. 9515078-9 ● ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Λιθογραφεία Δ. Τουμαζάτου, Πεταλά 19, τηλ. 254561.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἐξάμηνη 240 δρχ., ἐτήσια 450. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπης: ἐξάμηνη 350 δρχ., ἐτήσια 700. ΗΠΑ - Καναδάς (ἀερ.): ἐξάμηνη 400 δρχ., ἐτήσια 800 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Κώστας Γιούργος, Ὑπατίας 5, τηλ. 3224131.

μηνιαία ἐπιθεώρηση ● τεύχ. 3-4 ● ἰούλιος-αὐγούστος 1976 ● 40 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μάκη Καβουριάρη	: Διακηρύξεις 'Ανεξαρτησίας και ἐξάρτησης.....	3
'Αριστείδη Μπαλτᾶ	: Μιὰ πρόκληση (ἢ πρόσκληση).....	5
'Αλέκου Παναγιώτου	: Μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐγκύκλιο Ράλλη πρὸς τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων.....	10
■		
'Αγγελοῦ 'Ελεφάντη	: Τὸ συνέδριο τοῦ ΚΚΕ 'Εσωτερικοῦ καὶ ἡ ἐλληνικὴ ἀριστερά.....	12
■		
Παύλου Λουκάκη	: Προβλήματα τῆς περιφερειακῆς δομῆς τοῦ ἐλληνικοῦ χώρου. Προοπτικὲς ἀναδιάρθρωσης.....	21
■		
Γ. Παπαδημητρίου	: Τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ διεθνὲς καθεστῶς τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας (1960-1975).....	31
Πέτρου Ν. Στάγκου	: Οἱ πολιτικὲς δυνάμεις τῆς Κύπρου.....	38
Γιώργου Α. Ρωμαίου	: 'Η Ἰταλία μετὰ ἀπὸ τὶς ἐκλογές.....	44
■		
Θ. Χατζηπανταζῆ	: Ξιφὶρ Φαλέρ: 'Η ἀποθέωση τοῦ νεοπλουτικοῦ φετιχισμοῦ.....	46
Ν. Χατζηνικολάου	: Τέσσερις Ἕλληνες ζωγράφοι τοῦ 20οῦ αἰῶνα: Θεόφιλος, Κόντογλου, Γκίκας, Τσαρούχης (Β' μέρος).....	53
Δημ. Μορτόγια	: ['Η ἀποδεικτικὴ ἀξία τοῦ μυθιστορήματος τοῦ μεσοπολέμου].....	66
■		
Louis Althusser	: Γιὰ τὴν ἰδεολογία.....	71
■		
Γ. Κεχαγιόγλου	: «'Η ποίηση τῆς ἀντίστασης στὴν μεταπολεμικὴ Ἑλλάδα. 'Η μοίρα μιᾶς γενιᾶς», τῆς Σόνιας Μπ. Ἰλίνσκαγια.....	81
Βάσως Κιζήλου	: «Πόλη καὶ Ἐπανάσταση», τοῦ Απ. Κορρ.....	86
Χρ. 'Αγριαντώνη	: «'Η ἐποχὴ τῆς γυναίκας. Τὸ κίνημα: ἱστορίες καὶ προοπτικὲς», τῆς Τζούλιετ Μίτσελ.....	89
	— Περιοδικὰ τῆς Θεσσαλονίκης.....	92
	— Βιβλιογραφία γιὰ τὸ Κυπριακὸ Πρόβλημα.....	93
	[ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ] Μία δυσοίωνα κριτικὴ, τοῦ Ε. Π. Παπανούτσου.....	94

διαγυμνουοφδαλμου

ΔΙΑΚΗΡΥΞΕΙΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΞΑΡΤΗΣΗΣ

Στην ιστορία της ανθρωπότητας υπάρχουν όρισμένες σημαντικές στιγμές που αλλάζουν την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων και εγκαينιάζουν νέες εποχές.

Έτσι, η Διακήρυξη της Άνεξαρτησίας στις 4 Ιουλίου 1776 σηματοδοτεί το ξεσκήωμα των αποίκων της Βορείου Αμερικής ενάντια στη βρετανική κυριαρχία, όπως η πτώση της Βασιλλης την μεγάλη γαλλική επανάσταση, ή κατάληψη των χειμερινών ανακτόρων τη σοσιαλιστική επανάσταση του 1917 στη Ρωσία...

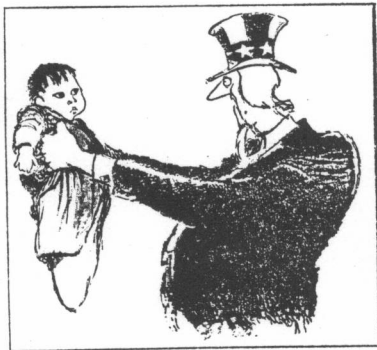
Όταν αναφερόμαστε σε μια ιστορική στιγμή τέτοιας σημασίας με άφορμή το γεγονός που τη σηματοδοτεί, πρέπει πάντα να την εντάσσουμε στο ιστορικό της πλαίσιο. Βλέπουμε τότε ότι η «οικουμενικότητα των αξιών» είναι μια πολύ σχετική έννοια και ότι οι αρχές εκφράζουν σε τελευταία ανάλυση τα ταξικά συμφέροντα αυτών που τις υπερασπίζονται. Μόνο που, σε συγκεκριμένες στιγμές, υπάρχουν τάξεις επαναστατικές και γεγονότα επαναστατικά. Ένα τέτοιο γεγονός είναι ο πόλεμος της ανεξαρτησίας στην Αμερική (1775-1783) και η Διακήρυξη του 1776. Όμως, ο επαναστατικός χαρακτήρας μιας τάξης είναι ιστορική κατηγορία. Οι Η.Π.Α. εξελίχτηκαν στην μεγαλύτερη εκμεταλλευτική και ιμπεριαλιστική δύναμη που γνώρισε ο κόσμος, και οι «αυταπόδειχτες αλήθειες» της Διακήρυξης του Τζέφφερσον δοκιμάστηκαν και δοκιμάζονται σκληρά, μέσα κι έξω απ' την Αμερική, μέσα στο κράμα του ιδεαλιστικού μυστικισμού και του ξεκάθαρου πραγματισμού, που συνθέτουν την αμερικανική κοινωνία.

Οι αρχές της Διακήρυξης δεν μπορούσαν να επικρατήσουν ακόμη και αν οι Τζέφφερσον, Φραγκλίνος, Άνταμς, Λίβινγκστον και Σέρμαν είχαν τις άγνοτερες προθέσεις. Οι 56 άστοι και γαιοκτήμονες της Φιλαδέλφειας και οι απόγονοί τους δεν μπορούσαν να αναγνωρίσουν στους «βάρβαρους Ινδιάνους», στους μαύρους, στα υπόλοιπα κύματα των μεταναστών το δικαίωμα ότι γεννήθηκαν ίσοι με τους Άγγλοσάξονες. Άς θυμηθούμε τους λόγους του γερουσιαστή Άλμπερτ Μπέβεριτζ: «ο Θεός δεν προετοίμασε επί μια χιλιετηρίδα τους τευτονικούς και τους αγγλόφωνους λαούς μόνο για έναν μάταιο και όκηρο θαυμασμό προς τον εαυτό τους. Μας έφτιαξε κύριους οργανωτές του κόσμου για να εγκαταστήσουμε την τάξη εκεί όπου βασιλεύει το χάος, μας έκανε ικανούς στη διακυβέρνηση, για να μπορέσουμε να διοικήσουμε τους γερασμένους και βάρβαρους λαούς» (Κλώντ Ζυλιέν, *Η Αμερικανική Αυτοκρατορία*, σελ. 60).

Ήταν επόμενο, οι αξίες της ανθρώπινης ζωής και της ελευθερίας, αυτών των αναφαίρετων δικαιωμάτων που ο δημιουργός έδωσε σε κάθε άνθρωπο, σύμφωνα με τη Διακήρυξη του 1776, να αποτιμηθούν με τον τρόπο που είδαμε στην κατάκτηση της Δύσης, στο Βιετνάμ, στην Καμπότζη, στον Άγιο Δομίνικο, στη Χιλή...

Διακόσια χρόνια μετά από τη Διακήρυξη, οι απόγονοι του Τζέφφερσον, του Φραγκλίνου, του Ούάσιγκτον, έπαισαν ότι οι «αυταπόδεικτες αλήθειες» της Διακήρυξης δεν είναι και τόσο αυταπόδεικτες στο αμερικανικό σύστημα.

Η ύπογραφή της Διακήρυξης από τους 56 αντιπροσώπους των 13 Βορείων Πολιτειών της Αμερικής σηματοδοτεί τη γέννηση ενός έθνους. Υπάρχουν όμως λαοί που από τον Ισπανοαμερικανικό πόλεμο του 1898 (αυτόν τον «ένδοξο μικρό πόλεμο», που οδήγησε στην προσάρτηση της Κούβας, του Πόρτο Ρίκο και των Φιλιππίνων) έχουν αρκετές αντιρρήσεις, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά την υλοποίηση των αρχών της Διακήρυξης. Είναι όλοι οι λαοί της Κεντρικής και της Λατινικής Αμερικής, οι λαοί της Νοτιοανατολικής Ασίας, και, πιο κοντά μας, ο ελληνικός, ο κυπριακός και ο τουρκικός λαός. Γι' αυτούς τους λαούς το Mayflower και η Διακήρυξη του 1776 είναι πολύ μακριά. Αντίθετα οι πόλεμοι, οι δικτατορίες, ή εκμετάλλευση και η ταπεινώση, αποτελούν άπτη και μισητή πραγματικότητα.

διαγυμνουοφδαλμου

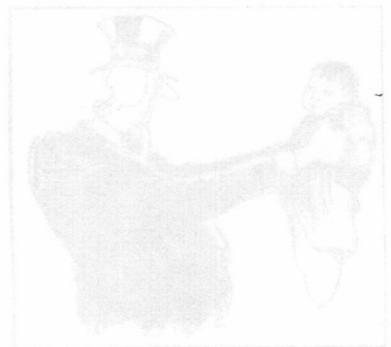
Βλέπουν ότι ή 'Αμερική κάθε μέρα δουλεύει με τὰ εργαλεία τής επιτυχίας τής (κεφάλαια, όπλα, μουσικές υπηρεσίες, πόλεμοι, επεμβάσεις), και κάθε 4η 'Ιουλίου θυμάται τις αρχές πάνω στις όποιες δημιουργήθηκε σαν έθνος. 'Ο Μάξ Λέρνερ γράφει για τήν 'Αμερική: «ένας εύτυχιςμένος λαός πιό εύκολα λατρεύει τὰ εργαλεία τής επιτυχίας του, απ' όσο έπαινει τις ύψηλές αρχές που ένέπνευσαν αυτή τήν επιτυχία».

Στις 4 'Ιουλίου, στήν 'Αμερική ή Διακήρυξη τής άνεξαρτησίας λειτουργήσε λιγότερο σαν άναφορά στήν επαναστατική άφετηρία ένός έθνους και περισσότερο σαν διαφημιστικό σήμα μιās καταναλωτικής κοινωνίας που χρησιμοποιεί τή διακοσιστή επέτειο τής άνεξαρτησίας για να πουλήσει τὰ πιό φτηνά (εύτελή) και τὰ πιό ακριβά (εύτελή) προϊόντα. "Αρνηση τής ιστορίας; ίσως κάτι χειρότερο. Μιά ειδική αντίληψη για τήν ιστορία, κατανάλωση τής ιστορίας και εξαφάνισή τής. Αυτή ή καθγήτρια ιστορία στο γυμνάσιο τής Βιρτζίνια μās δείχνει τήν αντίληψη του μέσου 'Αμερικανού για τó 1776: «ελικρινά μιλάνε πολύ, δημοσιεύουν πολλά. "Όλες αυτές οι λεπτομέρειες, όλος αυτός ό χρόνος που αφιερώνεται στις έρευνες, σε γεγονότα χωρίς άμφιβολία ένδιαφέροντα, άλλα πολύ λίγο χρήσιμα! Οι μαθητές μου κοροϊδεύουν, όμολογώ δέ ότι τó ίδιο συμβαίνει και με μένα» (*Le Monde*, 4 και 5.7.76).

'Από ελληνικής πλευράς ή επέτειος τής άνεξαρτησίας χαιρετίστηκε με ένα τυπικό μήνυμα του Προέδρου τής Δημοκρατίας προς τόν Πρόεδρο τών ΗΠΑ, και ένα μήνυμα του Πρωθυπουργού προς τó άμερικανικό έθνος. Τó δεύτερο κείμενο είναι μία *διακήρυξη έξάρτησης* τής 'Ελλάδας από τήν 'Αμερική, όπου τονίζεται ό ήγεμονικός ρόλος τών ΗΠΑ σε παγκόσμιο επίπεδο και ή διάκριση του κόσμου σε έλεύθερο και μή. Στο μήνυμα άναφέρεται ότι δέν μπορούν «να άποκλειστούν περιπτώσεις που δημιουργούν παρεξηγήσεις». 'Υπονοούνται σ' αυτή τή φράση οι επεμβάσεις τών ΗΠΑ στήν 'Ελλάδα, ό ρόλος τους στήν έπιβολή τής δικτατορίας και στο Κυπριακό; 'Ο ελληνικός λαός, από τότε που «ήλθε και πάλι άποφασιστικός άρωγός ό πραγματισμός και ό ιδεαλισμός του άμερικανικού έθνους», τήν πολιτική τής έξάρτησης τήν πλήρωσε με αίμα μέσα και έξω από τήν 'Ελλάδα, με παντός είδους επεμβάσεις, με ταπεινώσεις και άπειλές για τήν έδαφική άκεραιότητα τής χώρας του. 'Η άμβλυνση αυτής τής μισητής πραγματικότητας και ή ιδεολογική συγκόλληση μέσω 1776 άποτελούν πρόκληση.

Για τόν ελληνικό λαό, ό πόλεμος τής άνεξαρτησίας είναι ένας άπελευθερωτικός, επαναστατικός πόλεμος, και απ' αυτό τó πρίσμα ή Διακήρυξη του 1776 είναι ιστορική στιγμή μεγάλης άξίας. Σημαντική έξάλλου ύπηρεξε ή συμβολή του άμερικανικού λαού σε κρίσιμες στιγμές τής ιστορίας τής άνθρωπότητας. Σήμερα, στις ίδιες τις ΗΠΑ, πολλές δυνάμεις άμφισβητούν τήν πολιτική τής χώρας τους και άγωνίζονται για όρισμένες άυταπόδεικτες αλήθειες. 'Ενώνουν τις δυνάμεις τους με τούς λαούς όλου του κόσμου ένάντια στις βασικές συνιστώσες τής άμερικανικής πολιτικής: τήν έξάρτηση, τήν άνισότητα, τήν εκμετάλλευση, τή βία, τó παράλογο. Αυτές τις δυνάμεις χαιρετίζουμε κατά τή διακοσιστή επέτειο τής άμερικανικής άνεξαρτησίας. Τά υπόλοιπα είναι ένα τεράστιο μπαλόνι με τó έμπορικό σήμα «anniversary of independance»... για ξεπούλημα.

ΜΑΚΗΣ ΚΑΒΟΥΡΙΑΡΗΣ

διαγυμνουοφδαλμου

ΜΙΑ ΠΡΟΚΛΗΣΗ (Ή ΠΡΟΣΚΛΗΣΗ)

Έδω και μερικούς μήνες, εμείς, οί προοδευτικοί διανοούμενοι, βρισκόμαστε μπροστά σέ ένα καινούριο φαινόμενο. Πρόκειται για τή βάρβαρη εισβολή τής βιομηχανικής εργατικής τάξης στο προσκήνιο. Στο προσκήνιο τής καθημερινής, κανονικής, ρυθμισμένης και πολιτικοποιημένης ζωής μας, στο κέντρο τής Αθήνας.

Σίγουρα πρόκειται για εισβολή. Οί άπεργοί έπαψαν νά περιορίζουν τάν άγώνα τους σέ εκείνες τες μακρινές γειτονιές όπου βρίσκονται τά έργοστάσια, και πού πολλοί μόνο σάν όνομα έχουμε άκούσει. Έπαψαν άκόμη νά άρκούνται στην άνεκτή, στο κάτω κάτω, πορεία από τόν τόπο δουλειάς στο Ύπουργείο Άπασοχλήσεως ή όποιο άλλο. Οί άπεργοί σήμερα *εισβάλλουν* στο κέντρο τής Αθήνας *γά νά θέσουν εκεί* τó πρόβλημά τους.

Σίγουρα πρόκειται για βάρβαρη εισβολή. Οί άπεργοί δέν μοιάζει νά σέβονται καθόλου τες συνήθειές μας, τήν πολιτικοποίησή μας, τήν προοδευτικότητα και τήν εύθύνη μας. Οί άπεργοί τής ΜΕΛ στρατοπεδεύουν στην πλατεία Συντάγματος, χωρίς νά σκέφτονται τήν άλγεινή έντύπωση πού θά προξενήσουν στους τουρίστες (και όχι μόνο σ' αυτούς). Παραπέρα, ζητάνε τή συμπαράσταση τών φοιτητών με τέτοιο άτσαλο τρόπο ώστε ό υπεύθυνος έκφραστής τους, ή ΕΦΕΕ, νά βρεθεί σέ πολύ δύσκολη θέση. Πιό πρόσφατα οί άπεργοί του Ματσούκη έκλέγουν τά Προπύλαια για κέντρο προπαγάνδισης του άγώνα τους. Έτσι, λίγο άργότερα, και για νά μη γενικευτεί αύτή ή συνήθεια, οί πρυτανικές άρχές του άποχουντοποιημένου (και άρα, τουλάχιστον στην κύρια πλευρά, δημοκρατικού) Πανεπιστημίου βρίσκονται στην άνάγκη νά ζητήσουν τή βοήθεια τής άστυνομίας για τήν άπομάκρυνση τών άπολυμένων εργατών συνδικαλιστών πού διάλεξαν τά ίδια τά Προπύλαια για τήν άπεργία πείνας τους. Οί εργατές λοιπόν όχι μόνο εισβάλλουν στο κέντρο τής Αθήνας άλλά εισβάλλουν χωρίς καν νά μεθοδεύουν αύτήν τήν εισβολή, χωρίς καν νά ρωτάνε ούτε τά κόμματα τής άντιπολίτευσης, ούτε τες προοδευτικές νεολαίες, ούτε τες δημοκρατικές πανεπιστημιακές άρχές, ούτε τήν ΕΦΕΕ ούτε κανέναν από όλους επιτέλους τούς καταξιωμένους φορείς τής σημερινής μας προοδευτικότητας.

Και έτσι, ό ζωτικός πολιτικός μας χώρος (και όχι μόνο πολιτικός) βρίσκεται συχνά κατειλημένος από ανθρώπους πού δέν είμαστε εμείς. Τά Προπύλαιά μας, ό χώρος τόσων παμφοιτητικών και παλλαϊκών συγκεντρώσεων, και τó Πολυτεχνείο μας, ό χώρος του άντιστασιακού έπους, φαίνεται ότι δέν μάς άνήκουν πιά. Οί άπεργοί (πού, σημειωτέον, πολλοί άπ' αυτούς ψήφισαν Νέα Δημοκρατία στις τελευταίες έκλογές) διεκδικούν κι αύτοί τή χρήση τους και μάς *επιβάλλουν* νά τούς άντικρίσουμε, νά μάθουμε τά παράξενα όνόματα τών εργοστασίων πού δουλεύουν, νά δούμε τες άγνωστές μας φυσιογνωμίες τους, νά άκούσουμε τά συνθήματά τους.

Πώς άλλιώς μπορεί νά χαρακτηριστεί αύτό τó φαινόμενο, άν όχι βάρβαρη εισβολή. Και τι είναι μιá εισβολή, άν δέν είναι πρόκληση;

Άλλά άς δούμε τά πράγματα με κάποια τάξη. Πολλοί από έμάς, τούς προοδευτικούς διανοούμενους, δηλώνουν μαρξιστές (ή και μαρξιστές). Σάν τέτοιοι, θά έπρεπε νά είναι περίπου ύποχρεωμένοι νά άναγνωρίσουν ότι κινητήρια δύναμη τής ιστορίας είναι *ή πάλη τών τάξεων* (ύπογραμμίζω: *τών τάξεων*, όχι τών μυστικών ύπηρεσιών —ΣΙΑ κ.λπ.— και τών πρακτόρων τους, όχι τών κομμάτων, τών πολιτικών άρχηγών και τών ένγένει έκπροσώπων, όχι τών βασιλοχουντικών

του Jan Mtodozeniec

διαγυμνουοφδαλμου

και των προβοκατωρων, αλλα των ταξεων). Και αυτη η θεμελιακη αρχη, μεταφερ-
 μενη στα καθ' ημας, θα σημεινε οτι η βασικη διαιρεση της ελληνικης κοινωνιας
 δεν ειναι η διαιρεση σε δεξιουσ, κεντρωουσ και αριστερους. Η βασικη διαιρεση
 της ελληνικης κοινωνιας ειναι η διαιρεση της σε ταξεις. "Ομως, ειμαστε
 υποχρεωμενοι να παρατηρησουμε οτι τούτη η θεμελιακη αρχη πολυ λιγο εχει
 ληφθει ουσιαστικα και εμπρακτα υποψη απο τους ελληνες προοδευτικους
 διανοουμενους που δηλωνουν μαρξιστες. Σιγουρα οι λογοι ειναι πολλοι και η
 εξηγηση συνθετη. Έντελωσ ενδεικτικα, αναμεσα στους αντικειμενικους λογους,
 μπορουμε να αναφερωμε την μεγαλη κοινωνικη κινητικότητα, την παλλαικότητα
 ορισμενων εκδηλωσεων, τη συχνότητα των πολιτικων κρισεων, των εξωτερικων
 επεμβασων, των πραξικοπηματων κ.λπ. —λογιοι που παρηγαγαν μια εικόνα
 κοινωνικης «ασαφειας» σχετικα με την εδω ταξικη διάρθρωση, και εμοιαζαν να
 δειχνουν οτι κάπου «αλλου» βρισκεται η κινητήρια δύναμη της ελληνικης
 κοινωνιας. Πέρα απ' αυτα, η βιαιότητα των πολιτικων συγκρουσεων, η ταυτιση,
 απο την μερια της εξουσιας, σχεδον κάθε αντιπολιτευόμενης φωνης με τον
 κομμουνισμο, και η προσπαθεια βιαιης καταστολης της, αμβλυναν, μέσα απο τα
 ιδια τα πράγματα, μέσα απο την αμειλικτη καθημερινη πραγματικότητα των
 εξοριων, των φυλακων, των βασανιστηριων, μέσα απο την ανάγκη ένότητας
 απέναντι στην αμεσότητα του υλικου εχθρου, αμβλυναν λοιπον την αναγκαιότη-
 τα πραγματικης ιδεολογικης σύγκρουσης, εξαφάνιζαν ουσιαστικα τη δυνατότητα
 ορθέτησης του πραγματικου, δηλαδη του επαναστατικου μαρξισμου και των
 προοδευτικων, ίσως, ιδεολογιων, αλλα ιδεολογιων που του ηταν ξενες, δηλαδη,
 σε τελευταία ανάλυση, αντίπαλες.

"Ετσι, πέρα απο την ίδια την «ασαφεια» της ελληνικης κοινωνιας, η ιδιαίτερη
 βια του κρατικου (και οχι παρακρατικου) μηχανισμου επικαθόριζε την ασαφεια
 των ιδεων των προοδευτικων διανοουμενων για αυτη την κοινωνια. Σχεδον ολοι
 οι ασχολήθηκαν με την μελέτη της πήραν ουσιαστικα τον δημοσιολογικο και
 τον δημοσιογραφικο δρομο και οχι τον δύσκολο επιστημονικο δρομο, αυτον που
 θα ανάδειχνε τις ταξικες αναγκαιότητες και αυτης της ιδιας της κοινωνικης
 «ασαφειας». Τελικα ο μαρξισμοσ των προοδευτικων διανοουμενων δεν ηταν και
 δέσμευση απέναντι σε ένα σύστημα εννοιων ταξικα και επιστημονικα καθορισμέ-
 νων. Ήταν μόνο πολιτικη δέσμευση ενάντια στον κρατικο μηχανισμο και τη βια
 του.

Και να το πρώτο επίπεδο της πρόκλησης. Η εισβολή της αγωνιζόμενης
 βιομηχανικης εργατικης τάξης στο προσκήνιο της πολιτικης ζωης μας τοποθετεί
 μπροστα στο δίλημμα: Είμαστε ετοιμοι να πετάξουμε στο καλάθι των άχρηστων
 ολες τις δημοσιογραφικες (και ταξικα ουτε ούδέτερες, ουτε άθωες) αντιλήψεις
 μας για την κίνηση της ελληνικης κοινωνιας; "Οπως και ολες τις σοβαροφανεϊς
 «θεωρίες» που ήρθαν απο το εξωτερικο η οικοδομήθηκαν στη βάση αυτων των
 αντιλήψεων, λογουχάρη για την «εξαφάνιση» της εργατικης τάξης, την «επιστη-
 μονικοτεχνικη επανάσταση» και τη «συγχώνευση» διανοητικα και χειρονακτικα
 εργαζομένων, τη «δράκα των επίορκων αξιωματοικων» που με την καθοδήγηση
 της ΣΙΑ εκαναν το πραξικόπημα κ.λπ. κ.λπ.; Με άλλα λόγια, είμαστε σε θέση να
 πάρουμε στα σοβαρά τη σημερινη κίνηση της εργατικης τάξης και να δοουμε οτι
 αυτη η κίνηση ειναι συνώνυμη με τη συγκρότησή της σε τάξη, τελικα τάξη για τον
 εαυτο της; Είμαστε ετοιμοι παραπέρα να δοουμε οτι αυτη η τάξη (μαζι με τους
 αγρότες που παράγουν αυτα που τρώμε) ειναι η μόνη γνήσια εθνικη τάξη;
 Δηλαδη η τάξη που δεν εχει ανάγκη ξένα δεκανίκια, που, στο βαθμο που
 συγκροτείται σε τάξη για τον εαυτο της, μπορει, μόνο αυτη και μόνο τότε, να
 θέσει και να λύσει όλα τα βασικα φλέγοντα και χρόνια προβλήματά μας —εθνικη
 ύποτέλεια, αποδορυφοροποίηση, Κυπριακό, ολόπλευρη στήριξη στις δικές μας
 δυνάμεις, ριζικη αναδόμηση της ελληνικης κοινωνιας σε μια εθνικη βάση; Τελικα,

www.dia.gr

διαγυμνουοφδαλμου

οτι πραγματικά πρόκειται για την δύναμη *ήγετική τάξη* της ελληνικής κοινωνίας; Βέβαια, όλα αυτά δεν είναι καινούρια. Είναι πράγματα που έχουν είπωθει χιλιάδες φορές, πράγματα που είτε έχουν «απορριφθεί» είτε έχουν μετατραπεί σε θρησκευτικά δόγματα. Πάντως ένα είναι σίγουρο: η ύπαρξη της σημερινής κίνησης της εργατικής τάξης ξαναθέτει αντικειμενικά στο προσκήνιο, είτε το θέλουμε είτε όχι, αυτά τα «γνωστά» πράγματα. Παραπέρα, η εισβολή της στους χώρους μας *αναγκάζει* εμάς, τους προοδευτικούς διανοούμενους, πάλι είτε το θέλουμε είτε όχι, με τόν έναν ή τόν άλλο τρόπο, έτσι ή αλλιώς, άμεσα ή έμμεσα, κραυγαλέα ή σωπηρά, να τοποθετηθούμε πάνω σ' αυτά. Αυτή είναι η ουσία του πρώτου επιπέδου της πρόκλησης.

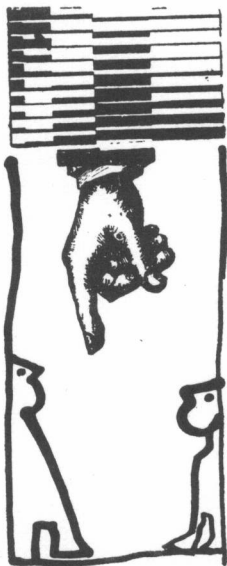
Όμως το πράγμα δεν τελειώνει εδώ. Το πρόβλημα δεν είναι πρόβλημα γνωσιολογικής άναφοράς, και δεν αρκεί να δηλώσουμε ή να διακηρύξουμε «πιστεύουμε εις τόν μαρξισμόν» (ή *και εις τόν μαρξισμόν*) και ότι, όντως, με τις δικές του έννοιες πορεύεται ή σκέψη μας. "Αν σκαλίσουμε λίγο παρακάτω, θα διαπιστώσουμε ότι μάς επιφυλάσσονται έκπληξεις ίσως όδυνηρές, ότι το πρόβλημα αρχίζει από δω και πέρα. "Ας εξηγηθούμε. Τίθεται το φαινομενικά απλό και εύλογο ερώτημα: Ποιές είναι οι συνθήκες, ποιές είναι οι *ιδεολογικές και πρακτικές προϋποθέσεις*, ώστε πραγματικά να ενεργοποιηθούν στα κεφάλια μας οι παραπάνω αλήθειες, ώστε να αποκτήσει ύλική υπόσταση, να γίνει κινητήρια για μάς δύναμη το δίλημμα που επισημάναμε; "Ας δούμε το πράγμα από πιο κοντά.

Από την μιá μεριά, υπάρχει ή κίνηση του βιομηχανικού προλεταριάτου, υπάρχουν οι χειρόνακτες προλετάριοι, υπάρχουν οι άπεργοί. Με τη γνωστή λίγο πολύ κατάστασή τους: σχετικά χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, αποσπασματικές σε μεγάλο βαθμό γνώσεις για τη σημερινή γενική κατάσταση, ατέλειες στον τρόπο έκφρασης. Τέλος με βαθμό πολιτικής συνειδητοποίησης (όπως τουλάχιστο την έννοούμε εμείς) γενικά τόσο μικρό ώστε να μπορούμε να πούμε, χωρίς πολλά περιθώρια λάθους, ότι το μόνο που ξέρουν είναι ότι έχουν δίκιο να αγωνίζονται.

Από την άλλη μεριά, είμαστε εμείς, οι διανοητικά εργαζόμενοι προοδευτικοί διανοούμενοι. Με το πολιτιστικό επίπεδο και τις σπουδές μας (ένδεχόμενα και στο έξωτερικό), με τη δυνατότητα κίνησής μας στις διάφορες έπιστημονικές και καλλιτεχνικές σφαίρες, με τη γνώση μας των κλασικών, με την πολιτικοποίησή μας. 'Η διαφορά είναι τόσο έμφανής, ή απόσταση τόσο μεγάλη, ώστε να τολμάει κανείς να πει ότι στην ουσία πρόκειται για *ταξική απόσταση*, για *ταξική διαφορά*.

Προφανής ίσως διαπίστωση αλλά μεγάλη κουβέντα. Σίγουρα θύελλες διαμαρτυριών, τόνοι επιχειρημάτων, όργη και περιφρόνηση θα έπιστρατευθούν να την κατακεραυνώσουν. Και είναι περίπου σίγουρο ότι —πέρα από τόν πρωτογονισμό και την απλοϊκότητα μιás τέτοιας ξερής διαπίστωσης— όλόκληρο το όπλοστάσιο των διαμαρτυριών και επιχειρημάτων θα οικοδομηθεί στη βάση της πολιτικοποίησής μας, της αποδειγμένης έμπρακτα προοδευτικότητάς μας, στο όνομα των αγώνων και των προσωπικών θυσιών μας. Με άλλα λόγια στη βάση της *ήσυχης συνειδησής μας* που μάς παρηγορεί πώς στα χρόνια της χούντας και παλαιότερα αποδείξαμε *έμπρακτα* την προοδευτικότητά μας. (Μήπως τα στρατοδικεία, οι φυλακές, τα ξερονήσια δεν τα γέμισαν ουσιαστικά φοιτητές, έπιστήμονες, στελέχη πολιτικών κομμάτων, δηλαδή ή προοδευτική διάνοηση, άνθρωποι από μάς;)

Άλλά γιατί προβλέπεται τόση φασαρία; Άπλούστατα γιατί αυτή ή διατύπωση καθορίζει ως ιδεολογική και πρακτική προϋπόθεση για να ενεργοποιηθεί πρακτικά το δίλημμα που αναφέρθηκε, και υπαγορεύει ως περιεχόμενο της άπαιτησης να πάρουμε στα σοβαρά τη σημερινή κίνηση του βιομηχανικού προλεταριάτου, *την ύποταγή μας*, κοινωνικά (δηλαδή σαν προοδευτικοί διανοούμενοι) στις

του Jan Miodożeniec

διαγυμνουοφθαλμοι

σημερινές ανάγκες και απαιτήσεις αυτής της κίνησης.

Και εδώ βρίσκεται η πραγματική πρόκληση. Μια τέτοια ύποταγή ουσιαστικά απαιτεί να αναποδογυρίσουμε περίπου όλα όσα κάναμε μέχρι σήμερα, όλα όσα πιστεύαμε σωστά. Ουσιαστικά απαιτείται να αλλάξουμε χώρο κίνησης και πλαίσιο αναφοράς. Να εγκαταλείψουμε (έστω μόνο με τὸ μυαλό μας) τὸ κέντρο τῆς Ἀθήνας και τὰ ἐκεῖ τεκταινόμενα και νὰ μεταφερθοῦμε (έστω και νοερά) σὲ ἀπόμακρους και ἀγνωστους ἐργατικούς χώρους —τόπους δουλειᾶς και κατοικίας. Νὰ πάψουμε νὰ ἀναφερόμαστε στὰ πολιτικά πράγματα, στις διαμάχες τῶν κομμάτων (στὴ Βουλὴ ἢ στὸ ἐσωτερικό τους), στὴν πολιτική, καλλιτεχνική και πνευματική κίνηση τοῦ κέντρου τῆς Ἀθήνας *σὰν πράγματα καθεαυτὰ και αὐτονομημένα*. Ἀπαιτεῖται νὰ δοῦμε αὐτὰ τὰ ἴδια πράγματα ἀπὸ τὴ σκοπιά, ἀπὸ τὸ φίλτρο τῶν προοπτικῶν και τῶν δυσκολιῶν ἀνάπτυξης τῆς κίνησης τῆς ἐργατικῆς τάξης. Νὰ πάψουμε δηλαδὴ νὰ δίνουμε στις ἀπεργίες τὴ σημασία δευτερεύουσας εἰδησης φιλανθρωπικῆς ἀπόχρωσης ποὺ συνήθως τῆς δίνουν οἱ προοδευτικές ἐφημερίδες. Καὶ νὰ δοῦμε στις ἐργατικὲς κινητοποιήσεις τὴν μήτρα ἀπ' ὅπου γεννιοῦνται νέες σχέσεις, σχέσεις ἀπελευθέρωσης, σχέσεις ποὺ ὑποθηκεύουν τὸ ἴδιο τὸ δικό μας μέλλον. Μόνο ἔτσι θὰ πάψει και ἡ «πολιτικὴ πρακτικὴ» τοῦ ἀντιπολιτευτικοῦ καταγγελιολογικοῦ σχολιασμοῦ τῶν κυβερνητικῶν πράξεων. Δηλαδὴ τελικὰ τὸ παράπονο ὅτι ἡ ἐξουσία δὲν κάνει καλὰ τὴ δουλειά της, ὅτι στενεύει τὰ δημοκρατικά περιθώρια, ὅτι δὲν «βλέπει» τοὺς κινδύνους ποὺ ἀπειλοῦν τελικὰ και αὐτὴ τὴν ἴδια. Θὰ μπορέσει δηλαδὴ νὰ ἀναληφθεῖ ἡ προσπάθεια ἀνάλυσης *τῶν ἀντικειμενικῶν ἀναγκαιοτήτων*, τῶν καθορισμένων ἀπὸ τὴν πορεία τῆς ταξικῆς πάλης, ὅπου ἐγγράφεται ἡ κυβερνητικὴ πολιτικὴ και οἱ ἐπιμέρους πράξεις της.

Και ὅλα αὐτὰ τὰ τόσο πολλά (ἢ τόσο λίγα) δέρονται και ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ θεμελιακὴ ἀπαιτήση νὰ αλλάξουμε τὴν εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὸν ἑαυτὸ μας και τὸ ρόλο μας, νὰ ὑποσκάψουμε ριζικὰ τὰ θεμέλια τῆς ἡσυχῆς ἀντιστασιακῆς μας συνειδησης, νὰ ἀναγνωρίσουμε τελικὰ και νὰ ἀντιμετωπίσουμε συνειδητὰ τοὺς ταξικούς προσδιορισμοὺς αὐτῶν τῶν θεμελιῶν. Ἔργο βαρὺ, ποὺ ὁ φόβος ἀνάληψής του θὰ οἰκοδομήσει συστήματα ἀπώθησης, ὀλόκληρους μηχανισμοὺς ἀμυνας, αὐτοπροστασίας, δικαιολόγησης και αὐτοδικαίωσης.

Και ἴσως ἐνόψει τέτοιων ἀμυντικῶν μηχανισμῶν, χρειάζεται μιὰ ἀπὸ τὰ πρὶν διευκρίνιση. Ὅσα προηγούνται δὲν θέλουν μὲ κανέναν τρόπο νὰ «θεοποιήσουν» τὴν ἐργατικὴ τάξη και νὰ τὴν ἀναγάγουν σὲ φιλοσοφικὴ λίθο τῶν σημερινῶν μας προβλημάτων. Ἀκόμη λιγότερο δὲν θέλουν νὰ δημιουργήσουν συμπλέγματα ἐνοχῆς και ἀλυσίδες τύψεων στοὺς προοδευτικούς διανοοῦμενους. Τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι ἠθικό, εἶναι πρόβλημα κοινωνικό και πολιτικό, δηλαδὴ ταξικό. Παραπέρα, ὅσα προηγούνται θέλουν, σὲ τελευταία ἀνάλυση, νὰ ἀναδείξουν τὴ σημασία, τὸ ρόλο, τὴν ἀνάγκη ὕπαρξης, ἄρα και τὴν εὐθύνη, τῶν προοδευτικῶν διανοοῦμενων. Τὸ ἑλληνικὸ λαϊκὸ κίνημα οὐδέποτε ὑστέρησε σὲ ἀγωνιστικότητα, παλικαριά, πρωτοβουλίες, ἡρωισμοὺς ἢ θυσίες. Ἄν τοῦ ἔλειψε κάτι, αὐτὸ ἦταν ἐπαναστάτες διανοοῦμενοι, μὲ ὅλη τὴ σημασία αὐτῶν τῶν δύο λέξεων. Δηλαδὴ διανοοῦμενοι ποὺ νὰ μὴν ἐπιδιώκουν, συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητὰ, νὰ *χρησιμοποιήσουν* τὸ κίνημα γιὰ δικούς τους σκοποὺς, ἀλλὰ διανοοῦμενοι ποὺ νὰ τοποθετοῦνται *ἀνεπιφύλακτα* στὴν ὑπηρεσία του, νὰ ὑποτάσσουν τις κοινωνικὲς και τις προσωπικὲς προοπτικὲς τους στις ἀπαιτήσεις και τις ἀνάγκες τῆς ὀλόπλευρης ἀνάπτυξης του και νὰ γίνονται ἔτσι ἱκανοὶ νὰ συνοψίζουν και νὰ διατυπώνουν τις ἐμπειρίες και τις ἀγωνιστικὲς πρωτοβουλίες του, ὥστε αὐτὸ νὰ προχωράει παραπέρα. Τελικὰ, μόνο ἂν ὑπάρξουν τέτοιοι διανοοῦμενοι εἶναι δυνατό κάποτε νὰ σταματήσει ἡ οἰσσύφια προσπάθεια τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, και

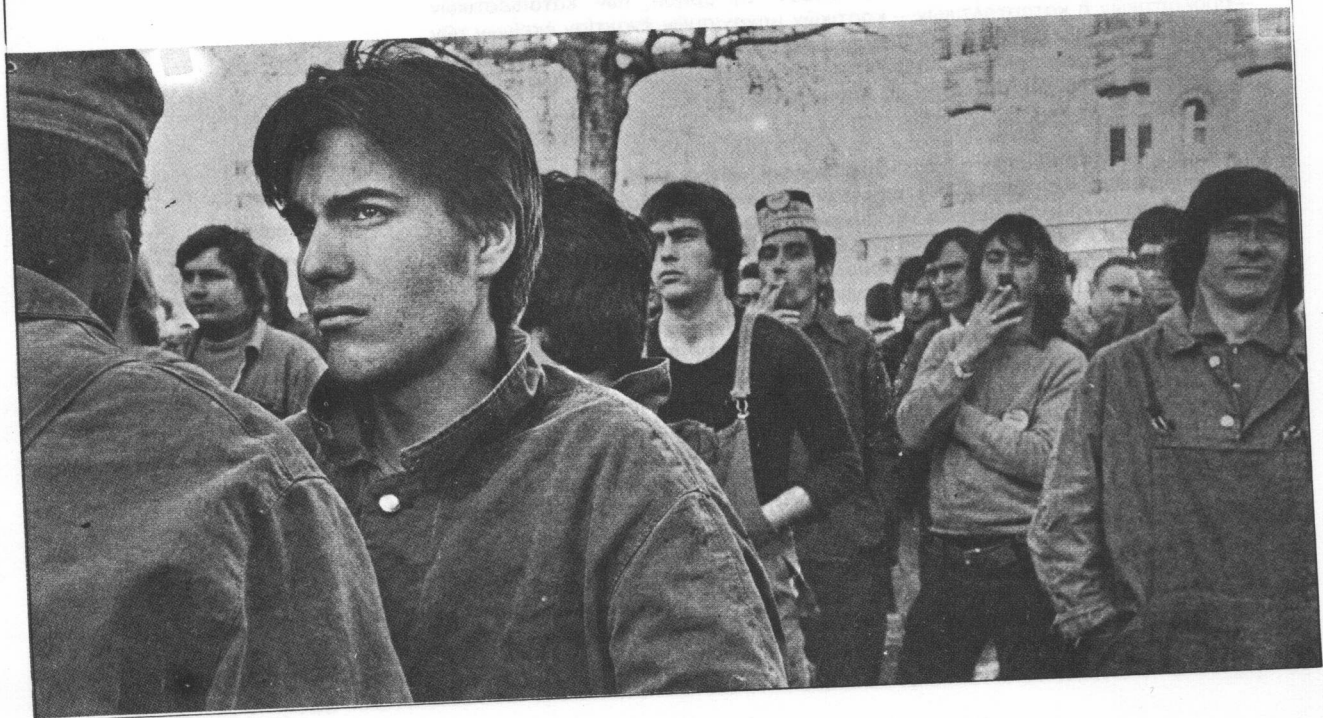
διαγυμνουοφδαλμου

να κερδίσει αυτός εκείνη τή νίκη που θα είναι και ή πρώτη συνθήκη τής ολόπλευρης άπελευθέρωσής του.

Τούτο τὸ κείμενο τελικά θέλει μόνο άπλά να έντοπίσει τήν προϋπόθεση για τήν ύπαρξη τέτοιων διανοουμένων, και τις βαριές άπαιτήσεις που αυτή επιβάλλει στα φτερουγίσματα του θεωρητικού νου τής σημερινής προοδευτικής διάνοσης. Τίποτε παραπάνω, και αυτό ήδη είναι πολύ. 'Η πληρωμή αυτού του τιμήματος, ή πραγματοποίηση ή όχι αυτής τής προϋπόθεσης θα δείξει αν ή σημερινή εισβολή τής εργατικής τάξης στους χώρους μας θα παραμείνει πρόκληση ή θα μετατραπεί σε πρόσκληση όπου θα άπαντήσουμε καταφατικά.

Και για να τελειώνουμε, λίγα λόγια και για τὸ ίδιο τούτο τὸ κείμενο. 'Η παρούσα πολιτική στιγμή βρίσκεται —και δέν είναι τυχαίο— στον άστερισμό τής προβοκατορολογίας, δηλαδή τών προκλήσεων. Παράλληλα, ὁ Πολίτης, είτε τὸ θέλει είτε όχι, είναι περιοδικὸ τής σημερινής προοδευτικής διάνοσης. Τά δυὸ αυτά δεδομένα συνιστοῦν έναν άκατανίκητο πειρασμό: τήν προκλητική γραφή ένὸς κειμένου που φιλοδοξεῖ να ταραξει λίγο τὰ νερά τής ήσυχης προοδευτικής συνείδησης. 'Αλλά και κάτι άκόμη. 'Η συγγραφική συμμετοχή σε ένα περιοδικὸ ὅπως ὁ Πολίτης άποτελεῖ άντικειμενικά, στίς παράξενες έλληνικές συνθήκες, και στοιχείο κοινωνικής άνάδειξης του γράφοντος στο χώρο τής προοδευτικής διάνοσης. Διαδικασία άνεξέλεγκτη και ένδεχόμενα επικίνδυνη. "Έτσι ὁ προκλητικός χαρακτήρας τούτης τής γραφής ίσως άποτελεῖ άνεπαρκές —και ίσως διφορούμενο— μέσο άμυνας άπέναντι σε μιὰ τέτοια άνεξέλεγκτη διαδικασία. 'Ο διφορούμενος χαρακτήρας μιās τέτοιας άμυνας έγκειται στο γεγονός, που δέν θα πέρασε άπαρατήρητο άπό τὸν άναγνώστη, ὅτι ὁ γράφων άνήκει κι αυτός προφανώς στην περι ής ὁ λόγος διάνοση. Μὲ άλλα λόγια, ὅτι ή παρούσα έγγραφη πρόκληση (ή πρόσκληση σε συγκεκριμένη συζήτηση) άποτελεῖ πριν άπ' όλα και διατύπωσή της για τὸν ίδιο τὸν γράφοντα.

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΜΠΑΛΤΑΣ

διαγυμνουοφδαλμου

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΕΓΚΥΚΛΙΟ ΡΑΛΛΗ ΠΡΟΣ ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ἡ κοινωνικοοικονομική ἐξουσία διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν πολιτική ἐξουσία γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἀστική κοινωνία. Μὲ τὸ «κράτος δικαίου» —δηλαδὴ «τὸ κράτος εἰς τὸ ὁποῖον οἱ ἀσκούντες τὴν κρατικήν ἐξουσίαν περιορίζονται διὰ κανόνων δικαίου ὅσον ἀφορᾷ τὰς σχέσεις των πρὸς τοὺς ὑπηκόους, τῶν ὁποίων οὕτω διασφαλίζεται ἀποτελεσματικῶς πῶς ἡ νομική θέσις καὶ ἡ ἀτομική αὐτοτέλεια»— θεσμοθετεῖται καὶ ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στοὺς προσωπικούς φορεῖς τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας καὶ στὰ ἐπιμέρους οἰκονομικά συμφέροντα.

Στὸ σύγχρονο ἀστικό κράτος ἐνυπάρχει λοιπὸν μιὰ βαθιὰ ἀντίφαση: Στὴν «ἀνταλλακτική ἀξία» του εἶναι τὸ κράτος ὅλου τοῦ λαοῦ, ὁ μοναδικὸς καὶ ἀναγκαῖος ὑπηρετὴς τῶν γενικῶν συμφερόντων. Ἀντίθετα, στὴν «ἀξία χρήσης» του εἶναι τὸ κράτος ποὺ διαμεσολαβεῖ τὴν ἐξουσία τῆς ἀστικῆς τάξης. Οἱ δύο αὐτὲς «ἀξίες», ποὺ συναποτελοῦν τὴν πραγματικότητα τοῦ ἀστικοῦ κράτους, παράγουν μιὰν ἀντίστοιχη διάσπαση τῆς νομιμοποίησής του: ἀπὸ τὴν μιὰ μεριά τονίζονται καὶ ἐπαινοῦνται ὁ αὐτοπεριορισμὸς καὶ ἡ ὑπερταξική («ἐθνική») λειτουργία τῶν ποικίλων κρατικῶν μηχανισμῶν, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη διατηρεῖται ἡ θεσμοθέτηση ὄχι μόνο τῆς κοινωνικῆς ἐκμετάλλευσης ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς καταπίεσης τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Αὐτὴ ἡ συνύπαρξη τοῦ φιλελεύθερου καὶ τοῦ αὐταρχικοῦ στοιχείου ἐκδηλώνεται καὶ συγκεκριμενοποιεῖται κατὰ κανόνα ὡς ἑξῆς: Ἡ ἄρχουσα τάξη καὶ οἱ πολιτικές της ὀργανώσεις οἰκειοποιοῦνται καὶ προσπαθοῦν νὰ μονοπωλήσουν τὶς ἀτομικὲς καὶ πολιτικὲς ἐλευθερίες ἐνῶ συγχρόνως ἐπικαλοῦνται καὶ δικαιολογοῦν τὴ χρήση τῶν καταπιεστικῶν —προληπτικῶν ἢ κατασταλτικῶν— κρατικῶν μηχανισμῶν ἐναντίον ἐκείνων τῶν κοινωνικοπολιτικῶν δυνάμεων ποὺ ἀμφισβητοῦν τὴν ἐξουσία τους. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι μιὰ χαρακτηριστικὴ «ἀμφιθυμία» τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας σχετικὰ μὲ τὸ κράτος δικαίου καὶ τὴν πολιτικὴ δημοκρατία.

Ἐποδειγματικὴ ἐπιβεβαίωση τῆς «ἀμφιθυμίας» αὐτῆς εἶναι ἡ ἐγκύκλιος τοῦ Ἐπιμετροῦ Παιδείας (20.4.1976) πρὸς τὴν πρυτανεία τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων μὲ ἀφορμὴ δύο ψηφίσματα τῆς συγκλήτου (2 καὶ 14.4.76) ποὺ ἀναφέρονταν στὸν ξυλοδαρμὸ φοιτητῶν καὶ καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου ἀπὸ ἀστυνομικά ὄργανα, καθὼς καὶ στὴν ὑποπτη παρουσία καὶ δραστηριότητα ὀρισμένων «πολιτῶν» ποὺ ἀνάγκασαν τὸν Κοσμήτορα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, καθηγητὴ Ἐμ. Παπαθωμόπουλο, νὰ δηλώσει κατὰ τὴ συνεδρίαση τῆς Συγκλήτου: «συμπεραίνω λοιπὸν ἀπὸ αὐτὸ ὅτι οἱ γνωστοὶ χαφιέδες τέθηκαν πάλι σὲ διατεταγμένη ὑπηρεσία, χάριν τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς τάξεως».

Στὴν περιγραφή τοῦ ξυλοδαρμοῦ ἀπὸ τὸν συγκλητικὸ καθηγητὴ Φράγκο — «στάθηκα μπροστὰ στοὺς φοιτητὲς καὶ φώναξα πρὸς τοὺς ἀστυνομικούς νὰ σταματήσουν νὰ χτυποῦν ἀπὸ ἔξω αὐτοὺς ποὺ ἦσαν μέσα στὴν αἴθουσα τοῦ ἰσογείου τοῦ δικαστηρίου. Τότε μοῦ ἐπετέθησαν τρεῖς τέσσερες χωροφύλακες μὲ κλόμπς καὶ μὲ χτύπησαν στὸ κεφάλι»— ὁ κ. Ράλλης δὲν βρῆκε ἄλλη ἀπάντηση ἀπὸ τὴ διακήρυξη τῶν ἀρχῶν του περὶ... πειθαρχημένης δημοκρατίας: ἐπικαλούμενος τὴν ἀνεξαρτησία τῆς δικαιοσύνης, ἔσπευσε νὰ ἐνημερώσει τὴ συγκλήτου γιὰ τὶς «συνταγματικὲς» τῆς ὑποχρεώσεις: «...πάντα ταῦτα καὶ ἀσχέτως ἀγαθῶν προθέσεων ἢ τῆς ἀνταποκρίσεως πρὸς τὰ πράγματα εἶναι ἐκδηλὸν ὅτι ἀποτελοῦν κατάφωρον παραβίασιν τῶν Συνταγματικῶν διατάξεων περὶ ἀνεξαρτησίας τῆς Δικαιοσύνης».

διαγυμνουοφθαλμοι

Πού βρίσκεται όμως συγκεκριμένα η δημοκρατική αμφιθυμία του κ. Ράλλη; 'Ο κ. ύπουργός παιδείας άφενός επικαλείται την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, ή όποία «δρά άνεπηρεάστως», σάν βασική άρχή του ισχύοντος συντάγματος και του κράτους δικαίου (άρθρ. 87 §1 Συντάγματος) —άρχή βέβαια την όποία δέν σεβάστηκε ιδιαίτερα ή κυβέρνηση, άν αναλογιστούμε λογουχάρη άρκετά γεγονότα από τις δίκες των άρχιπραξικοπηματιών ή τις αντιδράσεις της άμέσως μετά τó θάνατο του Α. Παναγούλη. 'Αφετέρου όμως σπεύδει ό κ. Ράλλης νά επικαλεστεί μιá αύστηρή έφαρμογή της άρχής της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης ένεργώντας όμως μέ τέτοιο τρόπο ώστε στην ουσία νά την καταργεί ό ίδιος: 'Αρνούμενος στη σύγκλητο τó δικαίωμα νά κάνει γνωστά *πραγματικά περιστατικά*, την όρθότητα των όποιών και ό ίδιος δέν άμφισβητεί καταρχήν, έπεμβαίνει στο έργο της δικαστικής έξουσίας, έπειδή άκριβώς ζητά νά της στερήσει ή γνώση των πραγματικών γεγονότων, χωρίς την όποία όμως δέν είναι δυνατή ή άπονομή «άνεπηρεάστης» δικαιοσύνης. Συγχρόνως έπεμβαίνει και μέ άλλο τρόπο στο έργο της δικαιοσύνης: ή μη άπομάκρυνση από τόν κρατικό μηχανισμό των άστυνομικών οργάνων που συνειδητά καταχρώνται της έξουσίας τους προσφέρει στους όπαδούς της δικτατορίας τó δικαίωμα νά έμφανίζονται στα δικαστήρια σάν μάρτυρες κατηγορίας και σάν «όργανα της τάξεως».

Οί έπαγγελίες της Νέας Δημοκρατίας για «προοδευτική δημοκρατία» άποδεικνύονται έτσι, άκόμη μιá φορά, άσύστατες και άκατάλληλες για τή φύση των κοινωνικοπολιτικών προβλημάτων που ύποτίθεται πώς ήρθαν νά λύσουν. Διότι ό συντηρητισμός, που ταυτίζεται στη χώρα μας μέ τó κράτος της δεξιάς, θεωρεί έξ όρισμού τις άντιπολιτευόμενες ή άντιθετικές πολιτικές τάσεις είτε περιττές είτε «έθνικά επικίνδυνες». "Ετσι, παρά τά περιστασιακά έπιθετικά ξεσπάσματα ήγετικών στελεχών της Ν.Δ., ή κυβέρνηση είναι καθηλωμένη σέ μιá μόνιμη άμυντική στάση. Αυτό μεταφράζεται στην πράξη: ή κυβέρνηση είναι *άναγκασμένη* άλλοτε νά χρησιμοποιεί και άλλοτε νά συγκάλυπτει τή βία.

Στη συντηρητική πολιτική σκέψη του κ. Ράλλη όλα αυτά φυσικά είναι άκατανόητα: δέν είναι επιτέλους δυνατή ή έμπιστοσύνη στο ήθος και στις άντιδικτατορικές διαθέσεις των άρμοδίων; 'Η διάτρηση του κράτους δικαίου δέν όφείλεται άποκλειστικά σ' έκείνες τις κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις που δυσπιστούν για τήν εύθυκρία των άρμοδίων, άντιδρούν μαχητικά και καθιστούν έτσι άναγκαία τήν επέμβαση των κρατικών μηχανισμών καταστολής; δέν φταίνε, τέλος, αυτοί οι ίδιοι που ένοσείρουν τή δυσπιστία, όταν «τό κράτος» άναγκάζεται νά χρησιμοποιήσει βία εναντίον τους;

Τά έρωτήματα αυτά άποδίδουν άπλοποιημένα τή σχετική ιδεολογία της άστικής τάξης, συγχρόνως όμως βοηθούν νά συναχθούν όρισμένα γενικά συμπεράσματα: ό άγώνας για τή δημοκρατία δέν περιορίζεται και ούτε είναι δυνατό νά περιοριστεί στη διαφύλαξη του κράτους δικαίου. 'Η διάτρηση του ισχύοντος δικαίου από τήν πολιτική άυταρχικότητα *άνταποκρίνεται πλήρως στις άνάγκες του συνόλου της άρχουσας τάξης* και όχι μόνο κάποιας μερίδας της, «άντιδραστικής», «συντηρητικής» ή «πουλημένης» στο ξένο κεφάλαιο. 'Η άρχή της ισότητας, συστατικό στοιχείο του δικαίου, τείνει νά γίνει άπλη φάρσα. "Ετσι ή έλπίδα και ή πάλη για τó κράτος δικαίου και τις πολιτικές έλευθερίες μεταφέρθηκε από τόν ιστορικό φορέα της —τήν άστική τάξη— σ' έκείνες τις κοινωνικές ομάδες ή τάξεις για τις όποιες τó ισχύον δικαίο έπιβεβαιώνεται στην καθημερινή ζωή σάν θεσμοθετημένη άδικία. 'Η έπιλογή τους στο «δίλημμα» σοσιαλισμός ή βαρβαρότητα τους κάνει φυσικούς φορείς του άγώνα για τήν κοινωνική και τήν πολιτική έλευθερία.

ΑΛΕΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

του Jan Mtodozeniec

στατικό, επικυρωμένα ελεύθερα και συνειδητά, και άρθρα που παρέχουν άφθονο και αυθεντικό υλικό για τον πολιτικό και ιδεολογικό χαρακτήρα του κόμματος αυτού: υλικό περιγραφικό, υλικό πολιτικής ανάλυσης, με δυο λόγια υλικό κατάλληλο για τόν υπεύθυνο πολιτικό προβληματισμό όλων, και πρώτιστα τών άριστερών όλων τών αποχρώσεων: κομμουνιστών, σοσιαλιστών, προοδευτικών ανθρώπων.

•

Όποιος μιλάει για τὰ προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς ἀριστερᾶς μέσα ἀπὸ τὰ χαρακώματά τῆς γνοιάζεται, τελικά, γιὰ πολὺ γενικότερα πράγματα ἀπὸ τὸ νὰ μετάσχει συμβατικά σ' ἕναν συμβατικὸ διάλογο. Καὶ σίγουρα θὰ τοῦ εἶναι ξένη ἡ ἐσωστρεφῆς ἐνασχόληση μὲ τὰ, χωρὶς σημασία, «μικρὰ κομματικὰ μυστικά», ἢ ἡ ὑποτιθέμενη «ἀντικειμενικὴ» καὶ δῆθεν ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὰ θέματα αὐτὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ μὴ ἀντιμετωπίζονται μὲ τὶς τετριμμένες φόρμουλες τῆς πολεμικῆς καὶ τῆς ιδεολογικῆς ιδεοληψίας, ποὺ μόνον στοὺς ἐχθροὺς ταιριάζει, ἢ τῆς ἐπαναπαυτικῆς θριαμβολογίας, ποὺ μόνον ἀνυποψίαστους φίλους κοροϊδεύει. Μοιραῖα πράγματα βέβαια ὡς ἕνα ὀρισμένο σημεῖο, ἀλλὰ μόνον ὡς ἕνα ὀρισμένο σημεῖο. Γιατὶ τὰ προβλήματα ποὺ τίθενται δὲν εἶναι οὔτε «ιστοριογραφικῶς» ἐνδιαφέροντος οὔτε ὑπαρξιακοῦ ἄγχους: ἀφοροῦν τὴν ιδεολογία τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος καὶ γι' αὐτὸν τὸ λόγο ἀφοροῦν τὸν καθένα.

Ἄρχισα λοιπὸν μὲ μιὰ περικλοπῆ ἀπὸ ἕνα ξεχασμένο ἄρθρο σὲ ἕνα ξεχασμένο περιοδικό, καὶ μὲ μιὰ μικρὴ ἀναφορὰ στὴν ὀνομασία τοῦ ΚΚΕ Ἔσ. Δὲν ἦταν τυχαῖο. Ἦθελα νὰ ὑπενθυμίσω ἀπόψεις ποὺ εἶχαν διατυπωθεῖ στὸν Ἀγώνα καὶ ξεχάστηκαν, ὅπως καὶ τὸ ἴδιο τὸ ἔντυπο, ἂν καὶ ἦταν ὄργανο κομματικῆς ὀργάνωσης τοῦ ΚΚΕ Ἔσ. (ὄλοι τότε εἶχαν πεῖ πὼς τὸ διάβημα ἦταν «ἐνδιαφέρον»). Καὶ ἦθελα νὰ θέσω ἕνα ἐρώτημα: *Τί σημαίνει «ἐσωτερικό»;* Καὶ γιὰ νὰ γίνουμε σαφέστεροι: *Τί εἶναι ἡ σημερινὴ ἑλληνικὴ ἀριστερὰ;* καὶ ποιά σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ ΚΚΕ Ἔσ. καὶ τὸ ἀριστερὸ κίνημα;

Στὸ πρῶτο σκέλος τοῦ ἐρωτήματος ὑπάρχουν πολ- λές ἀπαντήσεις. Μιὰ πρώτη εἶναι ἐκείνη ποὺ θεωρεῖ τὴν ἀριστερὰ ἀμετακίνητη ὄντοτητα, δοσμένη ἐσαεῖ, ἀπαξ καὶ διὰ παντός, τόσο στὰ πολιτικοἰδεολογικά ὅσο καὶ στὰ ὀργανωτικά τῆς χαρακτηριστικά. Ἡ συμπυκνωμένη διατύπωση αὐτῆς τῆς θεώρησης περιέ- χεται στὸ δόγμα «ἕνα εἶναι τὸ ΚΚΕ». Διατύπωση ἐξωφρενικὴ ἀφοῦ ἀρνεῖται τὸ δικαίωμα στὰ μάτια νὰ πιστέψουν αὐτὰ ποὺ βλέπουν. Καὶ ὀλονῶν τὰ μάτια βλέπουν ὅτι ἡ ἀριστερὰ σήμερα ἔχει περισσότερα κόμματα καὶ ὀργανώσεις, εἶναι διασπασμένη, ὑπάρ- χουν σοβαρές, ποικίλες καὶ οὐσιωδέστατες ιδεολογι- κές διαφορές, ὅτι οἱ διαφορὲς δὲν εἶναι ἀπλὲς ἀποκλί- σεις ἀπὸ μιὰ ὑποτιθέμενη ὀρθοδοξία, καὶ κυρίως ὅτι κάθε ἀριστερὸς σχηματισμὸς ἔχει τὸ συγκεκριμένο ὀργανωτικὸ καὶ πολιτικὸ του ἐκτόπισμα, εἶναι δηλαδὴ μιὰ πραγματικότητα. Ἐδῶ ἡ σύγχυση τοῦ δεοντολογι- κοῦ μὲ τὸ πραγματικὸ εἶναι ἀπόλυτη, καί, φυσικά, ὅσο μεγαλύτερη εἶναι ἡ σύγχυση τόσο ἐντονότερη παρου- σιάζεται ἡ τάση νὰ παίρνει κανεὶς «τὴν ἐπιθυμία του γιὰ πραγματικότητα».

Μιὰ δευτέρη ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα εἶναι ἐκείνη ποὺ ὀρίζει τὰ ὑπάρχοντα ἀριστερὰ κόμματα ἀρνητι-

κά: Ἡ ἀριστερὰ, δηλαδὴ τὰ συγκεκριμένα κόμματα τῆς, εἶναι ρεβιζιονιστικὴ, δὲν εἶναι μαρξιστικῆ- λενινιστικὴ, εἶναι συνεργὸς τοῦ ἀστισμοῦ ἢ ψευτορι- ζοσπαστικὸ του προσώπειο. Ἀπάντηση ποῦ, ἂν οἱ φορεῖς τῆς δὲν καταφέρνουν νὰ ξεπεράσουν τὴν πολι- τικὴ ἀσημαντότητα τῆς μικρομάδας, ὥστόσο δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἔχει εὐρεία ἀπήχηση, καὶ μάλιστα σὲ ὀρισμένους χώρους σημαντικὴ (π.χ. στὸν φοιτητικὸ).

Μιὰ τρίτη ἀπάντηση —καὶ θὰ σταθούμε ἐδῶ— εἶναι ἐκείνη ποὺ ἔρχεται ἀπὸ τὸ ΚΚΕ Ἔσ. καὶ τὴν ΕΔΑ. Ἐδῶ, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ ΚΚΕ Ἔσ., ὄντως ὑπάρχει μιὰ διάκριση τοῦ δεοντολογικοῦ (ποῖα πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀριστερὰ) καὶ τοῦ πραγματικοῦ (ποῖα εἶναι ἡ σημερινὴ κατάσταση τῆς ἀριστερᾶς).

Ἀπὸ τὴν μερὶα λοιπὸν αὐτῆ, χονδρικά, ἡ μὲν κατάσταση τῆς ἀριστερᾶς ὀρίζεται ὡς κατάσταση πολυδιάσπασης καὶ κρίσης, ἢ δὲ προοπτικῆς τῆς, δεον- τολογικά, τὸ ἀνανεωμένο πρόσωπο τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ δημοκρατικοῦ κομμουνιστικοῦ κόμματος, μὲ ἴθανενὴ χαρακτηριστικά, χωρὶς ἐξαρτήσεις ἀπὸ ξένα καθοδη- γητικά κέντρα καὶ μ' ἕναν δικὸ του δρόμο, ἑλληνικὸ, μετάβασης στὸν «δημοκρατικὸ σοσιαλισμὸ». Τὸ ΚΚΕ Ἔσ., βλέποντας ὅτι αὐτὴ ἡ γενικὴ θεώρηση τῆς ἀριστε- ρᾶς δὲν εἶναι ἀποκλειστικὸ προνόμιό του ἀλλὰ ὅτι ὑπάρχει μὲ συγγενικοὺς ὄρους καὶ σὲ ἄλλες ὀργανω- μένες ἐστίες (ΕΔΑ, Σοσιαλιστικὴ Πορεία), καὶ ὅτι εἶναι πίστη ἐνὸς εὐρύτατου φάσματος ἀριστερῶν- κομμουνιστῶν μὴ ἐνταγμένων, ὀρίζει ὅλο τὸ χωρὸ ποὺ διακατέχεται ἀπὸ ἰδέες ἐπαναπροοδιορισμοῦ τῆς ἀρι- στερᾶς ὡς *ἀνανεωτικὲς δυνάμεις*.

Ἡ περίπτωση τοῦ ΚΚΕ Ἔσ. εἶναι ἡ πλέον σοβαρὴ γιὰ μιὰ ὑπεύθυνη διερεύνηση τοῦ προβλήματος τῆς ἀριστερᾶς. Γιατί; γιατί ὄντως ἔχει μεγαλύτερη σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα.

Ἄλλὰ, γιὰ νὰ δοθεῖ κάποια ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ποῦ θέσαμε, χρειάζεται νὰ συνοψίσουμε τὰ προβλή- ματα ποὺ ἀφενὸς προκάλεσαν τὴ διάσπαση τοῦ ΚΚΕ τὸ 1968 καὶ τὴν πολυδιάσπαση στὴ συνέχεια, καὶ ἀφετέρου ἔθεσαν ἐπιτάπητος τὴν ἀνάγκη ἐπαναπροο- διορισμοῦ μερικῶν ἢ καὶ ὅλων τῶν γενικῶν, τῶν συστατικῶν, ἀρχῶν τῆς ἀριστερᾶς. Βέβαια γύρω ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτὰ πολλὰ ἔχουν εἰπωθεῖ συγκλίνον- τα ἢ ἀντιφατικά, στοιχεῖα ἀφθονα ἔχουν κατατεθεῖ, ἀπτά καὶ προσιτὰ στὸν καθένα. Καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς βρίζεται ἡ δυσκολία, γιατί στὴν προκειμένη περί- πτωση ἡ ὑπερπληροφόρηση κινδυνεύει νὰ ὀδηγήσει σὲ συμφόρηση τῶν πληροφορουμένων: οἱ χιλιάδες γραμ- μένες σελίδες, καὶ οἱ ἄπειρες ὥρες συζητήσεων καὶ ἀντεγκλήσεων ποὺ ὁ κάθε ἀριστερὸς ξόδεψε τὰ τελευ- ταῖα χρόνια γιὰ τὴν κατάσταση τῆς παράταξής του δὲν ἔχουν ὀδηγήσει σὲ κάποιο ξεκαθάρισμα καὶ μιὰ συ- νεννόηση τόσο γιὰ τὰ πραγματικὰ περιστατικά τῆς κρίσης ὅσο καὶ γιὰ τὸν πυρήνα τῆς.

Θὰ προσπαθῆσω, λοιπὸν, νὰ σταθῶ στὰ κύρια καὶ κεντρικὰ σημεῖα: ἐννοεῖται κύρια καὶ κεντρικά, γιὰ τὴ δική μου σύλληψη.

Οἱ καταβολὲς τῆς κρίσης

Οἱ βαθύτερες καταβολὲς τῆς κρίσης, καὶ τελικὰ τῆς διάσπασης τοῦ ἑλληνικοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος ἔχει σχέση μὲ τρεῖς ὀμάδες προβλημάτων:

1. Προβλήματα ήγεσις

Στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα είχε πολύ ωρίς επιβληθεί μια όρισμένη ήγεσία, ειδικής στρατολογίας και ιδεολογικής συγκρότησης, για την έκλογη και την ποιότητα της οποίας ποτέ δεν ρωτήθηκαν οι Έλληνες κομμουνιστές. Αυτή η ήγετική ομάδα (κι όλο το πολιτικό και ιδεολογικό φορτίο που συναποκόμιζε) έγινε *εκ των υστέρων* αποδεκτή χάρη στην εμπιστοσύνη με την οποία την περιέβαλε η Κομμουνιστική Διεθνής. Πραγματικά, ξέρουμε ότι το 1931 με επέμβαση της Κ.Δ., όπως και σε πολλά άλλα κομμουνιστικά κόμματα, επιβάλλεται η ήγετική ομάδα Ζαχαριάδη. Ξέρουμε επίσης ότι το έργο της ήγετικής αυτής ομάδας, στο πολιτικό και στο οργανωτικό επίπεδο, καταρρέει εμπρός στη δικτατορία του Μεταξά και στις αρχές του πολέμου.

Κατά τον αντιφασιστικό αγώνα, η ήγεσία του ΚΚΕ όχι μόνο δεν ανανεώνεται από το έκρηκτικό δυναμικό που ήρθε στο φως στα «φλογισμένα χρόνια» αλλά αντίθετα θεοποιείται και αποκτά υπερβατικές αρμοδιότητες και ιδιότητες. Αποκορύφωμα της έκτροπής υπήρξε η μετά το 1945 περίοδος, όποτεν εκατοντάδες λαϊκά στελέχη, πολιτικά και στρατιωτικά, καταδικάστηκαν στη σιγή ή χτυπήθηκαν άνελέητα. Η 6η «Πλατιά Όλομέλεια» του 1956, με την οποία υποτίθεται ότι άρχισε η υπεύθυνη κριτική του ζαχαριαδικού-σταλινικού υποκειμενισμού, στην πραγματικότητα δεν απέδωσε το ΚΚΕ στους κομμουνιστές. Απλώς, με επέμβαση ξένων κομμάτων διορίστηκε μια «νέα» ήγετική ομάδα, που θα συνέχιζε το έργο της προηγούμενης. Τα άμαρτήματα συνεχίστηκαν. Έτσι, έρημν των κομμουνιστών πραγματοποιήθηκε και το «8ο συνέδριο» του ΚΚΕ (1961) που «εξέλεξε» νέα ήγεσία, δηλαδή τη διορισμένη από την επιτροπή των αδελφών κομμάτων Κ.Ε. του 1956. Έρημν των εδαϊτών, κομμουνιστών στην πλειοψηφία τους ωστόσο, διαμορφώνονταν και τα εδαϊτικά όργανα.

Αυτά ως τη διάσπαση του 1968. Έκτοτε ο ίδιος ήγετικός κύκλος διασπασμένος πλέον σε δύο τάσεις, ή σε δύο κόμματα, απέφυγε την προσφυγή σε κάποια λειτουργούσα βάση. Δεν θα ασχοληθούμε με το «9ο συνέδριο» του ΚΚΕ (1973). Αλλά και το Γραφείο Έσωτερικού, ντεφάκτο ήγεσία του ΚΚΕ Έσωτερικού, χρειάστηκε να περάσουν *οχτώ ολόκληρα χρόνια* για να οργανώσει το πρόσφατο συνέδριό του. Στο μεταξύ κρισιμότητα προβλήματα του κινήματος και του χαρακτήρα του κόμματος αυτού εξαρτήθηκαν από τις επιλογές και τους χειρισμούς μιας όρισμένης ομάδας στελεχών. Έτσι, η συζήτηση σήμερα για την περίοδο αυτή έχει ιστορική μόνο σημασία. Το συνέδριο του ΚΚΕ Έσ. βρέθηκε εξ αντικειμένου μπροστά σε τελεσμένα γεγονότα. Οι επιλογές που είχαν γίνει δεν μπορούσαν πλέον να αποτραπούν. Ο καθένας σήμερα είναι υποχρεωμένος να υπάξει και να δράσει με βάση την υπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων για την οποία δεν ρωτήθηκε, και η οποία ένδεχομένως, με την έγκαιρη διαπλαστική παρέμβασή του, θα ήταν διαφορετική.

2. Οργανωτική κρίση

Αν η προηγούμενη διάσταση της κρίσης του ελληνικού άριστερου κινήματος μιλά για τα κατέκαστα του ήγετικού κύκλου, με τούτη τη δεύτερη διάσταση περιγράφεται μια γενικότερη ένδημηκή άρρώστια της έλλη-

νικής άριστερας: ο συγκεκριμένος τρόπος ύπαρξής της. Η οργανωτική κρίση της ελληνικής άριστερας συνοψίζεται στο πανθομολογούμενο σήμερα γεγονός ότι *ποτέ δεν υπήρξε λειτουργούσα βάση*. Οι οργανώσεις του κόμματος (τόσο του ΚΚΕ όσο και της Ε.Δ.Α.) και τα μέλη ήταν άπλοιο έκτελεστές μιας άνωθεν καθορισμένης γραμμής. Η γραμμή δεν ήταν ποτέ σύνθεση της πολιτικής πρακτικής της λειτουργούσας βάσης, ούτε άθροισμένη παραγωγή των κοινωνικών κινήματων, όπου η βάση του κόμματος, όντας στοιχείο λαϊκό, υπήρχε και δρούσε. Κοντολογίς έλειπε η δυνατότητα διαπλαστικής συμμετοχής του κόσμου της άριστερας στον καθορισμό της πολιτικής της, έλειπε η ύλικη δυνατότητα για την άσκηση ουσιαστικής πολιτικής πρακτικής. Αυτή η διάσταση της κρίσης περικλείει και περιγράφει τις άπειρες λεπτομέρειες της κομματικής ζωής των άριστερων. Έδώ, ο καθένας θα έχει σημαντικά μικρά και μεγάλα περιστατικά να καταθέσει: τις άνωθεν επέμβασεις, την περιφρόνηση των αντίθετων άποψεων, την καταλυτική παρέμβαση, και συχνά τη διαλυτική φθορά, του οργανωτικισμού, τη χειραγώγηση, την κατάλυση της άυτονομίας των μαζικών οργάνων και μαζικών οργανώσεων.

3. Πολιτική - ιδεολογική κρίση

Η μακρόχρονη διάβρωση της κομμουνιστικής ιδεολογίας — την οποία προκάλεσε το γενικότερο μεταπολεμικό αντικομμουνιστικό κλίμα, τα άλλεπάλληλα και τεράστια πολιτικά λάθη της ήγεσίας, ο παραγκωνισμός της κομματικής βάσης, η παραγνώριση της σημασίας των κοινωνικών κινήματων, η άγρια κακοποίηση του μαρξισμού, η δογματική και άφοριστική τσιτατολογία, η παραβίαση του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού, η έξαρση του ΚΚΕ από ξένα καθοδηγητικά κέντρα, ή μη έγκαιρη και εύστοχη κριτική της άστικής ιδεολογίας, ή ύποτυπώδης πνευματική δημιουργία, ή άποσύνδεση των κομματικών δυνάμεων από τον κοινωνικό τους χώρο, ή κατάργηση της κριτικής και της άυτοκριτικής, ή μη άνανεωση του πολιτικού προσωπικού της άριστερας — μακροπόθεσμα συνέτεινε στο να τους βραχυπρόθεσμοι και καθημερινούς λαϊκούς άγώνες.

Και για τα σημεία αυτά πολλά έχουν ειπωθεί. Είναι γνωστό. Η ελληνική άριστερά και ιδιαίτερα το κομμουνιστικό κίνημα άνδρώθηκε σε μια σκληρή διαδικασία άγώνων στη διάρκεια των οποίων σημαντικά λαϊκά τμήματα άποδέχτηκαν τη σοσιαλιστική έπαγγελία σαν λυτρωτικό όραμα για την όργάνωση της κοινωνικής, της πολιτικής και πολιτιστικής ζωής του τόπου. Δηλαδή ο σοσιαλισμός έγινε ιδεολογία λαϊκή, πρακτική λαϊκή ιδεολογία. Παραταύτα: Η ήγεσία του κόμματος, το ήγετικό κόμμα, πίστευε, μέσα από την πρακτική του, ότι οι μάζες θα υίοθετούσαν τη σοσιαλιστική ιδεολογία χάρη στην άκτινοβολία του σοσιαλιστικού στρατοπέδου και ιδιαίτερα χάρη στα ύλικά έπιτεύγματα της Ε.Σ.Σ.Δ. Η άναμονή της άυτόματης συνειδητοποίησης του λαού, και, κάτι χειρότερο, ή έπιδιώξη εισαγωγής από το έξωτερικό «συνείδησης» με μορφή θαυμασμού, άποτελοϋσε για πολλά χρόνια το μόνο ιδεολογικό έφόδιο του άριστερου. Κατεπέκταση το ήγετικό κόμμα έχανε από την όρασή του το μεγάλο μάθημα που έχει βγει από τους άγώνες του παγκόσμιου έργατικού κινήματος. Ότι δηλαδή η σο-

σιαλιστική ιδεολογία διαμορφώνεται με βάση τα άγωνα βιώματα των ίδιων των καταπιεσμένων και εκμεταλλεομένων μαζών, και παράλληλα από τη σωστή ταξική όπτική του κόμματος ως παραγωγού ιδεολογίας-θεωρίας και οργανωτή του αυθόρμητου.

Ἡ ἀλλοίωση τῆς ἀριστερᾶς

Συνδυάζοντας τα τρία προηγούμενα επίπεδα τῆς κρίσης με τα συγκεκριμένα πολιτικά λάθη και ἀστοχίες θὰ μπορούσαμε χωρίς υπερβολὴ νὰ υποστηρίξουμε ὅτι ἡ ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἀριστερᾶς τὰ τελευταῖα 30 χρόνια εἶναι ἡ ἱστορία τῶν πολλαπλῶν και πολυεπίπεδων ἀλλοιώσεων σὲ σχέση με τὶς θεμελιακὲς και ἀφετηριακὲς ἀρχὲς τοῦ κοινωνικοῦ και ιδεολογικοῦ περιεχομένου τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Φυσικὰ τὸ τίμημα ἦταν βαρὺ: *Διάσπαση (προοδευτική) τοῦ ὀργανικοῦ δεσμοῦ κόμμα-μάζες, ἡ εἰδικότερα τοῦ ὀργανικοῦ (ὄχι μόνον ὀργανωτικοῦ) δεσμοῦ ἡγετικό κόμμα-κομματικά μέλη-ἐν κινήσει λαός.*

Ἄν λοιπὸν ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὶς ἄπειρες λεπτομέρειες και περιστάτικα τῆς ἱστορικῆς πορείας ποῦ ὑπαινιχτήκαμε —ὄχι γιατί δὲν ἔχουν σημασία ἀλλὰ γιατί ἀπαιτεῖται ἐκτενέστατη ἀνάλυση— κι ἂν θεωρήσουμε τὴν κατάληξη, περιγραφικὰ τουλάχιστον, σύμφωνη με τὰ πράγματα (γεγονὸς ἄλλωστε ποῦ ἀποδέχονται οἱ περισσότεροί σημερινοὶ ἀριστεροὶ σχηματισμοὶ με τὸν ἕναν ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, με τὴν μιὰ ἢ τὴν ἄλλη αἰτιολογία ἢ φρασεολογία) τότε ἀνακύπτει ἕνα γενικότερο πρόβλημα: τὸ πρόβλημα τοῦ ἐπαναπροσδιορισμοῦ τῆς ἀριστερᾶς, μ' ἄλλα λόγια τοῦ ἐπαναπροσδιορισμοῦ τῆς σοσιαλιστικῆς ιδεολογίας. Ἀκόμα εἰδικότερα: *τῆς ἐπανασύνδεσης τοῦ σοσιαλισμοῦ με τοὺς ἀγῶνες τῶν λαϊκῶν μαζῶν τοῦ μαρξισμοῦ με τὸ λαϊκὸ κίνημα.*

Μὲ τοῦτο τὸ τελευταῖο σημεῖο εἶναι σὰν νὰ δεχόμαστε ὅτι τὰ σημερινὰ κόμματα και οἱ ὀργανώσεις τῆς ἀριστερᾶς ἔχουν ξεκοπεῖ ἀπὸ τὶς λαϊκὲς μάζες, και ἰδιαίτερα τὴν ἐργατικὴ τάξη, ὅτι οἱ λαϊκὲς μάζες *ιδεολογικὰ και πολιτικὰ βρίσκονται «κάπου ἄλλου».* Δὲν θέλω στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἀποφύγω τὸν κατηγορηματικὸ τόνο κι ἄς μὴν παρατίθενται ἐδῶ στοιχεῖα και ἀριθμοὶ ποῦ θὰ ἀποδεικνύουν τὸν ἰσχυρισμὸ. *Ὅμως ἡ ἐργατικὴ τάξη σήμερα ὄντως βρίσκεται «ἄλλου».* Αὐτὸ φάνηκε και στὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς και στὶς ἐκλογὲς γιὰ τὴ ΓΣΒΕ. Ἡ ἐργατικὴ τάξη στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται, δὲν εἶναι διαποτισμένη ἀπὸ τὴ σοσιαλιστικὴ ιδεολογία —κι ὅταν λέω σοσιαλιστικὴ ιδεολογία ἐννοῶ *σοσιαλιστικὴ και ὄχι «ἀντιχουντική», «ἀντιδικτατορικὴ» ἢ «ἀντιαμερικανικὴ».*

Και κάτι ἀκόμη: Ἡ *κοινωνικὴ σύνθεση* τῶν κομμάτων τῆς ἀριστερᾶς ἔχει και αὐτὴ ἀλλοιωθεῖ: χωρὶς νὰ παύει νὰ εἶναι λαϊκὴ, τὸ ἐργατο-αγροτικὸ στοιχεῖο σπανίζει ἢ εἶναι μειωθητικὸ σὲ σχέση με τὸν ὄγκο τῶν μικροαστικῶν και διανοομένων στρωμάτων.

Ποῦ βρίσκεται λοιπὸν ιδεολογικὰ ἡ ἐργατικὴ τάξη; Δὲν ξέρω ποῦ ἀκριβῶς· πάντως παντοῦ. Παντοῦ γιατί δὲν εἶναι διαποτισμένη ἀπὸ τὴ σοσιαλιστικὴ ιδεολογία, γιατί εἶναι διαβρωμένη ἀπὸ ποικίλα ιδεολογήματα τοῦ ἀγοραίου μικροαστισμοῦ ποῦ τὴ σπρώχνουν ποτε ἐδῶ και ποτε ἐκεῖ ἀνάλογα με τὸ ἄμεσο ὕλικὸ συμφέρον, τὶς οικονομικὲς διεκδικήσεις τῆς στιγμῆς, γιατί δὲν εἶναι συγκροτημένη σὲ τάξη γιὰ τὸν ἑαυτὸ

τῆς. Τὸ ἴδιο ἰσχύει γιὰ ὄλο τὸ φάσμα τῶν λαϊκῶν στρωμάτων. Και γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, τὸ ζήτημα τῆς ἐπανασύνδεσης τοῦ μαρξισμοῦ με τὰ λαϊκὰ στρώματα ἀποτελεῖ τὸ κείριο και πρωταρχικὸ στοιχείο τοῦ καιροῦ μας. (Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει ὅτι ὁ λαὸς δὲν ἀγωνίζεται: τὸ ζήτημα εἶναι γιὰ ποῖα ἄμεση ἢ ἀπώτερη προοπτικὴ ἀγωνίζεται.)

Τὸ πρόβλημα λοιπὸν τῆς ἀνανέωσης, ὅπως λέγεται σήμερα, τῆς ἀριστερᾶς, στὶς ιδεολογικὲς, τὶς πολιτικὲς και τὶς κοινωνικὲς διαστάσεις τοῦ ἔχει τεθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴ δικτατορία. Τὸ εἶχε δεῖξει κίόλας τὴν περίοδο 1963-67 ἡ συνειδητοποίηση ὀρισμένων ἀδιεξόδων, ὅπως π.χ. τὸ πρόβλημα τοῦ κομματικοῦ διῆσμοῦ ΕΔΑ-ΚΚΕ, δηλαδή ἡ ὑπαρξὴ δύο κομμάτων γιὰ τὴν αὐτὴ πολιτικὴ-ιδεολογικὴ και κοινωνικὴ πραγματικότητα: ἐξωφρενισμὸς ποῦ ἔκανε τὸ ἕνα κόμμα νὰ εἶναι ὑποκείμενο στὸ ἄλλο, και οἱ ἀγωνιστὲς νὰ χωρίζονται σὲ πρώτη και δευτέρη κατηγορία: κομμουνιστὲς, ἀριστεροὶ. Τὰ ἀδιέξοδα αὐτὰ (ποῦ δὲν πρόκειται νὰ ἀπαριθμήσω: πάντως στὰ ὕλικά τοῦ συνεδρίου τοῦ ΚΚΕ Ἔσ. και σὲ παρεμβάσεις συνέδρων πολλὰ ἔχουν κατατεθεῖ) ἦταν ἡ ἀπόληξη τοῦ σταλινικοῦ ὑποκειμενοῦ, δηλαδή τῆς κομμουνιστικῆς «θεωρίας» και πρακτικῆς ποῦ επικράτησε τὰ χρόνια τοῦ μεσοπολέμου (και) στὸ ἑλληνικὸ κομμουνιστικὸ κίνημα.

Οἱ συγκρούσεις και οἱ ἀντιθέσεις στὸν ὀργανωμένο κόσμο τῆς ἀριστερᾶς εἶχαν ἀρχίσει νὰ πληθαίνουν, ποτε ἐπὶ ὄνομα και ποτε ψευδὸ ὄνομα, ποτε συνειδητὰ και ποτε ἀσυνειδητὰ. Ἡ ἀδυναμία δὲ τῆς ἀριστερᾶς (καλύτερα: ὁ πολιτικὸς της ἀφοπλισμὸς) ἐμπρὸς στὴ δικτατορία ἀπέτελεσε καταλυτικὸ στοιχεῖο. Πραγματικὰ, ὁ ἐρχομὸς τῆς δικτατορίας ἔδειξε τόσα και τέτοια ἀδιέξοδα ποῦ αἰφνίδια και γενικευμένα ἀφύπνισθηκε ἡ κριτικὴ συνείδηση. Οἱ ἀριστεροὶ «δὲν ἠθελαν πιά νὰ ὑπάρξουν ὅπως πρὶν, και τὸ ἡγετικὸ κόμμα δὲν μπορούσε νὰ διοικήσει ὅπως πρὶν».

Κάπως ἔτσι μπορούμε νὰ περιγράψουμε τὰ γενικὰ ρεύματα τῆς διάσπασης τοῦ 1968. Ἀναφέρομαι κατὰ κύριο λόγο στὰ δύο στρατόπεδα ποῦ δημιουργήθηκαν. Ἀπὸ τὴν μιὰ βασιλευε ἡ ἱστορικὴ ἀδράνεια τοῦ ὑποκειμενισμοῦ —τώρα δὲν λεγόταν πιά σταλινισμὸς ἀλλὰ ἦταν. Ἐδῶ, σὲ κάθε ζήτημα πρόβαλε κάποιος ἐπεξηγηματικὸς ἢ δικαιωτικὸς μύθος. Και ἀπὸ τὴν ἄλλη ἄρχισε ἡ ἀναζήτηση τοῦ καινούριου, ἢ ἔστω ὑπῆρχε ἀνικανοποίητο, ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης σὲ πρόσωπα, «σχήματα», γραμμὲς και μεθόδους. Ὅσο γιὰ τὴ σύγκρουση στὸ ἐπίπεδο τοῦ πρώην ἐνιαίου ἡγετικοῦ κόμματος —διάσπαση τῆς ἡγεσίας τοῦ ΚΚΕ— δὲν ἦταν παρὰ ἡ παραμορφωτικὴ μορφοποίησις, ἄρα σχηματοποίησις, ἐνὸς γενικότατου προβλήματος: τοῦ προβλήματος τῆς ἀριστερᾶς ὡς πρὸς τὶς συστατικὲς, θεμελιακὲς ἀρχὲς τῆς. *Παραμορφωτικὴ μορφοποίησις*, γιατί μετέτρεψε προοδευτικὰ τὸ ζήτημα τῆς σοσιαλιστικῆς ιδεολογίας και τῆς ἐπανασύνδεσης τοῦ σοσιαλισμοῦ με τὶς λαϊκὲς μάζες —ἄρα τῆς ἰδρύσεως ἐξυπαρχῆς νέου κομμουνιστικοῦ κόμματος— σὲ ζήτημα νομιμοποίησης και νομιμότητας μιᾶς μερίδας τοῦ ἡγετικοῦ κόμματος σὲ βάρος τῆς ἄλλης. Ἐξἄλλου τὴν παραμορφωτικὴ μορφοποίησις ἐξυπηρέτησε και ἡ συμβολικὴ παρένθεση στὸ ὄνομα «ΚΚΕ (Ἐσωτερικοῦ)» ποῦ σιωπηρὰ ἐπικράτησε. Τὴν ἴδια πορεία ἀκολούθησαν και ὄλες οἱ ἐνδοκομματικὲς και ἐξωκομ-

ματικές συγκρούσεις κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1968-1976. Από το Γραφείο Έσωτερικού έρχεται σάν μόνιμη έπωδός ή πλάγια ή ή άμεση, και πάντα σφοδρή, αντίδραση σέ κάθε κριτική άμφισβήτηση τής νομιμότητας του ήγετικού του κέντρου. Στο σημείο αυτό τó Γραφείο Έσωτερικού θά επιδείξει άκούραστη δραστηριότητα.

Πραγματικά οί δυό ήγετικές ομάδες άμύνθηκαν όσο μπόρεσαν καλύτερα χρησιμοποιώντας ή καθεμιά τόν μύθο πού τής ταίριαζε περισσότερο. Οί «έξωτεροι» τόν ιστορικό μύθο τού ΚΚΕ, κληρονόμοι του και χαρακτηριστικοί διαχειριστές του. Από δώ θά βγει έκεινο τó κραυγαλέο και κενό σόφισμα: «ένα είναι τó ΚΚΕ», με όλα τά παραγωγά του. Έτσι, όσοι δέν είναι με τó ένα ΚΚΕ είναι φραξιονιστές, ρεβιζιονιστές, μικροαστοί, άντισοβιετικοί, άντικομμουνιστές ή ό,τι άλλο άρμόζει κατά περίπτωση. Μά για να εύδοκιμήσει ό μύθος τούτος χρειάζóταν ένας άλλος κραταιότερος, με ρίζες στο λαϊκό ύποσυνειδητό. Και δέν στάθηκε δύσκολο να βρεθεί άφου προϋπήρχε στην ύποπολιτική συνείδηση μιάς όρισμένης άδρανούσας μάζας: ό μύθος τής κραταιάς Σοβιετικής Ένωσης. Από τήν άποψη αυτή τά πράγματα δέν έχουν αλλάξει —άπλώς όγκώθηκαν οί διαστάσεις τους.

Η ήγετική ομάδα τού Γραφείου Έσωτερικού πάλι κατασκεύασε τόν μύθο «έσωτερικό» από πάσης φύσεως ύλικά: Τό σοσιαλιστικό τής πιστεύω αυτόδιαφημιστική άνανεωμένο έπειδή προερχόταν, όπως είπε, από τó έσωτερικό τής χώρας, δέν ήταν ξεκομμένο από τήν έλληνική πραγματικότητα. Και τούτος ό μύθος για να εύδοκιμήσει χρειάζóταν έναν άλλο κραταιότερο, πού επίσης άντλήθηκε από τήν ύποπολιτική συνείδηση μιάς όρισμένης άδρανούσας μάζας: τόν μύθο τού «έθνικού». Κι έτσι άρχισαν να παλεύουν τά δυό μυθολογικά θεριά: τó σοβιετικό και τó «έθνικό».

Πάντως στα άντικειμενικά έρωτήματα —κι όχι μόνο άντικειμενικά άλλα συχνά ύποκειμενικότατα, άρθρωμένα από άνθρώπους άριστερούς, όπως τί είναι ό σοσιαλισμός, τί είναι τó κόμμα, πούθε και πώς βγαίνει ή ήγεσία, ποιά ή γραμμή, τί φταίει πού τó έλληνικό κίνημα παίρνει τó δρόμο τού Σισύφου— συνεχώς πρόβαλαν οί γνωστές στερεότυπες απαντήσεις: ό σοσιαλισμός πρέπει να είναι έλληνικός, τó κόμμα πρέπει να είναι έλληνικό, ή ήγεσία του να βρίσκεται στο έσωτερικό τής χώρας, «ή γραμμή να μυρίζει θυμάρι», να ταιριάζει στα δεδομένα τής ελληνικής πραγματικότητας κ.λπ., κ.λπ.

Έδώ πρέπει να σημειωθεί κάτι σημαντικό για τήν κατανόηση τής κατάστασης τής σημερινής ελληνικής άριστερας: Στο χώρο τού ελληνικού άριστερου κινήματος δέν υπήρξε καμία άλλη ήγετική ομάδα ή πρόταση πού να ξεφεύγει από τó δίλημμα. Αν εξέτασει κανείς τά πράγματα με τήν άπόσταση τού χρόνου θά δει τήν έξής παράδοση κατάστασης:

Ξεκινάμε άμέσως μετά τή δικτατορία με ένα φούσκολο τής κριτικής πού κρατά ως τά τέλη τού 1969, κι ύστερα έρχεται ένα προοδευτικό ξεθύμασμα. Οί κριτικές έστίες έχουν επίσης μιá παράδοση, άν και όχι άπρόσμενη κατάληξη. Μιá μερίδα πού όνομάστηκε «Χάος», σήμερα έχει βασικά στεγαστεί στην ΕΔΑ. Έδώ κυριάρχησε και άπολυτοποιήθηκε τó άντιλενινιστικό στοιχείο. Άλλες έστίες, ύστερα από ιδεολογικές περιπλανήσεις, εντάχθηκαν στο ΚΚΕ Έσωτερικού:

έδώ τελικά κυριάρχησε τó «ρεαλιστικό» πνεύμα. Πολ-λοι ιδιώτευσαν: Έδώ δέν υπάρχει γενική τάση. Κάθε άτομο και περίπτωση, κάθε περίπτωση και αίτιολογία. Άλλοι, νέοι ιδιαίτερα, έκρυψαν τó πρόβλημα (τους) σε μιá μικροομάδα συνήθως «άριστεριστικής» πολιτικής ιδεολογίας: έδώ κυριάρχησε ό πολιτικός άκτιβισμός και μιá υπεραπλούστευση τής κοινωνικής περιπλοκής. Άλλοι τέλος άφου πέρασαν από τή «Δημοκρατική Άμυνα» βρίσκονται σήμερα στη Σοσιαλιστική Πορεία ή τó ΠΑΣΟΚ: έδώ κυριάρχησε ή δυσπιστία στην παράδοση τού κομμουνιστικού κινήματος.

Σέ όλες όμως τις περιπτώσεις έλειπε ή γενικότερη όραση τού κοινωνικού και πολιτικού προβλήματος τής άριστερας πού θά ήταν ό αναγκαίος (άλλα όχι και άπαρκής) όρος για τήν προβολή μιάς άλλης αντίληψης για τήν άνανέωση τής. Τελικά ό παλαιός ήγετικός κύκλος, πού τó 1968 είχε αναλάβει τήν εύθύνη συγκρότησης ήγετικού κέντρου τού άνανεωτικού χώρου, παρέμεινε μοναδικός πόλος άρθρωσης τού νέου κόμματος: Ήταν φυσικό. Τό νέο Κόμμα, τó ΚΚΕ Έσωτερικού, πλάστηκε κατ' εικόνα και όμοίωση εκείνων πού διαχειρίστηκαν τήν ύπόθεση ως τó τέλος.

Τό 1ο (9ο) Συνέδριο τού ΚΚΕ Έσωτερικού

Τό 1ο Συνέδριο τού ΚΚΕ Έσ. πραγματοποιείται σε πολύ χαρακτηριστική συγκυρία: τή στιγμή άκριβώς πού ή κριτική άμφισβήτηση βρίσκεται στο ναδίρ. Τούτο έχει σημασία γιατί προδιέγραψε τó αποτέλεσμα. Άλλά με ποιά κριτήρια θά κρίνουμε τά αποτελέσματα τού συνεδρίου τού ΚΚΕ Έσωτερικού;

Με βάση τά όσα εξέθεσα προηγούμενα για τήν πορεία τής ελληνικής άριστερας, τó άντικειμενικό αίτημα θά μπορούσε να διατυπωθεί ως έξής: *σύγκληση ιδρυτικού συνεδρίου.*

Πιστεύω ότι τούτο ήταν τó άντικειμενικό αίτημα τού διασπασμένου, τάλαιπωρημένου και πολυχειραγωγημένου, ελληνικού άριστερου κινήματος, ενός κινήματος πού τó βάραινε ή τεράστια ιστορική έμπειρία του και ή πολυεπίπεδη άλλοίωση του. Η σύγκληση ιδρυτικού συνεδρίου ήταν ό μόνος έξυγιαντικός δρόμος, γιατί κάθε ομάδα, κάθε κύκλος άριστερών ή και κάθε όργάνωση δέν είχε όργανωτική σχέση με τή διπλανή τής στη βάση μιάς όρισμένης ιδεολογίας. Η στο έσωτερικό τής κάθε όργάνωσης άκόμη και στην όργάνωση τού ΚΚΕ Έσωτερικού δέν υπήρχε ούτε ιδεολογική όμοιογένεια ούτε κοινά άποδεκτό ήγετικό κέντρο, ούτε από κοινού διαμορφωμένη και άποδεκτή γραμμή. Ίδρυτικό συνέδριο θά σήμαινε εκτός από τήν καταγραφή συγκλίσεων και άποκλίσεων, έναρξη ούσιαστικής διαδικασίας από τή βάση, διαδικασίας άνασύστασης κομμουνιστικού κόμματος, δηλαδή έναρξη τής διαδικασίας παραγωγής ίθαγενοϋς κομμουνιστικής ιδεολογίας και πολιτικής γραμμής: διαδικασίας πολιτικοκοινωνικής χωρίς προεξόφληση τών ζητούμενων. Γιατί προεξόφληση τών ζητούμενων άποτελεί ή προϋπαρξη ενός ήγετικού κέντρου πού συμπεριφέρεται σάν νόμιμη και άναγνωρισμένη, τυπικά και ούσιαστικά, ήγεσία, στην όποια θά όφειλόταν, άν τά πράγματα ήταν έτσι, πειθαρχία, και τής όποιας οί άποφάσεις, με βάση τά τυπικά κριτήρια πλειοψηφίας-μειοψηφίας, είναι καταρχήν δεσμευτικές. Προεξόφλη-

ση τῶν ζητουμένων ἀποτελεῖ ἡ προβολὴ «Θέσεων», «Εἰσηγήσεως», «Προγράμματος» κ.λπ. ὅταν αὐτὰ δὲν προέρχονται ἀπὸ γενικότερες διεργασίες τῆς λειτουργούσας βάσεως, ἀλλὰ ἀπλῶς γράφονται ἀπὸ τὴν ἡγετική ομάδα, ἐκφωνοῦνται, καὶ ἡ βάση ἔχει μόνο τὴ διαζευκτικὴ εὐχέρεια νὰ τίς δεχτεῖ ἢ νὰ τίς ἀπορρίψει, συνολικὰ ἢ μερικὰ.

Τὰ προηγούμενα χρειάζονται κάποιες διευκρινίσεις. Τὸ νὰ προϋπάρχει μιᾶς ὀρισμένης διαδικασίας ἕνα ἡγετικὸ κέντρο (μὲ ὅλα τὰ ἀναγκαστικὰ παράγωγά του, π.χ. θέσεις, εἰσηγήσεις, ἀποφάσεις κ.λπ.) δὲν εἶναι πράγμα ἐξ ὀρισμοῦ κακὸ. Θὰ ἔλεγα μάλιστα ὅτι ὅταν ὑπάρχει καὶ εἶναι σωστὸ τότε καὶ οἱ διαδικασίες συντομεύουν, οἱ περιπλανήσεις λιγοστεύουν, καὶ οἱ πλαγιόδρομῆσεις ἀποφεύγονται. Καὶ σωστὸ εἶναι ἕνα ἡγετικὸ κέντρο ὅταν, χωρὶς φορμαλισμούς, εἶναι σὲ θέση: 1) νὰ προβάλλει μιὰ ὀρισμένη θεωρία καὶ μιὰ ἐπιστημονικὴ ἀνάλυση τῆς πραγματικότητος, 2) νὰ συσπειρώσει τίς διάσπαρτες δυνάμεις, 3) νὰ δράσει ἀποτελεσματικὰ.

Ἦταν αὕτῃ ἡ περίπτωση τοῦ Γραφείου Ἑσωτερικοῦ καὶ τοῦ περὶ αὐτὸ στελεχικοῦ κύκλου; Δὲν κάνω δίκη προθέσεων. Ἄλλὰ πρόκειται πραγματικὰ γιὰ μιὰ καταξιωμένη ἡγετικὴ ομάδα; Πιὸ εἰδικά: ἔδρασε γιὰ τὴν ἀνατροπὴ τῆς δικτατορίας ἀποτελεσματικὰ; Πάλεψε ἐνάντια στὰ ἀντίθετά του ἰδεολογικὰ ρεύματα; Πρότεινε μιὰ πειστικὴ πολιτικὴ γραμμὴ πού νὰ ἐπαληθεύτηκε στὴν πράξη; Ἦ γραμμὴ του, κατὰ ἡμετέραν δίκτυα, δικτατορία, σπυριώσε μάξες; (ἂς μὴν πάρουμε στὰ σοβαρὰ τὴ φόρμουλα «ἡ ὀργάνωση τοῦ κόμματος εἶναι μικρὴ ἀλλὰ ἡ ἀπήχησή του στὸ λαὸ πολὺ μεγαλύτερη»: ἐπιδέχεται πολλὰ καὶ ποικίλες ἐρμηνεῖες). Τὸ Γραφεῖο Ἑσωτερικοῦ μελέτησε τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τὴν ὁποία θέλει νὰ ἀλλάξει; Ἐρμήνευσε τὴν ἱστορία τοῦ κινήματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται, καὶ εἰδικότερα τὴ δική του καὶ τῶν ὀργανώσεών του; Διαμόρφωσε θεωρία γιὰ τὸν ἑλληνικὸ δρόμο πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ, μιὰ στρατηγικὴ καὶ μιὰ τακτικὴ; Βγῆκαν ἀπὸ τίς γραμμὲς τοῦ παλαιῶ ἡγέτη; Ἐξουδετέρωσε (δὲν διστάζω στὴν κακόχη λέξη), ἰδεολογικὰ καὶ πολιτικὰ, τὰ ἄλλα ρεύματα τοῦ χώρου τῆς ἀριστερᾶς;

Ἦ συνθησιμένη αἰτιολογία περὶ δυσμενῶν συνθηκῶν ἢ τῆς νεαρᾶς ἡλικίας τοῦ κόμματος εἶναι ἀπλῶς παρηγορία. Οἱ μεγάλες δυσκολίες γεννιοῦνται ἀκριβῶς μέσα στὶς δυσμενεῖς συνθήκες —καὶ οἱ συνθήκες δὲν ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἐμᾶς ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἀντίπαλο. Καὶ τότε ἀκριβῶς μετριέται ἡ ἀξία τῆς ὁποιασδήποτε. Ὅσο γιὰ τὸ νεαρὸ τῆς ἡλικίας τὰ ὀκτὼ χρόνια ἦταν πολλὰ, πάρα πολλὰ γιὰ νὰ φανοῦν τὰ ἀποτελέσματα τῆς δοκιμασίας.

Τώρα εἶναι καιρὸς, ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὴν μακρότατη χωρὶς ἄλλο περιπλάνηση στὰ περασμένα, νὰ περάσουμε στὸ 1ο Συνέδριο τοῦ ΚΚΕ Ἑσ. Μία καὶ μόνο πλευρὰ θὰ θίξουμε: Ἄν καὶ κατὰ πόσο τὸ συνέδριο ἀνταποκρίθηκε στὸ ἀντικειμενικὸ αἶτημα τῶν καιρῶν. Τὸ αἶτημα, ἐπαναλαμβάνουμε, γιὰ τὸν ἐπαναπροσδιορισμὸ τῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας στὸν τόπο μας βάσει τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας καὶ ἐπιστήμης. Δὲν θὰ ἀπαντήσουμε ἂν τοῦτο ἐγινε πραγματικὰ καὶ ἂς φανεῖ ἐξωφρενικὸ. Δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἂν οἱ καταστατικὲς ἀρχὲς περὶ πολυκομματισμοῦ, ἢ ἀπόρριψη τῆς ἀρχῆς τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, τὰ περὶ ἑλληνικοῦ δρόμου πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ, μαζικοῦ κόμματος, στρατηγικῆς πού κατασκευάζει ἄπειρα ἐνδιά-

μεσα στάδια, ἀποτελοῦν ἀνανέωση τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἰδανικοῦ. Δὲν θὰ ἀπαντήσουμε στὸ ἂν καὶ κατὰ πόσο ἡ ΕΑΔΕ εἶναι ἡ πολιτικὴ γραμμὴ πού ταιριάζει στὶς σημερινὲς συνθήκες. Δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὸ ἂν ἡ ἐκθεση τῆς ἱστορίας τοῦ κινήματος —καὶ τῆς Ἑλλάδας— εἶναι ἀντικειμενικὴ. Δὲν θὰ κρίνουμε ἂν τὸ γενικὸ ἐρμηνευτικὸ σχῆμα τῶν «Θέσεων» ἀποδίδει καὶ ἀποκαθιστᾷ μιὰ ἐγκυρὴ περιοδολόγηση, σύμφωνη μὲ τὴν πραγματικὴ ἀνάπτυξη τῆς ταξικῆς πάλης στὸν τόπο μας. Δὲν θὰ ἐξετάσουμε ἂν ἐντοπίστηκε ὁ πολιτικὸς μηχανισμὸς ἐπιβολῆς τῆς στρατιωτικῆς δικτατορίας, ἂν σωστὰ ἀναλύθηκε ὁ χαρακτήρας τῆς δικτατορίας, ὁ πολιτικὸς μηχανισμὸς ἀνατροπῆς τῆς, ὁ χαρακτήρας τοῦ σημερινοῦ ἄρχοντος συγκροτήματος. Δὲν θὰ σταθοῦμε στὸ ἂν ἡ λανθάνουσα ἢ ἡ ὀρατὴ ἐρμηνεία τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ γιὰ τὸν τόπο μας εἶναι ἡ σωστὴ.

Καὶ αὐτὸ γιὰ δύο λόγους: Πρῶτο, γιὰ τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ τὰ ζητήματα νιώθουμε τίς δυνάμεις μας δυσανάλογα μικρὲς σὲ σχέση μὲ τὸ μέγεθος καὶ τὴ σημασία τους. Βέβαια γενικὲς ἰδέες (ἢ ἰδεολογήματα) ἔχει ὁ καθένας. Ἄλλὰ δουλειὰ μὲ γενικὲς ἰδέες δὲν γίνεται. Δεύτερο καὶ σπουδαιότερο γιὰ τὸν οἱ βασικὲς ἐπεξεργασίες τοῦ συνεδρίου δὲν ἀποτελοῦν παραγωγή τῶν μελῶν τοῦ κόμματος, ἢ κοινωνικὴ παραγωγή πού θὰ ἄθροιζε καὶ θὰ συγκεκριαλοῦσε τὸ ΚΚΕ Ἑσ. στὸ συνέδριό του. Οἱ ἐπεξεργασίες τοῦ ΚΚΕ Ἑσ. συντίθενται ἀπὸ δύο συμπληρωματικὰ στοιχεῖα: πλῆθος φραστικὰ δάνεια καὶ ἐμπειρικὴ θεώρηση τῶν ἄμεσων πολιτικῶν προβλημάτων. Στὴν πραγματικότητῃ οἱ «Θέσεις» τοῦ συνεδρίου ἀπηχοῦν ἕναν πολὺ ἐπιφανειακὸ προβληματισμὸ. Δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα γενικότερης ἐρευνας. Ἦ συζήτηση δὲν ἔχει ἀκόμη ἀγκυλιάσει εὐρύτερες δυνάμεις. Δηλαδή, οἱ ἐπεξεργασίες τοῦ συνεδρίου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν εἶναι θεμελιωμένες ἢ ὄχι, δὲν ἐκφράζουν μιὰ γενικότερη συνειδητοποίηση. Εἶναι μιὰ μορφὴ ἀπριόριστοῦ.

Πραγματικὰ, ὅσο καὶ ἂν ἀνατρεῖ κανεὶς, τόσο στὰ ἐπίσημα ὅσο καὶ στὰ ἀνεπίσημα κείμενα, δὲν θὰ βρεῖ παρὰ διακηρυκτικὲς προτάσεις. Δὲν πρόκειται νὰ ἐπεκταθοῦμε πολὺ. Θὰ δώσουμε δύο μόνο παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ εἶδους σκέψης.

Τὸ πρῶτο εἶναι ἀπὸ τίς «Θέσεις» (βλ. Κομμουνιστικὴ Θεωρία καὶ Πολιτικὴ, τευχ. 9, σελ. 123), περὶ δημιουργικῆς ἀφομοίωσης καὶ ἐπεξεργασίας τῶν νέων δεδομένων τῆς σύγχρονης πραγματικότητος:

«Τὸ ΚΚΕ (ἑσπ.) ἀξιοποιώντας τὴν παράδοση τῆς δουλειᾶς τῶν κομμουνιστῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ τίς θετικὲς ἐπεξεργασίες μέσα στὸ χώρο τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΚΕ, ὅπως ἐπίσης τῆς σύγχρονης ἐπεξεργασίας τοῦ μαρξισμοῦ διεθνῶς, προχώρησε, χωρὶς πιά δεσμεύσεις καὶ μόνο μὲ τὸ αἶσθημα εὐθύνης ἀπέναντι στὴν ἐργατικὴ τάξη τῆς χώρας μας, στὴ χάραξη τοῦ ἑλληνικοῦ δρόμου γιὰ τὸ σοσιαλισμὸ πού εἶναι ἕνας δημοκρατικὸς δρόμος γιὰ μιὰ δημοκρατικὴ σοσιαλιστικὴ ἐξουσία στὴ χώρα μας».

Τὶ μᾶς λείπει ἢ πρόταση αὕτῃ καὶ πού μᾶς παραπέμπει;

1. Ἦ μελλοντικὴ σοσιαλιστικὴ ἐξουσία θὰ εἶναι δημοκρατικὴ, πράγμα πού ἀποτελοῦσε ἀνεκάθεν τὸ ἰσχυρὸ ἰδεολογικὸ ὄπλο τοῦ κομμουνιστικοῦ προγράμματος. Εἶναι γνωστὸ: οἱ μεγάλοι θεωρητικοὶ καὶ ἡγέτες τοῦ παγκόσμιου ἐργατικοῦ κινήματος ἔβλεπαν τὸ σοσιαλισμὸ ὡς διεύρυνση τῆς δημοκρατίας καὶ

ξεπέραςμα της φορμαλιστικής άστικης δημοκρατίας. Άλλά και ή ίδια ή πρακτική του παγκόσμιου σοσιαλιστικού κινήματος βασίστηκε στην ίδια άρχή: ότι ο σοσιαλισμός είναι σύστημα πάνω άπ' όλα δημοκρατικό.

2. "Ότι ο δρόμος προς τό σοσιαλισμό θά είναι επίσης δημοκρατικός. Δηλαδή θά βασίζεται στη θέληση και τη συγκατάθεση της μεγάλης λαϊκής πλειοψηφίας, πράγμα που άνέκαθεν άποτελοΰσε κύριο μέλημα των εργατικών κινήματων. Ποτέ τά κομμουνιστικά κόμματα δέν σκέφτηκαν τη στρατηγική τους και δέν έδρασαν με δρους πραξικοπήματος. Και σε πολλές περιπτώσεις πέτυχαν ώστε ή συσπείρωση δυνάμεων νά είναι σχεδόν παλλαϊκή (π.χ. ή τεράστια εργατο-άγροτική συμμαχία στην ΕΣΣΔ τά πρώτα χρόνια της επανάστασης, στην Κίνα, στη Γαλλία με τό Λαϊκό Μέτωπο του 1936, στην Τσεχοσλοβακία τό 1947 και στην «άνοιξη της Πράγας» τό 1968, στό Βιετνάμ, στη Γιουγκοσλαβία κατά τόν άντιφασιστικό άγώνα, και στην Έλλάδα με τό ΕΑΜ).

3. "Ότι ο δρόμος για τό σοσιαλισμό θά είναι ελληνικός, φαντάζομαι, δηλαδή, ότι θά ληφθούν ύπόψη τά ιδιότυπα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας, πού, όπως σε κάθε άλλη κοινωνία, είναι ιδιόμορφα και άνεπανάληπτα, πράγμα επίσης κτήμα του μαρξισμού-λενινισμού άπό χρόνια πολλά.

Η πρόταση λοιπόν μäs υπενθυμίζει (και όρθως) θεωρητικές κατακτήσεις-βάθρα του εργατικού κινήματος. Τό ζήτημα γεννιέται άπό τη στιγμή πού αυτές οι παλαιές και σημαντικές άλήθειες πάνε νά παρουσιαστούν σαν νεόβγαλτες (άπό κάποια σύγχρονα ρεύματα μαρξισμού ή άπό τό «χώρο της Κ.Ε.»). Δέν πρόκειται για λαθροχειρία. Άλλά για έκλεκτική διαλογή εΰηχων φράσεων.

Και τί δέν μäs λείει ή προηγούμενη πρόταση των «Θέσεων»;

1. "Ότι ύπάρχουν καθεστώτα τά όποία, άκριβώς επειδή καταλύθηκε ή σοσιαλιστική νομιμότητα και δημοκρατία, δέν είναι πλέον σοσιαλιστικά.

2. "Ότι ύπάρχει μία όρισμένη στρατηγική πού βασίζεται στην αντίθεση των δύο μεγάλων στρατοπέδων, του σοσιαλιστικού και του ιμπεριαλιστικού, στην όποία ύπάρχονται και άπό την όποία προσδιορίζονται όλες οι ιδιότητες σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό αντίφασεις και άντιθέσεις. Συνακόλουθα, με βάση αυτή τη στρατηγική (της ΕΣΣΔ), ή «επανάσταση» προχωράει μόνο με την κραταίωση του σοσιαλιστικού στρατοπέδου πού προοδευτικά, ξεπερνώντας τις δυνατότητες του ιμπεριαλισμού, θά καλύψει τόν πλανήτη. Άρα τό κόμμα πού κατευθύνει αυτή τη γιγαντιαία επιχείρηση, τό σοβιετικό, είναι κόμμα καθοδηγητικό γιατί διαχειρίζεται τά «πραγματικά» και μελλοντικά συμφέροντα της παγκόσμιας εργατικής τάξης. Και ναι μεν τό ΚΚΕ Έσ. δέν δέχεται τόν καθοδηγητικό ρόλο του ΚΚΣΕ, άλλά και δέν χτυπάει στη ρίζα της την άποπροσανατολιστική «θεωρία» των δύο στρατοπέδων, ή δύο μπλόκ όπως πιο άπλοϊκά λέγεται.

Στην ίδια πρόταση δέν ύπάρχουν όμως μόνο «άποσιωπήσεις» άλλά και «μεταποπίσεις»:

1. Έχουμε μία προεξόφληση των μορφών της ταξικής πάλης πού θά οδηγήσουν στην ήττα του καπιταλισμού-ιμπεριαλισμού, με κατάληξη τόν σοσιαλισμό: θέμα πάνω στο όποιο ή ιστορία έχει δείξει ότι

δέν ισχύει καμία άπολύτως δεοντολογία. ("Άς θυμηθούμε τις διαβεβαιώσεις του 1967 πού προέρχονταν άπό στελέχη και των δύο τάσεων του ΚΚΕ, ότι στην Έλλάδα δέν «σηκώνει» δικτατορία, ότι ή Έλλάδα είναι Εϋρώπη κ.λπ. "Όμως δικτατορία ήρθε και κράτησε εφτά δλόκληρα χρόνια.)

2. Γιατί όλα τούτα είναι θεωρητική παραγωγή ελληνών κομμουνιστών και «θετικών έπεξεργασίων στο χώρο της Κεντρικής Έπιτροπής»; Άπ' όσο ξέρω ή Κ.Ε. δέν είναι χώρος άλλά όργανο του κόμματος. Έπίσης άπ' όσο ξέρω, τό όργανο αυτό, στο όχτω χρόνια πού πέρασαν δέν έχει νά παρουσιάσει παρά μερικά άρθρα μελών του πάνω στα θέματα αυτά, πού μετριούνται στα δάκτυλα του χεριού, άμφιλεγόμενα άλλωστε στον ίδιο τό «χώρο» της Κεντρικής Έπιτροπής. "Όσο για τους κομμουνιστές πού έπεξεργάστηκαν θέματα, ειλικρινά δέν μπορεί νά πει κανείς τίποτε έκτος και άν άνοιξει ή πόρτα του αυθαίρετου. Γιατί άπό χείλια ή (σπανίως) τήν πένα κομμουνιστών έχουν τόσα πολλά άντιφατικά λεχτεί αυτά τά χρόνια...

Ή ιδεολογία δέν έρχεται στον κόσμο με ψηφοφορίες

Όστόσο, άν αφήσουμε αυτό τό άχαρο έρωτηματολόγιο, τό πρόβλημα έντοπίζεται σ' αυτό τό τελευταίο σημείο. Πραγματικά, οι κομμουνιστές είπαν πολλά και άντιφατικά. Ίσως βρισκόμαστε πολΰ μακριά άπό κάποια επιθυμητή σύνθεση και κατασταλάγματα. Πολΰ μακριά, όχι όμως έντελώς έξω άπό τις άνάγκες του καιρού μας. Άκόμη κι αυτές οι λιγοστές και πενιχρές έπεξεργασίες του Γραφείου έντάσσονται σε μία πορεία άναζήτησης του πρόσφορου και του καινούριου.

Οι κίνδυνοι όμως είναι πολλοί. Ο σημαντικότερος: ή όριστικοποίηση των δάνειων φραστικών στοιχείων, πού όντως έρχονται άτόφια άπό έπεξεργασίες των γάλλων, των ιταλών και των ισπανών κομμουνιστών. Πιο σωστά, κίνδυνος είναι ή μετατροπή δια ψηφοφορίας των δανείων σε ιδεολογικά θέσφατα, πράγμα πού έγινε με τό συνέδριο. [Ξέρω ότι ο Χ. Φλωράκης, Γραμματέας του ΚΚΕ, έλυσε τό πρόβλημα π.χ. της δικτατορίας του προλεταριάτου με πέντε λέξεις, επικαλούμενος τις ελληνικές τοπικές συνθήκες πού την επιβάλλουν στον τόπο μας, «σε αντίθεση με τη Γαλλία και τί σημαίνει τό άκριβώς άντίθετο πού ύποστηρίζουν οι «Θέσεις» και τό Πρόγραμμα του ΚΚΕ Έσωτερικού; Τι σημαίνει ή ίδια επιχειρηματολογία άνεστραμμένη; Παράδειγμα: Η δικτατορία του προλεταριάτου «είναι άντίθετη με τά δεδομένα του έσωτερικού και έξωτερικού συσχετισμού των δυνάμεων, με τις ιδιομορφίες και τις παραδόσεις της χώρας μας (...) έρχεται σε σύγκρουση με τά αισθήματα του λαού μας, κάνει άπωθητικό, άντι νά κάνει έλκυστικό (Marchais) τό σοσιαλισμό, και δίνει τις δυνατότητες στις άκραιοές άντιδραστικές δυνάμεις νά άντεπιτεθούν εναντίον των δημοκρατικών δικαιωμάτων του λαού μας». "Όμως άν ρωτήσουμε αυτή τη φράση επίμονα μπορεί νά μäs άπαντήσει ότι ή άρχή της δικτατορίας του προλεταριάτου «έδωσε τις δυνατότητες στις άκραιοές άντιδραστικές δυνάμεις», π.χ. στη Χούντα των Συνταγματαρχών, νά επιβάλλει τη δικτατορία;]

Τό δεύτερο παράδειγμα άναφέρεται στην πολιτική

της ΕΑΔΕ που θα αποτελεί το πολιτικό εργαλείο του ΚΚΕ Έσ., των μελών του και, ως ένα όρισμένο σημείο, όλου του δημοκρατικού χώρου. "Ας το κουβεντιάσουμε λίγο. Δεν πρόκειται να αναλύσω την ΕΑΔΕ ούτε να αντιπροτείνω κάτι άλλο. Θα πάρω μόνο έναν όρο αυτής της Έθνικης Αντιδικτατορικής Δημοκρατικής Ένότητας: τον όρο *αντιδικτατορική*.

Δεν θα ασχοληθώ με την πληθώρα των επεξηγήσεων που έχουν δοθεί. Η λέξη αυτή λέει αυτά που θέλει να πει: ότι υπάρχει κίνδυνος δικτατορίας — άρα ανάγκη αντιμετώπισής του. Αυτά λέει η λέξη — σε γενικές δε γραμμές και οι επεξηγήσεις το ίδιο, και ως φαντάζουν άλλες «άριστερες» και άλλες «δεξιές».

"Ας θέσουμε τώρα μερικά ερωτήματα:

— Υπονοείται ή δικτατορία που *εμπεριέχεται* σε κάθε άστική δημοκρατία, δηλαδή ή εκμετάλλευση, ή καταπίεση των εργαζομένων, ή ιδεολογική βία, οι καταναγκαστικές και ιεραρχικές κοινωνικές σχέσεις, δηλαδή όλα εκείνα τα γνωστά κακά του καπιταλιστικού συστήματος τα όποια μάχεται ο σοσιαλισμός; "Αν είναι έτσι, τότε ο αγώνας εναντίον αυτής της δικτατορίας δεν βαφτίστηκε ποτέ από κανέναν αντιδικτατορικός, αλλά άπλουστατα αντικαπιταλιστικός - *αντιαστικός*.

Και βέβαια το ΚΚΕ Έσ. δεν έννοει αυτόν τον αγώνα (όρθως) ως κύριο στόχο της σημερινής λαϊκής πάλης.

— Υπονοείται ή ενδεχόμενη (μελλοντική) δικτατορία που γεννιέται από κάθε άστική δημοκρατία, υπό όρισμένους όρους, ως άρνηση του έαυτού της και απάντηση σ' ένα πολιτικό αδιέξοδο; Υπονοείται ότι, επειδή σε κάθε άστική δημοκρατία ή αντίφαση ανάμεσα στη φιλελεύθερη ιδεολογία και την καταπιεστική πραγματικότητα της, σε συνδυασμό με τη βασική αντίφαση κάθε άστικού κοινωνικού σχηματισμού κεφαλαίου-εργασίας, οδηγεί σε δξυση των αντιθέσεων, τελικά σε οργανική κρίση του συστήματος, όποτε σάν ενδεχόμενη διέξοδος από την κρίση υπάρχει και κάποια μορφή δικτατορίας; Μά και ο αγώνας τούτος αποτελεί κάπως ειδικότερη μορφή αντικαπιταλιστικού αγώνα που καλύπτει πολλές φάσεις μιας όλόκληρης ιστορικής περιόδου.

Και βέβαια το ΚΚΕ Έσ. δεν έννοει (και όρθως) τον αγώνα αυτό ως κύριο στόχο της λαϊκής πάλης.

— Υπονοείται ή δικτατορία που *εμπεριέχεται* σε κάθε *έλληνική* μορφή άστικής δημοκρατίας, επειδή υπάρχει, όχι ο κίνδυνος, αλλά ή πραγματικότητα του ιμπεριαλιστικού παράγοντα ό όποιος, στη διαπλοκή του με όρισμένες έσωτερικές άστικές (κοινωνικές και πολιτικές) δυνάμεις, και με συνθήκες πολιτικής κρίσης, μπορεί να οδηγήσει τα πράγματα (όπως συχνά έχει γίνει στο παρελθόν) σε κάποια μορφή δικτατορίας;

Μά ό αγώνας τούτος είναι και λέγεται *αντιιμπεριαλιστικός* — όχι *αντιδικτατορικός*.

— Υπονοείται ή δράση κάποιων συγκεκριμένων δικτατορικών πολιτικών δυνάμεων που δρούν σήμερα στην ελληνική πολιτική ζωή, έχουν συγκρότηση, μηχανισμούς, ιδεολογία, μάζες, και συνολική πολιτική πρακτική; Έδω, κι άς φανεί παράδοξο, θα χρησιμοποιήσω την ανάλυση του πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή που παρατηρεί όρθότατα (στον τελευταίο λόγο του στη Βουλή) ότι τέτοιες δικτατορικές πολιτικές δυνάμεις δεν υπάρχουν στη σημερινή Ελλάδα γιατί συντρίφτηκαν, κι ότι δεν πρέπει να συγχέουμε «χουντι-

κούς» (άνθρώπους) που υπάρχουν με «χουντικές» πολιτικές δυνάμεις που δεν υπάρχουν. "Άλλωστε ή δικτατορία έπεσε άκριβώς επειδή χρεοκόπησαν όι πολιτικές της δυνάμεις. Έδω θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι δεν πρέπει να συγχέει κανείς αντιδραστικούς (άνθρώπους) με αντιδραστικές πολιτικές δυνάμεις. Και εν πάση περιπτώσει άλλο αντίδραση και άλλο δικτατορία.

— Υπονοούνται, τέλος, όι δικτατορικοί «θύλακες» στο στρατό και στον κρατικό μηχανισμό, όι «κύκλοι της άνωμαλίας», όι γνωστοί ή άγνωστοι άκτιβίστες; Υπονοείται το όνομαζόμενο «παρακράτος»;

"Άλλά (1) το «παρακράτος» είναι πάντοτε συγκεκριμένη πολιτική δύναμη και δροά όταν το κράτος (δηλαδή όι συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις του) έχει καταρριφεί ή έχει αδυνατίσει, πράγμα που δεν συμβαίνει σήμερα, και (2) όι δικτατορικοί «θύλακες» — έστω ύπαρκτοι — δεν είναι αυτοί που χαρακτηρίζουν το σημερινό καθεστώς ούτε πολιτικά, ούτε στρατιωτικά, ούτε ιδεολογικά, ούτε όργανωτικά. Και ένα κομμουνιστικό κόμμα βασιζόμενο στην ταξική ανάλυση της δοσμένης κοινωνίας και της δοσμένης πολιτικής ζωής, όταν διαμορφώνει τη στρατηγική του ασχολείται με τις βασικές κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις ενός καθεστώτος, όχι με τις αποφύσεις του — τούς θύλακες — τις όποιες, αν υπάρχουν, πρέπει να τις βλέπει από ταξική σκοπιά.

Στην καλύτερη λοιπόν περίπτωση ή ανάλυση του Γραφείου Έσωτερικού ύπερεκτιμά και απολυτοποιεί μερικά στοιχεία, που ενώ είναι κι αυτά προϊόντα της κοινωνίας μας, ώστόσο δεν τη χαρακτηρίζουν σήμερα. Δεν είναι όι «δικτατορικοί θύλακες» που διαμορφώνουν την πολιτική και την κοινωνική ζωή του τόπου.

Ό όρος λοιπόν *αντιδικτατορική* στη στρατηγική του Γραφείου Έσωτερικού σημαδεύει την *άπουσία* της σαφούς στρατηγικής, και ταυτόχρονα την *παρουσία*, στο χώρο της άριστερας, της μικροαστικής *ιδεοληψίας* του «αντιχουντισμού» και του «αντιδικτατορισμού» που με τόση ζέση, κάπως όψιμα, καλλιεργούν τα όργανα της μαζικής ενημέρωσης.

Δεν θα δίσταζα έναν άφορισμό. "Όλα τούτα πάσχουν από κάποια μικρή ή μεγάλη δόση δογματισμού, κι άς εκφέρονται στο όνομα του αντιδογματισμού. Γιατί, έτσι απλά, δογματισμός είναι ό,τι δεν άποδεικνύεται, και συνηθέστατα ή λήψη του ζητούμενου ως δοσμένο. Αυτό στα μαθηματικά μηδενίζεται, στην πολιτική πρακτική οδηγεί σε άπραξία, και στον ήγετικό χώρο του ΚΚΕ Έσωτερικού τρέφει την αυτοπεποίθηση του αντιδογματισμού. Βέβαια, όλοι είμαστε όι δογματικοί του άλλου.

Και τώρα συνεχίζουμε...

Και συμπερασματικά.

Τό 1ο (9ο) Συνέδριο του ΚΚΕ Έσωτερικού δεν θέλησε τον έαυτό του ίδρυτικό συνέδριο — επειδή ή ήγεςία του δεν έδωσε αυτή την κατεύθυνση. Έξου κι αυτή ή άλγεβρική άρίθμηση 1ο (9ο).

Τό ΚΚΕ Έσωτερικού ξεκίνησε πριν από όχτώ χρόνια χωρίς παρένθεση, όταν από παντού ξεπηδούσε

ή πρόθεση ούσιαστικής ανανέωσης. Κατόπιν πρόσθεσε την παρενθεση, όταν επικράτησε ή άποψη συμβιβασμού με τὸ παρελθόν, προσθήκη πού, στο συμβολικό επίπεδο, σήμαινε κλείσιμο τῶν προβλημάτων ἐντὸς παρενθέσεως. Καί ύστερα τὴν κατάργησε όταν ἔμοιαζε ὅτι κατασίγασε ὁ σάλαγος, καί τὰ προβλήματα πού εἶχαν ἀνακύψει — ὅπως καί ἡ ἐφτάχρονη δικτατορία — ἦταν μιά παρενθεση στή ζωὴ μας, κακὸς ἐφιάλτης πού πέρασε.

Ἄλλὰ ἂς ξανασυναντήσουμε τὸ ἀρχικό μας ἐρώτημα: ποιά σχέση ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ ΚΚΕ Ἑσωτερικοῦ καί τὸ ἀριστερὸ κίνημα; Προσπάθησα νὰ δείξω ὅτι τὸ ἀριστερὸ κίνημα ἔχει, ἂν ἐπιτρέπεται ἡ ἔκφραση, «ἀποϊδεολογικοποιηθεῖ», δὲν ἔχει δηλαδή σοσιαλιστική ἰδεολογία. Δὲν ἀναφέρομαι σὲ ἀριστεροὺς ἢ στοὺς ἀριστεροὺς, ἀλλὰ στὸ γενικότερο λαϊκὸ κίνημα καί τὶς λαϊκὲς μάξες. Προσπάθησα ἐπίσης νὰ δείξω ὅτι τὰ τελευταῖα ὄχτῶ χρόνια, ἀντὶ γιὰ ἀναβίωση τοῦ ἀρχαίου καί ἱεροῦ σοσιαλιστικοῦ λόγου, προσφέρθηκαν μόνον ἐπεξηγηματικοὶ ἢ δικαιωτικοὶ μύθοι, καλὲς προθέσεις καί ὀργανωτικὸς ἀκτιβισμὸς. Τὸ Γραφεῖο Ἑσωτερικοῦ, στὸ αἴτημα γιὰ πειστικὴ ἀνάλυση καί ἐκλογίκευση τῶν σημερινῶν ταξικῶν δεδομένων ἀπάντησε μὲ δάνειες ἐκφράσεις· δὲν ἔφτιαξε θεωρία ἐπιστημονική. Ὁ,τι ἔφτιαξε δὲν ἔχει ἐγκλιματιστεῖ, δὲν ἔχει τὴ σφραγίδα τῆς ἐντοπιότητας, δὲν ἔχει ἰθαγένεια. Ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ Ἑ.σ. δὲν ἄνοιξε τὰ ἰδεολογικὰ μέτωπα, ἀπέφυγε τὶς ἰδεολογικὲς ἀναμετρήσεις, δὲν ἔθεσε τὰ προβλήματα ἢ συνόδευσε τὸ λόγο τῆς μὲ τὴν προκατασκευασμένη ἀπάντηση, πού ἤθελε μάλιστα ὅπως ὅπως νὰ τὴ θεσμοθετήσει, νὰ τὴν ἀναγορεύσει σὲ νέα ἰδεολογία. Γνωιάστηκε περισσότερο νὰ διευθετηθεῖ τὰ πράγματα, νὰ «πάψει ἢ γκρίνια», νὰ δικαιώσει ἢ νὰ δικαιολογήσει, καί τελικὰ θεσμοθέτησε τὰ πάντα στὸ Καταστατικό, στὶς Θέσεις, στὸ Πρόγραμμα. Ὁργάνωσε ἕναν προβληματισμὸ προτοῦ αὐτὸς ἀνθίσει, μορφοποίησε ἕνα ρευστὸ ὕλικὸ πρὶν νὰ πῆξει, ἔκλεισε μιά συζήτηση πρὶν νὰ ἀρχίσει. Τὸ ἀλέτρει ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ βόδια.

Τώρα δὲν μένει παρὰ τὸ καθαρτήριο τῆς Πρακτικῆς Δουλειᾶς, τῆς Ἐκτέλεσης, τῆς Ὁργανωτικῆς Ἀνάπτυξης, ἅπειρα μικρὰ ἢ μεγάλια Πρέπει καί Καθήκοντα ἀπέναντι στὸ Κίνημα, στὸ Κόμμα, στήν Ἱστορία, στήν Ἑργατικὴ Τάξη, στὸ Σοσιαλισμὸ.

Τώρα, λέει, συνεχίζουμε...

Συνεχίζουμε, ἀλλὰ τί; Πιστεύω ὅτι παρὰ τὴν ἀλλαγίαν τῶν παρενθέσεων τὸ πρόβλημα παραμένει τὸ ἴδιο — ἀλλὰ θὰ ἐμφανίζεται στὸ ἔξῃς μὲ νέα μορφή καί θὰ ξεπετιέται μέσα ἀπὸ τὶς νέες ἀντιθέσεις. Πιστεύω δηλαδή ὅτι ἡ διαδικασία παραγωγῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας γιὰ τὴν ἀριστερὰ καί ἡ σύνδεση αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας μὲ τὴν ἐργατικὴ τάξη βρίσκεται μόλις στήν ἀρχὴ τῆς. Μόλις τώρα ἔχει ἀρχίσει. Δὲν εἶναι ἔργο οὔτε μιάς ἀπόφασης, οὔτε μιάς ψηφοφορίας, οὔτε κάποιων ἀρθρῶν, οὔτε κάποιων δανείων, οὔτε κάποιων μεμονωμένων θεωρητικῶν ἐπεξεργασιῶν. Θὰ εἶναι ἔργο κοινωνικοπολιτικῶν διαδικασιῶν, θεωρητικῶν-ἐπιστημονικῶν ἐπεξεργασιῶν, συγκρούσεων πολλα-

πλῶν, καί πρώτιστα μὲ τὴν ἀστική ἰδεολογία.

Ἄς δοῦμε τί ἀντέχει ἀπ' ὅλη αὐτὴν τὴν ὑπόθεση, τώρα πού μὲ τὸ Συνέδριο τοῦ ΚΚΕ Ἑ.σ. κλείνει μιά φάση καί ἀρχίζει μιά νέα.

Ἐπάρχουν, κατὰ τὴ γνώμη μου, δυὸ βασικά πρᾶγματα πού θὰ ἀντέξουν στή δοκιμασία, ἂν καί μπορεῖ νὰ ἐκφυλιστοῦν. Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι στὶς γραμμὲς τῶν ἐλλήνων κομμουνιστῶν κατακτῆθηκε ἡ ἰδέα τῆς ἐσωκομματικῆς δημοκρατίας. Ἡ ἰδέα αὐτὴ δὲν εἶναι βιωμένη σὰν ἀφρημένο ἰδεολογικὸ θέσφατο. Οἱ Ἕλληνες κομμουνιστὲς ἔζησαν ἀγκαλιὰ μὲ τὴ στέρησή της καί ἔδωσαν μάχες γι' αὐτὴν. Εἶναι βαθιὰ ριζωμένη μέσα τους, εἶναι πεποίθησή τους. Εἶναι πιά ἰδέα λαϊκὴ, καταξιωμένη. Ἡ ἀπαίτηση γιὰ ἐσωκομματικὴ δημοκρατία ἐκφράστηκε καί στὸ συνέδριο, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν μπορεῖ κανεὶς νὰ κάνει τὴν ἄλφα ἢ τὴ βῆτα παρατήρηση πού θὰ σημείωνε μιά ἐκτροπὴ ὄχι ἀπὸ τὸν τύπο ἀλλὰ ἀπὸ τὴν οὐσία (π.χ. ὁ τεράστιος ἀριθμὸς συνέδρων πού ἀντικειμενικὰ ἐμποδίζει τὴ δημιουργικὴ συζήτηση γιὰ λόγους καθαρὰ τεχνικούς), καί, πιστεύω, κατοχυρώθηκε στὶς ἀποφάσεις του, γιὰ τὴν ἦδη κατοχυρωμένη στή συνείδηση τῶν κομματικῶν μελῶν.

Ἡ δευτέρη ἰδέα εἶναι ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ ἐλληνικοῦ κινήματος πού πάει μαζί μὲ τὴν κατάργηση τοῦ μύθου τῆς Σοβιετικῆς Ἐνωσης καί τοῦ σοβιετικοῦ σοσιαλιστικοῦ μοντέλου. Καί οἱ ἰδέες αὐτὲς ἀντιστοιχοῦν στή συνείδηση τοῦ κόσμου τοῦ ἀνανεωτικοῦ χώρου. Ἀλλὰ πρέπει καί τὸ σοβιετικὸ καθεστῶς νὰ ἀναλυθεῖ τόσο στὴν ἰστορικὴ του πορεία ὅσο καί στὶς σημερινὲς του ἰδεολογικὲς καί ταξικὲς συντεταγμένες ὥστε ἡ κριτικὴ αὐτὴ νὰ ἀποτελέσει προωθητικὴ δύναμη γιὰ τὴν ἀνανέωση τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἰδανικοῦ. Ἄν ἡ πυρκαγιά τοῦ Ὀκτώβρη ἀποτέλεσε, τὴ δεκαετία τοῦ '20, τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴν ἀφύπνιση τῆς σοσιαλιστικῆς συνείδησης στὸν τόπο μας, τώρα ἀπὸ μιά περιέργη «περιπέτεια τῆς διαλεκτικῆς», ἡ ἀπομυθοποίηση τῆς σοβιετικῆς κοινωνίας θὰ δώσει στὸ σοσιαλιστικὸ ἰδανικὸ αὐθεντικότητα, λαϊκότητα, καί δυναμογόνια ὀρμὴ. Στὸ συνέδριο ἡ ἰδέα τοῦτη, μολοντὶ δὲν ἀναλύθηκε, πάντως καταγράφηκε. Καί πιστεύω ὅτι μπορεῖ νὰ καταλογιστεῖ στὰ θετικὰ τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος πού ἐξαγγέλλουν μιά νέα πορεία.

Ἐπάρχει καί ἕνα τρίτο σημεῖο, σημαντικότερο. Ἡ ἰδία ἡ πραγματικότητα τοῦ ΚΚΕ Ἑ.σ., δηλαδή τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο πού ὀργανώνεται στὸ κόμμα αὐτό.

Ξέρουμε ὅτι κάθε κοινωνικὴ καί πολιτικὴ πραγματικότητα εἶναι ἀντιφατικὴ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καί μὲ τὸ ΚΚΕ Ἑ.σ. Στὸ μέλλον θὰ κινηθεῖ καὶ αὐτὸ μέσα ἀπὸ τὶς ἀντιφάσεις του καί θὰ ἀναπτυχθεῖ μὲ βάση αὐτές. Τὸ πρόβλημα εἶναι ἂν θὰ συνδεθεῖ ὁ μαρξισμὸς μὲ τὸ λαϊκὸ κίνημα, μὲ τὸ ἐργατικὸ κίνημα τοῦ τόπου μας, ἂν ἀπ' αὐτὴ τὴ σύζευξη θὰ ξεπηδήσει μιά νέα λαϊκότητα, ἕνας νέος λαϊκὸς πολιτισμὸς. Καί τὸ ἐρώτημα τώρα ἐξειδικεύεται: οἱ ἀντιφάσεις τοῦ ΚΚΕ Ἑ.σ. θὰ δράσουν προωθητικὰ καί δημιουργικὰ ἢ θὰ μετατραποῦν σὲ καταστροφικὲς ἀντιθέσεις;

Προβλήματα τῆς περιφερειακῆς δομῆς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου

Προοπτικὲς ἀναδιάρθρωσης

τοῦ Παύλου Λουκάκη

Εἰσαγωγή

Εἶναι γεγονός πὼς ὁ ἑλληνικὸς χώρος χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐπικίνδυνες περιφερειακὲς ἀνισότητες. Ἀνισότητες ποὺ ἐκφράζονται μὲ τὸν ὑδροκεφαλικὸ ὄγκο τῆς πρωτεύουσας καὶ τὴν πρόσφατη μετάστασή του στὴ Θεσσαλονίκη· μὲ τὴν ἐγκατάλειψη τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν· μὲ τὴν ἀνισορροπία στὶς κοινωνικὲς παροχές καὶ ἐξυπηρετήσεις· μὲ «ἀναπτυσσόμενες», «ὑπὸ ἀνάπτυξη» καὶ «ἐγκαταλείψιμες» περιοχές· μὲ ἔντονες, τελικὰ, εἰσοδηματικὲς διαφορὲς ἀπὸ περιφέρεια σὲ περιφέρεια, ἀπὸ πόλη σὲ πόλη, καὶ μέσα στὶς ἴδιες τὶς πόλεις μας...

Εἶναι γεγονός ἀκόμη πὼς ἡ διαπίστωση τῶν ἔντονων συνεπειῶν αὐτοῦ τοῦ φαινομένου συμπίπτει μεταπολεμικὰ τὴν ἴδια περίοδο, τὸ 1960, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία «εἰσάγονται» στὴν Ἑλλάδα καὶ οἱ ἔννοιες τοῦ οικονομικοῦ προγραμματισμοῦ, τοῦ χωροταξικοῦ σχεδιασμοῦ καὶ τῶν ρυθμιστικῶν σχεδίων γιὰ τὶς πόλεις. Εἶναι ἡ περίοδος ποὺ ὑπογράφεται ἡ συμφωνία γιὰ τὴν μελλοντικὴ μας εἴσοδο στὴν Κοινὴ Ἀγορὰ (1961) καὶ οἱ συμβάσεις ἐργασίας μὲ τὸ Βέλγιο καὶ τὴ Δυτ. Γερμανία (1960-61). Εἶναι τέλος ἡ περίοδος ποὺ ἀρχίζουν νὰ ἐγκαθίστανται μεγάλα μονοπωλιακὰ συγκροτήματα στὴ χώρα μας. Εἶναι ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία δυναμώνει καὶ χτυπιέται μὲ τὴ δικτατορία τὸ

δημοκρατικὸ κίνημα τοῦ λαοῦ.

Ἀπὸ τότε ἔχουν γίνεи καὶ γίνονται πολλὰ κρατικὰ σχέδια οικονομικῆς ἀνάπτυξης: 5ετῆ, 15ετές, Ἐθνικὸ Χωροταξικὸ Σχέδιο, Ρυθμιστικὰ σχέδια πόλεων κ.λπ.

Πρόσφατα ψηφίστηκε στὴ Βουλὴ ὁ νόμος περὶ χωροταξίας ποὺ καθορίζει τὴν ἐπίσημη κρατικὴ θέση γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ χωροταξικοῦ προγράμματος καὶ σχεδίου καὶ προδιαγράφει τὶς διαδικασίες μελέτης, ἐλέγχου καὶ ἐφαρμογῆς τους.

Σκοπὸς τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ εἶναι νὰ τονιστεῖ, μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτῆ, μιὰ διάσταση τοῦ φαινομένου: «περιφερειακὲς ἀνισότητες τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου» ποὺ ὡς τώρα «ἀγνοήθηκε», μιὰ καὶ ὅλες οἱ προσπάθειες γιὰ κάποια λύση ἔγιναν καὶ γίνονται μὲ τεχνοκρατικὴ ἀντίληψη καὶ μεθοδολογία, καὶ σὲ ἱστορικὰ συγκεκριμένες οικονομικὲς καὶ πολιτικὲς σχέσεις καὶ προοπτικές. Οἱ διαστάσεις τοῦ φαινομένου αὐτοῦ ὀρίζονται ἀπὸ τὴν οικονομικὴ ἐξάρτηση τῆς χώρας, καὶ τὴ γεωπολιτικὴ θέση της στὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ἀνατ. Μεσόγειο, καὶ ἐκφράζονται ἀπὸ πλῆθος παράγοντες ποὺ ἐπέδρασαν στὴ διαμόρφωση τῆς χωροταξικῆς δομῆς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, τῆς ὁποίας τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ ἀναφέρθηκαν στὴν ἀρχή.

Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναλυθοῦν αὐτὰ τὰ χαρακτηριστικὰ ὥστε νὰ δοθοῦν μὲ ἐνέργεια οἱ συνέπειες ποὺ

προκαλούν στο χώρο οι παραγωγικές σχέσεις του κοινωνικού σχηματισμού της χώρας μας και των εξαρτήσεών του. Μια τέτοια ανάλυση πιστεύουμε θα συμβάλει στην έπεξεργασία γενικών στόχων που προβάλλονται, όπως η εθνική ανεξαρτησία και η αδέσμευτη πολιτική σε συγκεκριμένα οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά αίτηματα.

I. 'Η περιφερειακή δομή του ελληνικού χώρου ως αποτέλεσμα των σχέσεων εξάρτησης

1. Γεωγραφικές σταθερές

Αν θέλει κανείς να εξετάσει συνολικά την περιφερειακή προβληματική και ανάπτυξη μίας χώρας και να προσπαθήσει να βρει βασικά σημεία αναφοράς, τότε είναι αδύνατο να περιοριστεί στενά στα όρια της χώρας αυτής. Μεταξύ των διαφόρων μεγάλων ενοτήτων χώρου, στοιχεία όπως η γεωγραφική θέση και μορφολογία, τα ιστορικά γεγονότα, η παράδοση και νοοτροπία, η κουλτούρα ενός λαού, το τεχνολογικό-οικονομικό επίπεδο, ή κοινωνική δομή, οι δυνατότητες επικοινωνίας, προσφέρουν τη βάση της διαλεκτικής συνέχειας στη διαδικασία της εξέλιξής τους. Με την έννοια αυτή τα σημερινά σύνορα και όρια των κρατών, που καθορίστηκαν από διάφορους εθνικιστικούς και πολιτικούς λόγους, δρούν συχνά άρνητικά. Στη σημερινή φάση εξέλιξης θα μπορούσε κανείς να δεχτεί ότι τα σύνορα των χωρών παίζουν σε διεθνές επίπεδο τον ίδιο ρόλο που παίζουν και οι επιμέρους περιφέρειές τους μέσα σ' αυτές.

Ιδιαίτερα για την Ελλάδα ο χώρος που ορίζουν τα σύνορά της αποτελεί μια τέτοια φυσική και ιστορική συνέχεια του βαλκανικού χώρου και ένα αναπόσπαστο οργανικό τμήμα της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου ώστε για τις περιφερειακές περιοχές της η ευρύτερη θεώρηση που πιο πάνω σημειώνεται να είναι αναγκαία και να επιβάλλεται.

Αν δει κανείς έτσι τα πράγματα τότε οι μέχρι σήμερα διαπιστώσεις για τη γεωμορφολογία και, κατ' επέκταση, για την περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας αποκοτούν άλλη διάσταση.

Λέγεται ότι:

— Η Ελλάδα εμφανίζει δύο σαφώς διακεκριμένα τμήματα: τον ήπειρωτικό χώρο και τον νησιωτικό.

— Καθένας από τους χώρους αυτούς παρουσιάζει ιδιομορφίες, όπως η διασπορά του νησιωτικού χώρου σε πλήθος μικρές ενότητες με στεγανή κατά κάποιον τρόπο μεταξύ τους σχέση. Κι ακόμη πώς ο ήπειρωτικός χώρος χωρίζεται στα δύο από την Πίνδο, στην ανατολική και τη δυτική Στερεά Ελλάδα.

— Οι πεδινές παραγωγικές περιοχές της Ελλάδας είναι λίγες, απομονωμένες μεταξύ τους, και καλύπτουν μικρή επιφάνεια σε σχέση με τους όρεινους όγκους.

Οι σωστές αυτές διαπιστώσεις μπορεί να χάσουν την άρνητική τους σημασία αν οι αναφερόμενες περιοχές συναρτηθούν στον ευρύτερο γεωγραφικό-ιστορικό τους χώρο. Τότε θα δει κανείς τον βορειοελλαδίτικο χώρο ως τμήμα της ενδοχώρας που λέγεται Βαλκάνια, τη Δυτική Ελλάδα τμήμα της Αδριατικής, και ιδιαίτερα σε σχέση με τη νότια Ιταλία, τα νησιά του Αιγαίου τμήμα όλης της αϊγαιοπελαγίτικης λεκάνης,

την Κρήτη και τη Νότια Πελοπόννησο τμήμα της Ανατ. λεκάνης της Μεσογείου. Και τότε η πρωτεύουσα δεν θα 'ναι το Κέντρο, αλλά ένα, μεταξύ πολλών, σημείο τομής διαφόρων φυσικών ενοτήτων, έστω και με ιδιαίτερο βάρος. Αν δει κανείς έτσι το γεωγραφικό χώρο, που και ιστορικά έτσι ήταν, τότε οι περιφέρειες της χώρας δεν θα 'χουν τον χαρακτηρισμό «άκριτικές».

Το πρώτο λοιπόν συμπέρασμα για τη σημερινή δομή του ελληνικού χώρου ξεκινά από τον στεγανό τρόπο θεώρησής του στα σημερινά σύνορά του και της διασύνδεσης των περιφερειών του μέσα από ένα κύριο φυσικό κανάλι που λέγεται Αττική. Και τούτο έδωσε στην Πρωτεύουσα τεχνητά το ρόλο γεωγραφικού κέντρου εξάρτησης ολόκληρου του ελληνικού χώρου.

2. Ιστορικά στοιχεία που προδιαγράφουν τη σημερινή υδροκεφαλική ανάπτυξη της πρωτεύουσας

Στη σημερινή περιφερειακή δομή του χώρου, ουσιαστικότητα ρόλο έπαιξαν οι χρονικές φάσεις επέκτασής του που μεσολάβησαν από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους το 1830 ως την οριστικοποίηση των σημερινών ορίων του μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (προσάρτηση Δωδεκανήσου). Οι φάσεις αυτές, δηλαδή 1830-1863-1877-1912/13-1923-1946, κατάφορτες κοινωνικά, οικονομικά, πολιτικά γεγονότα, με κύριο γνώρισμά τους την εξάρτηση από τις μεγάλες Δυνάμεις, έδιναν στην πρωτεύουσα, στο πλέγμα των ανωτέρω γεγονότων, κυρίαρχο ρόλο. Τούτο εκφράστηκε και στο χώρο. Συγκεκριμένα:

α) Η Αθήνα λειτούργησε σαν πρωτεύουσα σχεδόν άμέσως από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους.¹ Τούτο της έδωσε ουσιαστικό πλεονέκτημα απέναντι στα άλλα αστικά κέντρα.

β) Σε κάθε σταδιακή επέκταση ή πρωτεύουσα αποτελούσε το γεωμετρικό κέντρο διασύνδεσης του εκάστοτε χώρου.

γ) Σε κάθε φάση οι διάφορες περιφέρειες έπαιζαν το ρόλο «ασφαλέστερο» τόπο εγκατάστασης όλων των οικονομικών δραστηριοτήτων. Εκεί πάντα υπήρχε ή ασφάλεια από τους «έξωτερικούς» κινδύνους.

δ) Σε κάθε φάση τα έργα ύποδομής και κυρίως οι συγκοινωνίες επεκτεινονταν ακτινωτά (δρόμοι-σιδηρόδρομος) από την πρωτεύουσα. Η ανάπτυξη των χερσαίων μεταφορών και η υποβάθμιση των θαλασσιών στο ήπειρωτικό κομμάτι έκαναν ακόμη πιο έντονη την ακτινωτή ανάπτυξη των δικτύων μεταφορών.

ε) Από τη σύστασή του κυριάρχησε στο νεοελληνικό κράτος ένα υπερσυγκεντρωτικό σύστημα διοίκησης και λήψης αποφάσεων. Κάθε απόφαση για την εκάστοτε περιφέρεια πήγαζε από ένα κέντρο που στόχο του είχε τον πλήρη έλεγχο της περιφέρειας χωρίς ίχνος πρωτοβουλιακής δράσης σ' αυτό. Και η αντίληψη αυτή είχε και έχει αντίκτυπο στη συγκέντρωση και στην όμοια λειτουργικά διάρθρωση όλου του πλέγματος παροχής υπηρεσιών (τράπεζες-εμπόριο-πνευματικές δραστηριότητες-παιδεία-περιθάλψη κ.λπ.).

στ) Κάθε καινούρια προστιθέμενη περιοχή ήταν πηγή πληθυσμιακής τροφοδότησης της πρωτεύουσας. Όπωςδήποτε όμως οι έσωτερικές μετακινήσεις δεν είχαν διαλυτικό χαρακτήρα για καμία περιοχή. Η

έξωτερική μετανάστευση, μόνιμο παθογενές φαινόμενο, πήρε μεγάλες διαστάσεις μετά από το 1900.

Οι παραπάνω βασικές διαπιστώσεις σημαίνουν πώς η σημερινή δομή του ελληνικού χώρου, που βασικά εκφράζεται με την ανισομερή σχέση κέντρου και περιφέρειας και την υδροκεφαλική ανάπτυξη της Αθήνας, έχει τις ρίζες της στην πρώτη μέρα που ιδρύθηκε το ελληνικό κράτος.

Σπέρματα σε λανθάνουσα κατάσταση περίμεναν τις συνθήκες εκείνες που θα επέτρεπαν τη γονιμοποίησή τους. Και οι συνθήκες αυτές άρχισαν να μορφοποιούνται κατά τον μεσοπόλεμο για να γίνουν συγκεκριμένες και ξεκάθαρες μετά από τον Β' Παγκόσμιο. Ακόμη πιο συγκεκριμένα, μετά το 1960.

Ός το 1923 οι κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις ήταν τέτοιες που ο κεντρικός ρόλος της Αθήνας δεν ήταν δυνατόν να πάρει άλλες διαστάσεις απ' αυτές που έχει. Μεγάλωνε η πρωτεύουσα και ο Πειραιάς, έσβηναν τ' άλλα λιμάνια, όμως μιὰ σχετική ισορροπία εκφραζόταν στο χώρο, και εν πάση περιπτώσει το δίκτυο των οικισμών παρέμενε ποσοτικά αναλλοίωτο χωρίς κραυγαλέες ποιοτικές διαφορές. Η χρονική φάση του μεσοπολέμου αποτέλεσε αποφασιστική περίοδο για την καλλιέργεια της εν σπέρματι λανθάνουσας κατάστασης που κατέληξε στην έκρηξη της πρωτεύουσας. Η τελική οροθέτηση του μέγιστου τμήματος του σημερινού ελληνικού κράτους, ή απότομη είσοδη του πληθυσμού της Μικρᾶς Ασίας με τη συγκέντρωση του μεγαλύτερου μέρους του στην πρωτεύουσα, και η παράλληλη ανάπτυξη της βιομηχανίας σε μορφή κυρίως βιοτεχνίας, αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες για τη διάρθρωση του ελληνικού χώρου.

Οι έντονες δημογραφικές αλλαγές κατά τον μεσοπόλεμο,² ή ανάπτυξη του τομέα της βιομηχανίας, ουσιαστικά για πρώτη φορά την περίοδο αυτή στην μέχρι τότε ιστορία του ελληνικού κράτους,³ ο τρόπος που αυτός αναπτύχθηκε (με μορφή μικρών βιοτεχνικών-οικογενειακών μονάδων από τις οποίες ελάχιστες άνδρώθηκαν), ή ανάπτυξη μικρομεσαίων εμπορικών επιχειρήσεων και ή διόγκωση του τομέα των υπηρεσιών, όλα αυτά εμπέδωσαν τελικά τον κυρίαρχο ρόλο της πρωτεύουσας απέναντι στα υπόλοιπα αστικά κέντρα, ακόμη και στη Θεσσαλονίκη.

Από τη σύντομη αυτή θεώρηση μπορούμε σίγουρα να πούμε πώς ιστορικά ή μορφή επέκτασης του ελληνικού κράτους, ή διοικητική οργάνωσή του, ο τρόπος ανάπτυξης των μεταφορών, οι εκάστοτε εσωτερικές κοινωνικοοικονομικές σχέσεις, και οι εξωτερικές σχέσεις της χώρας με τον φυσικό της χώρο των Βαλκανίων και της Ανατ. Μεσογείου ήταν οι παράγοντες που καθόρισαν την κυρίαρχη ανάγκη να δημιουργηθεί κέντρο έλέγχου ενός έξαρτημένου από τις διεθνείς δυνάμεις χώρου. Και αυτό το ρόλο έπαιξε πάντοτε ή πρωτεύουσα. Κι όταν μεταπολεμικά ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής άρχισε να παίρνει εκείνες τις διαστάσεις που απαιτούσαν την αναζήτηση κατάλληλου τόπου για να εγκατασταθούν μεγαλύτερες και πολυαριθμότερες βιομηχανίες, ως μόνος κατάλληλος, ήταν επόμενο, βρέθηκε ή Αθήνα. Γιατί πρόσφερε τα πάντα στους βιομήχανους ενώ ο υπόλοιπος χώρος ελάχιστα. Και ή έκρηκτική υδροκεφαλική διόγκωση της Αθήνας άρχισε όπως άρχισαν και τα διαλυτικά φαινόμενα στον υπόλοιπο χώρο.

3. Μεταβολές στην περιφερειακή δομή της χώρας μεταπολεμικά

Η έκρηκτική διόγκωση της πρωτεύουσας μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, με την υπερσυγκέντρωση όλων των οικονομικών και κοινωνικών δραστηριοτήτων, δημιούργησε μιάν αντίρροπη διαλυτική κατάσταση στον υπόλοιπο χώρο. Τις μεταβολές όμως στο οικιστικό πλέγμα της χώρας πρέπει να τις δούμε σε δύο ενδιάμεσες περιόδους.

Την περίοδο 1949-1960 και την περίοδο από το 1961 μέχρι σήμερα. Όχι μόνο για λόγους εσωτερικών μεταβολών αλλά και γιατί στα μητροπολιτικά καπιταλιστικά κέντρα της Ευρώπης ή περίοδος του 1960 αποτελεί χρόνο-τομή. Την πρώτη περίοδο ή ελληνική βιομηχανία, καταναλωτική στη βάση της, αναζήτησε για τόπο εγκατάστασής της την Αθήνα. Κι όσα αν λέγονται για προσπάθεια αποκέντρωσης είναι ανεπαρκή. Ακόμη και ο νόμος περί «έπαρχιακών» βιομηχανιών, που θεωρούσε έπαρχιακές όσες βιομηχανίες θα γίνονταν πέρα από απόσταση 50 χλμ. από την Αθήνα, δεν έκανε τίποτε άλλο παρά να διευκολύνει και με οικονομικά κίνητρα τη βιομηχανία να εγκατασταθεί σ' αυτήν. Η πρωτεύουσα, με άπεριοριστο εργατικό δυναμικό, σαν κέντρο κατανάλωσης, Διοίκησης και Υπηρεσιών, Συγκοινωνιών, Κουλτούρας και Παιδείας κ.λπ. αποτέλεσε ιδανικό τόπο εγκατάστασης βιομηχανιών,⁴ που έγινε ιδανικότερος και με τα οικονομικά κίνητρα των «έπαρχιακών βιομηχανιών». Η διόγκωση όμως της Αθήνας με την ανεξέλεγκτη είσοδη πληθυσμού σ' αυτήν, τη φυγή του αγροτικού πληθυσμού είτε προς αυτήν είτε με μόνιμη υπερπόντια μετανάστευση, άρχισε στο τέλος της περιόδου αυτής να δείχνει τα πρώτα σημάδια μιᾶς ανεξέλεγκτης ανισορροπίας του περιφερειακού χώρου. Εγκαταλείπονται πολλοί οικισμοί, βασικά όρεινοί, μετακινείται ο πληθυσμός στα μικρότερα αστικά κέντρα και από εκεί προς την Αθήνα. Αρχίζει ένα φαινόμενο πληθυσμιακής μετάγχισης από τους μικρότερους οικισμούς προς την πρωτεύουσα. Θα μπορούσε κανείς να μιλήσει για εγκατάλειψη των μικρών οικισμών και για αντικατάσταση μέρους του πληθυσμού των έπαρχιακών αστικών κέντρων. Στο σημείο αυτό όμως πρέπει κανείς να παραδεχτεί πώς με τις συνθήκες ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής την περίοδο αυτή, όπως και την επόμενη ή μεταβολή του οικιστικού δικτύου της χώρας, διαμορφωμένου σε περίοδο προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, πρέπει να θεωρηθεί αναπόφευκτη. Μια σειρά οικισμών, έξω από κάθε ρομαντική διάθεση περί διατήρησης του ελληνικού χωριού, έχοντας εκπληρώσει ιστορικά το ρόλο τους δεν μπορούν πια να υπάρχουν. Εν πάση περιπτώσει, με τις διαμορφωόμενες συνθήκες περιφερειακής ανισορροπίας ο έλεγχος της περιφέρειας από το κέντρο δεν μπορούσε να συνεχιστεί με τον παραδοσιακό τρόπο έλέγχου. Τότε, το 1960, «εισάγεται» ή έννοια του οικονομικού προγραμματισμού και του χωροταξικού σχεδιασμού στη χώρα μας.⁵

Παράλληλα, την ίδια χρονική περίοδο οι χώρες της Δυτ. Ευρώπης, έχοντας ξεπεράσει τη φάση ανασυγκρότησής τους, αρχίζουν να οργανώνονται στο επίπεδο του διεθνούς μονοπωλιακού ανταγωνισμού με την ίδρυση της ΕΟΚ. Η ανάγκη για παραπέρα βιομηχανική ανάπτυξη απαιτεί εργατικό δυναμικό που τους το

προσφέρει ή καθυστερημένη νότια Εύρωπη. Για την Ελλάδα ή περίοδος του 1960 είναι σημαντική και καθοριστική διότι:

α) Με την υπογραφή των συμβάσεων εργασίας με τις δυτικές καπιταλιστικές χώρες «λύνεται προσωρινά» τὸ πρόβλημα των εσωτερικών πιέσεων από την ανεργία και τις έγγενείς δυσχέρειες τής ελληνικής οικονομίας (ανάδιάρθρωση γεωργίας, βιομηχανίας).

Παράλληλα όμως αλλάζει άρδην ή μορφή τής μόνιμης μετανάστευσης. Από παραδοσιακή «υπερπόντια» που άντλούσε μετανάστες από συγκεκριμένες περιοχές, μεταβάλλεται σε «ευρωπαϊκή» και καλύπτει βασικά και περιοχές δυναμικές που ως τότε συγκρατούσαν τὸν πληθυσμό τους (Μακεδονία, Θράκη).

β) Με την υπογραφή τής σύμβασης τής Ρώμης για την είσοδο στην Κοινή Άγορά και την εισαγωγή του Οικονομικού Προγραμματισμού δίνεται ή δυνατότητα εγκατάστασης μεγάλων διεθνών μονοπωλιακών συγκροτημάτων. Είναι ή φάση που άρχίζει ουσιαστικά να αναπτύσσεται ὁ μονοπωλιακός καπιταλισμός στη χώρα μας.

γ) Μετά από μιὰ φάση ανασυγκρότησης, πληθαίνουν τὰ αϊτήματα του λαού για περισσότερες κοινωνικές παροχές, για δημοκρατικότερο τρόπο στη λήψη των αποφάσεων και τή διαχείριση των κοινών, και για έθνική ανεξαρτησία.

δ) Μετά από την περίοδο αυτή ή Ελλάδα εκτός από έλεγχομένη περιοχή στρατιωτικής σημασίας για τους Άμερικανούς αποκτᾶ σημασία σαν περιφερειακό προπύργιο οικονομικού ενδιαφέροντος για τὰ μητροπολιτικά καπιταλιστικά κέντρα. Ὁ οικονομικός έλεγχος αποκτᾶ νέα διάσταση.

ε) Από την περίοδο αυτή οί περιφερειακές ανισότητες άρχίζουν να παίρνουν επικίνδυνες διαστάσεις για να φτάσουν σήμερα να είναι πρόβλημα έθνικής ύπόστασης.

Άπό την περίοδο 1960 μέχρι σήμερα ή παλαιότερη ισορροπία στην περιφερειακή δομή του ελληνικού χώρου έχει μεταβληθεί ουσιαστικά.

Συγκεκριμένα, απέναντι στη συνεχώς διογκούμενη ποσοτικά και ποιοτικά πρωτεύουσα ὁ υπόλοιπος χώρος έχει υποστεί τις έξης μεταβολές (βλ. Σχ. 1 και 2):

α) Ὁ χώρος τής Μακεδονίας-Θράκης υφίσταται σημαντικές δομικές μεταβολές. Η εγκατάσταση σημαντικών μονοπωλιακών μονάδων στη Θεσσαλονίκη (Good Year, Esso, Stayer κ.ά.) και ή «ευρωπαϊκή» μετανάστευση οδηγούν αφενός σε μιὰ άπότομη διάγκωση τής ως τότε στάσιμης Θεσσαλονίκης και αφετέρου σε συρρίκνωση του χώρου τής Άνατ. Μακεδονίας και Θράκης, άκόμη και σημαντικών άστικών κέντρων (Δράμα, Ξάνθη, Σέρρες, Κιλκίς). Η ανάπτυξη του βιομηχανικού πλέγματος Κοζάνης-Πτολεμαΐδας συγκρατεί στη Δυτ. Μακεδονία μιὰ σχετική άκόμη ισορροπία.

β) Σε σύγκριση με τή δεκαετία 1951-61 ή περίοδος 1961-71 δείχνει πως από τὸν υπόλοιπο ήπειρωτικό χώρο μόνο τὰ άστικά κέντρα συνεχίζουν να μεγαλώνουν, όμως ή κατάσταση στις περιοχές άμεσης επιρροής τους (οί νομοί) κυριολεκτικά άνατράπηκε. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί πως τὸ δυνάμωμα των άστικών κέντρων είναι κάτι τὸ θετικό για μιὰ πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης. Τοῦτο θα ήταν σωστό αν αυτά δὲν ήταν ουσιαστικά κέντρα ύπηρεσιών και μόνο αλλά διέθεταν και γενικότερη αναπτυξιακή ύποδομή (βιομηχανία, αναδιαρθρωμένη γεωργία, κοινωνικό έξοπλισμό). Κάτι τέτοιο όμως δὲν συνέβη.

γ) Τὸ τόξο που ὀρίζεται από τή νοτιοδυτική Πελοπόννησο και τὰ αϊγαιοπελαγίτικα νησιά εντάχθηκε ουσιαστικά στην περιοχή τής πρωτεύουσας. Άς μὴν ξεχνάμε πως οί περιοχές αυτές αριθμοῦν 150 χρόνια ζωής του νεοελληνικού κράτους.

δ) Η περιφέρεια τής Θεσσαλίας σαν ενδιάμεσος χώρος μεταξύ Θεσσαλονίκης-Άθήνας διατήρησε μιὰ σχετική κατάσταση ισορροπίας. Τέτοιας που να ισχυρίζεται κανείς πως, σήμερα, χώρος ουσιαστικής οικονομικής δραστηριότητας παραμένει τὸ βέλος Θεσσαλονίκης-Άθήνας-Πάτρας, με τήν Άθήνα κύρια πάντα αιχμή έλέγχου.

ε) Στην άπασχόληση του πληθυσμού, παρ' ὄλη τήν ανάπτυξη του τομέα τής βιομηχανίας, τὸν κύριο ὄγκο τής εξακολουθοῦν να καλύπτουν ή γεωργία και οί ύπηρεσίες (για ποσοστά, βλ. σχετικό πίνακα). Η μόνιμη αυτή δομική κατανομή τής άπασχόλησης τής χώρας (αὔξημένο ποσοστὸ στη γεωργία και τις ύπηρεσίες, μικρὸ ποσοστὸ στη βιομηχανία), χαρακτηριστικό

Ένεργὸς Πληθυσμὸς

Οικονομικοὶ κλάδοι	1961		1971	
	Άτομα	%	Άτομα	%
Γεωργία, Δάση	1.960.446	53,9	1.330.320	40,5
Μεταλλεία, Ὁρυχεΐα	21.510	0,6	20.980	0,6
Βιομηχανία	488.577	13,4	539.880	16,4
Δημόσια Έργα	167.364	4,6	255.020	7,8
Ήλεκτρισμός, Φωταέριο, Ὑδρευση	19.804	0,6	24.960	0,7
Έμποριο, Ξενοδοχεΐα, Έστιατόρια	266.070	7,3	350.420	10,7
Μεταφορές, έπικοινωνίες	153.867	4,2	213.140	6,5
Ύπηρεσίες	439.471	12,1	487.360	14,9
δὲν δηλώθηκε άκριβῶς	121.492	3,3	61.800	1,9
Σύνολο	3.638.601	100,0	3.283.800	100,0

στοιχείο εξαρτημένης χώρας, εξακολουθεί και σήμερα να υπάρχει. Με δεδομένο ότι το κύριο ποσοστό των βιομηχανικών εργατών είναι συγκεντρωμένο στην Αθήνα και λιγότερο στη Θεσσαλονίκη, μπορούμε εύκολα να συμπεράνουμε: 1) πώς τοῦτο ελαχιστοποιείται σὲ σχέση με τὸν ἐνεργὸ πληθυσμὸ τῶν δύο αὐτῶν ἀστικῶν κέντρων, καὶ 2) πὼς στὰ περιφερειακὰ κέντρα οἱ ἐργαζόμενοι καλύπτουν τοὺς τομεῖς τῶν ὑπηρεσιῶν καὶ τῆς γεωργίας.

ἔχοντας ὑπόψη τὰ παραπάνω θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς ἡ ἐξάρτηση καὶ ὁ ἔλεγχος τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τὴν τελευταία περίοδο (1960 μέχρι σήμερα) τείνει νὰ ἀποκρυσταλλωθεῖ στὴ σαφὴ σχέση: Ἀθήνα-περιφερειακὰ ἀστικά κέντρα ὑπηρεσιῶν, καὶ τὴν παράλληλη ἐξαφάνιση τοῦ πλέγματος τῶν μικρῶν οἰκισμῶν.

Μιλώντας λοιπὸν κανεὶς γιὰ τὰ προβλήματα τῆς περιφερειακῆς ἀνάπτυξης τῆς χώρας, πρέπει νὰ ἔχει ὑπόψη τὴ σημαίνουσα οἱ περιφερειακὲς ἀνισότητες ὡς πρὸς τὸ κέντρο στὸν δοσμένο κοινωνικοοικονομικὸ σχηματισμὸ καὶ τὶς διεθνεῖς ἐξαρτήσεις τῆς. Ἀκριβῶς αὐτὲς οἱ ἀνισότητες, καθόλου τυχαῖες καὶ συγκυριακές, δὲν ἐκφράζουν τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀνάγκης νὰ ἐλεγχθεῖ ἐσωτερικὰ ἕνας χώρος ποὺ ἐξαργάτῃ καὶ ἐλέγχεται ἀπὸ τὰ μητροπολιτικὰ καπιταλιστικὰ κέντρα. Κάθε προσπάθεια γιὰ περιφερειακὴ ἀνάπτυξη στὶς ὑπάρχουσες συνθήκες σημαίνει προσπάθεια διατήρησης τῆς ἀρχῆς τοῦ ἐξαρτημένου ἐλέγχου τοῦ χώρου, καὶ ὁδηγεῖ μοιραῖα στὴν ἀναπαραγωγὴ αὐτῆς τῆς ἀναγκαίας περιφερειακῆς ἀνισομέρειας.

Ἄν δεῖ κανεὶς ἔτσι τὰ προβλήματα αὐτά, τότε ἡ προοπτικὴ διαφορετικῆς ἀντιμετώπισης τοὺς κάνει ἀναγκαῖα τὴ θεώρησή τοὺς πρῶτιστα στὸν φυσικὸ καὶ ἱστορικὸ τοὺς χώρο, ποὺ εἶναι τὰ Βαλκάνια καὶ ἡ Ἀνατ. Μεσόγειος, καὶ στὴ συνέχεια τὸ συσχετισμὸ μετὰ τὸν ὑπόλοιπο εὐρωπαϊκὸ καὶ μεσογειακὸν χώρο.

II. Ἡ χωροθετικὴ ἔκφραση τῶν σχέσεων μητροπολιτικῶν καπιταλιστικῶν κέντρων καὶ περιφέρειας στὸν εὐρωπαϊκὸν κῶρον

Παράλληλα μετὰ τὴ θεώρηση τῆς περιφερειακῆς δομῆς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου στὸ πλαίσιο τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ σημερινοῦ κοινωνικοοικονομικοῦ σχηματισμοῦ τῆς χώρας εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἐξεταστῇ καὶ ἡ ἀντίστοιχη ἐξέλιξη τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καὶ μεσογειακοῦ χώρου. Μιὰ τέτοια ἀνάλυση θὰ ἀπαιτοῦσε ἰδιαίτερη ἐρευνα ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ ἀρθροῦ αὐτοῦ. Θὰ περιοριστοῦμε σὲ μερικὲς βασικὲς διαπιστώσεις σ' ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ θέμα καὶ τὶς ἱστορικὲς περιόδους τοῦ μεσοπόλεμου καὶ μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον πόλεμον.

Ὡς τὸ τέλος τοῦ μεσοπολέμου ὁ καπιταλιστικὸς τρόπος παραγωγῆς στὸν εὐρωπαϊκὸν κῶρον ἐκφράστηκε χωροθετικὰ μετὰ μιὰ σειρά διεθνῶν ἀλληλεξαρτήσεων, ποὺ, παράλληλα μετὰ τὶς γενικότερες ἱστοριοπολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς συνθήκες, ἔχουν σχέση καὶ μετὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τοῦ τρόπου ἐπιλογῆς τοῦ τόπου ἐγκατάστασης τῶν βιομηχανιῶν.

Τὸ φαινόμενο τῶν διεθνῶν αὐτῶν χωροθετικῶν ἀλληλεξαρτήσεων συντίθεται σ' ἕνα «ἀξονικὸ σύστημα»

ὅπου ἔχουν συγκεντρωθεῖ οἱ περισσότερες οικονομικὲς, κοινωνικὲς, πολιτιστικὲς δραστηριότητες. Τὸ ἀξονικὸ αὐτὸ σύστημα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄξονες μετὰ κατεύθυνση Ἀνατολή-Δύση καὶ Βορρὰ-Νότο, ὅπου οἱ πρῶτοι μετὰ ἰσχυρότερες ἐσωτερικὲς ἀλληλεξαρτήσεις ἔχουν πρωτεύουσα σημασία ἐνῶ οἱ δεῦτεροι παίζουν τὸ ρόλο ἄξονων διασύνδεσης. Παρὰ πέρα ὅμως διαπιστώνεται μιὰ βαθμιαία μείωση τοῦ ἐπιπέδου ἀνάπτυξης καὶ ἐσωτερικῆς συνοχῆς ὁλόκληρου τοῦ συστήματος αὐτῶν τῶν ἄξονων ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο.

Μέσα ἀπὸ τὴ διαδικασία διαμόρφωσης καὶ ἀνάπτυξης τῶν παραπάνω ἄξονων ὁ εὐρωπαϊκὸς καὶ μεσογειακὸς κῶρος ἔχει χωριστεῖ σὲ τέσσερις διακεκομμένες ζώνες ἀνάπτυξης (βλ. Σχ. 3):

- α) τὴ βόρεια ζώνη ἀνάπτυξης τῆς Εὐρώπης,
- β) τὴν κεντρικὴ ζώνη ἀνάπτυξης,
- γ) τὴ νότια ἀναπτυσσόμενη ζώνη ἀνάπτυξης, καὶ
- δ) τὴ νότια ὑπὸ ἀνάπτυξη ζώνη τοῦ μεσογειακοῦ χώρου ποὺ χωρίζεται στὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸν τμήμα τῆς.

Ὁ βαθμὸς διαφοροποίησης τῶν ἄξονων ἀνάπτυξης στὶς δύο πρῶτες βιομηχανικὰ ἀναπτυσσόμενες ζώνες, στὴ διαδικασία διαμόρφωσής τοὺς, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ παρακάτω βασικὰ σημεῖα:

- α) ἐντατικοποιούμενος βαθμὸς συγκέντρωσης κεφαλαίου,
- β) ὑψηλὴ πληθυσμιακὴ συγκέντρωση καὶ πυκνότητα,
- γ) αὐξανόμενες κοινωνικοοικονομικὲς ἀπαιτήσεις,
- δ) αὐξανόμενη προσφορά σὲ κοινωνικοοικονομικὰ ἀγαθὰ.

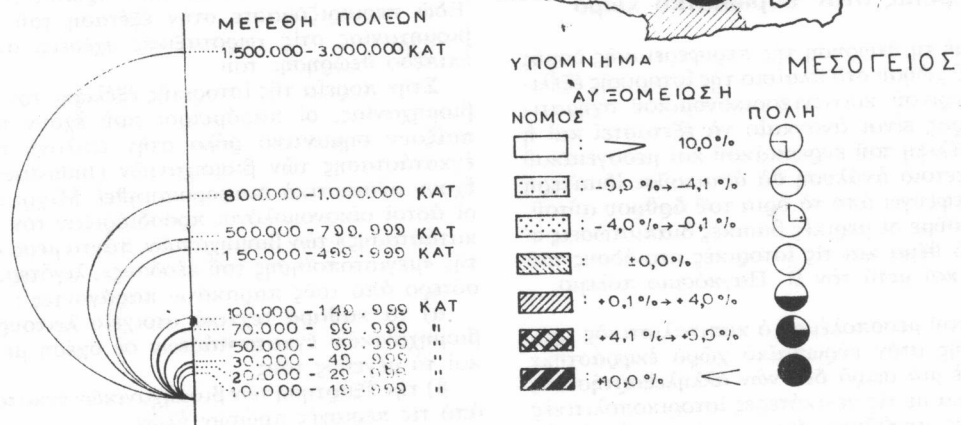
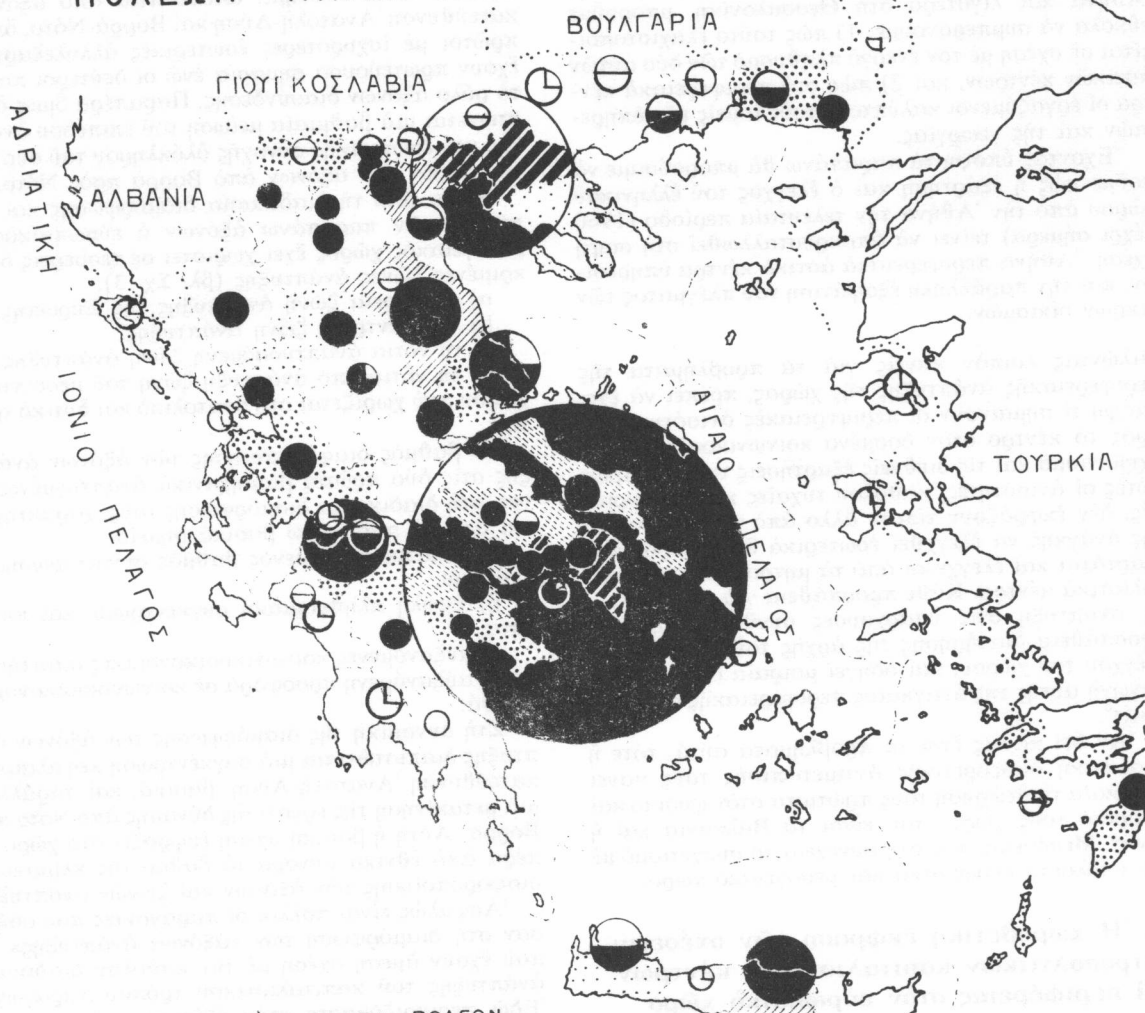
Στὴ δυναμικὴ τῆς διαμόρφωσης τῶν ἄξονων ἀνάπτυξης διαπιστώνεται μιὰ συγκέντρωση κεφαλαίου μετὰ κατεύθυνση Ἀνατολή-Δύση, βασικά, καὶ παράλληλα μιὰ μετακίνηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρὰ. Αὐτὴ ἡ βασικὴ σχέση ἐκφράζει στὸ κῶρον καὶ πέρα ἀπὸ ἔθνικα σύνορα τὸ βαθμὸ τῆς κλιμακωτῆς διαφοροποίησης τῶν ἄξονων καὶ ζωνῶν ἀνάπτυξης.

Ἀσφαλῶς εἶναι πολλοὶ οἱ παράγοντες ποὺ ὁδήγησαν στὴ διαμόρφωση τῶν «ἄξονων ἀνάπτυξης» καὶ ποὺ ἔχουν ἀμεση σχέση μετὰ τὴν καθόλου διαδικασίαν ἀνάπτυξης τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς. Ἐδῶ περιοριζόμεστε στὴν ἐξέταση τοῦ τομέα τῆς βιομηχανίας στὶς χωροταξικὲς σχέσεις, στὸ διεθνὲς ἐπίπεδο θεώρησής το.

Στὴν πορεία τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ τομέα τῆς βιομηχανίας, οἱ παράμετροι ποὺ ἔχουν παίξει καὶ παίζουν σημαντικό ρόλο στὴν ἐπιλογὴ τοῦ τόπου ἐγκατάστασης τῶν βιομηχανιῶν (Industrie-Standort) ἔχουν οὐσιαστικὰ διαφοροποιηθεῖ. Μέχρι πρόσφατα οἱ ἀστοὶ οἰκονομολόγοι προσδιόριζαν τὸν «τόπον ἐγκατάστασης» τῶν βιομηχανιῶν, πάντα μέσα στὴν ἀρχὴ τῆς «μεγιστοποίησης τοῦ κέρδους», λιγότερο ἢ περισσότερο ἀπὸ τοὺς παρακάτω παράγοντες⁷:

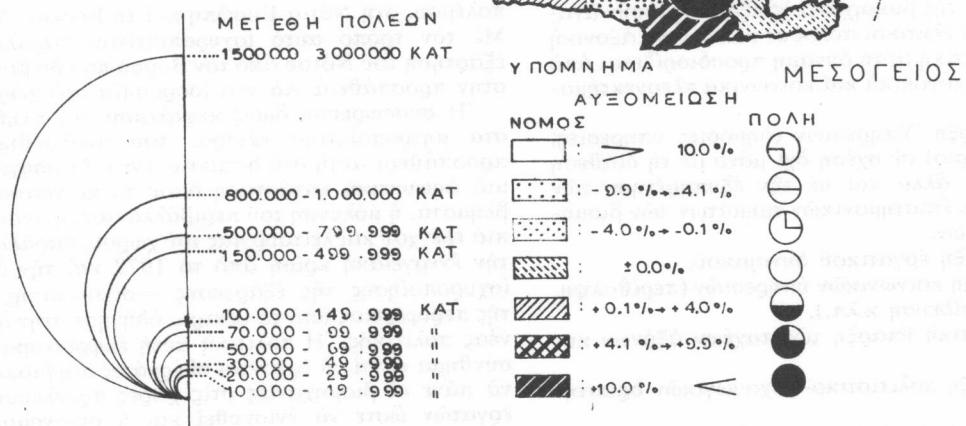
- α) τὰ καθαρὰ τεχνικὰ στοιχεῖα λειτουργίας τῶν βιομηχανικῶν ἐγκαταστάσεων σὲ σχέση μετὰ τὸ εἶδος καὶ τὸ μέγεθός τοὺς,
- β) τὴν ἐξάρτηση τῶν βιομηχανικῶν ἐγκαταστάσεων ἀπὸ τὶς περιοχὲς πρῶτων ὑλῶν,
- γ) τὴν ἀνάγκη μεγάλου ἀριθμοῦ ἀνειδίκευτων εργατῶν,
- δ) τὰ διαθέσιμα μεταφορικὰ δίκτυα καὶ μέσα,
- ε) τὶς διαθέσιμες πηγὲς ἐνέργειας,
- στ) τὸ εἶδος τῶν βιομηχανικῶν προϊόντων,

ΑΥΞΟΜΕΙΩΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΝΟΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΕΩΝ ΠΑΝΩ ΑΠΟ 10.000 ΚΑΤ. (1961-1971)

ΠΗΓΗ : ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ - ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ 1961, 1971

ΑΥΞΟΜΕΙΩΣΗ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΝΟΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΕΩΝ ΠΑΝΩ ΑΠΟ 10.000 ΚΑΤ. (1951-1961)

ΠΗΓΗ : ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ - ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ 1961, 1971

ζ) την ελάχιστη απόσταση μεταξύ τόπων παραγωγής και κατανάλωσης.

Οι δεσμευτικοί αυτοί παλαιότερα όροι ως προς τα περιθώρια έπιλογής του τόπου εγκατάστασης των βιομηχανιών καθόρισαν έν πολλοίς και τους πρώτους βασικούς πυρήνες βιομηχανικής εγκατάστασης και τους κύριους κυκλοφοριακούς κόμβους.

Στήν πορεία της εξέλιξης της τεχνολογίας και της ίδιας της βιομηχανίας οι άρχικοί αυτοί παράγοντες άλλαξαν ή εξελίχθηκαν τόσο, ώστε θεωρητικά να δίνουν μεγάλη ελαστικότητα στην έπιλογή του τόπου εγκατάστασης. Τήν ελαστικότητα αυτή προσφέρουν:

α) Η εξέλιξη των μεταφορικών μέσων σε σχέση με τὸ κόστος μεταφοράς πρώτων ύλων, του προϊόντος και του ανθρώπινου δυναμικού,

β) Η δομική αλλαγή στον τομέα της βιομηχανικής παραγωγής, με την τεχνολογική πρόοδο και με την αύξηση των κλάδων παραγωγής ένδιαμέσων βιομηχανικών προϊόντων σε σχέση με τους κλάδους έπεξεργασίας των πρώτων ύλων,

γ) Η δομική αλλαγή του τομέα της βιομηχανίας σε ό,τι άφορα τις πηγές προμήθειας πρώτων ύλων σε σχέση με τον τόπο έπεξεργασίας,

δ) Η εξέλιξη των πηγών ένεργείας και ή ανακάλυψη νέων,

ε) Η έφαρμογή της σύγχρονης τεχνολογίας στα μέσα έπικοινωνίας, στην όργάνωση και διάρθρωση των βιομηχανικών έπιχειρήσεων,

στ) Η έφαρμογή του αυτοματισμού και της έπιστημονικής έρευνας, που έπιδρα όχι μόνο στον άριθμό των άναγκαίων εργατικών χεριών αλλά και στη σχέση εργατικού-έπιστημονικού-διοικητικού προσωπικού, κι άκόμη στο διαχωρισμό των έπιμέρους τομέων παραγωγής μιας βιομηχανικής έπιχείρησης,

ζ) Η διεθνοποίηση των έμπορικών σχέσεων και άγορών που άνεξαρτητοποιεί σε σχέση και με τὰ παραπάνω τη σχέση τόπου παραγωγής-κατανάλωσης.

Ένώ όμως θα περίμενε κανείς ότι ή εύελιξία αυτή θα έπέτρεπε πλήθος έπιλογών στον τόπο εγκατάστασης, τελικά οι βιομηχανίες έπιλέγουν τη θέση τους στους παραπάνω άξονες και σε περιοχές που έχουν ήδη άναπτυχθεί. Τούτο έξηγείται από τὸ γεγονός ότι στη διαδικασία της βιομηχανικής εξέλιξης έχουν άναπτυχθεί ισχυροί έλκτικοί πόλοι σε μια έντονα άξονική διάταξη. Η έλκτική αυτή δύναμη προσδιορίζεται από τεχνολογικά, οικονομικά και κοινωνικά πλεονεκτήματα όπως:

α) την ύπαρξη Ύπηρεσιών (δημόσιες ύπηρεσίες, τράπεζες, έμπόριο) σε σχέση όχι μόνο με τη διάθεση των προϊόντων αλλά και με την έξυπνέτηση των διοικητικών και έπιστημονικών τμημάτων των βιομηχανικών γιγάντων,

β) την ύπαρξη εργατικού δυναμικού,

γ) την ύπαρξη κοινωνικών ύπηρεσιών (περίθαλψη, ασφάλιση, εκπαίδευση κ.λπ.),

δ) τη συνθετική ύπαρξη των ταχέων άξόνων κυκλοφορίας,

ε) την ύπαρξη πολιτιστικο-ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων.

Έτσι, μέσα από τη λογική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, όπου ή συγκέντρωση των βιομηχανιών άφείθηκε στη διακριτική δυνατότητα έπιλογής των βιομηχανών, δημιουργήθηκαν οι παρακάτω κύριοί άξονες άνάπτυξης:

α) Βαρσοβία - Βερολίνο - Ρουρ - Λίλλη - Ρότερνταμ - Λονδίνο,

β) Πράγα - Βιέννη - Μόναχο - Φρανκφούρτη - Σάαρ - Παρίσι,

γ) Βουκουρέστι - Ζάγκρεμπ - Λουμπλιάνα - Μιλάνο - Τορίνο - Μασσαλία,

και οι δευτερεύοντες κάθεται

α) Μασσαλία - Σαιντ Έτιέν - Παρίσι - Λίλλη - Βρυξέλλες,

β) Μπολόνια - Μιλάνο - Βασιλεία - Φρανκφούρτη - Ρουρ - Άμβούργο,

γ) Βελιγράδι - Πράγα - Βαρσοβία.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο ό κάθεται χωρισμός της Εύρώπης σε σοσιαλιστικές και καπιταλιστικές χώρες δημιουργήσε μια νέα κατάσταση άνατροπής της μέχρι τότε ίσορροπίας του χώρου, που άπαιτούσε μοιραία την άναδιάρθρωση και έπανιέραρχηση του συστήματος των άξόνων και ζωνών άνάπτυξης που είχαν σε μια μακρόχρονη πορεία διαμορφωθεί.

Μετά από μια φάση άνασυγκρότησης των ένθνικών οικονομιών τους, που κράτησε ως τὸ 1960 περίπου, ξεκίνησαν τόσο οι δυτικές καπιταλιστικές χώρες στο πλαίσιο της ΕΟΚ όσο και οι σοσιαλιστικές στο πλαίσιο της ΚΟΜΕΚΟΝ μια προσπάθεια για την άναδιάρθρωση όλόκληρου του εύρωπαϊκού χώρου.⁸ Η προσπάθεια αυτή τείνει μέχρι σήμερα στην ίσχυροποίηση των άξόνων Βορρά-Νότου με στόχο καταρχήν την έξισορόπηση του συστήματος και στη συνέχεια την υποβάθμιση των άξόνων Άνατολής-Δύσης.

Στον ίδιο στόχο αποβλέπει εξάλλου ή προσπάθεια των χωρών της ΚΟΜΕΚΟΝ με τὰ κοινά παραμεθόρια προγράμματα και έργα άνάπτυξης.⁹

Στήν προσπάθεια αυτή αποβλέπουν από την μεριά των δυτικοευρωπαϊκών χωρών όλα τὰ τεράστια προγράμματα κατασκευής αυτοκινητοδρόμων, σιδηροδρομικών άξόνων, και ένίσχυσης των ποταμίων συγκοινωνιών.

Στο πλαίσιο της προσπάθειας αυτής και μέσα από τους ισχυρούς άνταγωνισμούς τους, τὰ μητροπολιτικά καπιταλιστικά κέντρα άρχισαν να άναζητούν εργατικό δυναμικό, που έλειπε λόγω των άπωλειών του πολέμου, στη Νότια Εύρώπη και τη Βόρεια Άφρική. Με τον τρόπο αυτό ίσχυροποιείται παράλληλα ή έξάρτηση του Νότου από τον Βορρά που θα βοηθούσε στην προσπάθεια για νέα ίσορροπία στο χώρο.

Η συσσώρευση όμως κεφαλαίου και πληθυσμού στα μητροπολιτικά κέντρα, που άκολούθησε την προσπάθεια αυτή στη δεκαετία 1961-71 όδηγούσε σε μια άσφικτική κατάσταση όπου τὰ κοινωνικά προβλήματα, ή μόλυνση του περιβάλλοντος, ή δυσκαμψία πιά έλέγχου και λειτουργίας του χώρου, παράλληλα με την ένεργειακή κρίση από τὸ 1972 και την άνάγκη ίσχυροποίησης της έξάρτησης —οικονομικής πιά— της περιφέρειας από τὰ κέντρα, όδήγησε στην άσκηση νέας πολιτικής. Η πολιτική αυτή εκφράστηκε με τὸ σύνθημα «άντι να έρχονται οι εργάτες στη βιομηχανία να πάνε οι βιομηχανίες στις χώρες προέλευσης των εργατών ώστε να ένισχυθεί και ή οικονομία τους πολλαπλά».

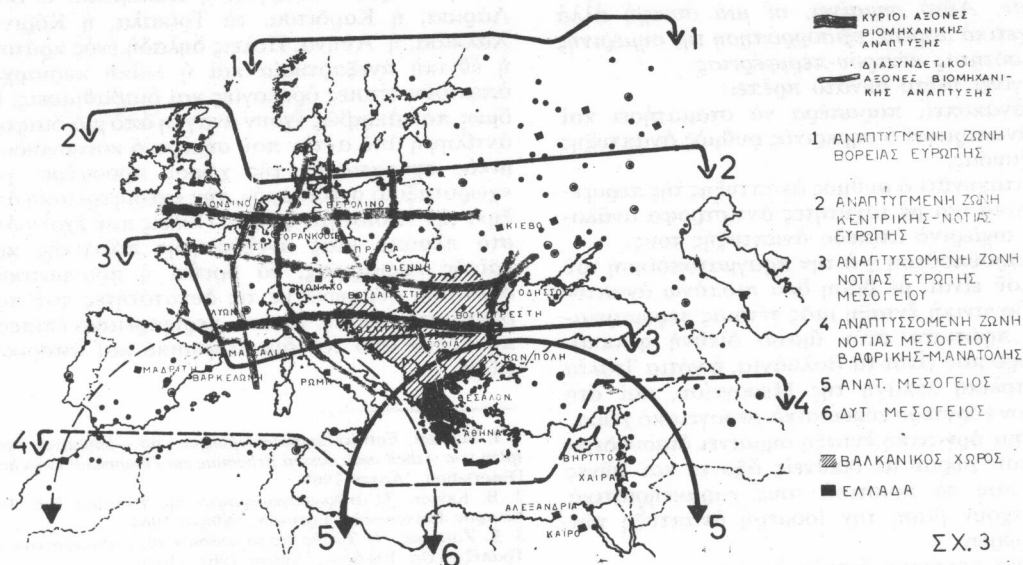
Τούτο σημαίνει άπλά εκτόνωση της άσφικτικής κατάστασης στα μητροπολιτικά κέντρα, ίσχυροποίηση των άξόνων Βορρά-Νότου και της έξάρτησης της περιφέρειας από τὰ κέντρα. Η περίοδος που άρχίζει,

πρέπει να θεωρηθεί σημαντική γιατί ή μέχρι τώρα σχέση: εγκατάσταση κεφαλαίου στις αναπτυγμένες βιομηχανικές ζώνες Βορρά-μετακίνηση εργατικού δυναμικού απ' το Νότο προς το Βορρά, τείνει να ανατραπεί και να δημιουργηθεί ή σχέση: μετακίνηση του κεφαλαίου στις αναπτυσσόμενες νότιες ευρωπαϊκές ζώνες-έπιστροφή του εργατικού δυναμικού απ' το Βορρά στο Νότο.¹⁰ Τοῦτο σημαίνει ακόμη και μιὰ

— στο επίπεδο τῶν ἀμοιβαίων ἐπιρροῶν και ἀλληλεξαρτήσεων τῶν τριῶν παραπάνω σχέσεων πού ἐκφράζονται σ' ἕνα σύστημα ἀξόνων και ζωνῶν ἐντατικοποιημένης κοινωνικοοικονομικῆς δραστηριότητας, ἀπὸ τοὺς ὁποίους συναρτάται ὁ ὑπόλοιπος χῶρος.

Τὸ πρόβλημα πού παραμένει εἶναι ἂν ὁ χωροθετικός συσχετισμὸς ἀξόνων-ζωνῶν ἀνάπτυξης και ὑπόλοιπου χῶρου βρῖσκεται ἢ τείνει σὲ μιὰ κατάσταση

ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕΣΑ ΣΤΙΣ ΖΩΝΕΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ.

μελλοντική μετακίνηση νέου εργατικού δυναμικού ἀπὸ τις ὑπανάπτυκτες περιοχές, ἀπὸ τὰ νοτιότερα τῆς περιφέρειας πρὸς αὐτήν.

III. Προοπτικές και δυνατότητες περιφερειακῆς ἀναδιάρθρωσης τοῦ ἑλληνικοῦ χῶρου

Μιλώντας σήμερα για τὴν ἀνάγκη μιᾶς διαφορετικῆς ἀντίληψης ὅσον ἀφορᾷ τὴν πολιτικὴ ἀναδιάρθρωση τῆς περιφερειακῆς δομῆς τοῦ ἑλληνικοῦ χῶρου, ἐννοοῦμε τὴν ἀνάγκη νὰ συσχετίσουμε ὅλα τὰ σχετικά προβλήματα πού στὸ κεφ. I ἀναπτύχθηκαν μὲ τις τάσεις ἀναδιάρθρωσης ὁλόκληρου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ καὶ μεσογειακοῦ χῶρου, στὸ πλαίσιο τοῦ φυσικοῦ-ἱστορικοῦ χῶρου τῆς χώρας πού εἶναι τὰ Βαλκάνια.

Οἱ τάσεις αὐτές, σὰν χωροθετικὴ ἔκφραση ἀπορρέουν ἀπὸ τις σχέσεις πού διαμορφώνονται:

- στὸ ἐπίπεδο ὀργανικῆς ἐξάρτησης ἀπὸ τὰ καπιταλιστικὰ κέντρα τῆς Δυτ. Εὐρώπης τῆς περιφέρειᾶς τῆς,
- στὸ ἐπίπεδο ἐξισορρόπησης τοῦ διαφορετικοῦ ἀκόμη βαθμοῦ ἀνάπτυξης τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν τῆς Εὐρώπης,
- στὸ ἐπίπεδο τῆς ὀργανικῆς διασύνδεσης ὄλων τῶν ἀναπτυσσόμενων περιοχῶν πού περικλείουν τὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου,

ἰσορροπίας ἢ σὲ κατάσταση ἀνισόμερης ἀνάπτυξης και ἀναγκαστικῆς ἐξάρτησης. Τὸ πρόβλημα ἐπομένως τῆς χωροταξικῆς ἀναδιάρθρωσης τοῦ ἑλληνικοῦ χῶρου ἐξαρτάται:

α) ἀπὸ τὴν πολιτικὴ πού θὰ ἀκολουθήσει κανεὶς ἀπέναντι σ' αὐτὲς τις σχέσεις και τάσεις πού διαμορφώνονται, και

β) ἀπὸ τὰ ποιοτικὰ χαρακτηριστικά πού θὰ ἀναζητηθοῦν για τὴν ὀργάνωση τοῦ χῶρου σὲ σχέση μὲ τις ἐπιλογές πού θὰ γίνουν για τὸ χαρακτῆρα τῆς χωροθετικῆς σχέσης μεταξὺ ἀξόνων-ζωνῶν ἀνάπτυξης και ὑπόλοιπου χῶρου. Ἐὰν δηλαδὴ θὰ ἀναζητηθεῖ σχέση περιφερειακῆς ἰσορροπίας ἢ ἀνισόμερης ἀνάπτυξης.

Ἡ διαλεκτικὴ σχέση τῶν δύο αὐτῶν παραμέτρων κάνει ἀναγκαία τὴ λήψη ἀπόφασης για τὸ ποιὲς ἐπιλογές θὰ γίνουν στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο.

Στὴν κρίσιμη φάση πού περνᾷ ἡ χώρα μας ἂν συνεχιστεῖ ἡ μονόπλευρη ἢ, στὴν καλύτερη περίπτωση, κυρίαρχη πολιτικὴ ἐπιλογή πρὸς τὸν δυτικοευρωπαϊκὸ χῶρο, τότε εἶναι σίγουρο πὼς στὴ σημερινὴ περιφερειακὴ δομῆ τῆς δὲν θὰ ἀλλάξει οὐσιαστικὰ τίποτε. Ἀντίθετα μιὰ πολιτικὴ πού θὰ λάβει ὑπόψη τῆς ὅλες τις πιοπάνω σχέσεις, και οἱ ἐπιλογές τῆς θὰ ἐκτιμηθοῦν και θὰ ἱεραρχηθοῦν συνολικὰ και ἰσότιμα, εἶναι αὐτὴ πού θὰ μπορέσει νὰ στοχεύσει σὲ μιὰ οὐσιαστικὴ ποιοτικὴ ἀναδιάρθρωση τοῦ ἑλληνικοῦ χῶρου.

Τοῦτο σημαίνει ἀνεξάρτητη ἐθνικὴ πολιτικὴ, και ἐδῶ πρέπει νὰ ξεκαθαριστεῖ πὼς «ἀνεξάρτητη» δὲν

σημαίνει «αδέσμευτη», γιατί αμοιβαίες δεσμεύσεις πάντα υπάρχουν, ούτε «αυτόνομη» γιατί δεν ζούμε στη σελήνη, αλλά πολιτική χωρίς μονοσήμαντες και κυρίαρχες εξαρτήσεις και αποκλεισμούς που να πηγάζουν από κέντρα λήψης αποφάσεων έξω από τον έθνικό μας χώρο.

Σε μια τέτοια προοπτική προσφέρονται πραγματικά δυνατότητες για ποιοτική και διαρθρωτική αλλαγή στον ελληνικό χώρο.

Σε μια τέτοια προοπτική είναι δυνατός ο κυρίαρχος στόχος: «έξισορρόπηση των περιφερειακών ανισοτήτων και παραπέρα ίσομερη ανάπτυξη του ελληνικού χώρου». Αυτό σημαίνει, σε μια συνεχή αλλά σύντομη σχετικά πορεία, εξισορρόπηση της σημερινής σχέσης ανισότητας κέντρου-περιφέρειας.

Για να γίνει τούτο δυνατό πρέπει:

α) να ανακοπεί, παραπέρα να σταματήσει και τελικά να αναστραφεί ο σημερινός ρυθμός ανάπτυξης της πρωτεύουσας,

β) να επιταχυνθεί ο ρυθμός ανάπτυξης της περιφέρειας συνολικά και με ταχύτητες αντίστροφα ανάλογες από το σημερινό επίπεδο ανάπτυξής τους.

Βασική προϋπόθεση για την πραγματοποίηση του στόχου αυτού είναι, με βάση όσα πιο πάνω αναπτύχθηκαν, η οργανική ένταξη μίας τέτοιας περιφερειακής δομής πρώτιστα στον άμεσο διεθνή φυσικό-ιστορικό χώρο που είναι τα Βαλκάνια, ή νότια Ιταλία και η ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, και στη συνέχεια στον ευρύτερο ευρωπαϊκό-μεσογειακό χώρο.

Μια τέτοια οργανική ένταξη σημαίνει διασύνδεση του ελληνικού χώρου με διεθνείς αξόνες και ζώνες ανάπτυξης που τα ποιοτικά τους χαρακτηριστικά πρέπει να έχουν βάση την ίσομερη ανάπτυξη των επιμέρους χώρων.

Μια τέτοια οργανική ένταξη σημαίνει:

— θεώρηση των προβλημάτων ανάπτυξης της Βόρειας Ελλάδας σε σχέση με την ανάπτυξη των γειτονικών βαλκανικών χωρών,

— θεώρηση των προβλημάτων ανάπτυξης της Δυτικής Ελλάδας σε σχέση με το χώρο της Αδριατικής και ιδιαίτερα της νότιας Ιταλίας,

— θεώρηση των προβλημάτων ανάπτυξης του Αιγαίου σε σχέση με όλοκληρο τον χώρο που το περιγράφει,

— θεώρηση των προβλημάτων ανάπτυξης της νότιας Ελλάδας (Κρήτη, Νότια Πελοπόννησος) σε σχέση με την Μέση Ανατολή,

— θεώρηση των εσωτερικών περιφερειακών διασυνδέσεων σε σχέση με τις παραπάνω αλληλεξαρτήσεις,

— θεώρηση της διασύνδεσης των αλληλεξαρτήσεων αυτών με τον ευρύτερα ευρωπαϊκό και μεσογειακό χώρο.

Σε μια τέτοια καθολική θεώρηση μπορεί να προσδιοριστεί ο επιθυμητός βαθμός και ρυθμός ανάσχεσης του μεγέθους της πρωτεύουσας και να γίνει δυνατός ο επιθυμητός ρυθμός επιτάχυνσης των περιφερειακών τμημάτων των διεθνών αξόνων-ζωνών ανάπτυξης που ορίζουν η Θράκη και η Μακεδονία, η Δυτική Στερεά Ελλάδα και η Πελοπόννησος, τα ανατολικά νησιά του Αιγαίου, και η Κρήτη.

Σε μια τέτοια θεώρηση μπορεί να γίνει δυνατή και η δημιουργία νέων ενδιάμεσων αξόνων όπως οι Άξονες Σμύρνης-Βόλου-Πρέβεζας, Ρόδου-Κρήτης-Νοτίας Πελοποννήσου ή και άλλων.

Σε μια τέτοια θεώρηση μπορούμε να συζητάμε

σωστά για μια οργανική αποκέντρωση των κοινωνικών-οικονομικών δραστηριοτήτων της διοίκησης και των κέντρων λήψης αποφάσεων χωρίς να έννοούμε πυραμίδωση ενός υπερσυγκεντρωτικού συστήματος ελέγχου των πάντων.

Σε μια τέτοια θεώρηση δεν πρέπει να ξεχωρίζουμε πια τις περιφέρειες σαν «ακριτικές» και «μή». Και τότε πόλεις όπως η Άλεξανδρούπολη, η Καβάλα, η Θεσσαλονίκη, η Καστοριά, η Φλώρινα, τα Γιάννενα, η Κέρκυρα, η Μυτιλήνη, η Λέσβος, η Σάμος, η Ρόδος, το Ήράκλειο, τα Χανιά, θα σημαίνουν ότι και η Πρέβεζα, η Πάτρα, ο Πύργος, η Καλαμάτα, ο Βόλος, η Λάρισα, η Καρδίτσα, τα Τρίκαλα, η Κόρινθος, η Χαλκίδα, η Αθήνα. Πόλεις δηλαδή ενός κράτους που η εθνική ανεξαρτησία και η λαϊκή κυριαρχία δεν απαιτούν τέτοιες όρολογίες και διαβαθμίσεις. Πόλεις όμως που ακριβώς έχουν ανάγκη από μία διαφορετική αντίληψη από αυτήν που σήμερα ο κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός της χώρας προσφέρει για τον «χωροταξικό σχεδιασμό», την «περιφερειακή ανάπτυξη», την «ποιότητα ζωής». Πόλεις που έχουν ανάγκη, στο πλαίσιο μίας ανεξάρτητης πολιτικής και της λαϊκής κυριαρχίας, να βρεθεί η πραγματική τους διάσταση σύμφωνα με τις δυνατότητες που προσφέρονται σε διεθνές, εθνικό, περιφερειακό επίπεδο, και πηγάζουν από τον άμεσο φυσικό και ιστορικό τους χώρο.

1. I. Michael, *Entwicklungsüberlegungen und —initiativen zum Stadtplan von Athen nach dessen Erhebung zur Hauptstadt Griechenlands*, Dissertation, Άσχεν 1969.

2. B. Kayser, *Η ανθρωπογεωγραφία της Ελλάδος*, έκδ. Έθνικού Κέντρου Κοινωνικών Έρευνών, Αθήνα 1964.

3. Ξ. Ζολώτας, *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, έκδ. Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1964, (1926¹).

4. Γ. Κουτσουμάρης, *Η μορφολογία της Ελληνικής Βιομηχανίας*, έκδ. Κ.Ε.Π.Ε., Αθήνα 1963, και B. Ward, *Ελληνική περιφερειακή ανάπτυξις*, Κ.Ε.Π.Ε., Αθήνα 1963.

5. Την εποχή αυτή ιδρύονται: το σημερινό Κέντρο Οικονομικού Προγραμματισμού και Έρευνών (Κ.Ε.Π.Ε.) με διευθυντή τον Άνδρέα Παπανδρέου, και από το Υπουργείο Συντονισμού οι Υπηρεσίες Περιφερειακής Αναπτύξεως (Υ.Π.Α.) υπαγόμενες κατευθείαν σ' αυτό. Επίσης λειτουργεί την ίδια εποχή ο Όργανισμός Βιομηχανικής Αναπτύξεως (Ο.Β.Α.) που αργότερα θα μετατραπεί στην Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως (Ε.Τ.Β.Α.).

Παράλληλα στην Έδρα Πολεοδομίας του Ε.Μ.Π. αρχίζει η επεξεργασία διπλωματικών εργασιών σε θέματα περιφερειακής ανάπτυξης, και αργότερα ιδρύεται από αυτήν το Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Έρευνών που για λογαριασμό του κράτους εκπόνησε σχέδια περιφερειακής αναπτύξεως για την Πελοπόννησο, Ήπειρο, Θεσσαλία.

Βλ. Δ. Άθανασόπουλος, *Η περιφερειακή ανάπτυξη — Έννοια και προϋποθέσεις*, Έστια, Αθήνα 1972, και ΚΕΠΕ, *Χωροταξική μελέτη εθνικού δικτύου αστικών οικισμών*, Αθήνα 1965, και Ο.Β.Α., *Γενική επισκόπηση της Ελληνικής Βιομηχανίας*, Αθήνα 1962, και Α. Άραβαντινός - Ι. Πετρίδης, *Περιφερειακή ανάπτυξις — Μεθοδολογία αναλύσεως*, έκδ. Τ.Ε.Ε., Αθήνα 1965.

6. ΚΕΠΕ, *Πρότυπο Σχέδιο μακροχρονίου αναπτύξεως*, Αθήνα 1972.

7. J.M. Thünen, *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, 2., Auflage, Ρόστοκ 1842, και Α. Weber, *Über den Standort der Industrie*, Τύμπιγγεν 1909, και H.N. Meyer-Lindemann, *Typologie der Theorien des Industriestandortes*, Bremen-Horn 1951.

8. E.W.G., *Kommission der Europäischen Gemeinschaft: Eine Regionalpolitik für die Gemeinschaft*, 1969, και *Die Regionen in Europa*, Bulletin, Heft 1-1969, Heft 2-1970, και *Die Industriepolitik der Gemeinschaft*, Memorandum, 1970.

9. D. Lascelles, «KOMECON - Unitying a split Personality», *Financial Times*, Αύγουστος 1974.

10. Μ. Νικολινάκος, «Οι αντιφάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα - ανεπάρκεια εργατικών δυνάμεων και Μετανάστευση», *Οικονομική ανάπτυξη και μετανάστευση στην Ελλάδα*, Κάλβος, Αθήνα 1974, και Ε. Καβουιάρης, «Μερικές σκέψεις για τις αιτίες και τις συνέπειες της μετανάστευσης», στο ίδιο.

Τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ διεθνὲς καθεστῶς τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας (1960-1975)

τοῦ Γιώργου Παπαδημητρίου

Προδιάθεση

Προτού ἀρχίσουμε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ θέματός μας, χρωστοῦμε δύο βασικὲς ἐξηγήσεις. Ἡ ἀνάλυσή μας διαπραγματεύεται τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ διεθνὲς καθεστῶς τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας. Γι' αὐτὸ περιορίζεται, κυρίως, στους ἐσωτερικοὺς (ἐνδοκυπριακοὺς) καὶ τοὺς διεθνοπολιτικοὺς παράγοντες ποὺ ἐπηρέασαν καθοριστικὰ τὴ γένεση, τὴ διαμόρφωση καὶ τὴν ἐξέλιξη ὡς τὶς μέρες μας τοῦ κυπριακοῦ προβλήματος. Στους ἄλλους παράγοντες (οἰκονομικοὺς, κοινωνικοὺς, πολιτισμικοὺς) θὰ ἀναφεροῦμε κατανάγκην περιθωριακά, καὶ μόνο ὅταν τοῦτο κρίνεται ἀπολύτως ἀναγκαῖο. Ἡ προσπάθειά μας, ἢ σωστότερα ἢ ἀπόπειρα νὰ διαγράψουμε βασικὲς πτυχὲς τοῦ κυπριακοῦ προβλήματος, ἀποσκοπεῖ στὴ δημιουργία ἐρεθισμῶν γιὰ τὴν κατανόησή του καὶ τὴ βασανιστικὴ ἐπιλογή τῆς δυνατῆς καὶ ἐπιδικαιωτέας λύσης ποὺ θὰ μᾶς ὀδηγήσει σταδιακὰ καὶ σταθερὰ στὸ ξεπέρασμα τῆς σημερινῆς κρίσης καὶ τοῦ σημερινοῦ ἀδιέξοδου.

Μετὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ θέματός μας, χρωστοῦμε ἀκόμη μιὰ ἐξήγηση: Γνώμονα καὶ «σταθερὰ» γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν σκέψεων ποὺ ἀκολουθοῦν ἀποτελεσε ὁ ἐντοπιισμὸς —χωρὶς δισταγμοὺς καὶ ἀναστολές, χωρὶς ἐθνικὲς ἢ σωστότερα «ἐθνικιστικὲς» προκαταλήψεις— ὅλης τῆς ἀλήθειας τοῦ προβλή-

ματος. Γιατὶ μόνο ἡ ἀλήθεια θὰ μᾶς δώσει τὴ δυνατότητα νὰ καταλάβουμε τὰ λάθη μας, νὰ ἀναζητήσουμε καὶ νὰ ἀγωνιστοῦμε γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς λύσης ποὺ ἐπιτάσσει τὸ συμφέρον τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ καὶ τοῦ λαοῦ μας· τὸ συμφέρον ὅλης τῆς φιλειρηνικῆς καὶ προοδευτικῆς ἀνθρωπότητας στὴν εὐαίσθητη περιοχὴ τῆς διευρυνόμενης κρίσης, περιοχὴ στὴν ὁποία ἤμεθα πιά εἴμαστε ἐνταγμένοι: τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου.

Τὸ κυπριακὸ μετὰ τὸν Β' παγκόσμιον πόλεμον

Δύο περίπου χρόνια μετὰ ἀπὸ τὴν ἀντιφασιστικὴ νίκη, στὶς 12 Μαρτίου 1947, ἀναγγέλλεται τὸ ψυχροπολεμικὸ δόγμα Τρούμαν ποὺ σημαδεύει τὴν πρόοδεση τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Τουρκίας στὸ ἄρμα τοῦ ἀμερικανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Μὲ τὴν προσχώρηση τῶν δύο χωρῶν στὸ ΝΑΤΟ, τὸ 1952, οἱ δεσμοὶ τους μὲ τὸν διευρυνόμενο ἀμερικανικὸ ἱμπεριαλισμὸ θεσμοθετοῦνται, καὶ ἡ ἐξάρτησή τους γίνεται σχεδὸν πλήρης. Ἡ Κύπρος ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει βρετανικὴ ἀποικία, ἐνῶ ἀρχίζει ἡ κλιμάκωση τοῦ ἀντιαποικιακοῦ ἀγώνα στὸ Νησί.

Τὸ Κυπριακὸ δὲν θὰ ἀργήσει νὰ σκιάσει τὶς ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1954, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση καταθέ-

τει, παρὰ τὴ θέληση τοῦ νατοϊκοῦ συνασπισμοῦ, τὴν πρώτη προσφυγὴ τῆς στὸν ΟΗΕ γιὰ τὴν αὐτοδιάθεση τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ ποῦ, κατὰ τὶς ἑλληνικὲς πάντοτε ἐκτιμήσεις, θὰ ὀδηγοῦσε σταδιακὰ στὴν ἔνωση τῆς Κύπρου μὲ τὴν Ἑλλάδα. Ἡ «αὐθαίρετη» αὕτη πρωτοβουλία ἀποτελεῖ πραγματικὰ ὄροσημο, διότι μὲ τὴ νομοτελειαικὴ πιά ἐπιδεινώση τῶν σχέσεων Ἑλλάδας καὶ Τουρκίας δημιουργεῖται σοβαρὸ ὄχημα στὴ νοτιανατολικὴ πτέρυγα τῆς ἀτλαντικῆς συμμαχίας.

Τὴν 1η Ἀπριλίου 1955, ἐξἄλλου, ἀρχίζει στὴν Κύπρον, χωρὶς σοβαρὴ προετοιμασία καὶ οὐσιαστικὰ χωρὶς τὴ συμμετοχὴ τῶν προοδευτικῶν δυνάμεων τοῦ Νησιοῦ, ἡ τουλάχιστον μὲ περιορισμένη τὴ συμμετοχὴ τους, ὁ ἀγώνας τῆς ΕΟΚΑ. Ἔτσι ὁ ἀγώνας τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ κατὰ τῆς ἀγγλικῆς ἀποικιοκρατίας προσλαμβάνει περισσότερο ἐθνικιστικὸ παρὰ ἐθνικοαπελευθερωτικὸ χαρακτῆρα. Τὸ γεγονός αὐτὸ, τὸ πλέγμα ἐξάρτησης ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Τουρκία, ἀλλὰ καὶ γενικότερα ἡ διεθνὴς συγκυρία δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἐπίλυση τοῦ Κυπριακοῦ ἔξω ἀπὸ τὸ στεγανὸ πλαίσιο τῆς ἀτλαντικῆς συμμαχίας. Μὲ τὶς συνθήκες αὐτὲς οἱ ἀλλεπάλληλες ἑλληνικὲς προσφυγὲς στὸν ΟΗΕ, χωρὶς καμιά σοβαρὴ διπλωματικὴ προετοιμασία, γίνονται ἄκαρπη ρουτίνα.

Οί συμφωνίες τής Ζυρίχης και του Λονδίνου (1959)

Έτσι φτάνουμε, τὸ 1959, στὶς συμφωνίες τής Ζυρίχης καὶ τοῦ Λονδίνου¹ ποὺ ἐξαναγκάζουν τὴν ὑπὸ ἴδρυσήν Κυπριακὴ Δημοκρατία νὰ δεχθεῖ τὸ γνωστὸ νεοαποικιακὸ καθεστῶς. Οἱ συμφωνίες αὐτὲς ἀποσκοποῦν καταρχὴν στὴν ἐξυπηρέτηση, μὲ ἄλλη μορφή, τῶν ἱμπεριαλιστικῶν —κυρίως τῶν βρετανικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀμερικανικῶν— συμφερόντων στὴν εὐαίθετη περιοχὴ τής Ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ ρυθμίζουν τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ διεθνὲς καθεστῶς τής Κύπρου. Ἄς δοῦμε τίς βασικὲς διευθετήσεις τους.²

Ἡ κυπριακὴ κοινωνία ἀποτελεῖται βασικά —ἢ ἀποτελεῖται ὡς τὴν κρίση τοῦ 1974— ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ κοινότητα, μὲ ποσοστὸ 80% τοῦ πληθυσμοῦ, καὶ τὴν τουρκικὴ κοινότητα, μὲ ποσοστὸ 18% τοῦ πληθυσμοῦ. Τὸ δυαδικὸ αὐτὸ στοιχεῖο τής κυπριακῆς κοινωνικῆς δομῆς κατοχυρώνεται στὸ Σύνταγμα τοῦ 1960,³ τοῦ ὁποῖου οἱ βασικὲς κατευθύνσεις εἶχαν καθορισθεῖ ἀπὸ τίς συμφωνίες τής Ζυρίχης καὶ τοῦ Λονδίνου, καὶ προσδιορίζει ἀποφασιστικὰ τὴ συγκρότηση καὶ τὴν ἄσκηση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας στὴ νέα Δημοκρατία. Ὁ κοινωνικὸς δυαδισμὸς στὴν πολιτικὴ καὶ νομικὴ τὸν ἔκφραση συνθέτει τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ Συντάγματος —δηλαδὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ καθεστώτος— τὴν ἀνώτερη ἀρχὴ τὴν ἀρχὴ αὐτὴν μοροῦμε νὰ τὴν ἀποκαλέσουμε *δυαδική*. Οἱ παραδοσιακὲς θεμελιώδεις ἀρχὲς τῆς φιλελεύθερης δημοκρατικῆς συνταγματικῆς τάξης (δημοκρατικὴ, δικαιοκρατικὴ ἀρχὴ) ἀποτελοῦν βέβαια ἀναπόσπαστο μέρος τῆς κυπριακῆς συνταγματικῆς τάξης, ἔχουν ὅμως, πάντα σὲ σχέση μὲ τὴν δυαδικὴ ἀρχὴ, δευτερεύουσα σημασία. Πρέπει ἀκόμη νὰ τονίσουμε ὅτι ἀπὸ τὸ Σύνταγμα τοῦ 1960 ἀπουσιάζει ἡ ὁμοσπονδιακὴ ἀρχὴ ἢ τουλάχιστον δὲν καθιερῶνεται ρητὰ. Οἱ διάφορες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ὁμοσπονδιακὴ ὀργάνωση τῆς Δημοκρατίας εἶναι, ὅπως θὰ δοῦμε, μεταγενέστερα ἐπινοήματα.

Οἱ συμφωνίες τής Ζυρίχης καὶ τοῦ Λονδίνου δὲν παρέλειψαν, βέβαια, νὰ ρυθμίσουν καὶ τὸ διεθνὲς καθεστῶς τοῦ νεοαποικιακοῦ κράτους. Πρόκειται, κυρίως, γιὰ τὴ συνθήκη συμμαχίας καὶ τὴν περίφημη συνθήκη ἐγγυήσεως⁴. Ἡ ἐπιβολὴ τοῦ νεοαποικιακοῦ καθεστώτος ἐπεκτείνεται μὲ τίς δύο αὐτὲς συμβάσεις καὶ στὸ διεθνὲς ἐπίπεδο. Ἡ Δημοκρατία πρόκειται νὰ γεννηθεῖ ἀνάπηρη καὶ κολοβή! Διότι ἡ συνθήκη συμμαχίας προβλέπει, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, τὴν

ἐγκατάσταση στρατιωτικῶν ἀποσπασμάτων τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Τουρκίας στὴν Κύπρο (ΕΛΔΥΚ, ΤΟΥΡΔΥΚ). Σύμφωνα, ἐξάλλου, μὲ τὴ συνθήκη ἐγγυήσεως οἱ τρεῖς ἐγγυήτριες δυνάμεις (Ἑλλάδα, Μεγ. Βρετανία καὶ Τουρκία) ἐγγυῶνται τὴν ἀνεξαρτησία, τὴν ἑδαφικὴ ἀκεραιότητα καὶ τὸ σεβασμὸ τοῦ Συντάγματος τῆς Δημοκρατίας. Ἡ συνθήκη αὐτὴ ἀναγνωρίζει ρητὰ ὡς ἀσφαλιστικὴ δικλείδα τῆς διατήρησης τοῦ καθεστώτος τὴ δυνατότητα μονομεροῦς ἐπέμβασης κάθε ἐγγυήτριας δυνάμεις χωριστὰ, ἐφόσον ἡ κοινὴ ἐνέργειά τους ἀποδειχθεῖ ἀδύνατη. Ἀλλὰ τὸ πλέγμα τοῦ συμβατικοῦ περιορισμοῦ τῆς κυπριακῆς κυριαρχίας δὲν σταματᾷ ἐδῶ. Ἡ γενναϊότητα Μεγ. Βρετανίας, μὲ τὴ συνθήκη ἐγκατάστασης,⁵ κρατᾷ γιὰ λογαριασμὸ τῆς, ὡς συμβολικὰ προπύργια τῆς ἐπιταχυνόμενης παρακμῆς τῆς, τίς στρατιωτικὲς βάσεις τοῦ Ἀκρωτηρίου καὶ τῆς Δεκέλειας. Εἶναι μάλιστα χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ βάσεις αὐτὲς ἀναγνωρίζονται ὡς κυρίαρχο ἔδαφος τῆς Μεγ. Βρετανίας.

Περιγράψαμε ἀδρὰ τὸ καθεστῶς, ἐσωτερικὸ καὶ διεθνὲς, ποὺ ἐπιβλήθηκε στὸν κυπριακὸ λαὸ στὰ πρῶτα βήματα τῆς ἀνεξάρτητης πολιτικῆς του ὑπόστασης καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ νεοαποικιακὸ. Τὸ παράδοξο, ἐκ πρώτης ὄψεως, στὴν κυπριακὴ ὑπόθεση εἶναι ὅτι ὁ φορέας τῆς νεοαποικιακῆς ἐξάρτησης δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ μία ἢ περισσότερες ἱμπεριαλιστικὲς δυνάμεις τῆς μητροπόλεως.

Στὸ φορέα μετέχουν ἄμεσα τρία κράτη, Μεγ. Βρετανία, Ἑλλάδα καὶ Τουρκία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ δύο τελευταῖα εἶναι κράτη τῆς περιφέρειας ἐξαρτημένα ἀπὸ τὸν ἱμπεριαλισμὸ. Ἡ ἀξιοπρόσεκτη αὐτὴ ἰδιαιτερότητα —ποῦ ἄλλωστε ἐκφράζεται ὄχι μόνον στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο ἀλλὰ καὶ στὸ οικονομικὸ, τὸ πολιτισμικὸ κ.λπ.— ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἰδιόρρυθμη ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ κυπριακὴ πραγματικότητα καὶ τὴν προσπάθεια γιὰ τὴν διαιώνιση τῆς ἐξάρτησης τῆς Κύπρου, μετὰ ἀπὸ τὴν κήρυξη τῆς ἀνεξαρτησίας, μὲ ἄλλους μηχανισμούς.

Ἡ «εἰρηνικὴ» περίοδος τῆς Δημοκρατίας (1960-1963)

Ἡ ἐφαρμογὴ ὅμως τοῦ νεοαποικιακοῦ καθεστώτος δὲν ἦταν τόσο ἀπλή. Οἱ ὑπολογισμοὶ τῶν ἐμπνευστῶν τῶν περιβόητων συμφωνιῶν τῆς Ζυρίχης καὶ τοῦ Λονδίνου δὲν ἄρρησαν νὰ ἀποδειχθοῦν λαθεμένοι. Τὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὸ διεθνὲς καθεστῶς τῆς Δημοκρατίας ἀμφισβητήθηκε ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ, καὶ

ὁποσδήποτε δὲν ἐφαρμόστηκε πιστὰ. Ἡ τουρκοκυπριακὴ πλευρὰ ἐπέμεινε μὲ ἰδιαίτερη ἔμφραση στὴν πιστὴ ἐφαρμογὴ τοῦ Συντάγματος καὶ τοῦ διεθνoῦς καθεστώτος· ἄλλωστε εἶχε κάθε συμφέρον γι' αὐτὸ. Οἱ Ἑλληνοκύπριοι ὑποστήριζαν, ἀντίθετα, ὅτι ὀρισμένες διατάξεις τοῦ Συντάγματος ἦταν ἀνεφάρμοστες. Ζήτημα ἀναθεώρησής τους δὲν ἔθεσαν στὴν ἀρχὴ, γιὰτι ἐλπίζαν νὰ ἐπιβάλουν τίς ἀπόψεις τους στὴν πράξη. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ διέθεταν τὴν οικονομικὴ, κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ ὑπεροχὴ, χωρὶς βέβαια τὴν ἀντίστοιχη συνταγματικὴ καὶ διεθνοπολιτικὴ κατοχύρωση. Μὲ τὰ δεδομένα αὐτὰ ἡ πόλωση, καὶ στὴ συνέχεια ἡ κρίση στὶς σχέσεις τῶν δύο κοινοτήτων, ἦταν ἀναπότρεπτη.

Στὶς 30 Νοεμβρίου 1963, καὶ ἐνῶ ἡ ρύθμιση βασικῶν συνταγματικῶν προβλημάτων χρονίζε, ὁ Πρόεδρος Μακάριος ὑπέβαλε τὸ σχέδιο τῶν 13 σημείων γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος⁶. Τὸ σχέδιο αὐτὸ συνάντησε τὴν ἐπίμονη ἀρνηση τῆς τουρκοκυπριακῆς πλευρᾶς, καὶ φυσικὰ τῆς Τουρκίας. Ἡ συνταγματικὴ κρίση δὲν ἄρρησε νὰ οδηγήσει σὲ σύρραξη μεταξὺ τῶν Ἑλληνοκυπρίων καὶ τῶν Τουρκοκυπρίων (Δεκέμβριος 1963) καὶ στὴν ὀριστικοποίησιν τοῦ διχασμοῦ τῶν δύο κυριαρχῶν κοινοτήτων στὸ νησί. Τὸν ὀριστικὸ αὐτὸ διχασμὸ θὰ ἐκμεταλλευθεῖ ἀποδῶ καὶ πέρα ἔξω τὸ ἀμερικανοκρατοῦμένο ΝΑΤΟ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν συμφερόντων του στὴν κρίσιμη περιοχὴ τῆς νοτιανατολικῆς Μεσογείου.

Ἡ μεταμόρφωση τῆς Δημοκρατίας (1963-1967)

Τὴν κρίση τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1963, τὴν ματαίωση τῆς ἀπόπειρας γιὰ τὴν ἐπιβολὴ φιλονατοϊκῶν σχεδίων (Ἰαν.-Φεβρ. 1964, καλοκαίρι 1964), τὴν ἀπειλὴ τουρκικῆς εἰσβολῆς καὶ τοὺς βομβαρδισμοὺς ποὺ ἀκολούθησαν τὸν Αὐγουστο τῆς ἴδιας χρονιάς, καὶ τίς συνεχεῖς προσπάθειες τοῦ ΟΗΕ⁷ γιὰ τὴν μεθόδευση εἰρηνικῆς ἐπίλυσης τοῦ Κυπριακοῦ διαδέχεται μὴ πολυσύνθετη διεργασία μεταμόρφωσης τῆς κατάστασης στὸ Νησί. Οἱ Ἑλληνοκύπριοι ἐξασφαλίζουν τὸν ἔλεγχο τῆς Δημοκρατίας καὶ ἐπιβάλλουν σταδιακὰ, χωρὶς τὴ συμμετοχὴ τῶν Τουρκοκυπρίων, μὲ ἀπλὲς νομοθετικὲς πράξεις τίς περισσότερες προτάσεις τοῦ Προέδρου Μακαρίου γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος. Ἡ ἴδρυσή τῆς Ἐθνοφρουρᾶς, μὲ τὴν ἐνίσχυση τῆς Ἑλλάδας, ἀποτελεῖ ἴσως ἀπὸ ἀποψη ἐσωτε-

ρικού καθεστώτος τη σημαντικότερη απόφαση. Οί Έλληνοκύπριοι δέν άργούν νά θέσουν ύπό τόν έλεγχό τους την Κυπριακή Δημοκρατία, φυσικά κατά παράβαση του συμβατικού έργου του 1959.

Μπροστά στην εξέλιξη αυτή οί Τουρκοκύπριοι βέβαια δέν άδρανούν. Τά κυριότερα κρατικά τους όργανα άσκοϋσαν στους θύλακες που έλεγχαν, όσο επέτρεπαν οί κρατούσες συνθήκες, τις άρμοδιότητές τους. Με τόν τρόπο αυτό έθεσαν άμέσως μετά την κρίση του 1963 τά θεμέλια για τη λειτουργία μιας «παρακρατικής» έξουσίας στους θύλακές τους. Η συμπεριφορά τους συνιστούσε και αυτή κατάφωρη παραβίαση τών συμφωνιών της Ζυρίχης και του Λονδίνου. Οί εξέλιξεις αυτές σημαδεύουν την όριστική χρεοκοπία τών συμφωνιών από άποψη έσωτερικού καθεστώτος.

Άλλά και τό μέρος τών συμφωνιών που άναφέρεται στο διεθνές καθεστώς δέν έχει καλύτερη τύχη. Η Κυπριακή Δημοκρατία καταγγέλλει τό 1964 τη συνθήκη συμμαχίας, ενώ ή ίσχύς της βασικότερης διάταξης της συνθήκης έγγυήσεως, αυτής που άναγνώριζε σε κάθε έγγυήτρια δύναμη χωριστά τό μονομερές δικαίωμα επέμβασης, άμφισβητείται τώρα άνοιχτά και επίμονα. Άλλωστε ή διάταξη αυτή ήταν αντίθετη προς τό γενικό διεθνές δίκαιο και τις θεμελιώδεις άρχές του Καταστατικού Χάρτη τών Ηνωμένων Έθνών. Άξίζει, τέλος, νά σημειώσουμε ότι τό καθεστώς τών βρετανικών βάσεων παραμένει από κάθε άποψη άναλλοίωτο.

Η περίοδος που ξεετάζουμε (1963-1967) κυριαρχείται διεθνοπολιτικά από την τόνωση του ένδιαφέροντος τών νατοϊκών κύκλων για την τύχη της Δημοκρατίας, ενώ με τόν συντελεσθέντα όριστικό διχασμό τών δύο κοινοτήτων του Νησιού διευκολύνονται οί παρεμβάσεις τους. Η άδυναμία της «γερμανικής Αυτοκρατορίας» νά ανταποκριθεί στις διεθνείς ύποχρεώσεις της γίνεται όλο και πιο φανερό. Τό κενό που δημιουργεί στην Κύπρο ή καλπάζουσα παρακμή της τό αναλαμβάνει τό ΝΑΤΟ με έπικεφαλής την ήγέτιδα δύναμή του, τις ΗΠΑ. Η ούσιαστική αυτή διεθνοπολιτική άλλαγή έχει σημαντικές επιπτώσεις στην πορεία του Κυπριακού, γιατί συνοδεύεται από την μεθόδευση της ολοκληρωτικής προσάρτησης του Νησιού στο άγμα του άμερικανοκρατούμενου ίμπεριαλισμού. Δέν πρέπει όμως νά παραγνωρίζουμε ότι την περίοδο αυτή άκριβώς τονώνεται και τό ένδιαφέρον της Σοβιετικής Ένωσης, τών σοσιαλιστικών κρατών και της

συντριπτικής πλειοψηφίας τών χωρών του Τρίτου Κόσου για τη διατήρηση και την ένίσχυση της κυπριακής κυριαρχίας και άνεξαρτησίας. Άνάλογο ένδιαφέρον δείχνει και ό ΟΗΕ, ένδιαφέρον που έκδηλώνεται κυρίως με την άποστολή ειρηνευτικών δυνάμεων στο Νησί⁸ και τη δραστηριότητα τών μεσολαβητών Tuomioja και Plaza.⁹

Η έπισφαλής ειρήνη (1967-1974)

Τόν Άπρίλιο του 1967 επιβάλλεται στην Ελλάδα, έπιβαρυμένο με την ύποθήκη της «διευθέτησης» του Κυπριακού, τό δικτατορικό καθεστώς τών συνταγματαρχών, ενώ ή εύθραυστη ίσορροπία στην Μέση Άνατολή δέχεται τόν Ιούνιο της ίδιας χρονιάς, με τόν πόλεμο τών έξι ημερών, κάριο πλήγμα. Οί δυνάμεις της συνωμοσίας άρχισαν νά κινούνται δραστήρια και μέσα στην Κύπρο. Την άποτυχημένη έλληνοτουρκική συνάντηση κορυφής στα σύνορα του Έβρου άκολουθεί νέα κρίση άνάμεσα στις δύο κοινότητες (15 Νοεμβρίου 1967). Η κρίση αυτή διευθετείται με την έντονη και άπροκάλυπτη πιά παρέμβαση τών νατοϊκών δυνάμεων και έχει άποτέλεσμα την άποδυνάμωση, με τις εύλογίες φυσικά και της δικτατορικής κυβέρνησης, της θέσης της κυπριακής κυβέρνησης. Η ένταση δείχνει, τέλος, καθαρά ότι οί άλλεπάλληλες και πολύμορφες νατοϊκές παρεμβάσεις μόνον έμπλοκές για τη δίκαιη διευθέτηση του κυπριακού προβλήματος δημιουργούσαν, γιατί ή σύμφωνη με τις άρχές της διεθνούς κοινωνίας και της διεθνούς νομιμότητας επίλυση του προβλήματος προς όφελος όλου του κυπριακού λαού μόνο στο πλαίσιο του Παγκόσμιου Όργανισμού μπορούσε νά επιτευχθεί.

Την περίοδο αυτή, ιδιαίτερα σημαντικά γεγονότα στην Κύπρο είναι: ή θεσμοθέτηση της «παρακρατικής» έξουσίας που άσκοϋσαν οί Τουρκοκύπριοι στους θύλακές τους και ή άποχώρηση τών υπεράριθμων στρατιωτικών δυνάμεων της Ελλάδας από την Κύπρο. Έξάλλου, ή συνταγματική πραγματικότητα και τό έσωτερικό καθεστώς που διαμορφώθηκε στο Νησί μετά τό 1963 παγιώνεται. Και παρόλο που ή από κάθε άποψη μονόπλευρη οικονομική εξέλιξη στις περιοχές που έλεγχαν οί Έλληνοκύπριοι φθάνει στο απόγειό της, ή πλάστιγγα άρχίζει νά γέρνει σταθερά προς την μεριά τών Τουρκοκυπρίων. Έτσι ή έπισφαλής ειρήνη και ή φαινομενική εύημερία όροθετεί την

άπαρχή της καταστροφής για την έλληνοκυπριακή κοινότητα.

Τόν Ιούνιο του 1968 άρχίζουν οί διακοινοτικές συνομιλίες τών εκπροσώπων τών δύο κοινοτήτων, που περιορίζονται στο έσωτερικό καθεστώς της Δημοκρατίας, δηλαδή την επίλυση του συνταγματικού της προβλήματος. Η ρύθμιση του διεθνούς καθεστώτος περνά στο περιθώριο και αναβάλλεται για εύθετο χρονικό σημείο. Η ιεράρχηση αυτή σημαδεύει όλες τις κατοπινές προσπάθειες, ως την κρίση του 1974, για την έξεύρωση λύσης στο Κυπριακό.

Σιωπηρή βάση τών διαπραγματεύσεων άποτελέσε τό Σύνταγμα του 1960. Η τοπική αυτοδιοίκηση άποδείχθηκε στην πορεία τών συνομιλιών τό νευραλγικό σημείο τους· ή επίτευξη συμφωνίας έξαφτίοταν έπομένως από την επίλυση του βασικού αυτού ζητήματος. Μετά από τρία χρόνια, τόν Αύγουστο του 1971, οί συνομιλίες φθάνουν σε άδιέξοδο, και τόν Σεπτέμβριο διακόπτεται ή πρώτη περίοδός τους. Η πολιτική άτμόσφαιρα στο Νησί έντείνεται και οί προσδοκίες για λύση του συνταγματικού προβλήματος μειώνονται, ενώ τό διεθνές καθεστώς της Δημοκρατίας την περίοδο αυτή δέν μεταβάλλεται ούσιαστικά.

Η διακοπή τών διακοινοτικών συνομιλιών συμπίπτει χρονικά με την ένταση της κρίσης στις «ένδοελλαδικές» σχέσεις, δηλαδή τις σχέσεις «έθνικού κέντρου» και κυπριακής κυβέρνησης. Ο Γρίβας έπιστρέφει παράνομα στην Κύπρο και άρχίζει τη συγκρότηση της «ΕΟΚΑ Β'». Τό περίφημο για την άνευθυνότητά του τηλεσίγραφο του Γ. Παπαδοπούλου προς τόν Πρόεδρο Μακάριο θά σκιάσει λίγο άργότερα (Φεβρουάριος 1972) τις σχέσεις της δικτατορικής έλληνικής με την κυπριακή κυβέρνηση. Τό τηλεσίγραφο αυτό, προοίμιο της έθνικής προδοσίας και της καταιγίδας που έρχεται, ύπογραμμίζει για πρώτη φορά άνοιχτά τις βασικές αντιθέσεις τών δύο κυβερνήσεων για τό κυπριακό ζήτημα.

Πάντως, ή έπισφαλής περίοδος της ειρήνης συνεχίζεται με την έναρξη, στις 8 Ιουνίου 1972, τών ένισχυμένων διακοινοτικών συνομιλιών. Στις συνομιλίες που διεξάγονται σε κλίμα συγκρατημένης αίσιοδοξίας μετέχουν τώρα μόνιμα, εκτός από τους αντιπροσώπους τών δύο κοινοτήτων, αντιπρόσωπος του Γεν. Γραμματέα τών Η.Ε., ένας Έλληνας και ένας Τουρκος συνταγματολόγος. Η συμμετοχή τών δύο συνταγματολόγων-έμπειρογνωμόνων τονίζει την έμμεση αλλά σαφή άνάμειξη τών δύο «μητέρων πατριδών» —της Ελλάδας

και της Τουρκίας— στις συνομιλίες. 'Ο διαπραγματευτικός μαραθώνιος συνεχίζεται στη νέα του μορφή με έντατικότερο ρυθμό, χωρίς όμως να γεφυρώσει τις βασικές διαφορές και να οδηγήσει σε μια γενική συμφωνία (package deal) για το έσωτερικό καθεστώς. 'Η παράλληλη τρομοκρατική και παράνομη δράση της «ΕΟΚΑ Β'» με τη συνδρομή του «έθνικου κέντρου» και των υπερατλαντικών συμμάχων του κορυφώνεται, ενώ η υπονόμευση της κυπριακής κυβέρνησης κλιμακώνεται. 'Η μεγαλύτερη κρίση της Κυπριακής Δημοκρατίας πλησιάζει.

Οί διακοινοτικές συνομιλίες· αξιολόγηση

Κατά την περίοδο που εξετάζουμε ή Δημοκρατία παραμένει βέβαια ενιαίο κράτος, οι Έλληνοκύπριοι όμως αδυνατούν να επιβάλουν τον έλεγχο τους στους τουρκικούς θύλακες. 'Ετσι οι Τουρκοκύπριοι αποκτούν έδαφικό στήριγμα— πάντως χωρίς συνοχή— και «συνταγματική» επίφαση για την εξουσία που ασκούν στους θύλακές τους.

Οί βασικές θέσεις των δύο πλευρών για την επίλυση του συνταγματικού προβλήματος διαμορφώνονται κατά τις διακοινοτικές συνομιλίες¹⁰ ως εξής: οι Έλληνοκύπριοι προβάλλουν με έμφαση την αρχή του *ενιαίου κράτους* και αποκλείουν επίμονα την εγκαθίδρυση ομοσπονδιακού συστήματος οποιασδήποτε μορφής. 'Η θέση των Τουρκοκυπρίων είναι διαμετρικά αντίθετη. Σύμφωνα με τις απόψεις τους ή Δημοκρατία βασίζεται στην αρχή του *συνεταιρισμού* των δύο κοινοτήτων, και όπωσδήποτε δεν είναι έλληνοκυπριακή. Ξεκινώντας από τη θέση αυτή, αξιώνουν την επιβολή ενός *λειτουργικού ομοσπονδιακού* συστήματος και άγονονται κατηγορηματικά το καθεστώς της μειονότητας με αύξημένη προστασία και αποφασιστική συμμετοχή στις κρατικές υποθέσεις. Τη λύση της *γεωγραφικής ομοσπονδίας* προβάλλουν οι Τουρκοκύπριοι χωρίς περιστροφή αργότερα, μετά την εισβολή του 'Ιουλίου 1974.

Με τις ασυμβίβαστες θέσεις των δύο κοινοτήτων και τις διεθνοπολιτικές συνθήκες που επικρατούσαν, οι συνομιλίες αποδείχθηκαν καταδικασμένες σε άποτυχία. Γι' αυτό και αντιμετώπιστηκαν με σκεπτικισμό. 'Η ατέλεστη πορεία τους συνέπεσε με την πλήρη διεθνοπολιτική απόμωση της Ελλάδας (1967-1974) και την έντονη παρασηνιακή και συνωμοτική προσπάθεια των αντιδραστικών κύκλων του

NATO και των ΗΠΑ να εξασθενίσουν με κάθε δυνατό τρόπο τη Δημοκρατία, για να εξυπηρετήσουν πιδό πρόσφορα και πιδό άποτελεσματικά τὰ συμφέροντά τους. 'Η Κύπρος ήταν καταδικασμένη ούσιαστικά να ακολουθήσει τη «ροή των πραγμάτων», διότι οι σχέσεις της με τὸ «έθνικὸ κέντρο» δὲν τῆς επέτρεπαν, μετὰ ἀπὸ τὰ λάθη ποὺ εἶχε σωρεύσει ὁ χρόνος, μεγάλα περιθώρια ἐλιγμών. 'Αλλωστε ἡ ἀδέσμευτη ἐξωτερικὴ τῆς πολιτικὴ ἦταν περιορισμένης ἐμβέλειας καὶ ἀμφίβολης ἀποτελεσματικότητας. 'Ετσι τὸ τρενάρισμα τῶν συνομιλιῶν ἀπέβαινε σὲ βάρος τῶν Ἑλληνοκυπρίων καὶ τῆς νόμιμης κυβέρνησης τοῦ Προέδρου Μακαρίου, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ Τουρκοκύπριοι καὶ ἡ Τουρκία μετὰ τὴ βοήθεια κυρίως τῶν ΗΠΑ ἐνίσχυαν τὶς θέσεις τους καὶ ὁ ἱμπεριαλισμὸς καραδοκοῦσε γιὰ τὴν ἀναμενόμενη ἐπέμβαση, τῆς ὁποίας ἀβέβαια παρέμενε ἡ μορφή.

'Η διάγνωση αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης ἔπρεπε νὰ ὀδηγήσει τὴν κυπριακὴν κυβέρνηση νὰ χαράξει καὶ νὰ ἐφαρμόσει σταδιακὰ μιὰ περισσότερο τολμηρὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, προσανατολισμένη πρὸς τοὺς φυσικοὺς συμμάχους τῆς Δημοκρατίας—τὰ κράτη τοῦ Τρίτου Κόσμου καὶ τὰ σοσιαλιστικὰ κράτη— καὶ φυσικὰ πρὸς τὴν ἀποδέσμευση, κατὰ τὸ δυνατόν, τῆς Δημοκρατίας ἀπὸ τὸ «έθνικὸ κέντρο», καὶ τὴν κάθαρση τοῦ ἐσωτερικοῦ κυπριακοῦ μετώπου. 'Επιπλέον, ἡ δημιουργοῦμενη πραγματικότητα ἔπρεπε νὰ ἀπελευθερώσει ἔγκαιρα τοὺς Ἑλληνοκυπρίους ἀπὸ τὴν ἀκαρπῆ δογματικὴ προσήλωση στὴ θέση τοῦ ἐνιαίου κράτους καὶ νὰ τοὺς ὀδηγήσει σὲ γενναϊότερες παραχωρήσεις πρὸς τοὺς Τουρκοκυπρίους γιὰ τὴ ρύθμιση τοῦ συνταγματικοῦ προβλήματος, ποὺ θὰ ἄνοιγε, ἐνδεχομένως, τὸ δρόμο καὶ γιὰ τὸ διακανονισμὸ τοῦ διεθνοῦς καθεστῶτος τῆς Δημοκρατίας. 'Η ἱμπεριαλιστικὴ ἐμπλοκή, ποὺ εἶχε εἰσχωρήσει βαθιὰ στὸ σῶμα τοῦ κυπριακοῦ κράτους, δὲν επέτρεψε ὅμως νὰ πρυνταεύσουν καὶ πολὺ περισσότερο νὰ ὑλοποιηθοῦν οἱ σκέψεις αὐτές.

'Η τουρκικὴ εἰσβολὴ καὶ ἡ νέα κατάσταση πραγμάτων

Τὸ ἐθνοπροδοτικὸ πραξικόπημα τῆς 15ης 'Ιουλίου 1974 ποὺ σημάδεψε τὴν πτώση τοῦ δικτατορικοῦ καθεστῶτος μετὰ τὴν ἐκπλήρωση μιᾶς ἀπὸ τὶς βασικὲς ὑποθήκες του: τῆς «διευθέτησης» τοῦ Κυπριακοῦ, καὶ ἡ τουρκικὴ εἰσβολή—ποὺ ἄρχισε στὶς 20 'Ιουλίου καὶ κλιμακώθηκε μετὰ τὴ βίαιη κατάληψη τοῦ

προγεφυρώματος τῆς Κυρηνείας καὶ στὴ συνέχεια τὴν ἐπιβολὴ τῆς γραμμῆς «'Αττίλα»— ἀνέτρεψαν ριζικὰ τὰ δεδομένα τοῦ προβλήματος. 'Αποδυνάμωσαν τὶς θέσεις τοῦ κυπριακοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ἀποδεσμευμένης πιδά ἀπὸ τὴ δικτατορία Ἑλλάδας, ἐνῶ ἀντίθετα ἐνίσχυσαν τὶς θέσεις τῶν Τουρκοκυπρίων, τῆς Τουρκίας καὶ τῶν ἱμπεριαλιστικῶν κύκλων ποὺ ἐποφθαλμιούσαν τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Δημοκρατίας. 'Η Τουρκία, καὶ ἡ ἀπόλυτα ἐλεγχόμενη τουρκοκυπριακὴ ἡγεσία ἐκμεταλλεύθηκαν ἔξυπνα τὸν «ἐνδοελλαδικὸ» διχασμὸ ποὺ ἐκδηλώθηκε ἀνοικτὰ τὸν 'Ιούλιο τοῦ 1974· πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἄλλωστε ἐργαζόταν ἡ Τουρκία ἀπὸ καιρὸ μετὰ τὴ συστηματικὴ ὑποστήριξη τῶν ΗΠΑ καὶ τοῦ NATO.

Δύο μέρους μετὰ τὴν εἰσβολὴ τῶν τουρκικῶν δυνάμεων τὸ προγεφύρωμα Κυρηνείας-Λευκωσίας πέφτει στὰ χέρια τους. Καὶ, ἐνῶ ἀρχίζει ἡ Συνδιάσκεψη τῆς Γενεύης, οἱ ἴδιες δυνάμεις ἐπεκτείνουν διαρκῶς τὴν κυπριακὴν καὶ παραβιάζουν τὴν ἐκεχειρία ποὺ συμφωνήθηκε στὶς 22 'Ιουλίου. Στὴ Συνδιάσκεψη ἀναζητεῖται ἡ ἐκτόνωση τῆς κρίσης καὶ ἡ μεθόδευση τῆς ἐπίλυσης τοῦ Κυπριακοῦ στὸ σύνολό του. Οἱ τρεῖς ἐγγυήτριες δυνάμεις ὑπογράφουν στὶς 30 'Ιουλίου τὴ γεμάτη ἀντιφάσεις Διακήρυξη τῆς Γενεύης¹¹. Οἱ ἀντιφάσεις ἐκφράζουν τὴ νέα κατάσταση πραγμάτων στὸ Νησί· τὴ λογικὴ τους πρέπει νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὴν προσπάθεια τῆς Τουρκίας νὰ διασφαλίσει μετὰ ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ πρόσφορα περιθώρια γιὰ τὴν παραβίαση τῆς Διακήρυξης. Τὸ ἐπεκτατικὸ σχέδιο τῆς Τουρκίας καὶ τῶν υπερατλαντικῶν συμμάχων τῆς δὲν εἶχε ἀκόμη δλοκληρωθεῖ. 'Η νέα τουρκικὴ τακτικὴ σχετικὰ μετὰ τὸ διεθνὲς καὶ τὸ ἐσωτερικὸ καθεστῶς τῆς Δημοκρατίας εἶναι σαφής: ἡ Τουρκία ἐγκαταλείπει ὀριστικὰ τὶς συμφωνίες τῆς Ζυρίχης καὶ τοῦ Λονδίνου, τὶς ὁποῖες χρόνια τώρα ἐπικαλεῖται, καὶ, βασισμένη στὸ νέο συσχετισμὸ δυνάμεων, ἀσκέι μετὰ τὶς εὐλογίες τῶν προσπατῶν τῆς ἔντονες πιέσεις ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς νέας κατάστασης πραγμάτων (ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ σταδιακὰ μετὰ ἀπὸ τὸ 1963) ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ποιοτικὴ καὶ τὴν ποσοτικὴ διεύρυνσή της.

'Η τακτικὴ αὐτὴ παίρνει χωρὶς περιστροφὲς συγκεκριμένη μορφή στὴ δευτέρη φάση τῆς Συνδιάσκεψης (8-14 Αὐγούστου), στὴν ὁποία μετέχουν καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῶν δύο κοινοτήτων τοῦ Νησιοῦ. 'Εκφράζεται καθαρὰ κυρίως στὶς τουρκικὲς ἀπόψεις γιὰ τὴ ρύθμιση τοῦ ἐσωτερικοῦ καθεστῶτος, ἐνῶ ὅσον ἀφορὰ τὸ διεθνὲς καθεστῶς οἱ ἀπόψεις

παραμένουν μάλλον άσαφείς. Η Τουρκία και οι Τουρκοκύπριοι άπομακρύνονται από τη λύση της λειτουργικής όμοσπονδίας και προβάλλουν τώρα για τη συνταγματική διάρθρωση της Δημοκρατίας τη λύση της γεωγραφικής όμοσπονδίας· υιοθετούν δηλαδή το πλαίσιο της λύσης που περιέχει άνοιχτά το διαμελιστικό σπέρμα. Και ενώ ο Τουρκός ύπουργός των έξωτερικών Γκιουνές άξιώνει την έπιβολή της πολυπεριφερειακής —σωστότερα γεωγραφικής καντονιακής— όμοσπονδίας, ο Ντενκτάς ύπερθεματίζει με την προβολή της διζωνικής —σωστότερα γεωγραφικής διαμελιστικής— όμοσπονδίας. Κοινό σημείο και στα δύο σχέδια ήταν η άναγνώριση ευρύτατης άυτονομίας (όχι άυτοδιοίκησης) στα τουρκοκυπριακά κρατίδια ή το τουρκοκυπριακό κρατίδιο και η «γενναιόδωρη» παραχώρηση διακοσμικών άρμοδιοτήτων στην κεντρική κυβέρνηση της Δημοκρατίας.

Η Τουρκία και οι Τουρκοκύπριοι πρόβαλαν τις άξιώσεις τους τηλεοπτικά. Η Ελλάδα και οι Έλληνοκύπριοι άρνήθηκαν να ύποκύψουν. Έτσι, τις πρωινές ώρες της 14ης Αύγουστου 1974 η Συνδιάσκεψη διακόπτεται και οι άνασυνταγμένες τουρκικές δυνάμεις είσβολής έκτελούν σχεδόν άνευόχλητα το σχέδιο «Αττίλα». Το 40% του έδαφους της Δημοκρατίας και το 70% περίπου των πλουτοπαραγωγικών πηγών του Νησιού πέφτουν στα χέρια τους. Όσα δέν μπόρεσε η Τουρκία να πετύχει για λογαριασμό και των προσπατών της με τις διαπραγματεύσεις, θα προσπαθήσει να έπιβάλει με την ώμη βία των όπλων, και φυσικά με τη σύμπραξη των ΗΠΑ και της νατοϊκής σύμμαχίας, παραβιάζοντας τις στοιχειώδεις άρχές της διεθνούς κοινωνίας και του διεθνούς δικαίου.

Το σημερινό άδιέξοδο και οι άπόψεις των δύο κοινοτήτων

Άμέσως μετά τη βίαιη έπιβολή της γραμμής «Αττίλα» οι έπαφές των έκπροσώπων των δύο κοινοτήτων διακόπηκαν. Τα άνθρωπιστικά όμως προβλήματα που σώρευσε η είσβολή, κυρίως για τους Έλληνοκυπρίους, η πίεση του Παγκόσμιου Όργανισμού και της διεθνούς κοινής γνώμης άνάγκασαν τον Γλ. Κληρίδη και τον Ρ. Ντενκτάς να επανάλαβουν τις συναντήσεις τους. Στην άρχη συζητούν άποκλειστικά τα άνθρωπιστικά προβλήματα, ενώ στη συνέχεια άφιερώνουν σημαντικό μέρος των συναντήσεών τους στη διερεύνηση

των δυνατοτήτων για την έπίλυση του κυπριακού προβλήματος, κυρίως του έσωτερικού καθεστώτος. Φυσικά, δέν άργούν να διαπιστώσουν για μιá άκόμη φορά την πλήρη αντίθεση στις άπόψεις τους και το άδιέξοδο.

Τα γεγονότα που άκολουθούν είναι γνωστά. Η Τουρκία και οι Τουρκοκύπριοι έπιδιώκουν με κάθε μέσο να παγιώσουν τη νέα κατάσταση και να έπιβάλουν σταδιακά την άποδοχή των τετελεσμένων γεγονότων προς όφελός τους και προς όφελος του άμερικανοκρατούμενου νατοϊκού ίμπεριαλισμού· φυσικά, κατά παράβαση των άλλεπάλληλων κατηγορηματικών άποφάσεων των δύο κύριων όργάνων του ΟΗΕ, του Συμβουλίου Άσφαλείας και της Γενικής Συνελεύσεως.¹²

Θά άρκεστούμε μόνο στην ύπενθύμιση των σπουδαιότερων έξελίξεων άνακήρυξη όμοσπονδιακού τουρκοκυπριακού κρατιδίου στη βόρεια κατεχόμενη περιοχή, νέος διαπραγματευτικός μαραθώνιος σε άλλεπάλληλους άκαρπους γύρους μεταξύ των έκπροσώπων των δύο κοινοτήτων με συμμετοχή και του Γεν. Γραμματέα του ΟΗΕ, συμφωνίες της Ελλάδας και της Τουρκίας για ύποστήριξη των συνομιλιών στη νέα τους μορφή, άλλεπάλληλες άποφάσεις του ΟΗΕ, «μεσολαβητικές» προσπάθειες του κ. Κίσινγκερ και νατοϊκών παραγόντων, ύσιαστικό νανάγιο των διακοινοτικών συνομιλιών. Το άδιέξοδο παρ' όλα αυτά βαθαίνει, και η «δύναμη του πραγματικού» φαίνεται άργά αλλά σταθερά να έπιβάλλεται στο Νησί.

Άς δούμε τώρα σύντομα τις βασικές θέσεις των δύο άμεσα άντιμαχόμενων πλευρών για την έπίλυση του Κυπριακού, όπως διαμορφώθηκαν μετά την κρίση του 1974. Η Τουρκία και οι Τουρκοκύπριοι προσπαθούν με την έμμονη στην αντίληψη της διζωνικής (γεωγραφικής διαμελιστικής) όμοσπονδίας να προωθήσουν, σε πρώτη φάση, τα διαμελιστικά τους σχέδια. Η έπιβολή της λύσης αυτής σχετικά με το έσωτερικό καθεστώς, συνδυασμένη με τον καταθλιπτικό περιορισμό των άρμοδιοτήτων της κεντρικής κυβέρνησης, θα συνεπιφέρει τη θεσμοθετημένη διάβρωση της κυριαρχίας, της άνεξαρτησίας και της έδαφικής άκεραιότητας της Δημοκρατίας. Στο σημείο αυτό, κυρίως, συμπίπτουν οι στόχοι της τουρκικής πολιτικής και της πολιτικής των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ. Μακροπρόθεσμα ή πολιτική αυτή θα όδηγήσει, άν βέβαια δέν διαφοροποιηθούν άποφασιστικά οι παράγοντες που καθορίζουν την έξέλιξη του Κυπριακού, στο διαμε-

λισμό της Δημοκρατίας και άργότερα —ποιός ξέρει με ποιá μορφή— στην κατάλυσή της.

Για το διεθνές καθεστώς ή τουρκική πλευρά φαίνεται να εύνοει την παρουσία ξένων στρατιωτικών δυνάμεων στο Νησί και να μη δέχεται την άποστρατιωτικοποίηση. Άκόμη, προτιμά περιορισμένες έγγυήσεις των «μητέρων πατρίδων» —της Ελλάδας και της Τουρκίας— με την μονόπλευρη συμμετοχή κάποιων... ξένων δυνάμεων. Οι θέσεις της για τη ρύθμιση του διεθνούς καθεστώτος δέν είναι, πάντως, ξεκαθαρισμένες. Οι τουρκικές άπόψεις για τη διαμόρφωση του έσωτερικού και του διεθνούς καθεστώτος της Δημοκρατίας έξυπηρετούνται καλύτερα μέσω ένός διαπραγματευτικού πλαισίου μερικής ή σωστότερα νόθας διεθνοποίησης του κυπριακού προβλήματος. Με τον όρο *μερική ή νόθα διεθνοποίηση* έννοούμε την έμπλοκή του Κυπριακού στο στενό έλληνοτουρκικό πλαίσιο ή το ευρύτερο νατοϊκό πλέγμα σχέσεων. Πρέπει άκόμη να σημειώσουμε ότι το διαφοροποιημένο δυτικοευρωπαϊκό πλαίσιο (Ευρωπαϊκές Κοινότητες), χωρίς να έξυπηρετεί άπόλυτα τις έπιδιώξεις της Τουρκίας και των ΗΠΑ, δέν είναι όπωσδήποτε πρόσφορο για μιá όριστική και δίκαιη διευθέτηση του προβλήματος.

Η έλληνοκυπριακή πλευρά, αντίθετα, προσπαθεί να άποτρέψει με κάθε τρόπο την παγίωση και, πολύ περισσότερο, τη νομική κατοχύρωση των τετελεσμένων γεγονότων και της πραγματικής κατάστασης που έχει έπιβληθεί στο Νησί από την τουρκική είσβολή. Σχετικά με το έσωτερικό καθεστώς είναι διατεθειμένη να κάνει ύποχωρήσεις και

νά δεχτεί τη λύση της πολυπεριφερειακής (γεωγραφικής καντονιακής) δημοσπονδίας με περιορισμένη έκταση των καντονίων και όπωσδήποτε ισχυρές αρμοδιότητες της κεντρικής κυβέρνησης. Κύριο μέλημα των Έλληνοκυπρίων είναι, δικαιολογημένα, η επιστροφή των προσφύγων στις εστίες τους. Για το διεθνές καθεστώς ή έλληνοκυπριακή πλευρά εύνοει την κατάργηση — με τόν όρο της άμοιβαιότητας — των μονόπλευρων έγγυήσεων (π.χ. αυτές που προβλέπουν οι συμφωνίες της Ζυρίχης και του Λονδίνου) και τάσσεται υπέρ της ουδετερότητας και της άποστρατικοποίησης του Νησιού. Ξερίζει τέλος να σημειώσουμε ότι το ζήτημα των βρετανικών βάσεων προς το παρόν δεν άνακινείται. Το προτεινόμενο καθεστώς είναι σε θέση να έγγυηθεί μόνον ό ΟΗΕ.

Για την ίκανοποίηση των έλληνοκυπριακών άπόψεων πρόσφορο είναι μόνο το διαπραγματευτικό πλαίσιο της *όλοκληρωμένης διεθνοποίησης* δηλαδή οι διαδικασίες που προβλέπει ό Καταστατικός Χάρτης των Η.Ε. Χωρίς άμφιβολία το πλαίσιο αυτό παρουσιάζει έγγενεις δυσκολίες που αναφέρονται στην έφαρμογή και την ύλοποίηση των

άποφάσεων του Παγκόσμιου Όργανισμού. Οι δυσκολίες αυτές μπορούν να ξεπεραστούν σε μεγάλο βαθμό με τη χάραξη και τη σταδιακή έφαρμογή μιας *συνεπούς άνεξαρτησιακής και άντιμπεριάλιστικής πολιτικής* άπό την Κυπριακή Δημοκρατία αλλά και την Ελλάδα. Άπαραίτητη προϋπόθεση γι' αυτό άποτελεί ή άποδέσμευση της Ελλάδας, αλλά και της Κύπρου, άπό τόν άμερικανοκρατούμενο νατοϊκό συνασπισμό, και ό παραμερισμός κάθε μονόπλευρης νατοϊκής παρέμβασης για την έπίλυση του Κυπριακού.

Έπίμετρο

Προσπαθήσαμε να καταγράψουμε συνοπτικά τις διαμετρικά αντίθετες θέσεις των άντιμαχόμενων πλευρών για τη ρύθμιση του έσωτερικού και του διεθνούς καθεστώτος της Κυπριακής Δημοκρατίας. Οι έλληνοκυπριακές θέσεις, όπως κωδικοποιήθηκαν κατ' επανάληψη άπό τα κύρια όργανα του ΟΗΕ¹³, είναι άδαμάντινες στην καθαρότητά τους και βρίσκονται σε άπόλυτη άρμονία με τις γενικές άρχές του διεθνούς δικαίου και του Καταστατικού

Χάρτη του Παγκόσμιου Όργανισμού: τόν σεβασμό της κυριαρχίας, της άνεξαρτησίας και της έδαφικής άκεραιότητας τών κρατών, την άπαγόρευση έπέμβασης κάθε ξένης δύναμης, και πιό συγκεκριμένα την άποχώρηση όλων τών ξένων δυνάμεων άπό το Νησί, την έπιστροφή των προσφύγων στις εστίες τους και την ειρηνική έπίλυση του κυπριακού προβλήματος άπό τις δύο κοινότητες του κυπριακού λαού. Τα αίτήματα αυτά της άγωνιστικής μας σημαίας είναι αίτήματα όλόκληρης της φιλεπληρικής και προοδευτικής άνθρωπότητας. Για την ίκανοποίησή τους πρέπει να μείνουν άμετάθετοι στόχοι του κυπριακού και του έλληνικού λαού ή ένίσχυση της δημοκρατικής ένότητας του έσωτερικού μας μετώπου, ή προσπάθεια προσέγγισης τών προοδευτικών δυνάμεων στην Τουρκία και την Κύπρο, ή ποσοτική και ποιοτική διεύρυνση των διεθνών έρεισμάτων μας και ή άξιοποίησή τους, και φυσικά ή άσπληρη έμμονή στη διεθνοποίηση του προβλήματος. Ό άγώνας θα είναι δύσκολος και σκληρός· είναι όμως ή μόνη έπιλογή μας.

Κείμενο όμιλίας που δόθηκε στις 13 Ίανουαρίου 1976, στη Θεσσαλονίκη, κατά τη διάρκεια της «Συναντήσεως για την Κύπρο» που διοργάνωσε ή Λέσχη Γραμμάτων και Τεχνών Β. Ελλάδας. Στο άρχικό κείμενο προστέθηκαν μόνον μερικές παραπομπές σε βασικά ντοκουμέντα.

1. Πρβλ. τα κείμενα των συμφωνιών στην έκδοση: Cmnd 679: *Conference on Cyprus. Documents signed and initialled at Lancaster House on February 19, 1959.*
2. Το σύνολο των συμβατικών κειμένων για τη ρύθμιση του έσωτερικού και διεθνούς καθεστώτος της Δημοκρατίας πρωτοδημοσιεύτηκε στη συλλογή: Cmnd 1093: *Cyprus*, που έπανεδόθηκε τό 1964.
3. Πρβλ. την έλληνική μετάφρασή του (*Σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας*, Λευκωσία 1960).
4. Για τα κείμενά τους, πρβλ. εκδόσεις που αναφέρονται στις σημ. 1, 2 και 3.

5. Πρβλ. τη συλλογή που αναφέρεται στη σημ. 2, σ. 13 κ.έ.
6. Πρβλ. *President Makarios' Proposals to Amend the Cyprus Constitution*, Cyprus Today, Νοέμ.-Δεκ. 1963, σ. 1 κ.έ.
7. Τα ντοκουμέντα των οργάνων του ΟΗΕ είναι άποφασιστικής σημασίας πηγές για τόν μελετητή της ιστορίας της Κυπριακής Δημοκρατίας. Τα σπουδαιότερα δημοσιεύονται ατόουσια στις έτήσιες Έπετηρίδες για τη δραστηριότητα του Όργανισμού (*U.N. Yearbooks*) που εκδίδονται με καθυστέρηση δύο περίπου χρόνων. Τα πιό πρόσφατα ντοκουμέντα είναι κάπως προσιτά στην μηνιαία περιοδική έκδοση του Όργανισμού *U.N. Monthly Chronicle*. Έξαιρετική σημασία, τέλος, έχουν οι συζητήσεις για τό Κυπριακό στα κύρια όργανα του ΟΗΕ (Γενική Συνέλευση και Συμβούλιο Άσφαλείας) που δημοσιεύονται σε άποτελή τεύχη.
8. Πρβλ. τη βασική άπόφαση του Συμβουλίου Άσφαλείας 186 της 4ης Μαρτίου 1964.
9. Πρβλ. την έξαιρετικά ενδιαφέρουσα έκθεση του μεσολαβητή Galo Plaza της 26ης Μαρτ. 1965 (S/6253). Την έκθεση αυτή δέν άξιοποίησαν όσο θα έπρεπε ή κυπριακή και

- ή έλληνική κυβέρνηση, γιατί άπέρριπτε την ιδέα της ενωσης της Κύπρου με την Ελλάδα. Η έφαρμογή των βασικών άρχών της μετρούσε, ίσως, να συμβάλει σε μία δίκαιη και βιώσιμη λύση του Κυπριακού. Άναξιοποίητη, ουσιαστικά, έμεινε και ή βασική άπόφαση 2077 (XX) της Γενικής Συνελεύσεως του Όργανισμού που συγκέντρωσε στις 18 Δεκ. 1965 σημαντική πλειοψηφία.
10. Ό φάκελος των διακοινωνικών συνομιλιών παραμένει άκόμη, στα καιρία σημεία του, μυστικός. Πληροφορίες για τό ουσιαστικό περιεχομένο τους και τα έπίμαχα προβλήματα τους άντλούμε άπό τα κοινά άνακοινωθέντα των συνομιλητών, συνεντεύξεις τύπου, άπό τις εκθέσεις του Γεν. Γραμματέα του ΟΗΕ για την πορεία τους, και έλάχιστες έμπιστευτικές εκθέσεις της Κυπριακής Δημοκρατίας προσορισμένες για την ύπηρεσία της.
11. S/11398 της ίδιας ήμερομηνίας.
12. Πρβλ. κυρίως τις βασικές άποφάσεις του Συμβουλίου Άσφαλείας 353 (20.7.1974), 357 (14.8.1974), 365 (13.12.1974), και της Γενικής Συνελεύσεως 3212 (5.11.1974) και 3395 (20.11.1975).
13. Πρβλ. σημ. 12.

Οί πολιτικές δυνάμεις τής Κύπρου (1960-1975)

του Πέτρου Ν. Στάγκου

Είσαγωγή

Στην μελέτη που ακολουθεί δεν σκοπεύουμε να αναλύσουμε την ιστορία και τὰ διεθνοπολιτικά δεδομένα του κυπριακού προβλήματος αλλά να κάνουμε μιὰ κατατοπιστική περιγραφή τών πολιτικῶν δυνάμεων που δραούν στην Κύπρο.

Στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, ἡ ὄξυνση τῆς κατάστασης στην Μέση Ἀνατολή και ἡ διατάραξη τοῦ συσχετισμοῦ τῶν δυνάμεων στην Ἀνατολική Μεσόγειο φέρνουν τὴν Κύπρο στὸ ἐπίκεντρο τοῦ διεθνοῦς ἐνδιαφέροντος. Ἐπίσης ἡ ἀνεπιθύμητη ὑπαρξη μιᾶς ἀδέσμευτης χώρας στην Ἀνατ. Μεσόγειο ἀποτελεῖ ἀπειλή, σὲ περίπτωση ὄξυνσης τῆς διαμάχης τῶν ἀλληλοσυγκρουόμενων δυνάμεων, νὰ διασαλευτεῖ ἡ ὁμαλότητα στις ἐνδονατοϊκὲς σχέσεις στην περιοχή. Ἔτσι, ἐνισχύεται καὶ ἡ ἀναγκαιότητα γιὰ ἐπιβολὴ φιλονατοϊκῆς λύσης στὸ Κυπριακό.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ διαγράφεται καὶ ἡ πολιτικὴ ζωὴ τῆς Κύπρου. Μετὰ ἀπὸ τὸν ἐθνικοαπελευθερωτικὸ ἀγῶνα, πολιτικὰ κόμματα καὶ ἄλλες ὁμάδες ὁργανωμένων συμφερόντων σχηματίζονται καὶ δραοῦν στὴ Δημοκρατία τῆς Κύπρου, πού ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τῆς ὑπαρξῆς της εἶχε ὑπονομευμένα τὰ θεμέλια, ἀφοῦ ἡ ἔδαφικὴ της κυριαρχία δεσμευόταν ἀπὸ στρατηγικὲς καὶ ἔδαφικὲς παραχωρήσεις σὲ ξένες δυνάμεις, καὶ ἀφοῦ ὁ κυπριακὸς λαὸς ἀναγκάστηκε νὰ παραιτηθεῖ γιὰ πάντα ἀπὸ τὸ δικαίωμα τῆς αὐτοδιάθεσης. Στὴν πραγματικότητα, ἡ Κύπρος ἀποτελεῖ κλασικὸ παράδειγμα κράτους νεο-αποικιακῆς μορφῆς. Ὅταν ἀποχώρησε ἡ ἀποικιακὴ δύναμη, διατήρησε μιὰ κατάστα-

ση ἡμι-ἀνεξαρτησίας, μὲ ἓνα «ἐγγυημένο» καθεστῶς πού θὰ μπορούσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ — ὅπως καὶ χρησιμοποιήθηκε — σὰν πρόσχημα γιὰ τὴ διαίωνιση καὶ ἐπέκταση τῶν μεταποικιακῶν δεσμῶν. Στόχος ἡ στρατηγικὴ σημασία τῆς Κύπρου στην περιοχή, πού σὲ τελευταία ἀνάλυση σημαίνει καὶ ἔλεγχο τῶν γειτονικῶν πλουτοπαραγωγικῶν πόρων. Ὁ ἐθνικοαπελευθερωτικὸς χαρακτήρας τοῦ ἀγῶνα πού ἀπὸ τὸ 1960 διεξάγει ὁ κυπριακὸς λαός, δημιουργοῦσε τὶς ἀντικειμενικὲς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐνότητα ὄλων τῶν πολιτικῶν δυνάμεων πού ἀντιτίθενται στὰ ἱμπεριαλιστικὰ σχέδια. Ὅμως ὁ νεοαποικιακὸς χαρακτήρας τῶν σχέσεων δημιουργοῦσε τὰ «ἔσωτερικὰ προγεφυρώματα», μὲ τὰ ὁποία εἶναι ἀδιανόητη ὁποιαδήποτε συνεργασία τῶν δυνάμεων ἐκείνων πού μάχονται γιὰ τὴν ἐθνικὴ σωτηρία, χωρὶς τὸν κίνδυνο ἄμεσης ὑπαναχώρησης στὶς νεο-αποικιακὲς ἀξιώσεις. Ἔτσι, ὀρισμένες ἐσωτερικὲς δυνάμεις κατάφεραν πλήγματα στὸ ἐσωτερικὸ μέτωπο καὶ δημιούργησαν προϋποθέσεις γιὰ εὐκόλες ἐπεμβάσεις ξένων δυνάμεων. Οἱ πολιτικὲς αὐτὲς δυνάμεις τῆς Κύπρου τέθηκαν στην ὑπηρεσία ξένων ὑπηρεσιῶν, στράφηκαν ἐναντίον τοῦ λαοῦ, ἐγκόλασαν διαδοχικὲς συνωμοσίες καὶ ἀπόπειρες κατὰ τοῦ Ἀρχιεπίσκοπου Μακάριου, καὶ τελικὰ συνέπραξαν στὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀμερικανονατοϊκῶν σχεδίων διαμελισμοῦ τῆς Κύπρου, πού κατὰληξαν στὸ πραξικόπημα ἐναντίον τοῦ Μακάριου καὶ στην κατοχὴ τοῦ 40% τοῦ Νησιοῦ ἀπὸ τὶς τουρκικὲς δυνάμεις εἰσβολῆς.

Ἐκινώντας, τέλος, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ ὑπαρξη πολιτικῶν κομμάτων σημαίνει τὴν ὁργανωμένη διεκδί-

ηση και υπεράσπιση όρισμένων άρχων και στόχων, και ότι ο ρόλος των κομμάτων κρίνεται από τη συμβολή τους στη διαμόρφωση πολιτικών και κοινωνικών καταστάσεων, καταλήγουμε στη διαπίστωση πως ή πορεία του κυπριακού προβλήματος είναι συνυφασμένη με την εξέλιξη της πορείας των πολιτικοκοινωνικών δυνάμεων της Κύπρου.

Προεισαγωγικά σημειώνουμε ότι από το 1878 (χροινά προσάρτησης της Κύπρου στην Άγγλία) ως τα μέσα της δεκαετίας του 1920, οι λαϊκές μάζες της Κύπρου, υπό την ισχυρή έπιρροή της Έκκλησίας, στην πολιτική ζωή του Νησιού διαδραμάτιζαν ρόλο έκλογικής πελατείας των «προκρίτων» (έλεύθερων έπαγγελματιών, τοκογλύφων, γαιοκτημόνων) στις κατά καιρούς έκλογές για την ανάδειξη Συμβουλευτικού Σώματος. Το έθνικό κίνημα παρέμεινε χωρίς δομές μαζικού λαϊκού κινήματος.

Το λαϊκό στοιχείο εισβάλλει για πρώτη φορά στην πολιτική ζωή όταν, με την άποκατάσταση μέρους των πολιτικών έλευθεριών από τους Βρετανούς κατά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, αναπτύσσονται και οργανώνονται γοργά και σε στενή συνεργασία ένα συνδικαλιστικό κίνημα και ένα άριστερο κόμμα, που προβάλλουν τις έθνικές διεκδικήσεις, μαζί με ένα ολοκληρωμένο οίκονομικό και κοινωνικό πρόγραμμα, άμφισβητώντας έτσι την πρωτοκαθεδρία της Έκκλησίας, τόσο στο έθνικό πρόβλημα όσο και στην πολιτική ζωή. Ο ένδεχόμενος κίνδυνος ύποχρεώνει την άστική τάξη να οργανώσει —σε αντιπερισπασμό— την πολιτική της δράση. Έτσι θα ιδρύσει προσωποπαγή κόμματα —που διαλύθηκαν άλλωστε με το θάνατο του ιδρυτή τους— και συντηρητικά συνδικάτα που επέζησαν και δραστηριοποιήθηκαν άποτελεσματικά.

Απότομυ ιδρύθηκε ή Κυπριακή Δημοκρατία, οι άνάγκες να υπάρξει ισχυρό μέτωπο για την έδραίνωση της άνεξαρτησίας, αλλά και ή άνυπαρξία έκλογικών άναμετρήσεων, άπέτρεψαν τη δραστηριοποίηση της πολιτικής ζωής, που μοιραία είχε άτονήσει κατά τον άντιαποικιακό άγώνα. Έτσι, μόλις το διάστημα 1968-1970 και ένόψει των πρώτων βουλευτικών έκλογών του 1970, ιδρύονται 5 νέα πολιτικά κόμματα, που μαζί με το ΑΚΕΛ (το μόνο που προϋπήρχε) θα άποτελέσουν άντικείμενο της μελέτης μας.

Το Άνορθωτικό Κόμμα του Έργαζόμενου λαού (ΑΚΕΛ)

Η πρώτη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών στην Κύπρο, τη δεκαετία του '20, από έλληνοκύπριους φοιτητές που σπούδαζαν στη Βρετανία και την Έλλάδα, προκαλεί τη δημιουργία των πρώτων κομμουνιστικών πυρήνων που οδηγούν στην ίδρυση του Κομμουνιστικού Κόμματος Κύπρου, το 1926. Η πολιτική έπιρροή του είναι περιορισμένη. Το 1931, το ΚΚΚ προσπαθεί χωρίς έπιτυχία να συνεργαστεί με την Έκκλησία για την όργάνωση της λαϊκής εξέγερσης, αλλά τελικά τίθεται εκτός νόμου. Μετά από μία περίοδο όπου οι προσπάθειες τείνουν στην όργάνωση παράνομου μηχανισμού, το Κόμμα φτάνει στο 40

Συνέδριό του, τον Άπρίλιο του 1940, που διαπιστώνει «την άνάγκη δημιουργίας λαϊκού μετώπου για την άποτίναξη του άποικιακού ζυγού». Στη σύσκεψη της 14ης Άπριλίου 1941 άποφασίζεται ή ίδρυση του ΑΚΕΛ. Η σύσκεψη έγινε με την καθοδήγηση του Γενικού Γραμματέα του Κόμματος και με τη συμμετοχή βασικών στελεχών, αλλά και πολλών εκπροσώπων των μεσαίων και μικροαστικών στρωμάτων, και κυρίως των διανοουμένων.

Αυτά άκριβώς τα στρώματα άποτελούσαν την πλειοψηφία του κυπριακού λαού που άγωνιζόταν ήδη κατά του άξονα, και ποθούσε να άποτινάξει τον άποικιακό ζυγό. Στις δικές τους βλέψεις άναπακρινόταν ή ίδρυση του ΑΚΕΛ —πέρα από το γεγονός ότι διευκόλυνε το πέραςμα του ΚΚΚ από την παρανομία στη νόμιμη δράση.

Παρόλο που τους πρώτους μήνες της ζωής του το ΑΚΕΛ δέν βρίσκει μεγάλη άπήχηση, γρήγορα άνδρώνεται, και στις δημοτικές έκλογές του 1943 έπικρατεί στους δήμους Λεμεσού και Άμμοχώστου. Η ταχύτατη μαζικοποίησή του θέτει στην ήμερήσια διάταξη το πρόβλημα της σχέσης ΑΚΕΛ και ΚΚΚ (που ως τότε λειτουργούσε σαν «φράξια» στους κόλπους του ΑΚΕΛ). Η άποψη που θεωρούσε ότι το ΑΚΕΛ «κινδύνευε να νοθεύσει την έπαναστατική γραμμή λόγω της μικροαστικής του σύνθεσης», έβλεπε στην ύπαρξη του ΚΚΚ την «έγγυηση για τη θετική πορεία του λαϊκού κινήματος». Η αντίθετη όμως άποψη, που θεωρούσε ότι το ΑΚΕΛ άναπακρινόταν πλήρως στις άνάγκες του λαϊκού κινήματος (άποψη και του τότε Γ.Γ. του ΑΚΕΛ Πλούτη Σέρβα), έπικράτησε τελικά, με άποτέλεσμα να διαλυθεί το ΚΚΚ, τον Νοέμβρη του 1944, με άπόφαση της Κ.Ε. του.

Μετά από δύο σημαντικές έκλογικές νίκες (1945 και 1946) το ΑΚΕΛ αύξάνει τη δύναμή του, και στις άρχές της δεκαετίας του '50 θεωρείται πια το ισχυρότερο (και μοναδικό) όργανωμένο πολιτικό κόμμα της Κύπρου.

Δομή και καθοδήγηση του Κόμματος

Θα εξέτάσουμε τώρα διαδοχικά την όργάνωση του ΑΚΕΛ, και τις έξωκομματικές όργανώσεις του.

Όργάνωση του Κόμματος:

Η όργάνωση του ΑΚΕΛ, το όποιο άριθμεί περίπου 11.000-12.000 μέλη, ακολουθεί το πρότυπο των κομμουνιστικών κομμάτων και προβλέπει τη διαίρεση σε 5 περιφερειακά γραφεία —όσες και οι έπαρχίες του Νησιού— των όποιων οι γενικοί γραμματείς μετέχουν στην Κ.Ε. του Κόμματος.

Οι κομματικές όργανώσεις της βάσης του κόμματος, οι «πυρήνες», σχηματίζονται κατά τόπο έργασίας ή κατά έπάγγελμα. Η 30μελής Κεντρική Έπιτροπή, άνώτατο όργανο του κόμματος, και ο έπικεφαλής της Γενικός Γραμματέας του Κόμματος, εκλέγονται από το Συνέδριο του Κόμματος που συνέρχεται κάθε τέσσερα χρόνια. Η Κ.Ε. εκλέγει 4μελή Γενική Γραμματεία και 12μελές Πολιτικό Γραφείο, όργανα στα όποια προεδρεύει ο Γ.Γ. του Κόμματος και είναι άρμόδια για την παρακολούθηση της έφαρμογής της κομματικής γραμμής και για τις τρέχουσες πολιτικές άποφάσεις. Όργανα υπεύθυνα για τη διαμόρφωση της πολιτικής του κόμματος σε έπιμέρους τομείς είναι τα παρακάτω Γραφεία: το Όργανωτικό, το Μορφωτικό, τα Γραφεία για την εκπαίδευση, την οίκονομία, τις μειονότητες,

τήν εργασία και τη γεωργία. Κεντρικό δημοσιογραφικό όργανο του κόμματος είναι η ήμερησια εφημερίδα *Χαραυγή*. Το ΑΚΕΛ εμπνέεται από τις αρχές του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Κάθε κομματικό όργανο είναι υπόλογο στα όργανα από τα οποία αντίλει την εξουσία του, και όλα τα κομματικά όργανα βασίζονται στην εξουσία τους στο Συνέδριο, το ύψιστο όργανο όπου εκπροσωπείται άμεσα ή βάσει. Άλλα και στο ΑΚΕΛ, όπως και άλλου, ή διοίκηση του κόμματος είναι περισσότερο συγκεντρωτική απ' όσο προβλέπει το καταστατικό του: η Κ.Ε. έχει δικαίωμα έλέγχου και επέμβασης στα κατώτερα όργανα, και αποτελεί το ουσιαστικό πολιτικό όργανο του κόμματος.

Οι έξωκομματικές οργανώσεις

Ίδιαίτερα σημαντικός είναι ο ρόλος των έξωκομματικών οργανώσεων του ΑΚΕΛ. Μεγαλύτερη είναι η *Παγκύπρια Έργατική Όμοσπονδία* (ΠΕΟ) που ιδρύθηκε το 1944 από το 4ο Συνέδριο της *Παγκύπριας Συνδικαλιστικής Επιτροπής* (ΠΣΕ) του τότε συντονιστικού οργάνου όλων των συνδικαλιστικών οργανώσεων της Κύπρου. Την ίδια χρονιά, τα νέα συνδικάτα που ιδρύονται υπό τον έλεγχο της Έκκλησίας και που δεν προσχωρούν πλέον στην ΠΣΕ ιδρύουν τη *Συντεχνία Έργατών Κύπρου* (ΣΕΚ). Η ΠΕΟ έλέγχεται σήμερα αποκλειστικά από το ΑΚΕΛ.

Η ΠΕΟ και η ΣΕΚ (34.664 και 17.767 μέλη αντίστοιχα, το 1968) περιλαμβάνουν σήμερα τα 4/5 των συνδικαλισμένων εργατών. Υπάρχουν ακόμη η ΠΟΑΣ (*Παγκύπριος Όμοσπονδία Ανεξαρτήτων Συντεχνιών*, 1.116 μέλη) και η ΔΕΟΚ (*Δημοκρατική Έργατική Όμοσπονδία Κύπρου*, 1.095 μέλη).

Πριν από το 1974, έγιναν όρισμένες προσπάθειες συγχώνευσης των δύο οργανώσεων ΠΕΟ και ΣΕΚ που δεν καρποφόρησαν. Ωστόσο, το 1ο Παγκύπριο Συνδικαλιστικό Συνέδριο (1969) έθεσε τις βάσεις για τη συνεργασία τους στην προώθηση των εργατικών αιτημάτων.

Το ΑΚΕΛ έλεγχει ακόμη την *Ένωση Άγροτών Κύπρου* με 12.000 μέλη, την *Παγκύπρια Όμοσπονδία Γυναικειών Οργανώσεων* (μέλος της Διεθνούς Όμοσπονδίας Δημοκρατικών Γυναικειών) καθώς και την *Ένιαία Δημοκρατική Οργάνωση Νεολαίας*, που συσπειρώνει μεγάλο ποσοστό της σπουδάζουσας και της εργαζόμενης κυπριακής νεολαίας (26.000 μέλη περίπου).

Ηγετικές προσωπικότητες του ΑΚΕΛ

Πρώτος στην ιεραρχία του κόμματος είναι ο Γενικός Γραμματέας του *Έζεκίας Παπαϊωάννου*, 68 χρονών σήμερα. Ζώντας στο Λονδίνο από νεαρή ηλικία, γίνεται μέλος του βρετανικού Κ.Κ. το 1930 και το 1936 βρίσκεται έθελοντής στην Ισπανία με τη Διεθνή Ταξιαρχία. Το 1945 εκλέγεται μέλος της Κ.Ε. του ΑΚΕΛ και τον επόμενο χρόνο εγκαθίσταται οριστικά στην Κύπρο. Το 1947 γίνεται Οργανωτικός Γραμματέας και το 1949 εκλέγεται Γεν. Γραμματέας. Στη θέση αυτή βρίσκεται μέχρι σήμερα. Αφότου αρχίζει ο ένοπλος αγώνας, καταδικάζεται επανειλημμένα από τα δικαστήρια της αποικιακής διοίκησης. Βουλευτής από το 1960, ο Ε. Παπαϊωάννου αντιπροσώπευσε το ΑΚΕΛ σε πολλές διεθνείς συναντήσεις και κυρίως σε διασκέψεις και συνέδρια του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος.

Σημαίνουν στέλεχος του ΑΚΕΛ είναι και ο Γεν. Γραμματέας της ΠΕΟ *Άνδρέας Ζιαρτίδης*. Γεννήθηκε το 1919 και έγινε μέλος του ΑΚΕΛ άμέσως μετά από την ίδρυσή του, μέλος της Κ.Ε. το 1943, Γεν. Γραμματέας της ΠΣΕ το 1944, και της ΠΕΟ το 1949. Καταδικασμένος σε θάνατο από τις αποικιακές αρχές, ζούσε στην παρανομία και κατά τη διάρκεια του ένοπλου αγώνα διεύθυνε ουσιαστικά το Κόμμα. Σήμερα είναι και μέλος της Βουλής.

Μερικές άλλες προσωπικότητες του ΑΚΕΛ είναι ο *Α. Φάντης*, Αναπληρωτής Γεν. Γραμματέας, ο *Κώστας Παρτασίδης*, δραστήριο μέλος της Κυπριακής Έπιτροπής Ειρήνης, ο *Παύλος Γεωργίου*, ο *Πανίκος Παιονίδης*, και τα μέλη της Βουλής *Χαρ. Μιχαηλίδης* και *Γιώργος Σαββίδης*, βιολόγος.

Πρόγραμμα και στρατηγική

Θα εξετάσουμε τη στρατηγική του ΑΚΕΛ διακρίνοντας δύο περιόδους στην 35χρονη ζωή του: από την ίδρυσή του ως το 1959, και την περίοδο 1960-1974.

Το ΑΚΕΛ κατά την περίοδο

του έθνικοαπελευθερωτικού αγώνα

Τα πρώτα χρόνια της ύπαρξής του με μορφή «μετώπου» —κατά την αντίληψη του ΚΚΚ— το ΑΚΕΛ δεν έθετε στο πρόγραμμά του μακροπρόθεσμους κοινωνικούς και οικονομικούς στόχους. Πρόβαλλε μόνο τα άμεσα αιτήματα για κατάργηση των «ανελεύθερων νόμων» της αποικιακής διοίκησης και για αποκατάσταση των πολιτικών ελευθεριών —στο πλαίσιο της υποστήριξης των πολεμικών προσπαθειών των συμμάχων—, ενώ το αίτημα για εθνική αποκατάσταση μόνο μετά το τέλος του πολέμου διατυπώθηκε.

Παρά την άνοδική πορεία του ΑΚΕΛ το 1945-46, στις νέες δημοτικές εκλογές του 1949 (όπου συγκεντρώνει μόνο 40% των ψήφων, έναντι 55% το 1946), σημειώνεται μια απότομη πτώση. Η διαπίστωση του *Νέου Δημοκράτη* ότι η ήττα οφειλόταν τόσο στην τρομοκρατία που άσκησαν Έκκλησία και εργοδοσία, στην ύπαιθρο, όσο και στην αδυναμία του κόμματος «να προσελκύσει μαζικά στις γραμμές του τα μικρομεσαία στρώματα» σημειώνει μια πραγματική αντίφαση: Άπό το 1948, το ΑΚΕΛ υιοθέτησε το αδιάλλακτο σύνθημα «Ένωση και μόνον Ένωση» χωρίς όμως να προσδώσει στον έθνικοαπελευθερωτικό αγώνα διάσταση λαϊκού αντιιμπεριαλιστικού κινήματος με ήγετική δύναμη την εργατική τάξη την οποία και εκπροσωπούσε. Διεκδίκησε δηλαδή την ήγεια του αγώνα από την Έκκλησία και την αστική τάξη στο όνομα των ίδιων αυτών μικρομεσαίων στρωμάτων, τα οποία δεν είχε φυσικά πιθανότητα να προσελκύσει μ' αυτόν τον τρόπο, αφού η Έκκλησία, καλλιεργώντας την ίδια συνθηματολογία επί δεκαετίες, τα καθοδηγούσε αποτελεσματικά. Έτσι το ΑΚΕΛ έμφανιζόταν ουσιαστικά σύμμαχος της Έκκλησίας, και στην πράξη άλλωστε, ήδη από το 1945, φαινόταν να υιοθετεί την αντίληψη του έθναρχικού ρόλου της Έκκλησίας: στις αρχιεπισκοπικές εκλογές της χρονιάς εκείνης, το ΑΚΕΛ, αντί να αρνηθεί τον πολιτικό τους χαρακτήρα, αποκλείοντας έτσι την Έκκλησία από την πολιτική ζωή και περιορίζοντάς την στον θρησκευτικό τομέα —πράγμα που είχε άλλωστε τη δυνατότητα να κάνει— αντίθετα πλειοδότησε και ενίσχυσε το χαρακτήρα αυτό, υπο-

στηρίζοντας στη σχετική έκλογική ανάμετροση τὸν Λεόντιο, τὸν ὁποῖο καὶ ἀνέβασε τελικὰ στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο.

Ἀντίστοιχα, στὸ Δημοψήφισμα τοῦ 1950 — πού ἔδωσε 96% ὑπὲρ τῆς Ἑνώσεως — τὸ ΑΚΕΛ ἀποδέχεται τὴν ἡγεσία τῆς Ἐθναρχίας καὶ παρόλο πὺ τὰ μέλη του ἀποκλειστήκαν ἀπὸ τὶς περισσότερες ἐκλογικὲς ἐπιτροπές, δούλεψε ἐντατικὰ γιὰ τὴν ἐπιτυχία του.

Γιὰ τὴν ὑλοποίηση τοῦ ἀδιάλλακτου ἐνωτικῆς συνθήματος, ἡ Κ.Ε. τοῦ ΑΚΕΛ ἀποφασίζει τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1955 «...τὴ δημιουργία ἐνὸς Ἐνιαίου Πατριωτικοῦ Μετώπου πὺ (...) θὰ κινητοποιήσει τὶς λαϊκὲς μάζες (...) καὶ θὰ προσδώσει νέα πνοὴ στὸ κίνημα γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση...». Ἀλλὰ κατὰ τὸ ΑΚΕΛ, τὸ Πατριωτικὸ Μέτωπο θὰ ἔπρεπε νὰ ἀγωνιστεῖ «ἀποκλειστικὰ στὸ εἰρηνικὸ πεδίο» — λόγῳ τῆς στρατιωτικῆς ὑπεροχῆς τῶν Βρετανῶν (ἄποψη πὺ υἱοθέτησε καὶ τὸ Κ.Κ. Βρετανίας). Ἔτσι, ὅταν ξεσπᾷ ὁ ἀγὼνας τῆς ΕΟΚΑ (1η Ἀπριλίου 1955), ἡ ΑΚΕΛικὴ ἡγεσία καλεῖ τὴν ἐργατικὴ τάξη «νὰ μὴν πέσει στὴν παγίδα τῶν προβοκατόρων» — ἄποψη πὺ ὑποστηρίζει καὶ ὁ Ν. Ζαχαριάδης, ὅταν στὶς 24 Ἀπριλίου 1955 καταγγέλλει ἀπὸ τὸ ραδιοσταθμὸ «Ἐλευθέρη Ἑλλάδα» ὅτι «πίσω ἀπὸ τὸν Διγενὴ κρύβεται ὁ Χίτης Γ. Γρίβας», καὶ ὅτι ὁ ἀγὼνας τῆς ΕΟΚΑ εἶναι «κόλλο τοῦ ἀγγλοαμερικάνικου ἱμπεριαλισμοῦ».

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐμπλοκὴ τοῦ ἀγὼνα τῆς ΕΟΚΑ στὶς ἀγγλοαμερικανικὲς ἀντιθέσεις τῆς περιόδου ἐκείνης, εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ ἀγὼνας αὐτὸς ἀντιστοιχοῦσε στοὺς πόθους τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ, πὺ τὸν ὑποστήριξε ἄλλωστε μαζικὰ. Τὸ ΑΚΕΛ, χωρὶς νὰ βλέπει τὸ δυναμικὸ πὺ ἀποδέσμευε ἕνας τέτοιος ἀγὼνας, ἔμενε προσκολλημένο στὴ γραμμὴ τῆς εἰρηνικῆς πάλης, κι ἔτσι ἄρχισε νὰ ἀπομονώνεται ἀπὸ τὸ λαό. Σ' αὐτὸ συνέβαλε βέβαια καὶ ἡ συστηματικὴ ἀντικομμουνιστικὴ προπαγάνδα τῆς ΕΟΚΑ.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ ΑΚΕΛ ἔχασε τὴν ἡγεσία τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος, πὺ ἐφεξῆς θὰ ἐκπροσωπηθεῖ βασικὰ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν ἀστικὴ τάξη. Τὸ ΑΚΕΛ ἄλλωστε, λίγο πρὶν τελειώσει ὁ ἔνοπλος ἀγὼνας, συνειδητοποιώντας τὴν ἀπομόνωσή του, προβάλλει ἐπίσημα τὸ σύνθημα: «εἶς καὶ μόνος ἡγέτης, ὁ Μακάριος», ἐπιχειρώντας μὲ αὐτὴ τὴν πράξη ἀναγνώρισης μιὰ στροφή 180°.

Ἡ κατάληξη, ἡ ὀριστικὴ χειραγώγηση τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ κινήματος, ἦταν ἀναπόφευκτη: Στὶς διαπραγματεύσεις τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ τῆς Ἐκκλησίας γιὰ μιὰ συμβιβαστικὴ λύση — τὴν μόνη πὺ διασφάλιζε τὰ συμφέροντά της καὶ ἀντιστοιχοῦσε στὶς δυνατότητές της — τὸ ΑΚΕΛ ἔμεινε ἀπλὸς θεατῆς, ὡς καὶ τὴν ἡμέρα τῆς ὑπογραφῆς τῶν συμφωνιῶν Ζυρίχης-Λονδίνου.

Τὸ ΑΚΕΛ κατὰ τὴ νέα φάση τοῦ ἐθνικοαπελευθερωτικοῦ ἀγὼνα τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ (1960-1975)

Ἡ γραμμὴ τοῦ ΑΚΕΛ μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία βασιζόταν στὴν ἐκτίμηση ὅτι ὁ ἀγὼνας τοῦ κυπριακοῦ λαοῦ εἶναι ἐθνικοαπελευθερωτικός, ἀφοῦ τὰ συμφέροντα τῶν ξένων δυνάμεων τὸν ἐμπόδιζαν νὰ ἀσκήσει τὰ κυριαρχικὰ του δικαιώματα. Ἔτσι, οἱ βρετανικὲς (στὴν οὐσία νατοϊκὲς) βάσεις, τὸ καθεστῶς τῆς ἀγγλοελληνοτουρκικῆς συγκυριαρχίας καὶ ἡ δράση τῶν

φερέφωνόν τους στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Κύπρου ἔθεταν στὴν ἡμερήσια διάταξη τὸ καθήκον τῆς δημιουργίας ἰσχυροῦ ἐνιαίου μετώπου πὺ θὰ διεξῆγε τὸν «ἀγὼνα γιὰ τὴν πλήρη ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία καὶ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ἐπιβουλὴ τοῦ ἀγγλοαμερικανικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ». Κατὰ τὴν ἡγεσία τοῦ ΑΚΕΛ ἄρχίζει ἐκστρατεία προεῖχε στὰ πρῶτα μετὰ τὴν ἀνεξαρτησία χρόνια ἦταν τὸ κόμμα καὶ οἱ ὁργανώσεις τῆς Ἀριστερᾶς νὰ ἀποκτήσουν «τὴ δυνατότητα νὰ ἐκθέτουν καὶ νὰ ὑπερασπίζονται τὰ συμφέροντα τῆς ἐργατικῆς τάξης στὸ ἀνώτατο ὄργανο τῆς Νομοθετικῆς Ἐξουσίας».

Σ' αὐτὴ τὴ βάση, τὸ ΑΚΕΛ ἀρχίζει ἐκστρατεία διαφώτισης τοῦ λαοῦ πάνω στὰ ἀρνητικὰ ἀλλὰ καὶ τὰ θετικὰ σημεῖα τῶν συμφωνιῶν Ζυρίχης-Λονδίνου. Τονίζει ὅτι «τὸ καθεστῶς πὺ δημιουργήθηκε μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει στέρεα βάση γιὰ τὸν ἀγὼνα τῆς ἀνεξαρτησίας» ἀλλὰ καὶ ἐπιμένει ὅτι οἱ συμφωνίες «παραχωροῦσαν» ἕνα καθεστῶς περιορισμένης κυριαρχίας καὶ συμπράττει στὸ ἀντι-Ζυριχικὸ μέτωπο ἐναντίον τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Μακάριου στὸ ἀξίωμα τοῦ Προέδρου τῆς Δημοκρατίας. Ἐνῶ ὅμως τὸ μέτωπο αὐτὸ, παρὰ τὶς ἀντίξοες συνθήκες, συγκεντρώνει τὸ 33% τῶν ψήφων, τὴν ἐπομένη τῶν ἐκλογῶν τὸ ΑΚΕΛ συγκαίρει τὸν Ἀρχιεπίσκοπο (καὶ στὸ ἐξῆς τοῦ ἀναγνωρίζει τὴν ἀποκλειστικότητα στὸ χειρισμὸ τοῦ ἐθνικοῦ θέματος) καὶ ἀρχίζει διαπραγματεύσεις γιὰ τὶς ἐκλογὲς τῆς πρώτης Βουλῆς, χωρὶς ποτὲ νὰ δικαιολογήσει τὴν ἀντιφατικὴ του στάση. Δέχεται συμμετοχὴ στὸ ἐνιαῖο ψηφοδέλτιο τοῦ Μακάριου μὲ 5 ἔδρες, ἐνῶ ὑπογράφει ἐκλογικὴ συνεργασία μὲ τὸ ΠΑΜΕ (Πατριωτικὸ Μέτωπο), πὺ φυσικὰ αυτοκαταργεῖται τὴν ἐπομένη τῶν ἐκλογῶν. Τὸ ΠΑΜΕ παίρνει 30 ἔδρες καὶ διαλύεται εἰς τὰ ἐξ ὧν συντέθη, ἐνῶ ἡ ὁμάδα τοῦ ΑΚΕΛ παρέμεινε, σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς θητείας τῆς Βουλῆς τοῦ 1960, ἡ μόνη συμπάγση πολιτικὴ δύναμη.

Ἀντίστοιχα, στὶς ἐπόμενες βουλευτικὲς ἐκλογὲς τοῦ 1970, τὸ ΑΚΕΛ, ἐνῶ ἐπιδιώκει τὴ συγκρότηση μετώπου, ἀντιστρατεύεται τὴν ἴδια τὴν ἐπιδιώξή του, στρεφόμενο ἀποκλειστικὰ πρὸς τὶς συντηρητικὲς μακαριακὲς δυνάμεις καὶ ὄχι πρὸς τὶς νέες προοδευτικὲς δυνάμεις, πὺ ἦταν διατεθειμένες νὰ δεχτοῦν ἕνα πρόγραμμα πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ ἀγὼνα. Ἡ ὅλη προσπάθεια ἄλλωστε ὑπονομεύεται ἀπὸ τὴν ἀνάμειξη καὶ τὶς πιέσεις ξένων δυνάμεων πὺ ὑποχρεώνουν τὰ συντηρητικὰ κόμματα (τὸ «Ἐνιαῖο» καὶ τὴν «Προοδευτικὴ Παράταξη») νὰ δεχτοῦν συμβιβασμούς. Ἔτσι ἡ προσφορὰ συνεργασίας τοῦ ΑΚΕΛ ἔπεσε στὸ κενὸ καὶ οἱ ἐκλογὲς τῆς 5ης Ἰουλίου 1970 πῆραν χαρακτῆρα ἀπλῆς ἀνάδειξης 35 προσώπων γιὰ ἰσάριθμες βουλευτικὲς ἔδρες, πράγμα πὺ σήμαινε νόθευση τῆς λαϊκῆς θέλησης. Μὲ τὸ 40% τῶν ψήφων, τὸ ΑΚΕΛ πῆρε 9 μόνον ἔδρες.

Συμπερασματικὰ, θὰ λέγαμε ὅτι τὸ ΑΚΕΛ, ἐνῶ σωστὰ ἀναγνώρισε τὴν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθεῖ ἐσωτερικὸ δημοκρατικὸ μέτωπο, δὲν ἐπιδίωξε τὴ συσπείρωση τῶν δυνάμεων ἐκείνων πὺ ἀπέδιδαν σημασία τόσο στὴν ἐπίλυση τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος ὅσο καὶ στὴ διεκδίκηση τῆς κοινωνικῆς χειραφέτησης καί, παράλληλα, ὅτι δὲν πῆρε ὑπόψη του πὺς ὁ συσχετισμὸς δυνάμεων στὴ Βουλὴ δὲν ἀντιπροσώπευε τὶς πραγματικὲς δυνάμεις τῶν κομμάτων.

Ἐπιπλέον, τὸ ΑΚΕΛ ἔδωσε ἀπόλυτη προτεραιότητα στὸ ἐθνικὸ θέμα, σὲ τέτοιο μάλιστα βαθμὸ πὺ

υιοθέτησε την άποψη ότι οι αναγκαιότητες του έθνικου αγώνα επιβάλλουν τον παραμερισμό των κοινωνικών και οικονομικών διεκδικήσεων.

Τέλος, παρόλο που το ΑΚΕΛ ως το 1959 διατηρούσε στενή επαφή με τους Τουρκοκύπριους μέσω των συνδικαλιστικών οργανώσεων, μετά τη ρήξη στις διακοινοτικές σχέσεις το 1963, δεν κατάγγειλε άνοιχτα και χωρίς περιστροφές τους κινδύνους της πολιτικής του Προέδρου Μακαρίου, που συχνά εύνοησε τις διαχωριστικές τάσεις της τουρκοκυπριακής ήγεσίας. Άρκέστηκε να τονίζει πάντα την ανάγκη «προσεταρισμού των συνοίκων», χωρίς όμως να αναλαμβάνει συγκεκριμένη σχετικά πρωτοβουλία.

Η έξωτερική πολιτική

Μετά από το 1960 το ΑΚΕΛ διαμόρφωσε την έξωτερική του πολιτική με σκοπό την αναζήτηση της διεθνούς αλληλεγγύης στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του έλληνοκυπριακού λαού. Ενθάρρυνε τον Μακάριο στην αδέσμευτη πολιτική του και την επιδίωξη της συνεργασίας των χωρών του Τρίτου Κόσμου, και τονίζει πάντα την ανάγκη να καλλιεργηθούν στενές σχέσεις με την ΕΣΣΔ και τα σοσιαλιστικά κράτη. Και όποτε ο Μακάριος επιδίωξε να αξιοποιήσει τη σοβιετική βοήθεια, το ΑΚΕΛ υπήρξε ουσιαστικός του σύμμαχος στην προσπάθεια αυτή.

Αλλά το ΑΚΕΛ, έχοντας στενούς δεσμούς με το ΚΚΣΕ, και παραγνωρίζοντας τις άμφιταλαντεύσεις της Σοβιετικής Ένωσης στο Κυπριακό — με τις γνωστές διακυμάνσεις, από την άποφασιστικά θετική στάση της το 1963-64 ως τον περιορισμό της σε θεωρητικές διακηρύξεις μετά την τουρκική εισβολή — στάθηκε μόνιμος υπερασπιστής και άπολογητής της σοβιετικής στάσης. Τελευταία μάλιστα διακήρυξε ότι «...όρθως ή ΕΣΣΔ δεν πρόσφερε, κατά την μεταπραξικοπηματική περίοδο, τη συγκεκριμένη στρατιωτική βοήθεια που ζητήθηκε από την τότε κυβέρνηση, διότι και τα όπλα που πρόσφερε στο παρελθόν είναι εκείνα με τα οποία έγινε το πραξικόπημα...».

Μιά άλλη πλευρά της έξωτερικής πολιτικής της Κύπρου είναι οι έλληνοκυπριακές σχέσεις — ή πιο ιδιόμορφη ίσως πτυχή του κυπριακού ζητήματος. Πάγια πολιτική του Μακαρίου ήταν «η συνεργασία με οιαδήποτε ελληνική κυβέρνηση». «Αν ως το 1967 η πολιτική αυτή είχε και θετικές πλευρές (μεγαλύτερη διαπραγματευτική ικανότητα) και αρνητικές (διευκόλυνση επέμβασης της Τουρκίας), όπωσδήποτε έχασε κάθε νόημα άφοτου επιβλήθηκε στην Ελλάδα η στρατιωτική δικτατορία — έντολοδόχος των νατοϊκών κύκλων για την προώθηση των σχεδίων τους στο Κυπριακό».

Την περίοδο 1960-1967, το ΑΚΕΛ ανέχτηκε άπλωσ την μακαριακή πολιτική στο θέμα αυτό, παίρνοντας όπωσδήποτε υπόψη του ότι σε περίπτωση Ένωσης, το καθεστώς της Ελλάδας δεν θα ήταν ευνόητο για τη συνέχιση της δικής του δραστηριότητας. Μετά από το στρατιωτικό πραξικόπημα, ή συντριπτική πλειοψηφία του κυπριακού λαού τοποθετήθηκε κατά της χούντας. Το ΑΚΕΛ, παρόλο που δεν ανέλαβε συγκεκριμένη αντιχουντική δράση, επέκρινε σφοδρά, με τα δημοσιογραφικά του όργανα, το στρατιωτικό καθεστώς και τη δράση του στην Κύπρο, χωρίς όμως να απαιτήσει από την κυπριακή κυβέρνηση να αναθεωρήσει τη στάση της στο θέμα της

έλληνοκυπριακής συνεργασίας. Λέγεται ότι πριν από το πραξικόπημα του 1974 το ΑΚΕΛ ενθάρρυνε τον Μακάριο να υιοθετήσει δυναμική στάση απέναντι στη δικτατορία του Ίωαννίδη. Άνεξάρτητα όμως απ' αυτό, το ΑΚΕΛ συνέβαλε στο να διατηρηθεί ανέπαφο το αντιφασιστικό φρόνημα του έλληνοκυπριακού λαού, αν και χωρίς καμιά σημαντική πρωτοβουλία για να αποτραπεί ή επέμβαση της στρατιωτικής δικτατορίας στην Κύπρο.

Το Σοσιαλιστικό Κόμμα ΕΔΕΚ

Η πρωτοβουλία για την ίδρυση της ΕΔΕΚ (1969) οφείλεται στον γιατρό Βάσο Λυσσαρίδη και μια ομάδα διανοουμένων που σχηματίστηκε γύρω του, κυρίως μετά το 1967, με κοινό παρονομαστή την αντιφασιστική ιδεολογία. Παλιό μέλος του ΑΚΕΛ, ο Βάσος Λυσσαρίδης διαφώνησε με το κόμμα το 1952 και αγωνίστηκε στις γραμμές της ΕΟΚΑ. Προσωπικός γιατρός και έμπιστος του Μακαρίου, ήγήθηκε στις ένοπλες ομάδες που έδρασαν κατά των Τουρκοκυπρίων την περίοδο 1963-64 κυρίως στο Πενταδάκτυλο.

Μετά την εγκαθίδρυση της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα, ο Β. Λυσσαρίδης υπήρξε ιδρυτής και έμπροσθεν της Έπιτροπής για την αποκατάσταση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, με γενικό γραμματέα τον Τάκη Χατζηδημητρίου, δραστήριο αγωνιστή που σήμερα κατέχει τη θέση του Γενικού Γραμματέα της ΕΔΕΚ. Η έπιτροπή αυτή δημιούργησε μια κίνηση που μορφοποιήθηκε όριστικά το 1969, με την ίδρυση της Ένιαίας Δημοκρατικής Ένωσης Κέντρου, που το 1974, στην προσπάθεια του κόμματος να ξεκαθαρίσει την ιδεολογική του φυσιογνωμία, μετονομάστηκε σε Σοσιαλιστικό Κόμμα ΕΔΕΚ.

Δομή και όργάνωση του κόμματος

Σύμφωνα με το καταστατικό της, ή ΕΔΕΚ στηρίζει τη συγκρότηση και τη λειτουργία της στις αρχές του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Οι όργανώσεις βάσης είναι το θεμέλιο της οργανωτικής διάρθρωσης του κόμματος που ακολουθεί την επαρχιακή διαίρεση του Νησιού. Κυρίαρχο όργανο του κόμματος είναι το Συνέδριό του που συγκαλείται κάθε τέσσερα χρόνια. Το Συνέδριο εκλέγει την 34μελή Κεντρική Έπιτροπή, τον Πρόεδρο του κόμματος και την Κεντρική Έπιτροπή Έλέγχου, καθορίζει την πολιτική γραμμή και τακτική του κόμματος και εξετάζει τα όργανωτικά προβλήματα. Η Κ.Ε. είναι το ανώτατο καθοδηγητικό όργανο του κόμματος μεταξύ δύο συνεδρίων, εκλέγει τον Γενικό Γραμματέα του κόμματος και το Πολιτικό Γραφείο, το ανώτατο εκτελεστικό όργανο του κόμματος.

Η αδυναμία εφαρμογής των περισσότερων οργανωτικών αρχών, που παρατηρείται ως το 1974, οφείλεται στην έλλειψη μόνιμων κομματικών στελεχών. Μετά από το πραξικόπημα και την εισβολή, ή αγωνιστική στάση του κόμματος προκάλεσε την μετατόπιση σημαντικών λαϊκών μαζών προς την ΕΔΕΚ. Έτσι, το πρόβλημα της όργάνωσης μπήκε στην ήμερήσια διάταξη και όδήγησε στη δραστηριοποίηση του κομματικού μηχανισμού. Το αποτέλεσμα θα κριθεί στην προσεχή εκλογική ανάμετρηση του Οκτώβρη.

Άπο τις όργανώσεις που εξαρτώνται από το κόμ-

μα, ιδιαίτερα δυναμική παρουσιάζεται η Σοσιαλιστική Νεολαία ΕΔΕΝ με 15.000 μέλη που η δραστηριότητά της επέκτείνεται και στην Ελλάδα και τη Βρετανία. Τέλος, το κόμμα εκδίδει την εφημερίδα *Τά Νέα*, που την κυκλοφορία της συχνά παρεμπόδιζαν σκόπιμα τα δίκτυα διανομής.

Πρόγραμμα και στρατηγική

Από την ίδρυσή της, η ΕΔΕΚ έθεσε στόχο στο πρόγραμμά της αφενός να οργανώσει τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα του κυπριακού λαού σε γνήσιο επαναστατικό λαϊκό κίνημα, και αφετέρου να οικοδομήσει το σοσιαλισμό «σε μιὰ κοινωνία βασισμένη στην ισότητα, την κατάργηση της εκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο και στον πλήρη έλεγχο των μέσων παραγωγής από τον λαό». Στόχος ακόμη του δημοκρατικά οργανωμένου κομματικού μηχανισμού είναι να άποκτήσει «την ικανότητα να διαφωτίζει τις μάζες, να υπερασπίζεται τα συμφέροντά τους και να τις κινητοποιεί σε μαχητικούς αγώνες».

Ο εθνικοαπελευθερωτικός χαρακτήρας του αγώνα του κυπριακού λαού καθορίζει, για την ΕΔΕΚ, τις κύριες προοπτικές αλλά και τις συμμαχίες του κινήματος. Διαπιστώνοντας, στο δεύτερο Συνέδριο (1970), τον πρωταρχικό ρόλο της άμυνας του δημοκρατικού λαού αλλά και τη θετική σθεναρή στάση του Μακάριου, η ΕΔΕΚ πρότεινε συνεργασία με εκείνες τις πολιτικές δυνάμεις «...που υποστηρίζουν τις δημοκρατικές διαδικασίες, αγωνίζονται για την εθνική επιβίωση και σέβονται τη λαϊκή έτυμηγορία και την έκλεγμένη ήγερσία». Η ΕΔΕΚ έπιθυμούσε μιὰ σύνθεση της Βουλής τέτοια που θά μπορούσε να ενισχύει τον Μακάριο στην άρνησή του να υποταχτεί στις έξωτερικές πιέσεις και θά άπέρτερε την εφαρμογή των συνωμοτικών σχεδίων. Έτσι, όταν ματαιώθηκε η συνεργασία ΑΚΕΛ-Προοδευτικής, η ΕΔΕΚ άποδέχτηκε τη συνεργασία με τὸ ΑΚΕΛ. Άλλά την επομένη της συμφωνίας τὸ ΑΚΕΛ περιόρισε τὸν αριθμὸ τῶν κοινῶν ὑποψηφίων ἀπὸ 18 σὲ 15, πράγμα που δημιούργησε δυσμενὴ συσχετισμὸ δυνάμεων στὴ Βουλὴ σὲ ὄφελος τῶν κύκλων που ἀντιστρατεύονταν τὴ γραμμὴ Μακάριου. Τελικὰ, στὶς ἐκλογὲς τοῦ 1970 ἡ ΕΔΕΚ συγκέντρωσε 13% τῶν ψήφων καὶ κατέλαβε δύο ἔδρες στὴ Βουλὴ (Β. Λυσσαρίδης καὶ Χ. Χριστοφίδης).

Παρά τὴν ἀδύναμη κοινοβουλευτικὴ της ἐκπροσώπηση, ἡ ΕΔΕΚ ἔκανε αἰσθητὴ τὴν παρουσία της μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ Βουλὴ. Ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Βουλῆς δὲν ἔπαψε νὰ καταγγέλλει ὅτι ἡ ἑλληνικὴ στρατιωτικὴ παρουσία στὴν Κύπρον χρησιμοποιεῖται ἐκβιαστικὰ γιὰ νὰ ὑποκύψει ὁ Πρόεδρος Μακάριος στὶς ἀμερικανικὲς ἀπαιτήσεις. Παράλληλα, ἡ ΕΔΕΚ ἐνθάρρυνε κάθε κυβερνητικὴ ἐνέργεια που σκόπευε νὰ πατάξει τὴν τρομοκρατικὴ δραστηριότητα τῆς ΕΟΚΑ Β'. Ἐπιπλέον, στὴν καθημερινὴ ἐπαφὴ με τὶς λαϊκὲς μάζες ἡ ΕΔΕΚ προωθοῦσε τὶς οικονομικὲς καὶ κοινωνικὲς διεκδικήσεις, εἴτε προτείνοντας μέτρα στὴν κυβέρνηση, εἴτε ἐνισχύοντας τὶς μαζικὲς κινητοποιήσεις τῶν ἐργαζομένων.

Συνεπῆς με τὶς διακηρύξεις της γιὰ τὴν ἀνάγκη προάσπισης τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Κύπρου, ἡ ΕΔΕΚ προχώρησε περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλο κόμμα στὴ λήψη πρακτικῶν μέτρων ὀργάνωσης γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση κάθε κινδύνου. Έτσι, με βάση τὴ διαπίστωση τοῦ Β. Λυσσαρίδη, στὸ 2ο Συνέ-

δριο τοῦ κόμματος τὸ 1970, ὅτι «οἱ κίνδυνοι δὲν ἀντιμετωπίζονται με ψηφίσματα», ἡ ΕΔΕΚ προχώρησε στὴ συγκρότηση καὶ στὸν ἐξοπλισμὸ ἑνοπλιῶν ομάδων που τάχθηκαν στὸ πλευρὸ τῆς κυπριακῆς κυβέρνησης καὶ ἀγωνίστηκαν κατὰ τῶν πραξικοπηματιῶν τὸν Ἰούλιο τοῦ 1974 καὶ στὴ συνέχεια κατὰ τῶν Τούρκων ἐισβολῶν.

Ἡ ΕΔΕΚ θεωρεῖ τὶς ἐνδοκυπριακὲς συνομιλίες ὀρθὸ καταρχὴν θεσμὸ προκειμένου νὰ βρεθεῖ λύση στὸ Κυπριακὸ, ἀλλὰ τονίζει ὅτι εἶναι σφάλμα ὁ περιορισμὸς τῶν συνομιλητῶν σὲ δύο πρόσωπα καὶ ὅτι δὲν συμβιβάζεται ὁ ρόλος τοῦ κομματικοῦ ἡγέτη με τὸ ρόλο τοῦ διαπραγματευτῆ. Ζητᾶ λοιπὸν νὰ συνεχιστοῦν οἱ συνομιλίες ἀπὸ «ἐπιτελεῖα που θά ἀντιπροσωπεύουν τὸ λαό», με καθορισμένους στόχους, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει κίνδυνος ὑπαναχώρησης.

Οἱ ἐξωτερικὲς σχέσεις

Ὁ Β. Λυσσαρίδης θεωρεῖται «πατέρας τῆς κυπριακῆς ἀδέσμευτης ἐξωτερικῆς πολιτικῆς». Τὸ 1962 ἴδρυσε τὸν Κυπριακὸ Σύνδεσμο Ἀφροασιατικῆς Ἀλληλεγγύης καὶ καλλιέργησε στενὸ δεσμὸ με τὰ προοδευτικὰ κινήματα τῶν χωρῶν τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ τῆς Ἀφρικῆς. Τὸ δεσμὸ αὐτὸ διατηρεῖ καὶ σήμερα ἡ ΕΔΕΚ, ἀναπτύσσοντας σημαντικὴ δραστηριότητα στὸ χῶρον αὐτὸ, καὶ ἀποτελώντας οὐσιαστικὰ τὸν δυναμικότερο προσβευτῆ τῆς κυπριακῆς ὑπόθεσης στὸν Τρίτο Κόσμο. Ἀλλὰ με βάση τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ εθνικοαπελευθερωτικὴ φύση τοῦ κυπριακοῦ αγώνα ἐπιβάλλει τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλληλεγγύης ὄχι μόνο στὸ πλαίσιο τῆς ἰδεολογικῆς συμφωνίας, ἡ ΕΔΕΚ κινεῖται δραστήρια καὶ σὲ δυτικοευρωπαϊκὲς χώρες καὶ ιδιαίτερα ἐκεῖνες που «δὲν εἰνοοῦν τὴν πολυκηδεμονικὴ μεταποικιοποίηση τῆς Κύπρου».

Μετὰ ἀπὸ τὰ γεγονότα τοῦ 1974, ἡ στρατηγικὴ τῆς ΕΔΕΚ συνοψίζεται σὲ ἕνα τρίπτυχο: α) διεθνοποίηση τοῦ Κυπριακοῦ στὸ πλαίσιο τοῦ ΟΗΕ, β) ἐξασφάλιση τῆς διεθνoῦς συμπαράστασης ἀπὸ χώρες που τὰ συμφέροντά τους συγκρούονται με τὴ νατοποίηση τῆς Κύπρου, καὶ γ) «καθολικὴ ἐσωτερικὴ στράτευση γιὰ ἀγώνα».

Ἡ ΕΔΕΚ συμπληρώνει τὸ τρίπτυχο αὐτὸ τονίζοντας τὴν ἀνάγκη ἀμυντικῆς θωράκισης τῆς Κύπρου σὲ ὅσο τὸ δυνατόν αὐτόνομη βάση, καὶ τὴν ἀνάγκη δημιουργίας οικονομικῶν καὶ κοινωνικῶν προϋποθέσεων γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τοῦ μακροχρόνιου αγώνα, ὅπως ἐκλογὲς, κυβέρνησις ἐθνικῆς ἐνότητας, κάθαρση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ, καὶ πλήρης ἀναπροσαρμογὴ τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς με τρόπο που οἱ πλουτοπαραγωγικοὶ πόροι καὶ ὁ συσσωρευμένος πλοῦτος τοῦ Νησιοῦ θά τεθοῦν στὴ διάθεση τοῦ αγώνα καὶ τοῦ λαοῦ. Τέλος, ἡ ΕΔΕΚ τονίζει τὸν πρωταρχικὸ ρόλο τοῦ αγώνα τοῦ ἴδιου τοῦ ἑλληνοκυπριακοῦ λαοῦ γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῶν προσδοκιῶν του καὶ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς διεθνoῦς συμπαράστασης («Δὲν ὑπάρχει συμπαράσταση σὲ ἀνύπαρκτο ἀγώνα»).

[Στὸ ἐπόμενο τεῦχος θά ἀσχοληθοῦμε με τὰ ἀστικά πολιτικὰ κόμματα τῆς Κύπρου: τὸ «Ἐνιαῖο Κόμμα Ἐθνικοφρόνου Συμπολιτεύσεως», τὴν «Προοδευτικὴ Παράταξις», τὸ «Προοδευτικὸ Κόμμα», τὸ «Δημοκρατικὸ Ἐθνικὸ Κόμμα», καθὼς καὶ με τὴν Κυπριακὴ Ἐκκλησία, τὰ οργανωμένα οικονομικὰ συμφέροντα, καὶ με τὴν Τουρκοκυπριακὴ Κοινότητα.]

Ἡ Ἰταλία μετὰ ἀπὸ τὶς ἐκλογές

τοῦ Γιώργου Α. Ρωμαίου

Τὰ κόμματα τῆς ἰταλικῆς ἀριστερᾶς, κατὰ τὴν προεκλογικὴ ἐκστρατεία —σὲ διαφορετικὸ βαθμὸ καὶ ἀπὸ τῆ δικῆ του σκοπιὰ τὸ καθένα— δὲν ἔκρυβαν τὴν αἰσιοδοξία τους γιὰ μιὰ νίκη μὲ πολὺ μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἐπιβεβαίωση τῶν ἐκλογικῶν ἀποτελεσμάτων τῶν περιφερειακῶν ἐκλογῶν τοῦ Ἰουνίου 1975, τὴν ὁποία ἄλλωστε θεωροῦσαν σίγουρη.

Αἰσιοδοχοῦσαν γιὰ νίκη πού θὰ δημιουργοῦσε τὶς προϋποθέσεις γιὰ διαφορετικοῦ τύπου κυβερνητικὴ λύση, λύση γιὰ τὴν ὁποία ἡ ἀριστερὰ θὰ ἔπαιζε καθοριστικὸ ρόλο, λύση πού θὰ ἄνοιγε τὸ δρόμο γιὰ ριζικὲς κοινωνικοπολιτικὲς ἀλλαγές.

Ἡ αἰσιοδοξία αὐτή, πού διαψεύστηκε ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα, δὲν ἦταν ἀδικαιολόγητη.

Ἡ Χριστιανοδημοκρατία μετὰ ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες ἡττες τῆς τὰ τελευταία χρόνια, ἔδινε τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀναγκαία λαϊκὴ συγκατάθεση πού θὰ τῆς ἐπέτρεπε νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ διαχειρίζεται τὴν ἐξουσία ἔτσι ὥστε νὰ πετύχει νέες πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ἰσορροπίες.

Ἡ ἀνάπτυξη καὶ ὄξυνση τῶν κοινωνικῶν ἀγώνων καὶ ἡ ἀποτελεσματικὴ καθοδήγηση καὶ διαχειρισή τους ἀπὸ τὶς συνδικαλιστικὲς καὶ πολιτικὲς ὁργανώσεις καὶ τὸ I.K.K., διαμόρφωνε μιὰ νέα κοινωνικὴ κατάσταση, στὴν ὁποία ἡ παλαιὰ Χριστιανοδημοκρατία τοῦ ρουσφετιοῦ καὶ τῶν σκανδάλων —πολλὰ ἀπ' αὐτὰ βγήκαν στὸ φῶς πρόσφατα μὲ τὸν πιὸ ἐντυπωσιακὸ τρόπο— δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἀνταποκριθεῖ σὰν κόμμα ἐξουσίας πού δρᾷ στὸ πλαίσιο τοῦ ἀστικοῦ κοινοβουλευτισμοῦ, ἐφόσον δὲν ἐγκαινίαζε μιὰ διαδικασία ἀλλαγῆς καὶ προσαρμογῆς τῆς στὶς καινούριες συνθήκες.

Ἡ παραπάνω διαπίστωση γέννησε στοὺς κόλπους τῆς ἄρχουσας τάξης τῆς Ἰταλίας πολλὲς ἀμφισβητήσεις σχετικὰ μὲ τὴ δυνατότητα τῆς Χριστιανοδημοκρατίας —κύριος πολιτικὸς τῆς ἐκπρόσωπος— νὰ ἐκφράσει μιὰ ἰδεολογία ἱκανὴ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὰ ταξικὰ τῆς συμφέροντα σὲ συνθήκες συνεχῶς ἐντεινομένης κοινωνικῆς καὶ οἰκονομικῆς κρίσης. Ἔτσι ἐρμηνεύεται καὶ ἡ ἄμεση ἐπέμβαση τῆς Confidustria (Ἐθνικὴ Ὁμο-

σπονδία Βιομηχάνων) στὴν πολιτικὴ ζωή, καὶ ἡ ὑποβολὴ ὑποψηφιότητας, κατὰ τὶς ἐκλογές, πολλῶν τεχνοκρατῶν στὸ πλευρὸ τῶν συντηρητικῶν κομμάτων.

Αὐτὴ ἡ ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη τῆς ἀστικῆς τάξης νὰ ἐναρμονίσει τὴν πολιτικὴ τῆς ἔκφραση μὲ τὶς καινούριες κοινωνικοπολιτικὲς συνθήκες πού διαμορφώθηκαν στὴ χώρα, ὀδήγησαν σὲ δύο συγκεκριμένες τάσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Χριστιανοδημοκρατίας —πού ἀντιστοιχοῦσαν σὲ δύο ἰδεολογικὰ ρεύματα τοῦ ἰταλικοῦ ἀστισμοῦ— ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ἔπρεπε νὰ γίνει ἡ πολιτικὴ ἐπιλογή τοῦ δρόμου πού θὰ τὴν ὀδηγοῦσε στὸ ξεπέραςμα τῆς κρίσης.

Ἡ μιὰ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Τζακανίνι μιλοῦσε γιὰ «οὐσιαστικὴ ἀνανέωση». Ἡ ἄλλη μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Φανφάνι προωθοῦσε τὴν ἐπανεκδοση τῆς μεταπολεμικῆς ἀντικομμουνιστικῆς ἰδεολογίας. Ἡ ἐκλογή τοῦ ἐκπροσώπου τῆς πρώτης στὴ γραμματεία καὶ τῆς δεύτερης στὴν προεδρία, καθὼς καὶ ἡ ἐγγύει ἐκλογικὴ συμπεριφορὰ τοῦ κόμματος, ἀποδεικνύει ὅτι ἡ Χριστιανοδημοκρατία ἀνάμεσα στὶς δύο λύσεις... ἐπέλεξε καὶ τὶς δύο. Ἡ ἐπιλογή αὐτὴ ἀποτελεῖ ἕναν τρίτο δρόμο, καὶ καθ'αυτὴ εἶχε καὶ θὰ ἔχει στὸ μέλλον διαφορετικὲς πολιτικὲς συνέπειες ἀπὸ τοὺς δύο πρώτους.

Ἡ Χριστιανοδημοκρατία ἀκολουθεῖ μιὰ διαδικασία (γιὰ ἄλλους ἡ διαδικασία αὐτὴ ἤδη ὀλοκληρώθηκε) μετατροπῆς τῆς σὲ πολιτικὸ χῶρο συνύπαρξης ὄλων τῶν ἰδεολογικῶν ρευμάτων, σὲ βᾶρος τῆς κάποι-ας ἰδεολογικῆς συνέπειας καὶ ὁμοιογένειας πού τὴ χαρακτηρίζει σὰν κόμμα. Ἔτσι ἡ ἰδεολογία τῆς διαμορφώνεται μὲ ἀποκλειστικὴ ἀναφορὰ τῆ διατήρησῆ τῆς στὴν ἐξουσία, καὶ μέσω αὐτοῦ τοῦ σχήματος ἡ ΧΔ καταλήγει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ κράτος.

Πρόκειται γιὰ μηχανισμό πού βασίζεται στὴν ἰδεολογικὴ τρομοκρατία καὶ τὸν ἀποπροσανατολισμὸ τῶν μαζῶν, καὶ ἀποβλέπει στὴ διαίωνιση τοῦ κυβερνητικοῦ μονοπωλίου τῆς Χριστιανοδημοκρατίας.

Ὁ μηχανισμὸς ὀλοκληρώνεται μὲ τὴν παραπέρα ταύτιση τοῦ κράτους μὲ τὸ κόμμα, πού ἐμφανίζεται στὶς μάζες σὰν ὁ ἀποκλειστικὸς κάτοχος (καὶ νομέας) αὐτῆς τῆς ἰδεολογίας.

Το φαινόμενο δὲν παρατηρεῖται γιὰ πρώτη φορά. Τὸ Δημοκρατικὸ καὶ Ρεπουμπλικανικὸ Κόμμα στὶς ΗΠΑ, καθὼς καὶ τὸ Γκωλικὸ στὴ Γαλλία, ἔχουν προπορευθεῖ καὶ κατοχυρωθεῖ πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Αὐτὴ ἡ κατεύθυνση λειτούργησε στὶς ἐκλογές μὲ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ κερδηθεῖ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἀντικομμουνιστικοῦ τμήματος τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος, καὶ νὰ ἀναζωπυρωθοῦν οἱ ἐλπίδες τῶν προοδευτικῶν καθολικῶν ψηφοφόρων, ἐλαττώνοντας τὴ διαστροφή τῶν ψήφων τῆς Χριστιανοδημοκρατίας πρὸς τὰ ἀριστερά.

Ἡ Χριστιανοδημοκρατία ἀνέκτησε τὸ χαμένο ἔδαφος τῶν περιφερειακῶν ἐκλογῶν τοῦ 1975 ἐπικυρώνοντας τὰ ἀποτελέσματα τῶν βουλευτικῶν τοῦ 1972. Τὸ ΙΚΚ σημείωσε θεαματικὴ ἀνοδο. Καὶ τὰ δύο κόμματα μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν νικητές, ἀλλὰ ἡ νίκη τοῦ ἐνὸς μειώνει τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς νίκης τοῦ ἄλλου.

Ἄν δοῦμε τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκλογῶν ἀπὸ τὸ πρίσμα μιᾶς ἀντιπαράθεσης τῶν λαϊκῶν δυνάμεων πρὸς τὶς συντηρητικές, θὰ διαπιστώσουμε ὅτι δὲν σημειώθηκε νίκη τῶν μὲν ἢ τῶν δέ, ἀν καὶ νικητὲς καὶ ἡττημένοι βρίσκονται καὶ στὶς δύο πλευρές. Ἄπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ πλῶση τοῦ ἐκλογικοῦ σώματος γύρω ἀπὸ τοὺς δύο νικητὲς σὲ βάρος τῶν μικρότερων κομμάτων, σημαίνει ὅτι ἡ προοπτικὴ αὐτῆς τῆς ἀντιπαράθεσης ἀπομακρύνεται καὶ ἀντικαθίσταται μὲ τὸν δικομματισμό.

Στὴν Ἰταλία τοῦ δικομματισμοῦ, καὶ σὲ συνθήκες πολιτικοῦ ἀδιέξοδου, ἄρχισε νὰ πραγματοποιεῖται μιὰ πολιτικὴ ἀμοιβαίων συμβιβασμῶν, πού ξεκινᾶ ἀπὸ ἐλάσσονα θέματα. Τὸ μοίρασμα τῶν προεδρῶν Βουλῆς καὶ Γερουσίας στὸ Ι.Κ.Κ. καὶ τὴ Χριστιανοδημοκρατία ἀντίστοιχα, πού ἔγινε μετὰ ἀπὸ συνάντηση ὄλων τῶν κομμάτων ἀπ' ὅπου ἀποκλείστηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς νεοφασίστες, καὶ τὰ δύο μικρότερα κόμματα τῆς ἀριστερᾶς, οἱ Ριζοσπάστες καὶ ἡ Προλεταριακὴ Δημοκρατία, ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς πολιτικῆς. Ἡ διάκριση ἀπέναντι σ' αὐτὰ τὰ δημοκρατικὰ κόμματα (τὴ στιγμή πού μετεῖχε τὸ δεξιὸ Φιλελεύθερο Κόμμα πού ἔχει λιγότερους βουλευτές), εἶτε πρόκειται γιὰ πολιτικὴ ἐπιλογή τοῦ ΙΚΚ εἶτε γιὰ ὄρο πού τοῦ ἐπέβαλαν οἱ Χριστιανοδημοκράτες, γεννᾶ πολλὰ ἐρωτήματα σχετικά μὲ τὸν τρόπο πού τὸ ΙΚΚ βλέπει τὴν ἐνότητα τῆς ἀριστερᾶς, σὲ μιὰ κατεύθυνση ἐναλλακτικῆς κυβερνητικῆς λύσης, καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιμετωπίζει τὴ διαμόρφωση ἐνὸς μπλόκ πολιτικῶν δυνάμεων, ἐκφραστῶν τῶν πολύμορφων ἀπόψεων πού διαμορφώνονται στὸν ἀγώνα τοῦ λαοῦ γιὰ τὴν κοινωνικὴ του ἀπελευθέρωση.

Ἐδῶ ἴσως βρίσκεται καὶ μιὰ ἐπικίνδυνη ἀντίφαση. Ὁ πλουραλισμὸς καὶ ἡ νέα σχέση δημοκρατίας καὶ σοσιαλισμοῦ, πού τὸ ἴδιο ἐπεξεργάστηκε καὶ προώθησε στὸ πλαίσιο τοῦ διεθνοῦς κομμουνιστικοῦ κινήματος, καὶ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν βασικὰ συστατικὰ τῆς ἰδεολογίας τοῦ ΙΚΚ, ὅταν πρόκειται νὰ ἐξυπηρετηθεῖ ἡ βραχυπρόθεσμη τακτικὴ του ἐγκαταλείπονται σὰν πρακτικὴ στὸ ὄνομα τοῦ ἱστορικοῦ συμβιβασμοῦ.

Ἡ σημερινὴ πολιτικὴ τοῦ ΙΚΚ ἀρθρώνεται γύρω ἀπὸ τὴ συνδιαλλαγὴ του μὲ τὴ Χριστιανοδημοκρατία, ἐνῶ τὸ ζήτημα τῆς συνεργασίας τῶν ἀριστερῶν δυνάμεων περνᾶ σὲ δευτερεύουσα μοῖρα, ὅταν δὲν παρα-

πέμπεται στὸ ἀπώτερο μέλλον.

Παράλληλα οἱ συνεχεῖς τοῦ ὑποχωρήσεις, ἀπόρροια τῆς πολιτικῆς τοῦ ἐφικτοῦ πού ἀκολουθεῖ, τὸ ὁδηγοῦν σὲ μιὰ συνεχὴ ἀναπροσαρμογὴ τῶν τακτικῶν του στόχων.

Πρὶν ἀπὸ τὶς ἐκλογές, ἔθετε στόχο τὴ συμμετοχὴ του σὲ μιὰ κυβέρνηση δημοκρατικῆς ἐνότητας, τὴν ὁποία θεωροῦσε ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ νὰ βγεῖ ἡ χώρα ἀπὸ τὴν κρίση. Μετὰ ἀπὸ τὶς ἐκλογές, ὁ στόχος καὶ ἡ ἄμεση πολιτικὴ πρόταση γιὰ τὸ ξεπέραςμα τῆς κρίσης περιορίζονται στὸ αἶτημα τῆς ἀπλῆς συμμετοχῆς του στὴν πλειοψηφία, καὶ δὲν θὰ ἦταν ἀπίθανο, πάντα στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς τοῦ ἐφικτοῦ, αὐριο νὰ ἄρκεστεῖ στὴν ἀπλή συμβολὴ του στὸ κυβερνητικὸ πρόγραμμα, δεχόμενο νὰ παραμείνει ἔξω ἀπὸ τὴν πλειοψηφία.

Τὸ Σοσιαλιστικὸ Κόμμα (ΙΣΚ) βρίσκεται σὲ ἐξαιρετικὰ δύσκολη κατάσταση. Ἦδη ἀπὸ τὸ τελευταῖο του συνέδριο, τὸν Μάρτη, περίοδο πού τὸ ΙΣΚ ἔδρασε καταλυτικὰ στὴν κυβερνητικὴ κρίση, ἄρχισε νὰ ἐπεξεργάζεται μιὰ νέα γραμμὴ «ἐναλλακτικῆς κυβερνητικῆς λύσης», τὴν ὁποία ἀδυνατεῖ νὰ ὀλοκληρώσει ὥστε νὰ παρέμβει ἀποφασιστικὰ στὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις. Σὲ συζήτηση πού εἴχαμε μὲ τὸν Λομπάρντι, τῆς ἀριστερῆς πτέρυγας τοῦ κόμματος, μᾶς τόνισε πὼς αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι «κατὰ τὴν προεκλογικὴ ἐκστρατεία ἔγινε εὐκόλα σύγχυση μετὰξὺ ἐνὸς ἄμεσου στόχου, τοῦ στόχου γιὰ κυβέρνηση ἐθνικῆς ἐνότητας μὲ τὴ συμμετοχὴ τοῦ ΙΚΚ, καὶ τοῦ πραγματικοῦ στόχου, πῶ μακρικοῦ μὰ πῶ σημαντικοῦ, τῆς ἐναλλακτικῆς λύσης». Ἔτσι ἐρμηνεύεται καὶ ἡ ἀπώλεια ψήφων, πράγμα πού ἦταν πέρα ἀπὸ κάθε πρόβλεψη. Οἱ σοσιαλιστές θεωροῦν ἀναγκαῖα τὴν εἴσοδο τοῦ ΚΚ εἶτε σὲ μιὰ κυβέρνηση ἐθνικῆς ἐνότητας εἶτε στὴν πλειοψηφία, ἀλλὰ αὐτό, μᾶς εἶπε ὁ Λομπάρντι, «εἶναι μὲν ἐπείγον ζήτημα καὶ ἀνάγκη, μὰ εἶναι ἕνας ψεύτικος σκοπὸς σὲ σχέση μὲ τὴ στρατηγικὴ τῆς ἀριστερᾶς».

Ἡ ὄξυνση τῶν ἀντιθέσεων στὸ ΙΣΚ, πού ὁδήγησε καὶ στὴν παραίτηση τοῦ γραμματέα του καὶ μελῶν τῆς Κ.Ε., ἐρμηνεύεται σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ προβλήματος τῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν κομμουνιστῶν. Τὸ ΙΣΚ ἔχει νὰ διαλέξει, σὰν κόμμα ἀποφασιστικὸ στὴ διαμόρφωση πλειοψηφῶν, μετὰξὺ δύο πραγμάτων. Ἡ νὰ προχωρήσει μέχρι τέλους στὴν πολιτικὴ του ἐνότητας τῆς ἀριστερᾶς γιὰ μιὰ κυβέρνηση τῆς ἀριστερᾶς, πράγμα πού, κατὰ τὸν Λομπάρντι, εἶναι «ἡ κατεύθυνση πρὸς τὴν ὁποία πρέπει νὰ κινηθεῖ τὸ κόμμα καὶ ἡ ὁποία πρέπει νὰ καθορίσει τὴ σημερινὴ του μέθοδο, νὰ εἶναι ἀδιάλλακτο καὶ ἀνυποχώρητο ὅσον ἀφορᾶ τὸ ἴδιο καὶ τὸ ΙΚΚ». Ἡ νὰ ἐγκαταλείψει αὐτὸν τὸ στόχο φέρνοντας στὸ φῶς παλιές ἐμπειρίες, πράγμα πού θὰ ὁδηγήσει σὲ μιὰ πολιτικὴ ὑποτέλειαν ἀπέναντι στὴ Χριστιανοδημοκρατία.

Ἡ «Προλεταριακὴ Δημοκρατία» —συνασπισμὸς τῶν μικρότερων κομμάτων τῆς ἀριστερᾶς, PDUP, Avanguardia Operaia (Ἐργατικὴ Πρωτοπορία) καὶ Lotta

(Συνέχεια στὴ σελ. 70)

να συλλάβει την ιδιοτυπία κάθε κοινωνικής γκρούπας, απολυτοποιεί τη δικιά του και τη χρησιμοποιεί για μέτρο και κριτήριο γενικού κύρους. Έτσι συνήθως έχουμε τη φασιογνωμία μόνο μιάς κοινωνικής ομάδας και την πλαστογράφηση των υπόλοιπων στο μέτρο που δεν ταυτίζονται μαζί της. (Έξήγηση: Περιορισμένες κοινωνικές ανακατατάξεις. Οί μυθιστοριογράφοι προσκολλημένοι στην τάξη της καταγωγής τους. Και όταν κοινωνικά μεταβάλλονται, συνειδησιακά μένουν προσκολλημένοι στην άφετηρία.)

Αυτό το γεγονός αποκτά ιδιαίτερη σημασία, όταν λάβουμε υπόψη πώς οί μυθιστοριογράφοι αυτής της περιόδου είναι όμογενοίς κοινωνικής προέλευσης, πράγμα που μειώνει την πληρότητα μιάς μελέτης της ελληνικής κοινωνίας βασισμένης στο μυθιστόρημα. Έκτος τούτου το ύλικό που προσφέρεται στο μυθιστόρημα είναι άποιο να εξομοιωθεί με συγκέντρωση έμπειρικών δεδομένων υποκειμένων σε στατιστική εκτίμηση. Η καλλιτεχνική αποκρυστάλλωση είναι ή σύζευξη του υποκειμένου και του αντικείμενου και καρπός της άμοιβαίας τους επενέργειας. Τα κοινωνικά φαινόμενα όπως αναπαράγονται στο μυθιστόρημα είναι συνειδησιακά προϊόντα: ή μορφοποίηση της κοινωνικής πραγματικότητας στη μήτρα των κατηγοριών ενός δραστήριου και άπαιτητικού υποκειμένου. Έτσι αντί για στατιστικό ύλικό είναι εύλογότερο να αναζητήσουμε στο μυθιστόρημα ιδεότυπους των κοι-

νωνικών φαινομένων, που ή συγκρότησή τους καταδείχνει παράλληλα τὸ εὔρος και τὰ ὄρια τοῦ κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ και τῆς κοινωνικῆς διορατικότη-
τας τοῦ συγγραφέα. Τὸ μυθιστόρημα δὲν καταγράφει φωτογραφικά, ἀλλὰ περιγράφοντας μεταγράφει. Ἀξιολογεί ὄχι μονάχα με ἀνοιχτόστομες κριτικῆς διατυπώσεις ἀλλὰ και με τὴν ἐπιλογή τοῦ ἀντικειμένου του. Ἐτσι τὰ κοινωνικά μορφώματα που ἀναδύονται στο μυθιστόρημα δὲν εἶναι ἀκατέργαστη πρώτη ὕλη, ἀλλὰ ἐπεξεργασμένη ἀπὸ τὴ συνείδηση και διαφοροποιημένη κοινωνική προβληματικότητα.

Γιὰ τὴν ἀνεύρεση τῆς κοινωνικῆς θεωρίας που ὑποβαθρώνει τὸ μυθιστόρημα, δὲν ἀρκεί ἡ ἔξαρση τυπικῶν και γενικῶν στοιχείων και τῶν κοινῶν τόπων τῆς μυθιστορηματικῆς παραγωγῆς. Ξεκινώντας ἀπὸ τὰ γενικά και τυπικά στοιχεία και τοὺς κοινούς τόπους, πρέπει νὰ ἀναχθούμε στους εἰδοποιούς καθορισμούς τῆς ἐπικῆς συνείδησης και νὰ ἐντοπίσουμε τις μορφοποιητικῆς δυνάμεις που ἐπηρεάζουν τὸ σχηματισμό της, στο μέτρο που δηλώνονται ἢ ὑποδηλώνονται στο μυθιστόρημα (χι ὅταν δὲν ἀρκεί, με ἄμεση ἀναγωγή σὴν κοινωνική πραγματικότητα). Ἐτσι θὰ εἴμαστε σε θέση νὰ ἐκτιμήσουμε σωστότερα τὰ κοινωνικά μορφώματα που παρελαύνουν στο μυθιστόρημα και νὰ σταθμίσουμε δικαιοτέρα τὴ γνωστικὴ τους ἀξία και τὸ ἀντικειμενικό τους κύρος.

ΙΤΑΛΙΑ

(Συνέχεια ἀπὸ τὴ σελ. 45)

Continua (Συνεχῆς Ἀγώνας)— πρότεινε και ἐξακολουθεῖ νὰ προτείνει, σὰν ἄμεσο στόχο και μόνη διέξοδο ἀπὸ τὴ σημερινὴ κρίση, κυβέρνηση τῆς ἀριστεράς. Σ' αὐτὸ ὅμως ὑπάρχουν πολλές ἐρμηνείες, συνδυασμένες με διαφορετικῆς πολιτικῆς ὡς πρὸς τὸ ΙΚΚ, και συνακόλουθες διαφορετικῶν ἀναλύσεων τοῦ χαρακτήρα τῆς σημερινῆς κρίσης. Αὐτὸ εἶναι και ὁ κύριος πολιτικὸς λόγος, φυσικά και ἡ περιορισμένη ἀριθμητικὴ δυνάμη της, που τὴν ἐμποδίζουν σήμερα νὰ παίξει ἀποφασιστικό ρόλο πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση.

Ἡ πιθανὴ ἐκδοχὴ σχηματισμοῦ μονοκομματικῆς κυβέρνησης ἀπὸ τὸν Ἀντρεόττι, λύση πρὸς τὴν ὁποία κινεῖται σήμερα ἡ ΧΔ, και τὴν ὁποία ἴσως ἀποδεχτεῖτο ΙΚΚ, στο πλαίσιο τῆς πολιτικῆς του ὑποχώρησης προκειμένου νὰ καλύψει ἄμεσες ἀνάγκες του, δείχνει ὅτι ἡ ΧΔ, δὲν εἶναι διατεθειμένη νὰ προχωρήσει με βάση μιὰ ἐθνικὴ ἐνότητα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων. Ἀνοίγεται πρὸς τοὺς κομμουνιστῆς τόσο ὅσο αὐτὸ μπορεῖ νὰ τῆς δώσει χρόνο γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ νέου μπλόκ ἐξουσίας που ἔχει ἀνάγκη. Σημαντικὸς πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ ρόλος τοῦ ΙΣΚ, στο βαθμὸ που ἡ νέα ἡγεσία του, και οἱ διαδικασίες που ἀνοίξαν με τὴν πρόσφατη κρίση στοὺς κόλπους του, κατοχυρώσουν τὴν ἐμμονή του σὲς ἀποφάσεις τοῦ Μάρτη.

Προσπαθήσαμε νὰ δώσουμε σχηματικά τὴν κατάσταση και τις σχέσεις τῶν πολιτικῶν κομμάτων. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔλλειψη ἐνὸς μακρόπνοου προγράμμα-

τος, τέτοιου που νὰ στηρίζεται και νὰ προωθεῖται ἀπὸ ἓνα πολιτικὸ μπλόκ, ἱκανὸ νὰ ἐκφράσει τάξεις και στρώματα τῆς ἰταλικῆς κοινωνίας πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση. Αὐτὸ βαρύνει ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀριστερὰ σὲ μιὰ ἱστορικὴ φάση ὅπου τὸ πρόβλημα τοῦ περάσματος σὲ μιὰ μεταβατικὴ περίοδο βρῖσκεται σὴν ἡμερήσια διάταξη, και εἶναι ὁ μόνος τρόπος γιὰ νὰ ὀξυνθεῖ ἡ κρίση στὸν συντηρητικὸ συνασπισμό, πράγμα που θὰ ἀποδεδειχθεῖ τις καθολικῆς μάζες πρὸς τὴν κατεύθυνση διεκδίκησης τῶν πραγματικῶν τους συμφερόντων.

Ἡ «συνάντηση» ἐκείνων τῶν κοινωνικῶν ρευμάτων, ἀπὸ τοὺς κομμουνιστῆς ὡς τοὺς καθολικούς, ἀπὸ τὴν ἐργατικὴ τάξη ὡς τὰ μεσαία στρώματα, ἀπὸ τοὺς ἐργαζόμενους ὡς τοὺς ἀνέργους, τις γυναίκες, τοὺς φοιτητῆς, που ἐκφράζουν σήμερα σὴν Ἰταλία τὸ αἶτημα γιὰ σοσιαλισμό, μόνο ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἐνότητας σὴν ἀριστερὰ μπορεῖ νὰ πάρει σάρκα και ὄστα, νὰ εἶναι ἱκανὴ νὰ ἀντεπεξέλθει νικηφόρα σὲς ἐπερχόμενες ταξικῆς συγκρούσεις.

Ἄν σήμερα δὲν δοθεῖ πολιτικὴ διάσταση σὴν ἐκρηξῆ τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, ἀπὸ τις οικονομικῆς ὡς τις διαπροσωπικῆς σχέσεις, μιὰ πολιτικὴ που ὡς τὰ σήμερα λειτουργεῖ ἐντείνοντας τὴν κρίση τῆς Χριστιανοδημοκρατίας, ἡ πολιτικὴ τοῦ ἱστορικοῦ συμβιβασμοῦ, μπορεῖ νὰ ἀρχίσει τὴν ἀντίστροφὴ τῆς μέτρησης. Τὰ προβλήματα τῆς ἰταλικῆς κοινωνίας σήμερα ταυτίζονται μ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα σὲ φάση που εἶναι φανερὰ τὰ εὐαίσθητα σημεῖα τοῦ συντηρητικοῦ συνασπισμοῦ. Τὰ πολιτικὰ κόμματα πρέπει, σήμερα και ὄχι αὔριο, νὰ ὑποδείξουν και νὰ ὑποκινήσουν αὐτὴ τὴ διαδικασία.

«ΞΙΦΙΡ ΦΑΛΕΡ»

Ἡ ἀποθέωση τοῦ νεοπλουτικῆς φετιχισμού

τοῦ Θεόδωρου Χατζηπανταζῆ

Τὰ κείμενα τῶν παλαιῶν ἐπιθεωρήσεων εἶναι σίγουρα οἱ πιὸ παραμελημένες σελίδες ὁλόκληρης τῆς νεοελληνικῆς θεατρικῆς λογοτεχνίας. Ποτὲ μέχρι σήμερα δὲν ἔχουν ἐκδοθεῖ ἢ ἐρευνηθεῖ. Κι ὅμως, πέρα ἀπὸ τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον ποὺ παρουσιάζουν γιὰ τοὺς μελετητὲς τῆς ἱστορίας τοῦ θεάτρου μας, ἀποτελοῦν πολύτιμες μαρτυρίες γιὰ τὸ πολιτικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς τους, γιὰ τὶς ἰδεολογικὲς ζυμώσεις στὰ μεγάλα ἀστικά στρώματα ποὺ πρόσφεραν πάντα τὸ φανατικὸ κοινὸ τῆς ἐπιθεωρησιακῆς σκηνῆς. «Δὲν πιστεύω ὅτι θὰ κερδίσει τὴν αἰωνιότητα», εἶχε πεῖ γιὰ τὴν Ἐπιθεώρηση στὰ 1916 ὁ κριτικὸς τῆς ἔφημερίδας Ἀθῆναι, Θεόδωρος Βελλιανίτης, «ἀλλ' ὀπωσδήποτε εἰς αὐτὴν ἀποκρυσταλλοῦνται τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ γεγονότα μιᾶς χρονικῆς περιόδου καὶ ἀναβιβάζονται ἐπὶ τῆς σκηνῆς τύποι οἱ ὁποῖοι δίδουν τὸν χρωματισμὸν ἑνὸς διελθόντος χρόνου.» Ποιὰ εἶναι, λοιπόν, τὰ «πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ γεγονότα» ποὺ «ἀποκρυσταλλοῦνται» στὸ κείμενο τοῦ Ξιφὲρ Φαλέρ, τῆς ὑπερπολυτελοῦς καὶ θεαματικῆς ἐπιθεώρησης ποὺ παίχτηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1916 στὸ θέατρο τοῦ Φαλήρου καὶ ἔμεινε στὰ χρονικὰ τῆς ἀθηναϊκῆς σκηνῆς σὰν ἡ πιὸ φιλόδοξη παραγωγή ποὺ τολμήθηκε ποτὲ ἀπὸ Ἕλληνα θεατρικὸ ἐπιχειρηματία; Τί μπορούμε νὰ μάθουμε γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἐθνικοῦ διχασμοῦ διαβάζοντας προσεχτικὰ τὸ κείμενό της;

Γιὰ νὰ ἀπολαύσει ὁ ἀναγνώστης τὸ Ξιφὲρ Φαλέρ, πρέπει ἴσως νὰ διαθέτει λιγάκι τὴ φαντασία ἑνὸς σχεδιαστῆ τῆς ἐποχῆς τῆς ὄψιμης Ἀρ Νουβώ. Πρέπει, ἐνῶ διαβάσει τὸ ἐξεζητημένο περὶκομπο κείμενο, νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ μεταφράζει τὶς σκηνές του σὲ ὀπτικὲς παραστάσεις γεμάτες μὲ τὶς λιγωμένες, μακρόσυρτες καμπύλες καὶ τοὺς παιχνιδιάρικους ἕλικες τῶν διακοσμητικῶν μοτίβων τοῦ Α' Παγκόσμιου Πολέμου. Πρέπει ἢ μνήμη του νὰ ἐπικαλεστεῖ τὴ βοήθεια φωτογραφιῶν τῆς Ἰσιδώρας Ντάνκαν τυλιγμένης στὰ ἀρχαιοελληνικὰ πέπλα τῆς ἠσπίδος τῆς Ἰντα Ρουμπινστάιν στὰ ἐξωτικά πλαίσια τοῦ Μπάκστ, νὰ ἀναστήσει μὲ τὴ φαντασία του τὸν κόσμον τοῦ βουβοῦ κινηματογράφου καὶ τῶν μπαλέτων τοῦ Ντιαγκίλεφ.

Πρέπει νὰ μπορέσει νὰ φανταστεῖ στὴν Α' Πράξη τὸ σκηνικὸ τοῦ σεληνοφώτιστου Παρθενώνα, ἔτσι ποὺ ξεπήδησε μέσα ἀπ' τὴν αἰσθαντικὴ πάλετα τοῦ Πάνου Ἀραβαντινοῦ, γιὰ νὰ θαμπώσει μὲ τὴν «εὐρωπαϊκὴ» φινέτσα του τοὺς ἄμαθους σὲ τέτοιες πολυτέλειες Ἀθηναίους τοῦ 1916. Νὰ ὀραματιστεῖ τὶς ὀπτασίες τοῦ κοιμισμένου Ἀρη πάνω στὴν Ἀκρόπολη, νὰ δεῖ,

δηλαδή, τὶς ἰπτάμενες νυχτερίδες, τὶς καλλίγραμμες ψυχὲς τοῦ Ἀρχαίου Κάλλου με τὰ πέπλα τους «ποὺ πετιῶνται πίσω ἀπὸ τὰ ἐρείπια, ὅπως οἱ ἀφροὶ τῶν κυμάτων», ἐνῶ ὁ Σάτυρος παίξει τὴ σύριγγα, ὁ Ἔρωτας τοξεύει, τὸ Ἀρχαῖο Πνεῦμα χορεύει, καὶ ἡ Ἔλσα Ἐνκέλ — ἢ μπριόζα σουμπρέτα τῆς βιεννέζικης ὀπερέτας ποὺ ἤρθε νὰ γίνῃ βασίλισσα τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς σκηνῆς στὰ χρόνια τοῦ Μεγάλου Πολέμου — πετὰ «ἐπάνω εἰς τὸν συρόμενον πέπλον της»! Πρέπει νὰ εἰσχωρήσει στὴν «μυστηριώδη κοριτσιέρα» τῆς Β' Πράξης, «μὲ τὸν λεπτοτάτον ὄσον καὶ παραξένου γούστου διάκοσμὸν της, τὸ μαῦρον της φόντο καὶ τὸ ἄσπρο της πιάνο»... Πρέπει νὰ μπορέσει νὰ φανταστεῖ

Τὸ «Ξιφὲρ Φαλέρ» καθὼς καὶ τὰ «Παναθήναια 1911» («Πολίτης», τεῦχ. 1) ἀποτελοῦν μέρος εὐρύτερης μελέτης τοῦ Θ.Χ., μὲ τίτλο «Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιθεώρηση», ποὺ θὰ κυκλοφορήσει προσεχῶς στὴ σειρά Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν ἐκδόσεων ΕΡΜΗΣ.

την μαγική μετατροπή του σκηνικού στο μεγάλο φινάλε της Β' Πράξης από το χειμωνιάτικο τοπίο της υπόδουλης Ελλάδας στον ανοιξιάτικο κήπο του ελεύθερου νεοελληνικού κράτους, για να παρακολουθήσει τελικά έκειμέσα τη φαντασμαγορική παρέλαση των ελληνικών στρατιωτών όλων των εποχών, «από του Ίερολογίου και του Άγωνιστού του '21 μέχρι των στρατιωτών με το χακί του 1912 και 1913»¹...

Όπως είχε γράψει η εφημερίδα *Ἀθήναι*, το *Σιφιρ Φαλέρ* αποτελεί άναμφισβήτητα «το μεγαλύτερο θεατρικό γεγονός της Ελλάδος από θεαματικής ιδίως άπόψεως και από άπόψεως πλούτου»². Ήταν ή πιο πολυέξοδη επιθεώρηση που παίχτηκε ποτέ. Η κλιδή της έμεινε θρυλική στα χρονικά της αθηναϊκής σκηνής, και ή ανάμνησή της έξογκώθηκε με το πέρασμα του χρόνου, πέρα ίσως από όποιαδήποτε δυνατότητα ρεαλιστικής εκτίμησης. Η επιθεωρησιακή ροπή προς τη θεαματικότητα που ξεκίνησε ουσιαστικά από τα *Πολεμικά Παναθήναια* και το *Πολεμικό Πανόραμα* του 1913, για να έμπεδωθεί με τον *Παπαγάλο* 1914 και το *Πανόραμα* 1915, βρήκε στην παράσταση του *Σιφιρ Φαλέρ* την τελική της κορύφωση. Το κείμενο και ή μουσική πέρασαν σε έντελως δεύτερη μοίρα, και τα σκηνικά, τα κοστούμια, ο φωτισμός, τα έξαρτήματα, ο μηχανισμός της παράστασης γενικά, μπήκαν σε πρώτο πλάνο. Επί μήνες, οι εφημερίδες είχαν πάψει να σχολιάζουν το παίξιμο των ήθοποιών και τα καλαμπούρια των συγγραφέων, για να άσχοληθούν με το κόστος της παραγωγής του έργου και με τους ύπολογισμούς των πιθανών κερδών ή ζημιών του. Από την άποψη αυτή, το *Σιφιρ Φαλέρ* στάθηκε ή αυθεντικότερη καλλιτεχνική έκφραση των νεοπλουτικών ιδανικών της νεοσχηματισμένης αστικής τάξης της Ἀθήνας. Στάθηκε επίσης —και ή ιδιότητα αυτή δεν είναι ασύνδετη με την προηγούμενη— και μία από τις κλασικές σελίδες της φιλοβασιλικής φιλολογίας που άνθησε σ' αυτόν τον τόπο μετά από τους Βαλκανικούς Πολέμους. Το πασίγνωστο θούριο «Του Ἀητού ο γιός» που γαλούχησε γενιές βασιλοφρόνων πολιτών και χαλύβδωσε το μένος τους έναντίον των έχθρων του θρόνου διαδόθηκε από τη σκηνή του *Σιφιρ Φαλέρ*.

Ἄς μὴν ξεχνάμε πώς ή χρονιά είναι το τραγικό 1916, ή δξύτερη φάση του μεγάλου εθνικού διχασμοῦ. Πρόκειται για τη χρονιά που, ύστερα από μία μακρόσυρτη και πεισματική πάλη στο πλαίσιο της συνταγματικής τάξης, ή αντίθεση Βενιζέλου και Κωνσταντίνου ξεπέρασε το στάδιο των συγκρατημένων διαξιφισμών και έξελίχθηκε σε μία βίαιη άναμέτρηση ζωής και θανάτου, που συγκλόνισε το πανελλήνιο με τη σφοδρότητά της. Είναι ή χρονιά που ο Βενιζέλος διάβηκε το Ρουβίκωνα του και τορπίλισε έμπρακτα τη φιλογερμανική «οὔδετερότητα» του Κωνσταντίνου στην έξωτερική πολιτική της χώρας· ή χρονιά των Νοεμβριανών και του χωρισμοῦ της Ελλάδας σε δύο έχθρικά κράτη: το βασιλικό κράτος των Ἐπιστράτων στην Ἀθήνα και το βενιζελικό κράτος της Ἐθνικής Ἀμύνης στη Θεσσαλονίκη. Είναι ή χρονιά που ή άρθρογραφία των αντίπαλων εφημερίδων άπόκτησε έναν τόνο ίταμότητας, άγνωστο ως εκείνη τη στιγμή στην ντόπια δημόσια ζωή· ή χρονιά κατά τη διάρκεια της οποίας οι παραστάσεις των επιθεωρήσεων διακόπτονταν συχνά από πυροβολισμούς και συμπλοκές άνάμεσα στους θεατές τους.

Το *Σιφιρ Φαλέρ* βέβαια άρχισε τις παραστάσεις

του στις 16 Ἰουνίου, μόλις μία βδομάδα μετά από το τελεσίγραφο της Ἀντάντ που έφερε την πτώση της «οὔδετερόφιλης» κυβέρνησης Σκουλούδη. Τα συλλαλητήρια και οι ταραχές που έμελλαν να σημαδέψουν το μακρὸ θερινό καλοκαίρι του 1916 δεν είχαν κάνει άκόμη την εμφάνισή τους, και ύπηρχαν άνθρωποι που διατηρούσαν την παράλογη ψευδαισθηση πώς ήταν δυνατό να άποτραπεί ή άναπόφευκτη σύρραξη. Μαζί με όλες τις καθιερωμένες ετήσιες επιθεωρήσεις —τα *Παναθήναια*, τον *Παπαγάλο*, το *Πανόραμα*, άκόμη και τη λαϊκή *Σκούπα*— το *Σιφιρ Φαλέρ* έσπευσε στις πονηρές εκείνες μέρες να δηλώσει από νωρίς πώς δεν σκοπεύει να παρασυρθεί από το παράδειγμα των τυχαρπαστων συνοικιακών συγκροτημάτων σε μιάν άνάρμοστη και επικίνδυνη πολιτικολογία. Έσπευσε από τις στήλες των εφημερίδων να ξεκαθαρίσει πώς είχε σκοπό να τηρήσει στάση άυστηρής πολιτικής οὔδετερότητας.³ Η πολιτική οὔδετερότητα όμως των μεγάλων επιθεωρησιακών μονάδων είχε πολύ διαφορετικό νόημα. Θα μπορούσε να πει κανείς πώς ήταν το ίδιο εικονική με την οὔδετερότητα του Κωνσταντίνου στον ευρωπαϊκό πόλεμο.

Πρώτα πρώτα, όταν οι επιθεωρήσεις δήλωναν πώς σκόπευαν να παραμείνουν οὔδετερες, έννοούσαν πώς δεν σκόπευαν να παρασυρθούν σε μονομερείς σατιρικές επιθέσεις έναντίον ενός από τα αντίπαλα πολιτικά κόμματα της εποχής. Ότι δεν θα κακολογούσαν και

δεν θα ύμνολογούσαν τον Βενιζέλο ή τον Ζαΐμη, τον Γούναρη και τον Σκουλούδη. Ο βασιλιάς στεκόταν, θεωρητικά, πάνω από την πολιτική διαμάχη, σύμβολο της εθνικής ενότητας, έξω από κάθε άμφισβήτηση. Το να ύμνολογούν λοιπόν το βασιλιά, οι επιθεωρήσεις δεν τὸ θεωρούσαν παραβίαση της οὔδετερότητάς

τους, αλλά θεμιτή έκφραση της έθνικοφροσύνης τους. Νά πώς διατυπώνει την ουδέτερότητα της δικής του επιθεώρησης ένας από τους γνωστότερους συγγραφείς του καιρού, ο Ζάχος Θάνος: «*Η Σκούπα* έφέτος εις ουδέμιαν πολιτικήν μερίδα ανήκουσα σατιρίζει και καντηριάζει τὰ πάντα και τούς πάντας. *Η Σκούπα* είναι μόνον φιλοβασιλική, δέν διέρχεται στιγμή πού νά μήν εκφράζει τόν θαυμασμό της εις τόν μεγάλον μας Στρατηλάτη»⁴. Έτσι και τó «ουδέτερο» *Ξιφίρ Φαλέρ* δέν παραλείπει νά εκφράσει τού ίδιου είδους αίσθήματα για τó ίδιο πρόσωπο. *Η* υιοθέτηση όμως από τις επιθεωρήσεις της θεωρίας πώς ó βασιλιάς εκπροσωπούσε τις μέρες εκείνες την έθνική ενότητα, τοποθετούσε αυτόματα τις τελευταίες στο στρατόπεδο τών συμμάχων τών ανακτόρων, αφού ή θεωρία αυτή αποτελούσε τόν κεντρικό στρατηγικό έλιγμό της βασιλικής άμυνας στόν πόλεμο κατά τού Βενιζέλου.⁵

Άλλά είναι και κάτι άλλο, πού κάνει την πολιτική ουδέτερότητα τών επιθεωρήσεων νεκρό τύπο, κάτω από τó προκάλυμμα τού όποιου προωθούνταν τὰ συμφέροντα τού Παλατιού, ακόμη κι όταν οι συγγραφείς δέν ξμπαιναν στόν κόπο νά λιβανίσουν τόν Κωνσταντίνο με τόν ένθουσιασμό τού Θάνου. Σέ καιρούς πολιτικής αναμέτρησης, ή άποχή από την άρενα άποτελεί, όπως είναι πολύ γνωστό, έμμεση ένίσχυση της θέσης τών κρατούντων, πού σέ τελευταία άνάλυση είναι οι μόνοι ώφελημένοι από την άδράνεια τού κοινού. Τó σύνθημα της άποπολιτικοποίησης τών μαζών ήταν πάντα τó επίμονο αίτημα τού συντηρητικού κατεστημένου, πού αυτόματα θεωρεί τόν πολιτικό προβληματισμό τού πολίτη άτασχόληση ύποπτη και έξ όρισμού άνευπιθύμητη. *Η* άπομάκρυνση λοιπόν τών μεγάλων επιθεωρήσεων, μετά τó 1916, από τὰ θέματα της πολιτικής έπικαιρότητας, ή φυγή τους πρós τó χώρο τού φανταστικού, της άνόητης θεαματικότητας, της χλιδής και της διακοσμητικότητας, άποτελεί μιá έλλογή τó ίδιο άποφασιστική από πολιτική άποψη, όσο και ή έχθρική πρós την Άντάντ και τόν Βενιζέλο προπαγάνδα τών μικρών επιθεωρήσεων, όπως ή *Διάνα* και τó *Α.Ο.Δ.Ο.* *Η* παραγωγή όμαδικών νεοπολιτικών όνειροπολήσεων μέσα στις αίθουσες τών επιθεωρησιακών θεάτρων, ή μεταφορά τού θεατή σ' έναν φανταστικό κόσμο έκτυφλωτικής χλιδής, μακριά από τó χώρο της πολιτικής αναμέτρησης και τού κοινωνικού προβληματισμού, ύπηρετεί τις δυνάμεις τού συντηρητισμού πολύ άποτελεσματικότερα άπ' ό,τι ή άπλή κομματική συνθηματολογία. *Η* πολιτική ουδέτερότητα στη δημόσια ζωή και στην καλλιτεχνική έκφραση ειδικότερα είναι μιá χίμαιρα, όταν βέβαια δέν είναι μιá καλοστημένη άπάτη. Συνειδητά ή άσυνειδητα, κάθε καλλιτεχνικό δημιούργημα είναι φορτισμένο με ιδεολογικό περιεχόμενο, πού έπηρεάζει με τόν έναν ή τόν άλλο τρόπο τó κοινό, ακόμη κι όταν τó κοινό δέν τó καταλαβαίνει.

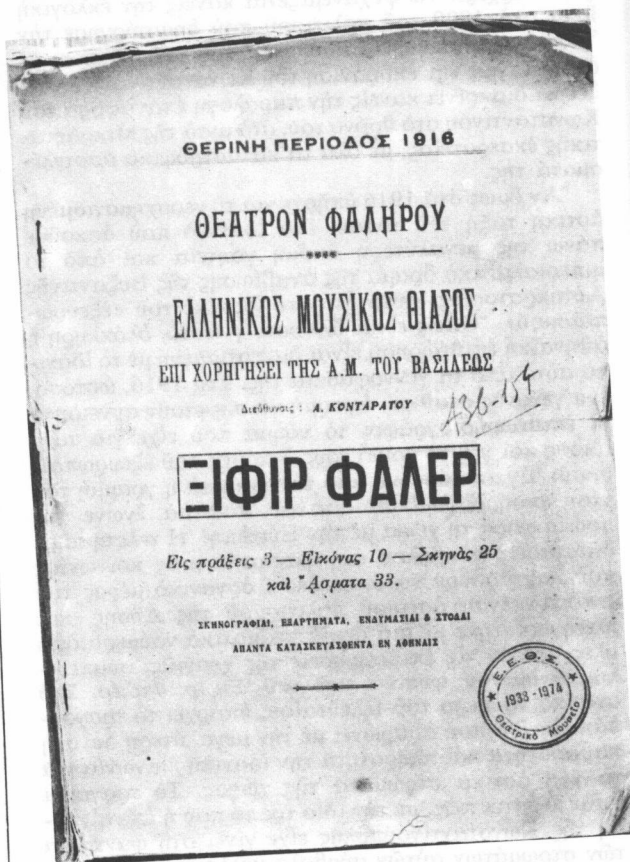
Η συνειδητή ιδεολογική γραμμή πού περνάει μέσα από τó *Ξιφίρ Φαλέρ*, έχει ξεκινήσει από τὰ *Πολεμικά Παναθήναια 1913* και πρόκειται νά καταλήξει στα *Ηρωικά Παναθήναια 1921*. Άκολουθεί, με άλλα λόγια, την έλληνική ιδεολογική εξέλιξη πού ξεκίνησε από τούς Βαλκανικούς Πολέμους και κατάληξε στην Μικρασιατική Καταστροφή, περνώντας μέσα από τόν Διχασμό τού 1916 και τόν άπροσδόκητο προσεταιρισμό μεγάλου τμήματος της έλληνικής άστικής συνειδησης από τó ανακτορικό πλέγμα συμφερόντων. Άκόμη

και θεματογραφικά τó *Ξιφίρ Φαλέρ* έχει τις ρίζες του στα *Πολεμικά Παναθήναια*. Αυτό τó πανηγυριώτικο άνακάτεμα άρχαίων θεών, γραφικών τσολιάδων και άφθονης βασιλοπατριωτικής ρητορείας πρωτοεμφανίστηκε στη Β' Πράξη της θρυλικής επιθεώρησης τού 1913, στη σκηνή πού τó δωδεκάθεο κατεβαίνει από τόν Όλυμπο σ' έναν καταυλισμό ευζώνων, για νά έπαινήσει τόν ήρωισμό τους στις μάχες τών Βαλκανικών Πολέμων και νά ψάλει μιá ώδή πρós τó στρατηλάτη Κωνσταντίνο. *Η* μεγάλη σκηνή της στρατιωτικής παρέλασης τού *Ξιφίρ Φαλέρ*, έξάλλου, άποτελεί άνάπτυξη και παραλλαγή τού φινάλε της Έπιστρατείας στα *Ίδια Παναθήναια*. *Ί*δεολογικά βέβαια ή παρέλαση τού 1916 είναι φορτισμένη με πιό περίπλοκο νόημα. Πρώτα πρώτα, εκλαϊκεύει και έμπεδώνει στη συνείδηση τού θεατή τó παπαρηγοπούλειο δόγμα τού συνηχούς της έλληνικής ιστορίας, παρουσιάζοντας στη σκηνή μιá χρονική διαδοχή πολεμικών κατορθωμάτων, σ' ένα πλαίσιο όπου οι θεοί της κλασικής άρχαιότητας συναναστρέφονται τούς σύγχρονους φουστανελοφόρους «ήμιθέους»⁶. Σέ δεύτερο επίπεδο, έρμηνεύει την ιστορία σαν μιá θεαματική παρέλαση στολών, σαν μιá φειχιστική μασκαράτα λοφίων, σιριτιών και καπέλων, έπικεφαλής της όποιας πορεύεται Αύτος πού φοράει τὰ λαμπρότερα λοφία και τὰ περισσότερα σιρίτια άπ' όλους, ó γιός τού Άητού, ó Στρατηλάτης, ó Μαρμαρωμένος Βασιλιάς, πού ξύπνησε άπ' τó λήθαργο και ήρθε πάλι νά χαρίσει με την εκθαμβωτική του παρουσία στόν μικρό λαό της νοτιότερης άκρης της Βαλκανικής χερσονήσου την αϊγλή της παλιάς αυτοκρατορίας! *Α*πό τις έφημερίδες μαθαίνουμε πώς κάθε βράδυ, στην παράσταση τού έργου, ή σκηνή της παρέλασης μεταβαλόταν σέ πραγματικό φιλοβασιλικό συλλαλητήριο, σέ ένα παραλήρημα τού κοινού, πού χυνόταν μερικές φορές κατόπι στους δρόμους, για νά διαδηλώσει την άφοσίωση του στόν άνακτα.⁷ Ξεχνώντας τὰ ιδανικά της Έπανάστασης στό Γουδί, μετά από τούς Βαλκανικούς Πολέμους τού 1912-13, ή νεόπολυτη άστική τάξη της Άθήνας ήρθε νά ανακαλύψει στό βασιλικό θεσμό μιá μορφή ύψιστης έθνικής πολιτείας, ένα σύμβολο άρχοντιάς, άπαραίτητο στις άνασφαλείς ψυχές τών στρωμάτων εκείνων πού ή κοινωνική τους άναρρίχηση ήταν έντελώς πρόσφατη.

Κατακλείδα της φαντασμαγορικής στρατιωτικής παρέλασης της Β' Πράξης, ήταν ή εμφάνιση και άποθέωση τού Έλληνα «στρατιώτου τού μέλλοντος», τού στρατιώτη «πού γρήγορα θ' άποκτήσει ή μεγάλη Έλλάς, γιατί αυτό όνειροπολεί κάθε έλληνική ψυχή», όπως λέει χαρακτηριστικά, καθώς τόν παρουσιάζει στό κοινό, ή Ουδέτερότης. Τó μοναδικό χειρόγραφο τού έργου πού έχει σωθεί στη Βιβλιοθήκη Έλλήνων Θεατρικών Συγγραφέων δέν περιλαμβάνει λεπτομερή περιγραφή τού παρουσιαστικού του, αλλά οι έφημερίδες της εποχής δέν δυσκολεύτηκαν νά άναγνωρίσουν άμέσως από τη στολή του τόν «μελλοντικό στρατιώτη τού Έλληνικού Βυζαντίου»⁸. Με άλλα λόγια, στό σημείο αυτό ή επιθεωρησιακή σκηνή τού 1916 δέν άναλαμβάνει άπλως νά εκλαϊκεύσει τó ιστορικό δόγμα της συνέχειας της έλληνικής ιστορίας, από την άρχαιότητα ως τó Βυζάντιο και από τó Βυζάντιο ως τó σύγχρονο βαλκανικό βασίλειο· άναλαμβάνει κυρίως νά όδηγήσει τó έπισημοποιημένο αυτό δόγμα τού Παπαρηγόπουλου στη φυσική του κατάληξη: στην προφητική προέκταση της έλληνικής ιστορίας ως την

τὸ κείμενο τοῦ *Ξιφίρ Φαλέρ* μετὰ τὴ συστηματικότητά, θὰ ἔλεγε κανεὶς, μιᾶς συνειδητοποιημένης ιδεολογίας. Στὴ θεαματικὴ τελευταία σκηνὴ τοῦ ἔργου, οἱ συγγραφεῖς παραδίδουν στὴ φωτιὰ ὅλες τὶς ἐφημερίδες τοῦ τόπου, γιὰ νὰ σταματήσῃ κάθε πολιτικὴ δραστηριότητα καὶ ἀναταραχὴ, καὶ νὰ μπορέσουν νὰ ἀφοσιωθοῦν ἀπερίσπαστοι οἱ καλοὶ ἄστοι στὸ κυνήγι τοῦ πλοῦτου καὶ στὸ ἰδανικὸ τῆς ἀπολιτικῆς εὐζωίας, ποὺ ταυτίζονται ἐδῶ μετὰ τὴν «οὐδετερότητα» τοῦ Κωνσταντίνου...

Ἡ χρονιά ποὺ παίχτηκε τὸ *Ξιφίρ Φαλέρ* εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς κρίσιμότερες στιγμὲς στὴν ἱστορία ἐνὸς ἔθνους, τοῦ ὁποῖου ἡ πορεία τὰ τελευταῖα ἑκατὸν

πενήντα χρόνια δὲν ἦταν παρὰ μιὰ ἀλυσίδα ἀπὸ κρίσιμες στιγμὲς καὶ ἀνώμαλες καταστάσεις. Κατὰ τὴ διάρκειά τῆς χρονιάς αὐτῆς, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα συγκλονιστικὰ γεγονότα, σημειώθηκε μιὰ ἀπροσδόκητη στροφή τῆς κοινῆς γνώμης, ποὺ ἔμελλε νὰ ἐπηρεάσει ἀποφασιστικὰ τὸ πεπρωμένο τοῦ τόπου: οἱ μεγάλες λαϊκὲς μάζες ἐγκατέλειψαν τὸν Βενιζέλο, τὸν ἀρχηγὸ τοῦ ἀστικοῦ κινήματος τοῦ 1909-1911, καὶ προσχώρησαν στὸ στρατόπεδο τοῦ Κωνσταντίνου. Οἱ ἱστορικοὶ δυσκολεύονται νὰ ἐξηγήσουν ἱκανοποιητικὰ τὴν ἀπτόμη καὶ τόσο μαζικὴ αὐτὴ στροφή. Ἐπικαλοῦνται ποικίλες αἰτίες, ὅπως εἶναι π.χ. οἱ ταλαιπωρίες τῆς ἐπιστροφῆς ποὺ εἰσηγήθηκε ὁ Βενιζέλος τὸ φθινόπωρο τοῦ 1915, ἡ δυσφορία γιὰ τὸν ἀποκλεισμὸ τῆς χώρας ἀπὸ τὸ στόλο τῆς Ἀντάντ, ἡ ἀγανάκτηση γιὰ

τὴν ἀποβίβαση ἀγγλογαλλικῶν στρατευμάτων στὴ Θεσσαλονίκη, ὁ γενικὸς φόβος τοῦ πολέμου μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς συμμάχου μας Σερβίας ἀπὸ τὶς δυνάμεις τῆς Τριπλῆς Συμμαχίας.¹¹ Ὅλα αὐτὰ τὰ γεγονότα ἐπηρέασαν ἀναμφισβήτητα τὴν κοινὴ γνώμη. Ἡ ἐκτίμησις τῆς ἐπίδρασής τους, ὥστόσο, μένει ἀνολοκλήρωτη, ἀν δὲν πραγματοποιηθῇ στὸ πλαίσιο τῶν ιδεολογικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς, σὲ συνάρτησι μετὰ τὶς ἀξίες καὶ τὰ ἰδανικὰ τῆς κυρίαρχης κοινωνικῆς τάξης τοῦ τόπου. Καὶ γιὰ τὸ ιδεολογικὸ αὐτὸ κλίμα ἀρκετὰ πράγματα μπορεῖ νὰ μᾶς ἀποκαλύψῃ ἡ προσεκτικὴ μελέτη τοῦ *Ξιφίρ Φαλέρ*.

Ἡ παράσταση

Στὰ 1913 ὁ θεατρικὸς ἐπιχειρηματίας Ἀπόστολος Κονταράτος ὑπόγραψε συμφωνία μετὰ τὴν Ἑταιρεία Σιδηροδρόμων Ἀθηνῶν-Πειραιῶς, γιὰ τὴν μίσθωσι καὶ ἐκμετάλλευσή τοῦ μισοεγκαταλειμμένου ὑπαίθριου θεάτρου τῆς, ποὺ ὑπῆρχε στὴν κοσμικὴ ἐξοχικὴ ἀκτὴ τοῦ Φαλήρου ἀπὸ τὸν περασμένο αἰῶνα. Σύμφωνα μετὰ τοὺς ὅρους τοῦ συμβολαίου, ὁ Κονταράτος ἀναλάμβανε νὰ χρησιμοποιεῖ τὸ θέατρο γιὰ εἰκοσιπέντε τουλάχιστον παραστάσεις κάθε καλοκαίρι, καὶ νὰ φροντίσῃ γιὰ τὴν ἀνακαινισμὸν τοῦ: νὰ κατασκευάσῃ θεωρεῖα καὶ μεγάλο ἐξώστη μετὰ ὑπόστεγο, νὰ τὸ καλλωπίσῃ μετὰ δέντρα τριάντα μέτρων ποὺ θὰ ἔφερνε ἀπὸ τὴν Κορινθία, νὰ διευρύνῃ τὴ σκηνὴ καὶ νὰ τὴ διαμορφώσῃ σὲ «στόμιον σπηλαίου ἐν Ἄλσει»¹². Τελικὰ, στὸ ἀνακαινισμένο θέατρο ἐγκαταστάθηκε ἕνας μουσικὸς θίασος ὀπερέτας, μετὰ πρωταγωνίστρια τὴν αὐστριακὴ καλλιτέχνη Ἐλσα Ἐνκελ, ποὺ εἶχε κάνει ἐμφανίσεις ἑκτακτὲς σὲ μερικὲς παραστάσεις τῶν *Πολεμικῶν Παναθηναίων* καὶ τοῦ *Πολεμικοῦ Πανοράματος* τοῦ 1913¹³. Θέλοντας νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ποιτικὴ προσπάθεια τοῦ συγκροτήματος, ἡ Αὐτὴ ἔδωσε στὸν Κονταράτο εἰδικὴ βασιλικὴ χορηγία, ποὺ τὸν βοήθησε νὰ ἀσχοληθῇ μετὰ πολυέξοδες παραστάσεις καὶ νὰ διαθέσῃ τὴ σκηνὴ του γιὰ τοὺς ἀρχικοὺς ὀπερετικούς πειραματισμοὺς τοῦ Θεόφραστον Σακελλαρίδη καὶ τοῦ Ν. Χατζηπαυστοῦλου. Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ ἀνορθόδοξο θέατρο καὶ μετὰ αὐτὸν τὸν ὀπερετικὸ θίασο ἀνέβηκε στὶς 16 Ἰουνίου τοῦ 1916 τὸ *Ξιφίρ Φαλέρ*, ἡ πιὸ θεαματικὴ καὶ πολυέξοδη ἐπιθεώρησις στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς σκηνῆς. Ἡ τοποθεσία τοῦ θεάτρου ἔδωσε τὴν ἔμπνευσή γιὰ τὸν παράδοξο τίτλο τοῦ ἔργου.¹⁴

Γιὰ τὴν προετοιμασίαν τοῦ φιλόδοξου ἐγχειρήματος συνεργάστηκε πλῆθος κόσμου. Στὴ διαμόρφωσιν τοῦ κειμένου συνέβαλαν τρεῖς διακεκριμένοι ἐκπρόσωποι τοῦ συγγραφικοῦ κατεστημένου τῆς ἐποχῆς: ὁ διευθυντὴς τῆς ἐφημερίδας *Ἀθῆναι* καὶ βουλευτὴς Ψαρῶν τοῦ κόμματος τῶν Φιλελευθέρων, Γεώργιος Πάππ, ὁ γνωστὸς θεατρικὸς συγγραφέας καὶ ἱστορικὸς τοῦ θεάτρου Νικόλαος Λάσκαρης, καὶ ὁ συγγραφέας πατριωτικῶν δραμάτων Μιλτιάδης Λιδωρίκης. Γιὰ τὴν μουσικὴ ἐπένδυσι τοῦ κειμένου συνεργάστηκαν τρεῖς συνθέτες: ὁ μαέστρος Στέφανος Βαλτετιώτης τοῦ θίασου Κονταράτου, ὁ συνθέτης Α. Βουτσινᾶς καὶ, εἰδικὰ γιὰ τὴν παρέλασιν τῆς Β' Πράξης καὶ τὸ βασιλικὸ θούριο «Ἀητός», ὁ ἐπιθεωρητὴς τῶν στρατιωτικῶν μουσικῶν Στ. Καίσαρης.¹⁵ Τὴ χορογραφία τὴ συνέθεσε καὶ τὴ δίδαξε ἡ Ἐλσα Ἐνκελ μετὰ τὴ βοήθειαν

του Κάρλ Φρέδος που άργότερα σταδιοδρόμησε πολύ επιτυχημένα στην επιθεωρησιακή σκηνή.

Ο πολυμελής θίασος συμπεριλάμβανε για πρώτη φορά στα χρόνια της επιθεωρησιακής σκηνης ένα πλήρες μπαλέτο και έναν άσυνήθιστο άριθμό καλλιγραμμων κοριτσιών, τα περισσότερα από τα οποία στρατολογήθηκαν από ανάλογους εύρωπαίους θιάσους.¹⁶ Έκτός από την Ένκελ, που έκανε πολλές διαφορετικές εμφανίσεις (ως Άφροδίτη, Άρχαιοπώλης, Ψυχή του Άρχαίου Κάλλους, Κατερίνα, Έπιθεώρηση, Στρατιώτης του Μέλλοντος, Βίδα του Ένωτικού Σιδηροδρόμου, Κοινή Γνώμη), στους κεντρικούς ρόλους έπαιξαν ή Ντόρα Βάλβη (Ουδετερότης), ό Γ. Δράμαλης (Άρης), ό Ε. Δαμάσκος (Γιωργούλας), ή Δανάη Δαμάσκου (Έρω), ή Ξένη Δαμάσκου (Έρμη), ό Ε. Γαβαθιώτης (Ήφαιστος), ό Μ. Κοφινιώτης (Βενζίνας, Μπλαζέ, Νέος που τα ξερει όλα, Σοφέρ), ή

Ρεβέκκα (Πωλήτρια μασκών, Ταξιδιώτης), ή Σωσώ Κανδύλη, ή Νόρα Λεό, κ.ά.

Ο άληθινός πρωταγωνιστής όμως της παράστασης, κατά γενική όμολογία, ήταν ό ζωγράφος Πάνος Άραβαντινός που σχεδίασε τα σκηνικά και τα κοστούμια¹⁷. Με τη βοήθεια των σκηνογράφων Ζολλν και Μπουαγιέ, με τη συνεργασία του μηχανικού σκηνης Δ. Σεμιτέκολου και του ηλεκτρολόγου Σ. Δαμασκηνοϋ, ό Άραβαντινός κατάφερε να παρουσιάσει μέσα στους τρεις τοίχους της σκηνης του φαληρικού θεάτρου, ένα θέαμα που άφησε άναυδους τους Άθηναίους της εποχής. Οί κριτικοί και οί καλλιτεχνικοί συντάκτες των έφημερίδων αναλύονται σε λυρικούς ύμνους, κάθε φορά που επιχειροϋν να περιγράψουν τους άθλους του. Νά, π.χ., πώς μεταδίδει τις έντυπώσεις του από την προεμέρα του έργου, ό άρθρογράφος της έφημερίδας Σκριπ¹⁸:

Άμα ό κ. Άραβαντινός έβαλε διά πρώτην φοράν την μύτην του εις την ελληνικήν σκηνήν, ό ύποφαινόμενος όμιλών προς συγγραφείς επιθεωρήσεων, έξέφρασαν όλους τους τραγικούς του φόβους διά τό μέλλον των:

— Φοβοϋμαι, συμπολίται, φοβοϋμαι ότι ό άνθρωπος που θα άνοιξει τα μάτια του κοινού, έφθασεν από μακρινούς κόσμους και ότι ήγγικεν ή στιγμή κατά την όποιαν δεν θα δύνασθε πλέον να παρουσιάσετε τό θηρίον της άποκαλύψεως και να μάς ύποχρεώσετε να βλέπομε την ώραίαν Έλένην· οϋτε να κρεμάτε ένα κακοβαμμένον στρατόσον και να άπαιτείτε να πιστεύομεν ότι είναι κήπος μαγικός. Έφθασε, κύριοι, ό Μέγας Άναμεινόμενος από την πτωχήν ελληνικήν σκηνήν, ό «Άνθρωπος με τό γούστο», ό διαθέτων όχι εκείνο τό καθημερινόν γούστο, τό όποιόν έχει πρόχειρον εις την τσέπην του γελέκου του έκατος Έλλην και δυνάμει του όποιόν είναι έτοιμος να πάρει όρκον ότι τό κόκκινον χρώμα άρμονίζεται με τό μαϋρον, και τό μαϋρον με τό άσπρον, και τό άσπρον με τό κόκκινον, και λόγω των γνώσεών του αυτών επιμένων να έχει γνώμην επί παντός ζητήματος καλλιτεχνικού, άλλ' ό άνθρωπος του όποιού ή ψυχή έχει άπειρίαν μυστικών, θησαυρούς καλαισθησίας. Φοβοϋμαι κύριοι, ότι ό Τζαννέτος άρχίζει

να λιποθυμεί και ότι άποθνήσκει ή Μαντίνα.¹⁹

Κόσμος. Κόσμος άφθονος. Είς τα βασιλικά θεωρεία ό Βασιλεύς, και ό ώραίος κόσμος των ελληνίδων πριγκιπισών και των πριγκίπων. Ό Βασιλεύς θαλερός, μειδιών, φαιδρός σχεδόν, ως άνθρωπος ό όποιός ουδεμίαν ύπέστη δοκιμασίαν και ουδεμίαν πικρίαν έδοκίμασε. Κάτω ή πλατεία μαζί με τον κόσμο των λογίων και δημοσιογράφων, άνθοδέση δλόκληρος άπτικών καλλονών· αί κοσμικαι Άθηναίαι, των όποιών λυπούμαι ότι δεν έχω τό τάλαντον ελληνίδος δημοσιογράφου διά να περιγράψω την χάριν, εν σώματι εις τα πρώτα καθίσματα. Μερικοί ήθοποιοί άήσυχoi· συγγραφείς επιθεωρήσεως με ύφος γενναίου άναμεινόντος επίθεσιν άγνώστου.

Υπόθεσις ίσως καμία. Άπόπειρα μάλλον δημιουργίας ύποθέσεως, ή όποια να φέρε προ των θεατών την μίαν σκηνήν μετά την άλλην. Πνεϋμα όλίγον· τόσο όλίγον, ώστε να πιστεύει κανείς ότι ή σπάνις του όφείλεται μάλλον εις φιλαργυρίαν των συγγραφέων της, οί όποιοι, εύφνεϊς άνθρωποι όλοι, όλίγην αν άπεφάσιζαν να κάμουν σπατάλην των ταλάντων, θα μάς άφηναν καταπλήκτους. Έκλογή ήθοποιών και

δευτέρου προσωπικού καλή, άλλ' όχι βέβαια ύπερβολικά εύτυχής· ύπάρχονν ώραίαι τας όποιας ό θιασάρχης ήμποροϋσε να χρησιμοποιήσει πολύ περισσότερο εις την Σεπτεμβριανήν μετακομίαν.²⁰ Κακός κριτής έχων προηγούμενα και λόγους προσωπικούς με τον θιασάρχην, τους συγγραφείς και τον σιδηροδρομον Φαλήρου δεν θα κατόρθωνε, νομίζω, να φανεί άυστηρότερος.

Παρ' όλα αυτά, ή τελειότης των μέχρι σήμερα παρουσιασθεισών επιθεωρήσεων. Διότι είναι τόσοσ ό πλοϋτος, τόση ή καλαισθησία, τόση ή λεπτή και αισθητική άρμονία του συνόλου, τόσοσ δέ εύγενική ή προς σύνθεσιν του όλου προσπάθεια, ώστε βεβαίως ν' άποτελεί τό Ξιφιρ Φαλέρ αισθητικόν έλλαμα της ελληνικής σκηνης, τό όποιόν ουδεις μέχρι σήμερα κατόρθωσεν. Άπό του σεληνοφωτιστου Παρθενώνος, ό όποιός ενεθύμιζε παλαιάν άκουαρέλαν του πατρός Λάντζα, έως την θαιμαστής λεπτότητος κοριτσιέραν και την χειμαζομένην Ελλάδα, ή όποια άνθίζει έξαφνικά, όλα, όλα, παρουσιάζουν μίαν τελειότητα έμπνεύσεως, μίαν έμπνευμένην εκτέλεσιν. Χειροκοτούμεν και ζητωκραυγάζομεν τον κ. Άραβαντινόν και τους συνεργάτας του, δι' ό,τι έγραψαν και διότι τον ανέκαλυσαν.

Όλη αυτή ή γλιδή και πληθώρα προσωπικού κόστισε στον Άπόστολο Κονταράτο ένα ποσδ που οϋτε στα πιδ τρελά θνειρά τους δεν είχαν τολμήσει να τό πλησιάσουν οί θεατρικοί επιχειρηματίες ως εκείνη τη στιγμή. Τα νούμερα που αναφέρονται είναι έντυπωσικά. Ό Ξενόπουλος, π.χ., λέει πώς μόνο για τα σκηνικά ξεδεϋτήκαν τριάντα χιλιάδες δραχμές, ενώ τό σύνολο των έξόδων μιάς συνηθισμένης επιθεωρήσης δεν ξεπερνοϋσε ποτέ τον καιρο εκείνο τις δέκα χιλιάδες.²¹ Τό περιοδικό Τέχνη και Θεάτρο ύπολογίζει²² τις δαπάνες σε πενήντα χιλιάδες φράγκα. Ό Ξενόπουλος

που είχε πάντα ιδιαίτερο ένδιαφέρον για τό θέμα των ποσοστών, και πρέπει έπομένως να τό κατείχε καλά, κάνει τους ύπολογισμούς του και αποφασίζει πώς, και με τις πιδ αισιόδοξες άκόμη προβλέψεις, τό Ξιφιρ Φαλέρ ήταν άδύνατο να άφήσει κέρδος, ύστερα από τέτοιες σπατάλες. Μαζί του συμφωνεί και ό Νιρβάνας.²³ Και οί δύο τους προβλέπουν — με μεγάλη άγαλλίαση, είναι ή άλήθεια — την αυτοκαταστροφή και πλήρη παρακμή της επιθεωρησιακής σκηνης, μετά από τον κατήφορο των παράλογων έξόδων που έχει πάρει.

Για να ανταποκριθεί πάντως ό θίασος στα ύπερογκα έξοδα, έδωσε τις πρώτες παραστάσεις με τσουχερό εισιτήριο.²⁴ Μετά από την τρίτη βραδιά, οι τιμές κατέβηκαν σε λογικότερα επίπεδα.²⁵ Η ακρίβεια του εισιτηρίου δεν φάνηκε να έπηρεάζει και πολύ το κοινό, που έτρεχε στο Φάληρο για να δει με τα ίδια του τα μάτια το πιο πολυσυζητημένο θέαμα της εποχής. Η πεντηκοστή παράσταση γιορτάστηκε με μία εφημερίδα *Αθήναι* με τα παρακάτω λόγια: «Δια να λάβουν ιδέαν του τί χαλασμός κόσμου γίνεται κατά την μεταλλαγίη των σκηνογραφιών, άπεφασίσθη όπως άπαξ μόνον και χάριν της έορτής αί μεταλλagai αύται έκτελεσθώσιν υπό του μηχανικού προσωπικού ένδπιον των θεατών και άνευ διακοπής της παραστάσεως»²⁶. Μέχρι την 21η Αυγούστου είχαν γίνει συνολικά έξηνηταεφτά συνεχείς παραστάσεις²⁷, ύστερα από τις όποιες το έργο παραχώρησε τη θέση του σε

όπερέτες. Στις 7 του Νοέμβρη ξαναεμφανίστηκε στο χειμωνιάτικο Βασιλικό Θέατρο, όπου, με μία μικρή διακοπή κατά τη διάρκεια των Νοεμβριανών, συνέχισε τις παραστάσεις του ως τις 18 του Δεκέμβρη, για να μεταφερθεί μετά από αυτή την ημερομηνία στο Δημοτικό Θέατρο.²⁸ Μέσα στο 1916 έγιναν συολικά 133 παραστάσεις²⁹.

Τελικά δεν είναι βέβαιο αν ό Κονταράτος σημείωσε κέρδη και τί ποσό αντιπροσώπευαν αυτά³⁰. Ένα είναι μογάχα γνωστό. Ότι ποτέ κανένας έπιχειρηματίας δεν άποπειράθηκε ξανά να κάνει παραγωγή στην κλίμακα του *Ξιφιό Φαλήρ*. Οι καιροί έξάλλου είχαν αλλάξει και δεν ένθάρρυναν παρόμοια τολμήματα. Ό άποκλεισμός του Πειραιά από το στόλο της Άνταντ και ό πόλεμος γενικότερα έφεραν μεγάλη οικονομική κρίση που είχε άμεσες έπιπτώσεις στην έπιθεωρησιακή σκηνή την έπόμενη χρονία. Το *Ξιφιό Φαλήρ* έμελλε να μείνει το σύμβολο των παλιών καλών καιρών.

1. Όλες οι φράσεις αυτής της παραγράφου που βρίσκονται σε εισαγωγικά προέρχονται από το περιοδικό *Τέχνη και Θέατρο*, τεύχ. 5, 25 Ιουν. 1916, σελ. 74.

2. *Αθήναι*, 15 Ιουν. 1916.

3. Βλ. π.χ., *Τέχνη και Θέατρο*, 4 Ιουν. 1916, σελ. 28.

4. *Αθήναι*, 30 Ιουλ. 1915.

5. «Τό Στέμμα είναι υπεράνω των κομμάτων. Ένδιαφέρεται δια την ένδικήν πολιτικήν και αυτήν έννοει να ρυθμίζει», δήλωνε τόν Μάη του 1915 ό βασιλιάς Κωνσταντίνος, μετά από την πρώτη του επίσημη διαφωνία με τόν Βενιζέλο, και την παραίτηση του τελευταίου από την πρωθυπουργία με άφορη την έξωτερική πολιτική της χώρας (Βεντήση, *Η Έλλάς του 1910-1920*, τόμ. Α', σελ. 306). Με τα λόγια αυτά, ό Κωνσταντίνος διεκδικούσε το δικαίωμα να «ρυθμίζει» την έξωτερική πολιτική, πέρα και πάνω από τούς κοινοβουλευτικούς εκπρόσωπους του λαού. Και δυστυχώς, σ' αυτό το στάδιο άκόμη, ό Βενιζέλος του άναγνώριζε αυτό το δικαίωμα, που του τό είχε παραχωρήσει έξάλλου με τό Σύνταγμα του 1911.

6. Το δόγμα αυτό βέβαια δεν άποτελεί προσωπική δημιουργία του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου. Μέσα στις σελίδες της *Ιστορίας* του άπλώς κωδικοποιήθηκε και πήρε την τελική έπίσημη έκδοχή του που θα έμτανε στην ύλησηση του νεότερου ελληνικού κράτους.

7. Βλ. π.χ., *Αθήναι*, 17 Ιουν., 23 Ιουλ., 9 Νοεμ., *Έμπρός*, 17 Ιουν., *Σκρίπ*, 18 Ιουν. και 17 Δεκ. 1916.

8. *Αθήναι*, 17 Ιουν. 1916. Στο φύλλο της 18 Σεπτ. ό Θ. Βελλιανίτης έπίσης άποκαλύπτει πώς, στη διάρκεια της παρέλασης, ό στρατιώτης ύψωνε «την βυζαντινή σημαίαν με τόν δικέφαλον άετόν».

9. Ό ρόλος παίχτηκε από γυναίκα ήθοποιό: την πρωταγωνίστρια του θίασου Έλσα Ένκελ. Δεν είναι βέβαια ή πρώτη φορά που μία γυναίκα άναλαμβάνει άνδρικό ρόλο στην έπιθεωρησιακή σκηνή. Από την εποχή της *Γκράν βία* μέχρι σήμερα, οι ναυτικές και

στρατιωτικές στολές φορέθηκαν με διάθεση χιούμορ ή σεξουαλικής πρόκλησης από πρωταγωνίστριες, όπως ή Ροζαλία Νίκα, ή Μαρία Κοτοπούλη, και πλήθος άλλων συναδέλφων τούς.

10. «Ό παράκλητος του γένους έκύλησε πέτραν σιγής εις τό μνήμα Κωνσταντίνου του Δραγάτη (...) ήρνεϊτο να ύψώσει την δυναστείαν του μέχρι της διαδοχής των Παλαιολόγων (...) άφησε, δια παντός ίσως, τουρκικήν την πόλιν των ελληνικών λογισμών», γράφει για την οδδετερόφιλη πολιτική του Κωνσταντίνου, ό Γεώργιος Βεντήσης, σε μία από τις ρητορικότερες παραγράφους της ιστορίας του (τόμος Α', σελ. 305). Για μία γενικότερη έπισκόπηση των έπιπτώσεων της οδδετερότητας του βασιλιά πάνω στις μεγαλοϊδεατικές επιδιώξεις των Έλλήνων, βλέπε στον ίδιο τόμο, σελ. 263-338, και Κορδάτου, *Ιστορία της Νεώτερης Έλλάδας*, τόμ. Ε', σελ. 410-440.

11. Βλ. Βεντήση, τόμ. Β', σελ. 21-162, και Κορδάτου, τόμ. Ε', σελ. 441-468.

12. *Εφημερίδες Αθήναι και Έστία*, 28 του Μάη 1913.

13. *Αθήναι*, 21 Ιουν. και 3 Σεπτ. 1913.

14. Στην εφημερίδα *Αθήναι*, 7 Ιουλ. 1916, ό Θ. Βελλιανίτης έξηγη με τα παρακάτω λόγια τόν τίτλο της έπιθεώρησης: «Είναι ούτος εις παραποιημένος παροιμιώδης καταστάς στίχος του μακαρίτου Έξαρχοπούλου, όστις κατάφερε να μείνουν μερικοί στίχοι του και να λάβουν την δύναμιν της παροιμίας. Είς τόν ποιητήν δε τούτον άνήκει ή καταλείβει κάποιου ποιήματος: λέρ μπαλέρ *Ξιφιό μπαλέρ*, ήτις μεταποιηθείσα εις *Ξιφιό Φαλήρ*, ήτις μεταποιηθείσα εις *Νέου Φαλήρου*, όπως όπήρε παροιμιώδης έπι έξήκοντα έτη». Πραγματικά, οι φράσεις «λέρ μπαλέρ» και «*Ξιφιό μπαλέρ*» χρησιμοποιούνται συχνά σε παλιές εφημερίδες για να χαρακτηριστούν ως άσυνάρτητα και άκατανόητα τα λόγια διαφόρων πολιτικών (π.χ., *Έστία*, 8 Ιουνίου 1916, *Έθνος*, 29 Μαρτίου 1921, κ.ά.).

15. *Αθήναι*, 13 Μαΐου, 17 και 19 Ιουν.

1916, 16 Άπρ. 1917, *Τέχνη και Θέατρο*, 4 Ιουν. 1916.

16. Ό ναυτικός άποκλεισμός της Έλλάδας δυσκόλεψε την είσοδο των καλλιτέχνιδων αυτών στη χώρα και έγινε άφορη να άναβληθεί για δύο βδομάδες περίπου ή προεμέρα του έργου (*Αθήναι*, 1 Ιουν. 1916. Βλ. έπίσης *Τέχνη και Θέατρο*, τεύχ. 5, σελ. 74).

17. Με βάση τα σχέδια του Άραβαντινού, τα γυναικεία κοστούμια κατασκευάστηκαν από τό κατάστημα Έρμειών, τα άνδρικά από τόν ράφτη Ρούσο και οι ελληνικές λαϊκές φορεσιές (φουστάνελες, βράκες, κ.τ.λ.) «παρά του Έλληνοράπτου κ. Γεωργούλα», όπως μάς πληροφορεί τό έντυπο φυλλάδιο των τραγουδιών του έργου.

18. 18 Ιουν. 1916, σελ. 1. Το άρθρο έχει για ύπογραφή τό ψευδώνυμο Άδιάρφος.

19. Με βάση και ή Μαντίνα ήταν από τό 1913 οι μόνμοι κομπέρ των *Παναθηναίων*, που άποτελούσαν στα 1916 τό σοβαρότερο άνταγωνιστή του *Ξιφιό Φαλήρ*.

20. Έννοει την μεταφορά του έργου σε κάποιο χειμωνιάτικο στεγασμένο θέατρο.

21. Γρ. Ξενόπουλου, «Τό μέλλον της Έπιθεωρήσεως», *Σκρίπ*, 18 Ιουν. 1916, σελ. 1.

22. Τεύχ. 5, 25 Ιουν. 1916, σελ. 73.

23. Π. Νιρβάνα, «Η θεατρική έξέλιξις», *Τέχνη και Θέατρο*, τεύχος 5, σελ. 66-67.

24. Δεκατέντε δραχμές —τιμή άνεβασμένη «εις έφοπλιστικά ύψη», κατά τό *Σκρίπ*, 18 Ιουν. 1916. Βλ. και *Αθήναι*, 17 Ιουν. 1916.

25. Α' θέση, δρχ. 5, και Β' θέση, δρχ. 3 (*Σκρίπ*, όπ. παρ.).

26. *Αθήναι*, 2 Αύγ. 1916.

27. *Αθήναι*, 21 Αύγ. 1916.

28. Οι πληροφορίες είναι από τη στήλη θεαμάτων της εφημ. *Αθήναι*, στις αντίστοιχες ημερομηνίες.

29. *Αθήναι*, 1 Ιαν. 1917.

30. Στην εφημ. *Νέα Έλλάς*, 25 Ιουν. 1916, άναφέρεται ότι κατά την πρώτη έβδομάδα των παραστάσεων σημειώθηκαν εισπράξεις του ύψους τών 13.000 δρχ. Τις τρεις πρώτες μέρες όμως της βδομάδας αυτής τό έργο παιζόταν με αύξημένη τιμή εισιτηρίου.

Τέσσερις Έλληνες ζωγράφοι του 20ού αιώνα

ΘΕΟΦΙΛΟΣ, ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, ΓΚΙΚΑΣ, ΤΣΑΡΟΥΧΗΣ
(Β' μέρος)

του Νίκου Χατζηνικολάου

Κόντογλου

Έντελως ειδική περίπτωση στην ελληνική τέχνη του 20ού αιώνα αποτελεί αναμφίβολα ο Φώτης Κόντογλου (ή Κόντογλους, όπως συχνά υπέγραφε). Ειδική και μοναδική επειδή ο καλλιτέχνης ενώ είχε σπουδάσει ζωγραφική στη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας και γνώριζε πολύ καλά τη δυτική παράδοση, τόσο από την παραμονή του στη Γαλλία (1915 ως το 1919), από τα ταξίδια του στην Ισπανία, στο Βέλγιο, στις ΗΠΑ, όσο και από βιβλία τέχνης και reproductions (ήταν άπληστος συλλέκτης τους)⁴⁴, από κάποια στιγμή κι έπειτα έγινε ακούραστος τιμητής όλης αυτής της παράδοσης, ώσπου, τελικά, την απέρριψε εξολοκλήρου και πάσχισε να αφομοιωθεί σ' ένα είδος άνωνημη μισο-λαϊκή και μισο-βυζαντινή παράδοση, τα τεχνικά μυστικά της οποίας γνώριζε ίσως καλύτερα από κάθε άλλον την εποχή εκείνη. Αυτή η διαδρομή είναι γοητευτική, πολύπλοκη, γεμάτη πειραγισμάτα και αντιφάσεις, ως την τελική φάση που αρχίζει περίπου το 1950 και φτάνει ίσαμε το θάνατό του, το 1965.

Η έσωτερική παρόρμηση που ώθοῦσε τὸν καλλιτέχνη ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο ἦταν ἓνα ἐντελὸς προσωπικὰ τονισμένο ἠθικὸ πιστεύω, συνταιριασμένο με μὴ ἰδιαίτερη ἔθνηκη ἰδεολογία καὶ περιεργὰ ἀνακατεμένο με ἓνα εἶδος διεθνισμὸ θαλασσοπόρου.

Ἄφοσιωνόταν τόσο δλοκληρωτικὰ καὶ παθιασμένα σὲ ὅ,τι ἔκανε, πὸ ὅποιος μελετᾶει τὸ ἔργο του πρέπει νὰ καταβάλει ἰδιαίτερη προσπάθεια γιὰ νὰ παραμείνει ψυχραίμος καὶ νὰ μὴ παρασυρθεῖ ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ προσωπικότητα τοῦ καλλιτέχνη. Ἀπὸ τὰ πρῶτα του κιόλας χρόνια ὑπῆρξε ρηξικέλευθος συγγραφέας πὸ ἀνανέωσε τὸν ἑλληνικὸ γραπτὸ λόγο,⁴⁵ βιβλιοεικονογράφος, μελετητὴς τῆς βυζαντινῆς τέχνης, περιστασιακὸς τρῶφιμος τῶν μοναστηριῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους καὶ τῶν Μετεώρων, καὶ ἀπὸ τοὺς καλύτερους ἑλληνες συντηρητές⁴⁶. Ὑπῆρξε πρωτότυπος μεταδότης τῶν βυζαντινῶν

44. Ὁ Στρατὴς Δοῦκας ἀναφέρει πὸς ὁ Κόντογλου, νεαρὸς φοιτητὴς στὴν Ἀθήνα, «εἶχε ἀπαρχῆς καταρτίσει με τὶς οἰκονομίες του πλοῦσια συλλογὴ ἀπὸ γερμανικὲς καλλιτεχνικὲς ἐκδόσεις, Γύζη, Λέμπαχ, Μπέκλιν, Στούκ, Κλίνγκερ κ.λπ. καθὼς καὶ τῶν μεγάλων καλλιτεχνῶν τῆς ἀναγεννήσεως, νεοφερμένες τότε ἀπὸ τὸ βιβλιοπωλεῖο τοῦ Ἐλευθερουδάκη» («Ἐνθύμησι Φώτη Κόντογλου», στὰ *Αἰολικὰ Γράμματα*, τεύχ. 6, Νοέμ.-Δεκ. 1971, σελ. 491).

45. Ὁ Νίκος Καζαντζάκης ἀποτιμᾶ τὴ σημασία τοῦ πρῶτου βιβλίου τοῦ Κόντογλου (*Πέδρο Καζάς*, 1920) με τὰ ἑξῆς λόγια: «Ἀκόμα μένει στὴ θύμησή μου —κι ἀκόμα περισσότερο: στὴν ἐτιδεριμίδα μου— φλογερὸς, ὄλο μπαχαρικά καὶ μυστήριο καὶ μακρινὴ θάλασσα, ἀνεμος, πὸ φύσηξε ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦτο ἀπάνω μου. Μιὰ πόρτα ἀνατολίτικη ἄνοιξε στὴ μίξερη, μικρότση «κλεισμένο χώρο» λογοτεχνία μας καὶ μῆκε μιὰ μεγάλη ἀνασπῶ. Ἡ ἀνασπῶ τοῦ Κόντογλου», *Αἰολικὰ Γράμματα*, ὅπ. παρ., σελ. 516.

46. Ἐργάστηκε σὰν συντηρητὴς στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας, στὸ Μουσεῖο Κοπτικῆς Τέχνης τοῦ Καῖρου, καὶ γιὰ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Μυστρά.

17. Θεόφιλου: 'Ο άθανατος Κώστας Γαρέφης, τοιχογραφία, 1,05×0,75, φουρνος Βελέντζα, Βόλος.

18. Κόντογλου: 'Ο καπετάν Παλαμίδας, 1947, εικονογράφηση άφηγήματος.

καλλιτεχνικών άρχων στην κοσμική τέχνη, αλλά και στείρος μιμητής της βυζαντινής άγιογραφίας⁴⁷ (τοιχογραφίες σε πολλές αθηναϊκές εκκλησίες, στην περιοχή της Άττικής, ακόμη και στην Άμερική).

Θά αποτελούσε επικίνδυνο λάθος να θεωρήσει κανείς τις πολύπλευρες αυτές δραστηριότητες μία ένότητα, βασισμένος στο αναντίρρητο γεγονός πως πίσω από κάθε δραστηριότητα βρίσκεται ο ίδιος άνθρωπος. Άποτέλεσμα μιάς τέτοιας στάσης θά ήταν να μās διαφύγει ή σημασία των διαφορετικών κατευθύνσεων προς τις όποιες έτεινε ή δουλειά του Κόντογλου στις διάφορες περιόδους της ζωής του, κατευθύνσεων που δεν μπορούν να έρμηνευτούν σαν αναγκαία προστάδια της τελευταίας του περιόδου, ή όποια θεωρείται «μόνη αληθινή» αλλά και μόνο επειδή ήταν ή τελευταία του.⁴⁸

Τό σταθερό στοιχείο σε όλες τις περιόδους της ζωής του, και στο όποιο ήδη αναφέρθηκα μιλώντας για τό ήθικό του πιστεύω, ήταν ή άπέχθειά του για τον τεχνικό, καπιταλιστικό⁴⁹ πολιτισμό και τὰ παράγωγά του: άνθρωπινη μοναξιά, μεταλλαγή των κοινωνικών άξιών σε έμπορεύματα, θεοποίηση του νεωτερισμού, καταστροφή της χειροτεχνίας και των «όργανικών» κοινωνιών. Σ' αυτό ειδικά δεν ήταν μονάχος: ανάλογα κινήματα είχαν έμφανιστεί νωρίτερα και στη δυτική Ευρώπη. Αναφέρομαι στο σχετικό κίνημα της Άγγλίας που είχε εκπρόσωπό του μάν άλλη γοητευτική προσωπικότητα, τον Γουίλιαμ Μόρις, ή στις συλλογικότερες έκδηλώσεις της σχολής του Πόντ' Άβεν στη Γαλλία και του Βόρτσβέντε στη Γερμανία.

Ώστόσο, για τον Κόντογλου υπήρχε ή δυνατότητα ενός άλλου καταφυγίου, που δεν ήταν ή φύση, αλλά, συγκεκριμένα, ο βυζαντινός και ο λαϊκός άγροτικός πολιτισμός. Και εδώ τό ήθικό του πιστεύω έχει όπωσδήποτε συμβάλει στη διαμόρφωση εθνικής ιδεολογίας, και ταυτόχρονα τήν έχει εκφράσει. Η καταγωγή του ('Ελληνας από τὰ παράλια της Μικράς Άσίας) και ο πόλεμος του 1922, που τον έφερε στην Έλλάδα με τό κύμα προσφυγιάς, ήταν πολύ φυσικό να παίξουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ιδεολογίας του.

Σε μιά αυτόβιογραφική μαρτυρία του (γύρω στο 1930)⁵⁰, γραμμένη σε τρίτο πρόσωπο, αναπτύσσει μιά πρώτη έκδοχή αυτής της αντίληψης: «'Ο Κ. πιστεύει πως μόνο με τον τρόπο που πάει, δηλ. σχετίζοντας τὰ πορίσματα της παρατήρησης με τὰ τεχνικά συμπεράσματα που βγάνανε οί τεχνίτες (που ζήσανε πριν άπ' αυτόν μέσα στους ίδιους όρους της ίδιας δηλ. ράτσας) μπορεί ο τεχνίτης να βρει ένα δρόμο γνήσιο. Η ιδιοσυγκρασία του άτόμου είναι χαμένη για τήν τέχνη, αν δεν πειθαρχήσει στη φυλή, δηλ. στην παράδοση»⁵¹. Όλοκληρωμένη θεωρία της ίδιας αντίληψης αναπτύχθηκε τήν ίδια περίοδο από έναν άλλο Έλληνα Μικρασιάτη, τον Δημοσθένη Δανιηλίδη, του όποιου ή ταυτόχρονη επίκληση της γεωπολιτικής και της ιδέας του σοσιαλισμού δημοσιεύτηκε τό 1934: «'Ο νεοελληνικός πολιτισμός δεν ήταν και δεν είναι παρά τό πνεύμα μιάς παράδοσης... τὰ χαρακτηριστικά του θά τ' αναζητήσουμε... στις λαϊκές θρησκευτικές δοξασίες κι αντίληψεις για τή ζωή και τον κόσμο, στα ήθη και τὰ έθιμα του λαού, στις έκδηλώσεις της ιστορίας του, στα πολιτικά, κοινωνικά, και οικονομικά του δημοουργήματα, στη γλώσσα του και στα έργα της λαϊκής τέχνης από τὰ δημοτικά τραγούδια και τὰ παραμύθια ίσαμε τή λαϊκή άρχιτεκτονική ή διακοσμητική, τους λαϊκούς χορούς ή τή μουσική».⁵² 'Ο Δανιηλίδης διαφέρει από τον Κόντογλου στην

47. Και στις δύο περιπτώσεις είχε πολλούς και άφοσιωμένους όπαδούς που αποτελούσαν ιδιαίτερο «στρατόπεδο» στην καλλιτεχνική ζωή της Έλλάδας.

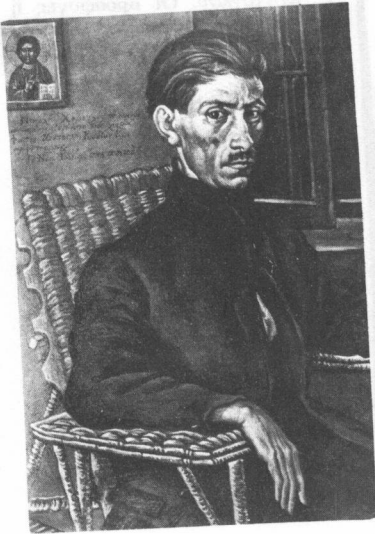
48. Όπωσδήποτε, ένα πράγμα είναι βέβαιο: πρόκειται για ιστορικό λάθος που καταντά παραποίηση όταν ύποτιμούμε τήν καλλιτεχνική παραγωγή των προηγούμενων περιόδων της ζωής του, αλλά και μόνο επειδή κι ο ίδιος δεν τήν αναγνώριζε άγότερα. Η Άγάπη Καρακατσάνη τό παρατήρησε αυτό με όξυδέρκεια και κατέκρινε τό γεγονός ότι πάμπολλα πρόσφατα άρθρα άφιερωνόμια στον Κόντογλου αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά στην τελευταία του περίοδο. («Φώτης Κόντογλου», στο *Οί Έλληνες Ζωγράφοι*, Μέλισσα, τόμ. ΙΙ, 1975, σελ. 230).

49. «Στην πολιτική τό ίδιο άτζαμής, δημοκράτης, θεωρούσε τον έαυτό του κομμουνιστή παρ' όλες τις θεοκρατικές του αυταπάτες, και έβρισκε πως και τὰ δύο συμβιβάζονται και ύποστήριζε πως ό ρούσικος κομμουνισμός είναι έκφραση της χριστιανικής ψυχής των Ρώσων —κι ίσως δεν είχε άδικο.» (Α. Πανσέληνος, «Φώτης Κόντογλου: Ένας παράξενος άνθρωπος και σημαντικός καλλιτέχνης», στο *Αϊολικά Γράμματα*, όπ. παρ., σελ. 499.)

50. Σύμφωνα με τήν Άγάπη Καρακατσάνη, «'Η κοσμική ζωγραφική του Κόντογλου», στο *Οί Έλληνες Ζωγράφοι*, όπ. παρ., σελ. 218.

51. Από κείμενο που ή Έλλη Άλεξίου δημοσίευσε στα *Αϊολικά Γράμματα*, όπ. παρ., σελ. 512.

52. *Η Νεοελληνική κοινωνία και οικονομία*, Σαμαρόπουλος, Άθήνα 1934, σελ. 146. 'Ο Δανιηλίδης πίστευε πως ό ιδιόμορφος χαρακτήρας του σύγχρονου ελληνικού πολιτισμού καθοριζόταν από τις γεωγραφικές και κλιματικές συνθήκες της Έλλάδας και των παραλίων της Μικράς Άσίας (τις όποιες και αντιπαράθετε στο «άνατολίτικο» έσωτερικό).

19. Κόντογλου: Νικόλαος Χρυσόχοος, 1924, λάδι σε μουσαμά, 0,79×0,57, Συλλογή Γ. Τσακίρογλου.

έκτιμησή του για τὸ Βυζάντιο ὅπου θεωρεῖ πὼς ἡ ἀγνόητη ἔκφραση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀντιπάλαιε σαφέστατα καὶ συνειδητὰ τὸ ἀνατολίτικο πνεῦμα,⁵³ πὸ τὸ ἀντιμετώπιζε ἀρηνητικά. Ὁ Κόντογλου, ἀντίθετα, παρ' ὅλη τὴ λατρεία του γιὰ τὴ λαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ ἑλληνικότητα, πάντοτε θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του ἀνατολίτη.⁵⁴

Ἡ ἰδεολογία τῆς ἐθνικῆς συνέχειας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ στῆ σύγχρονη ἐποχὴ ἀπεικονίστηκε ἀπὸ τὸν Κόντογλου τὸ 1938, σὲ μιὰ σειρά τοιχογραφίαι γιὰ τὸ Δημαρχεῖο τῆς Ἀθήνας. Μποροῦμε ἐκεῖ νὰ δοῦμε πρόσωπα ἀπὸ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ μυθολογία καὶ ἱστορία πλάι σὲ ξακουστοὺς ἄνδρες τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου (Μιχαὴλ Ψελλός, Κωνσταντῖνος Παλαιολόγος, Προκόπιος, κ.ἄ.), τὸν Δομήνικο Θεοτοκόπουλο καὶ ἥρωες τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821 (Ἀνδρουτσός, Μιαούλης, κ.ἄ.).

Ὁ Κόντογλου δὲν γύρισε τίς πλάτες στῆ δυτικὴ παράδοση, πὸ γνόριζε τόσο καλά, ἐξαιτίας τῆς ἐθνικῆς του ἰδεολογίας μονάχα. Σὲ μιὰ ἑλληνικὴ κοινωνία ὅπου ἡ ἄρχουσα τάξη πιθήκιζε μὲ ἐπιπολαιότητα καὶ κακογουστία ὀτιδήποτε ἐρχόταν ἀπὸ τὴ δυτικὴ Εὐρώπη, ἡ ἐξέγερσή του κατανοεῖται καὶ ἱστορικά. Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ἤρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ κίνημα λαϊκῆς τέχνης (σχετιζόταν μὲ τὸν Πικιώνη ἀπὸ τὸ 1923), καὶ θαύμαζε τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Θεοφίλου, πὸ ἐπηρεάσε βαθιὰ ἀπὸ πολλὰς εἰκονογραφῆσεις του (βλ. πίν. 17 καὶ 18).

Ὁ Κόντογλου ἦταν ὁ πρῶτος σύγχρονος Ἕλληνας πὸ πρότεινε τὴ βυζαντινὴ τέχνη ὡς πρότυπο γιὰ τοὺς ζῶντες καλλιτέχνες.⁵⁵ Πρὶν ἀπ' αὐτόν, ἡ στάση γενικὰ ἀπέναντι στῆ βυζαντινὴ τέχνη περιοριζόταν στῆ λόγια μελέτη, στῆ συντήρηση καὶ τὴ συστηματικὴ συλλογὴ τῶν μνημείων τῆς, πὸ στῆν Ἑλλάδα ἀρχισαν στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα. Τὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο ἄνοιξε τίς πύλες του μόλις τὸ 1931. Πρέπει νὰ ἔχουμε ὑπόψη τὰ γεγονότα αὐτὰ ἂν θέλομε νὰ ἐκτιμήσουμε τὴ σημασία τῆς πρώτης δημόσιας ἐκθέσεως τοῦ Κόντογλου στῆν Μυτιλήνη, τὸ 1923, ὅπου ἔδειξε πενήντα περίπου ἀντίγραφα ἀπὸ ἀγιορίτικες βυζαντινὲς εἰκόνες καὶ τοιχογραφίες. Ἄν κοιτάξουμε ἕνα ἐκπληκτικὸ πορτρέτο τῆς πρώιμης αὐτῆς περιόδου (βλ. πίν. 19), θὰ νιώσουμε χωρὶς μεγάλη δυσκολία τὴν ἐπίδραση τόσο τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὅσο καὶ τοῦ Θεοτοκόπουλου (βλ. πίν. 20), ἀφομοιωμένη μὲ ἀπόλυτα προσωπικὸ τρόπο καὶ μὲ ἀντιρομαντικὴ τραχύτητα πὸ θυμίζει πορτρέτα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς τοῦ γερμανοῦ Ὀττο Ντίξ καὶ τῶν καλλιτεχνῶν τῆς Neue Sachlichkeit («Νέας Ἀντικειμενικότητας»). Οἱ αἰσθητικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Κόντογλου κάθε ἄλλο παρὰ στειρὲς εἶναι τὴν περίοδο αὐτὴ: «Ἴσα ἴσα, κείνο πὸ κάνει στὰ μάτια μου τὴν τέχνη πολύτιμη εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἐλευθερία πὸ ἔχει νὰ σοφίξει καὶ νὰ φτιάκει πράματα πὸ δὲν ὑπῆρχαν πρὶν νὰ τὰ φτιάξει· νέα πράματα, κὶ ὅλο νέα, κὶ ὅλο νέα»⁵⁶.

Αὐτὴ τὴ φάση δημιουργικῆς ἀφομοίωσης τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἀντιπροσωπεύει ἔξοχα ὁ πίνακας *Οἱ Πρόσφυγες*, πὸ ὀνομάζεται καὶ *Ἡ κοιλιά τοῦ Κλανθμῶνος* (περ. 1930, πίν. 21). Πρότυπο γιὰ τὸν πίνακα αὐτόν ἀποτελέσει τὸ κλασικὸ βυζαντινὸ θέμα τῶν *Τεσσαράκοντα Μαρτύρων*. Κοιτάζοντας μιὰ εἰκόνα τοῦ 17ου αἰῶνα, πὸ βρῖσκεται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας (βλ. πίν. 22), διαπιστώνουμε τὴν εἰκονογραφικὴ πιστότητα πρὸς τὸ πρότυπο. Μπρὸς στὰ μάτια μας, ὡστόσο, ἀποκαλύπτεται ἕνας διαφορετικὸς κόσμος. Πρῶτα πρῶτα, ὁ τρόπος ἀναπαράστασης τῆς σκηνῆς θὰ ἦταν ἀδιανόητος στῆ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ: ἡ ἀνερχόμενη ἔνταση πὸ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴ γραμμὴ πὸ σχηματίζουν τὰ κεφάλια τῶν μαρτύρων πρὸς τὰ πάνω, πὸ ἐνισχύεται μὲ τὸ βλέμμα στὸν οὐρανὸ τῶν προσώπων στὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακα, καὶ πὸ κορυφώνεται πάνω ἄριστερὰ μὲ τὸ προφίλ κεφάλι τοῦ νέου σχεδὸν νὰ ἀγγίζει τὸ πλαίσιο· ἡ τεταμένη γυμνὴ φιογούρα τοῦ ἄντρα μὲ τὰ ἀπλωμένα χέρια στὰ ἄριστερὰ (ἄλλη ἀναφορὰ στὸν Θεοτοκόπουλο, πιθανὸν στῆν *Πέμπτη σφραγίδα* τῆς

20. Θεοτοκόπουλου: Ὁ καρδινάλιος Φερνάντο Νίνο ντὲ Γκουεβέρα, περ. 1600, μουσαμάς, 1,71×1,08, Μουσεῖο Μετροπόλιταν, Νέα Ὑόρκη.

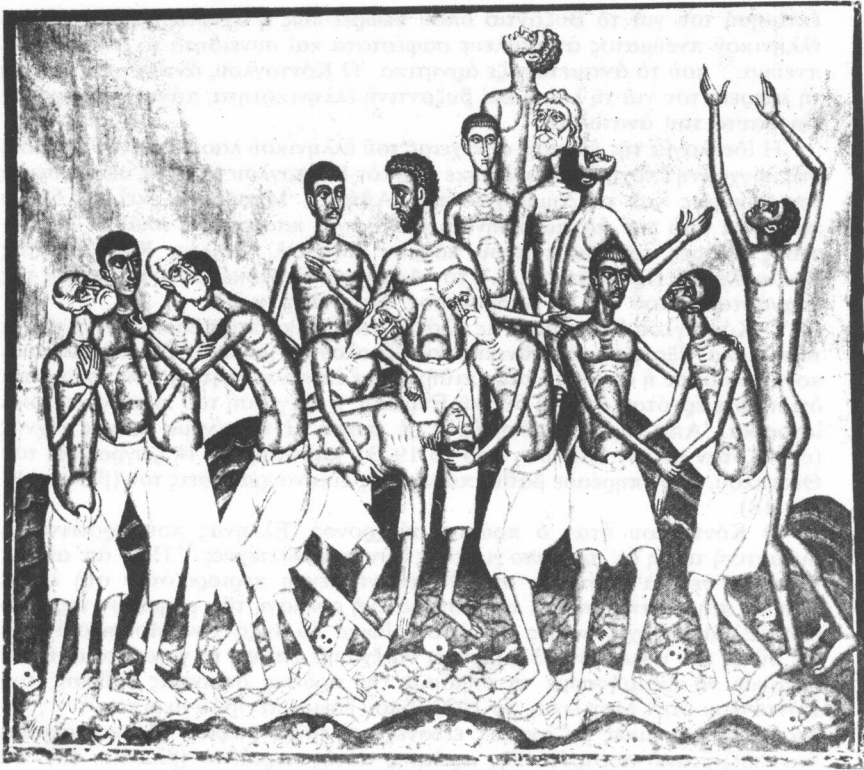

53. Στὸ ἴδιο, σελ. 81.

54. Κάποια φορὰ, γιὰ νὰ στηρίξει τὴ θέση του πὼς ἡ Ἑλλάδα δὲν ἔχει τίποτε τὸ κοινὸ μὲ τὸν εὐρωπαϊκὸν κόσμον, «εἶπε γιὰ τὸν ἑαυτό του πὼς ἦταν Τούρκος ἐξελληνισμένος» (βλ. Α. Πανσέληνος, ὅπ. παρ.).

55. «Ὁ Τσαρούχης ἔμαθε ἀπὸ τὸν Κόντογλου τὴν βυζαντινὴ τέχνη πὸ εἶχε ξεχαστεῖ, εἶχε, καθὼς εἶπαμε, ὀριστικὰ ξεφλήσει, ξεπουλήσει καὶ τὸ τελευταῖο ἀπομεινάρι τῆς κάμποσα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πὸ ἀρχισε ὁ Κόντογλου νὰ ζωγραφίζει βυζαντινά.» (Μαρίνος Καλλιγᾶς, «Γιάννης Τσαρούχης», στὸν *Ζυγὸ*, Νοέμβριος 1961-Φλεβάρης 1962, σελ. 6.)

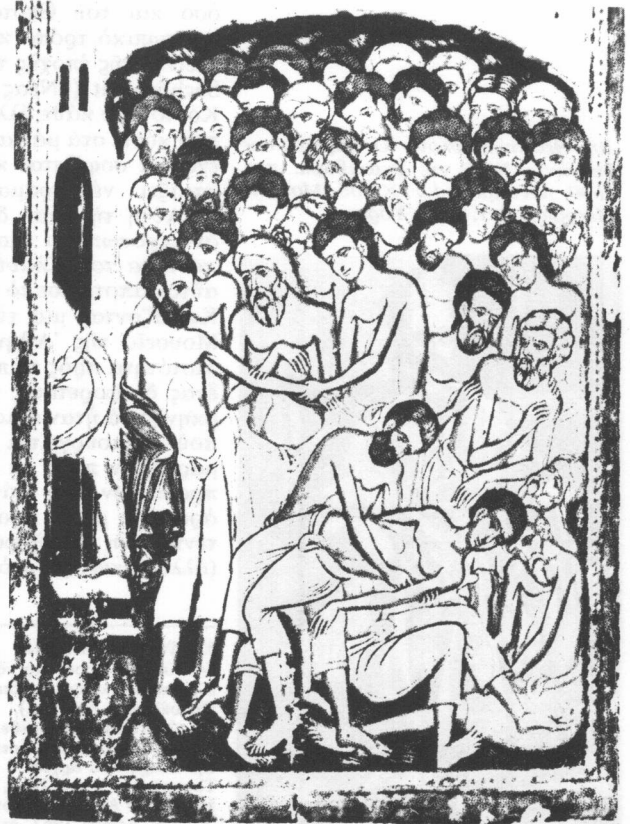
56. *Πέδρο Καζάς*, πρόλογος στῆν πρώτη ἐκδοσὴ 1920, βλ. καὶ *Ἄπαντα τοῦ Κόντογλου*, τόμ. 5, Ἀστὴρ, Ἀθήνα 1967, σελ. 14.

21. Κόντογλου: Οί πρόσφυγες ή «ή κοιλάδα του Κλαυθμώνος», 1930, λάδι σέ μουσαμά, 1,46×1,66, Συλλογή Ι. Μαρτίνου, Ἀθήνα.

22. Ἀνωνύμου: Οί σαράντα μάρτυρες (λεπτομέρεια), 17ος αἰ., Βυζαντινό Μουσείο, Ἀθήνα.

23. Θεοτοκόπουλου: Ἡ πέμπτη σφραγίδα τῆς Ἀποκάλυψης, περ. 1608-1614, Μουσείο Μετροπόλιταν, Νέα Ὑόρκη.

Ἀποκάλυψης, τώρα στο Μουσείο Μετροπόλιταν τῆς Νέας Ὑόρκης, βλ. πίν. 23). ὁ λεπταίσθητος χρωματισμός σὲ τρεῖς βασικούς τόνους πού δίνει τὴν ἐντύπωση τεχνοτροπίας σχεδὸν pointilliste, οἱ μεγάλες του διαστάσεις, ὅλα συντελοῦν στὸ νὰ εἶναι ἡ συναρπαστικὴ αὐτὴ ἀλληγορία τῆς ἤττας τοῦ 1922 ἕνας σημαντικὸς πίνακας μοναδικῆς καὶ ἀπόλυτα προσωπικῆς ἔκφρασης, πού δὲν ἔχει τίποτε κοινὸ μὲ τὴν κατοπινὴ δογματικὴ προσκόλλησι τοῦ Κόντογλου στὴ βυζαντινὴ κληρονομιά. Κι ὅμως, ἐνῶ δημιουργοῦσε τὴν *Κοιλιάδα τοῦ Κλαυθμῶνος*, ὁ Κόντογλου υἱοθετοῦσε μιὰ παντελῶς ἐχθρική στάση ἀπέναντι στὴν καλλιτεχνικὴ καινοτομία: «Ἡ δημιουργία ἀπὸ μέρους τοῦ καινούριου τρόπου ἔκφρασης δηλ. καινούριας τεχνικῆς ἀπὸ μέρους τοῦ ἀτόμου εἶναι χίμαιρα καὶ νεανικὸς πόθος χωρὶς ἔννοια»⁵⁷.

Ἡ ἴδια προσωπικὴ προσαρμολογία τῶν ἀρχῶν τῆς βυζαντινῆς τέχνης μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ καὶ στὸ ἐξαιρετικὸ τοπίο του ἐνὸς ἀλατότοπου (βλ. πίν. 24), πού οἱ καφεὲ καὶ πράσινοι τόνοι του περιβάλλουν τὴν ἀστροειδῆ γκριζογάλα-νη ἐπιφάνεια τῆς λίμνης: μιὰ πολὺ αὐστηρὴ σύνθεση παρ' ὅλη τὴ θελημένη ἐντύπωση «ἀφέλειας».

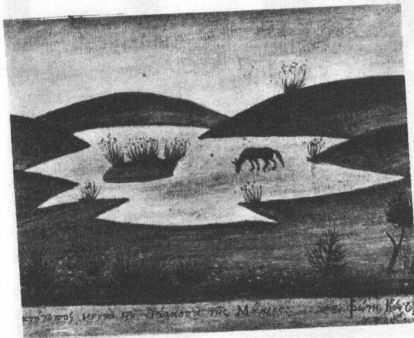
Μετὰ ἀπὸ τὸν Β' Παγκόσμιο, ὁ Κόντογλου ἐγκατέλειψε σιγὰ σιγὰ τὴν κοσμικὴ ζωγραφικὴ καὶ ἀφιερῶθηκε στὴν τοιχογραφία καὶ στὴ ζωγραφικὴ εἰκόνων, μιμούμενος μὲ τὸν πιὸ στείρο τρόπο τὰ βυζαντινὰ πρότυπα (βλ. π.χ. τὶς τοιχογραφίες στὴν ἐκκλησία τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, στὸ Λιόπτεσι). Ἡ θεωρητικὴ δικαίωση τῆς μίμησης αὐτῆς ἐμφανίζεται παράλληλα στὰ γραφτὰ του γιὰ τὴν αἰσθητικὴ καὶ τὴν τέχνη. Στὸ μεταξύ, εἶχε βρεῖ ὀλοκληρωτικὰ καταφύγιο στὴν ὀρθοδοξία, καὶ ἡ ἀπόρριψή του τῆς δυτικῆς τέχνης *στηριζόταν πιά σὲ θρησκευτικὲς ἀποκλειστικὰ βάσεις*: «Ἡ ζωγραφικὴ τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας», παρατηρεῖ ὁ Κόντογλου, «παρασταίνει ἕναν κόσμον ξένον γιὰ τὰ Εὐαγγέλια, ἰδιαίτερα τὰ ἔργα τὰ φιαγμένα ἀπὸ τοὺς ζωγράφους τῆς ἰταλικῆς Ἀναγέννησης...» Προπάντων λείπει, ἀπ' αὐτὰ τὰ τελευταία, ἡ θρησκευτικὴ κατάνυξι καὶ τὸ μυστήριον, ἀφοῦ ἔχουν γίνε μονάχα γιὰ νὰ ἐπιδείξει ὁ καλλιτέχνης τὴ δεξιότητά του στὸ ζωγράφισμα φυσικῶν πραγμάτων, καὶ γιὰ νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς σαρκικὲς αἰσθήσεις. Ἡ «κοσμικὴ» ἢ «σαρκικὴ» τέχνη, σύμφωνα μὲ τὸν Κόντογλου, ἀσχολεῖται μὲ τὴ «σαρκικὴ ὁμορφιά». Ἡ «πνευματικὴ τέχνη», ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀσχολεῖται μὲ τὴν «πνευματικὴ ὁμορφιά». Ὁ Κόντογλου ἐμφατικὰ τοποθετεῖ τὴν πνευματικὴ τέχνη πάνω ἀπὸ τὴν κοσμικὴ, τὴν ἐσωτερικὴ ὁμορφία πάνω ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ. Φτάνει, πραγματικὰ, στὸ σημεῖο νὰ καταδικάζει τὴν κοσμικὴ τέχνη»⁵⁸. Στὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς τελευταίας, ἰδιαίτερα συντηρητικῆς περιόδου τῆς ζωῆς του, ὁ καλλιτέχνης εἶχε κάποια ἀναγνώριση ἀπὸ τὸ κράτος, καθὼς καὶ πολλὲς παραγγελίες γιὰ τοιχογραφίες ἐκκλησιῶν.

Αὐτὴ ἡ στατικὴ καὶ διακοσμητικὴ πλευρὰ τῶν ἔργων τοῦ Κόντογλου, καὶ στὰ θέματά του καὶ στὴν ἔκφρασή του, δὲν ἔκφραζε τὶς κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς ἀναστατώσεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας μεταξὺ 1925 καὶ 1965.⁵⁹ Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξή τους. Ἦδη μιλήσαμε γιὰ τὸν διεθνισμό του, διεθνισμό θαλασσοπόρου. Λοιπόν, τόσο αὐτὸς ὅσο καὶ ἡ ἔξαρση τῆς περιπετειώδους ζωῆς πού διαπερνᾶ ὅλα του τὰ λογοτεχνικὰ κείμενα, ἀποκλείστηκαν ἐξολοκλήρου ἀπὸ τὸ εἰκαστικὸ του ἔργο, μὲ μόνη ἐξαίρεση τὶς βιβλιοεικονογραφήσεις του.

Στὸ σύνολό της, ἡ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τοῦ Κόντογλου ἔχει ἀναμφίβολα συντηρητικὸ χαρακτήρα. Παρ' ὅλ' αὐτὰ, ἡ προσήλωσή του στὴ βυζαντινὴ τέχνη ἀποτελέσει τὴν πηγὴ μιᾶς θαυμαστῆς δημιουργικῆς φάσης.

Γκίκας

Ὁ Γκίκας εἶναι ἕνας συντηρητικὸς πού ἐπαναστατικοποίησε τὴν ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ. Στὴν πρώτη του αὐτὴ ιδιότητα μάλλον παρὰ στὰ καλλιτεχνικὰ του ἐπιτεύγματα πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ὁ λόγος πού τὸ ἔργο αὐτοῦ τοῦ ἀριστοκράτη κέρδισε πλατιά καὶ ἡμιεπίσημη ἀναγνώριση ἀπὸ ὅλα τὰ

24. Κόντογλου: Ἀλατότοπος κοντὰ στὴ θάλασσα τῆς Μάκρης, 1938, 0,31 × 0,40, Συλλογὴ I. Μαρτίνου-Κόντογλου, Ἀθήνα.

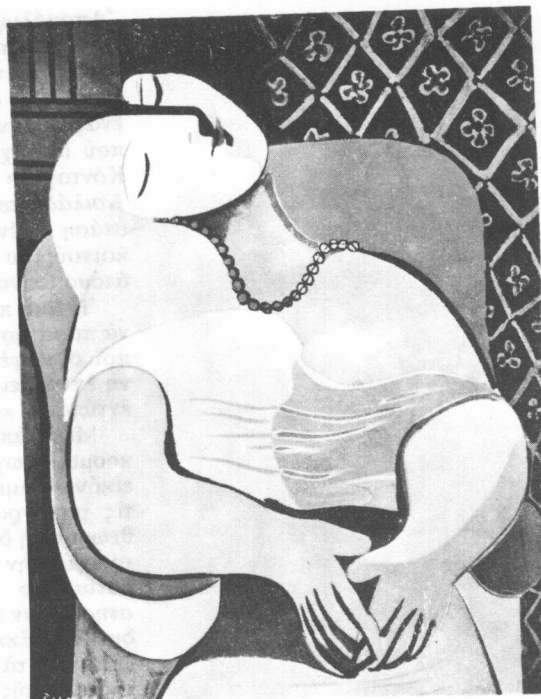
57. Ἀπὸ τὸ κείμενο πού δημοσίευσε ἡ Ἑλλήν Ἀλεξίου, ὀπ. παρ.

58. Constantine Cavarnos, *Byzantine Sacred Art - Selected writings of the contemporary Greek icon painter Fotis Kontoglou on the Sacred Arts according to the tradition of Eastern Orthodox Christianity*, compiled, translated from the Greek, and edited with Preface, Introduction, Notes and Illustrations, Vantage Press, Νέα Ὑόρκη 1957, σελ. 13.

59. Ὡστόσο, τὴν ἴδια ἐποχὴ συνεργάζονταν στενά μὲ προοδευτικὸς φιλελεύθερος καὶ κομμουνιστὲς διανοούμενους, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἤδη τῆς δεύτερης παραμονῆς του στὴν Ἀθήνα τὸ 1923 (Βάρναλης, Αὐγέρης, ἐπιθεώρηση *Ἐλεύθερα Γράμματα* τὸ 1947, κ.λπ.).

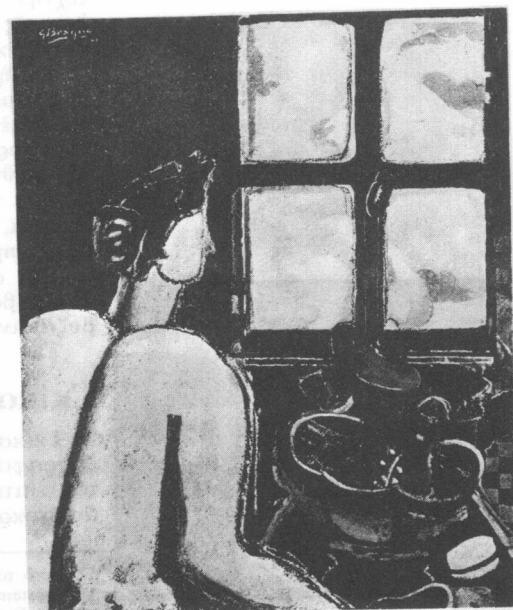
25. Γκίκα: 'Ο άόρατος καθρέφτης I, 1941, τέμπρα με καζεΐνη σε χαρτόνι, 0,68×0,58, Συλλογή Ε. Γκέητς, Λονδίνο.

26. Πικάσο: Κοιμωμένη: τὸ ὄνειρο, 1932, λάδι σὲ μουσαμά, 1,30×0,97, Συλλογή Β. Γκάντς, Νέα Ὑόρκη.

27. Γκίκα: Οἱ ἐρασιτέες I, 1946, αὐγὸ καὶ λάδι σὲ ξύλο, 0,28×0,20, Συλλογή Ε.Α. Ἄλπορτ, Ὁξφόρδη.

28. Μπράκ: Ἡ γυναίκα κάνοντας τὴν τουαλέτα της, 1942, λάδι σὲ μουσαμά, 1,07×0,68, Ἰδιωτικὴ συλλογή.

έλληνικά καθεστώτα. Διορίστηκε καθηγητής στο Έθνικόν Μετσόβιο Πολυτεχνείο (έδρα Ἀρχιτεκτονικῆς) τὸ 1941· ἐκλέχθηκε μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸν Μάρτη τοῦ 1974· ἀναδρομικὴ ἔκθεση τῶν ἔργων τοῦ ὁργανώθηκε στὴν Ἐθνικὴ Πινακοθήκη τὸν Μάη τοῦ 1973 — ὁ πρῶτος ζῶν καλλιτέχνης ποὺ ἐπιλέχθηκε νὰ ἐκθέσει τὰ ἔργα του στὸν χῶρο αὐτό.

Οἱ τεχνοκρίτες ἔχουν πολὺ σωστὰ διακρίνει δύο φάσεις στὸ ἔργο τοῦ Γκίκα: ἡ μία ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν πρώτη του κίολας ἔκθεση τὸ 1923, ὅταν ὁ καλλιτέχνης ἦταν μόλις δεκαεφτά χρόνων, ὡς τὸ 1936-1937· ἡ ἄλλη καλύπτει τὰ ἐπόμενα χρόνια μέχρι σήμερα.

«Ὅπως δὲν ὑπάρχει “τέλειο ἔργο” ἔτσι δὲν ὑπάρχει καὶ “ἀπόλυτα ἀτομικὸ ἔργο”». ⁶⁰ Ὅταν ὁ Γκίκας ρωτήθηκε ποῖα παράδοση στὴ ζωγραφικὴ εἶχε ξεχωριστὴ σημασία γιὰ ἕνα ἑλληνα καλλιτέχνη κι ἂν ὁ ἴδιος ἐνωθε ἀδέσμευτος ἀπὸ μιὰ τέτοια παράδοση, ἀποκρίθηκε: «ῶρες ὥρες ἔχω τὸ δυσάρεστο συναίσθημα πὺς ἂν μπορούσα νὰ ἀποκοπῶ ἐντελῶς ἀπὸ τὶς παραδόσεις αὐτές θὰ γινόμουν πολὺ πιὸ ἐνδιαφέρων καλλιτέχνης. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, πάλι, δὲν κατορθῶνω νὰ καταλάβω γιατί. Ὅ,τι μᾶς ἀρέσει — ἢ μάλλον μοῦ ἀρέσει — εἶναι σχεδὸν συλλογικὴ τέχνη, ἢ τέχνη ποὺ ὀπωσδήποτε προσεγγίζει τὴν ἀνωθυμία, εἴτε πρόκειται γιὰ αἰγυπτιακὴ εἴτε γιὰ χαλδαϊκὴ, κυκλαδικὴ ἢ βυζαντινὴ, ἑλληνικὴ ἢ προκολομβιανὴ, παλαιολιθικὴ ἢ ἀφρικανικὴ. Καὶ μὲ τὴν εὐκαιρία, αὐτὸς ἦταν ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ μὲ τράβηξε ὁ κυβισμός. Ἀσφαλῶς θὰ θυμάστε τὴν ἱστορία ὁπου ὁ Μπράκ κι ὁ Πικάσο δὲν ἤξεραν ποῖον πίνακα νὰ ὑπογράψουν ἐπειδὴ δὲν μπορούσαν νὰ θυμηθοῦν ποῖος τὸν εἶχε ζωγραφίσει» ⁶¹. Τοῦτο τὸ ἰδιαίτερα σαφὲς αὐτοβιογραφικὸ σχόλιο μπορεῖ νὰ παίξει ρόλο κλειδιοῦ γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἔργου τοῦ Γκίκα.

Γιὰ πολλὰ χρόνια, ὁ Γκίκας ἀντιμετωπιζόταν σὰν ξένο στοιχεῖο στὴν ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ: τὸ 1938, ὁ Παντελῆς Προβελάκης ἔγραφε γιὰ τὸν Γκίκα, στὸ ἄρθρο του «Ἡ τέχνη τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας», πὺς «μπορεῖ κανεὶς νὰ προβλέπει ὅτι θὰ κερδίσει σιγὰ σιγὰ σὲ ἑλληνικὸ χαρακτήρα καὶ σὲ προσωπικὸ τόνο». ⁶² Ἐναν χρόνο ἀργότερα, ὁ Δημήτρης Καπετανάκης, σὲ ἄρθρο του ἀφιερωμένο στὸν Γκίκα, πίστευε πὺς αὐτὴ ἢ «ἐπιστροφή σὺς πηγές» εἶχε πιά συντελεσθεῖ: «Ὁ ζωγράφος του, ἀναγνωρισμένος στὸ Παρίσι ἀπὸ καιρὸ, φαίνονταν ὡς τώρα ν’ ἀνήκει ἀποκλειστικὰ στὴν εὐρωπαϊκὴ ζωγραφικὴ, χωρὶς νὰ ἔχει κανένα ἰδιαίτερο δεσμὸ μὲ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του, τὴν Ἑλλάδα. Μὲ τὸν πίνακά του ὅμως ποὺ ἐκθέτει σήμερα στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ δείχνει πὺς, ἂν καὶ δὲν ἔπαυσε νὰ μιλεῖ τὴν εὐρωπαϊκὴ γλῶσσα, τῆς ἔδωσε ὅμως ἕνα νέο βάθος ἐκφράζοντας μ’ αὐτὴν τὸ πνεῦμα τοῦ τοπίου τῆς πατρίδος του» ⁶³.

Πραγματικά, ὡς τὸ 1937-1938, ὁ Γκίκας ἀναζητοῦσε τὸ δρόμο του μέσα ἀπὸ τὸ λαβύρινθο τῆς παρισινῆς καλλιτεχνικῆς ζωῆς, ἀλλὰ καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ συμβολικὸ αὐτὸ ὀρόσημο ἐξακολουθοῦσε νὰ δουλεύει κάτω ἀπὸ διάφορες ἐπιδράσεις, συγκεκομμένα τοῦ Πικάσο καὶ τοῦ Μπράκ. Ἄν κοιτάξουμε τὸν Ἄορατο καθρέφτη I, τοῦ 1941 (βλ. πίν. 25), καὶ μιὰ Κοιμωμένη ποὺ εἶχε ζωγραφίσει ἑννιά χρόνια νωρίτερα ὁ Πικάσο (βλ. πίν. 26), μποροῦμε νὰ καταλάβουμε ἴσαμε ποῖον βαθμὸ ἀπασχολοῦσαν τὸν Γκίκα οἱ πειραματισμοὶ τῆς κυρίαρχης ἐκείνης μορφῆς τῆς τέχνης τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

Οἱ ἐπιδράσεις αὐτές εἶναι πραγματικὰ αἰσθητὲς στὰ περισσότερα ἔργα τοῦ Γκίκα πρὶν ἀπὸ τὸ 1950-1955 ποὺ δὲν ἔχουν θέμα τους κάποιο τοπίο. Οἱ νεκρὲς φύσεις καὶ τὰ ἐσωτερικά του αὐτῆς τῆς περιόδου, στὴ χρωματικὴ τους ἀντίληψη, στὴ σύνθεσή τους, καὶ στὴ διακοσμητικὴ ἐπίκλιση ἐνὸς ἀρχαϊκοῦ παραδείσου, φανερόνουν τὴ γοητεία ποὺ ἀσκοῦσε στὸ ζωγράφο ὁ Ζορὲ Μπράκ (βλ. πίν. 27 καὶ 28).

60. Ἄγγελος Προκοπίου, *Νεοελληνικὴ Τέχνη*, Ἀθήνα 1936, σελ. 13. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ θὰ ἤθελα νὰ ὑπογραμμίσω τὴ σημασία τῶν προπολεμικῶν κειμένων τοῦ Προκοπίου τὰ ὁποῖα, ἐξαιτίας τῆς κατοπινῆς πολιτικῆς του ἐξέλιξης, ἀγνοήθηκαν παντελῶς ἀπὸ τοὺς προοδευτικὸς ἱστορικοὺς τῆς τέχνης. Πράγματι, οἱ μελέτες του τῆς περιόδου 1936-1940 συγκαταλέγονται σὺς καλύτερες ποὺ ἀφιερώθηκαν στὴν ἑλληνικὴ τέχνη τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰῶνα. Τὸ περιεργό εἶναι πὺς ὅσοι συμφωνοῦν μὲ τὶς μετέπειτα πολιτικὲς ιδέες του ἀναφέρονται συχνότατα στὰ πρῶμα γραφτά του, παρόλο ποὺ ἢ ὑπαρξή τους καὶ μόνο ἀποτελεῖ ἄρνηση τῶν ἀντιλήψεών τους γιὰ τὴν ἱστορία τῆς τέχνης.

61. Διάλογος Γκίκα καὶ Μπράϊαν Ρόμπερτσον δημοσιευμένος στὸν κατάλογο *Ghika paintings 1934-1968*, Whitechapel Gallery, Λονδίνο, Ἰουλ.-Αὐγ. 1968, σελ. 4-5.

62. *The Studio*, τόμ. CXV, τεύχ. 541, Ἀπρίλις 1938, σελ. 182.

63. Δημήτρης Καπετανάκης, «Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας», στὰ *Νεοελληνικὰ Γράμματα*, 6 Μαΐου 1939.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτὲς τὶς «ἐκλεκτικὲς συγγένειες» μὲ τὸν κόσμον τοῦ Πικάσο καὶ τοῦ Μπράκ, τὴν ἴδια αὐτὴ περίοδο ὁ ἀντικειμενικὸς στόχος τοῦ Γκίκα ἦταν διαφορετικὸς: ἡ εἰκαστικὴ σύλληψη τοῦ ἐκτυφλωτικοῦ μεσογειακοῦ τοπίου. Ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ Τριάντα βρισκόταν σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ τὸ κίνημα λαϊκῆς τέχνης καὶ ἰδιαίτερα μὲ ἕναν ἀπὸ τοὺς κύριους ἐμπνευστὲς του, τὸν ἀρχιτέκτονα Πικιώνη, τὴ σπουδαιότητα τοῦ ὁποῖου στὰ ἑλληνικὰ καλλιτεχνικὰ πράγματα ἔχω ἤδη ἀναφέρει. Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἑλληνικότητας στὴν τέχνη, τόσο χαρακτηριστικὴ γιὰ τὰ χρόνια ἐκεῖνα, δὲν γινόταν νὰ τὸν ἀφήσει ἀδιάφορο. Γι' αὐτὸ καὶ στράφηκε πρὸς τὴν *μόνη ἄποψη τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητας πὺ μποροῦσε ποτὲ νὰ τὸν ἐνδιαφέρει, δηλαδὴ πρὸς τὴ φύση*, καί, στὶς ἐπίμονες προσπάθειές του νὰ ἐκφράσει τὴ φύση αὐτὴ, προσανατολίστηκε στὶς ἀνατολικὲς καὶ ἀρχαιοελληνικὲς εἰκαστικὲς παραδόσεις. Ἡ σύνθεση τῶν παραγόντων αὐτῶν ἀποτελεῖ τὸν ὕμνο τοῦ Γκίκα στὸ μεσογειακὸ τοπίο, αὐτὸ πὺ ὁ Καπετανάκης ἀστοχα ὀνόμασε «μεταφυσικὴ τῆς ἑλληνικῆς φύσης»⁶⁴.

Ἡ ἐντύπωση πὺ ἄφησαν στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ τὰ τοπία τοῦ Γκίκα εἶναι ἀξιωματικὴ. Ἀπ' ὅσο γνωρίζω, μὲ λίγες σπάνιες ἐξαιρέσεις, ἡ συντριπτικὴ πλειονότητα τῶν κριτικῶν τέχνης ὑποδέχθηκε μὲ ἐνθουσιασμό τὴ λυρική αὐτὴ σύνθεση τῶν συστατικῶν στοιχείων ἐνὸς νησιώτικου τοπίου (βλέπε τὸ «κλασικὸ» πιά παράδειγμα *Μεγάλῃ σύνθεσῃ τῆς Ὑδρας*, πίν. 29).

Ἡ ἀντίδραση τοῦ Καπετανάκη, γιὰ τὴν ὁποία ἤδη μίλησα, ἦταν ἀντιπροσωπευτικὴ τῆς μελλοντικῆς ὑποδοχῆς τοῦ ἔργου τοῦ Γκίκα ἀπὸ τοὺς ἑλληνες τεχνοκρίτες.⁶⁵ Ἰδιαίτερα ἀξιοπρόσεχτη εἶναι ἡ στάση τοῦ ζωγράφου Σπύρου Βασιλείου μετὰ ἀπὸ τὴν ἀναδρομικὴ ἔκθεση σαρανταδύο ἔργων τοῦ Γκίκα στὸ Βρετανικὸ Ἰνστιτοῦτο τῆς Ἀθήνας τὸ 1946. Σὲ ἄρθρο του δημοσιευμένο στὴν ἀριστερὴ ἐπιθεώρηση *Ἐλεύθερα Γράμματα*, ὁ Βασιλείου θεωροῦσε τὸ ἔργο τοῦ Γκίκα «πιστὸ στὶς πιὸ γνήσιες μορφές τῆς νεοελληνικῆς παραδόσης», καὶ ὑπερασπιζόταν τὴ ζωγραφικὴ τοῦ καλλιτέχνη ἀπέναντι στὴν κατηγορία πὺ τὸ ἔργο του μποροῦσε νὰ τὸ καταλάβει μόνον μιὰ ὀρισμένη τάξη ἀνθρώπων, πὺ δὲν ἦταν ἱκανὸ νὰ συγκινήσει τὴν καλλιτεχνικὴ εὐαισθησία τῶν πολλῶν. «Χρέος ὄλων ὅσοι πιστεύουνε τὴν ἀληθινὴ πρόοδο», ἔγραφε, «εἶναι νὰ φωτίζουνε καὶ νὰ κάνουν νοητὸ στοὺς πολλοὺς κάθε καινούριο στοιχεῖο πὺ ἀγγίζει τὴν οὐσία τῆς τέχνης, ὄχι μόνον μὲ τὸ θέμα του, ἀλλὰ μὲ τὴ μονιμότερη καὶ διαρκέστερη καλλιτεχνικὴ του ἰδιομορφία. Στὸ ἔργο τοῦ Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα μπροστά, οἱ νέοι τεχνίτες πὺ λαχταροῦν νὰ ἐκφράσουν τὴν νεοελληνικὴ πραγματικότητα τὴν ἀνανεωμένη ψυχικὰ καὶ πνευματικὰ μέσα στὴ φωτιά τῶν δοκιμασιῶν, θὰ πρέπει νὰ νιώσουν ἕνα συγκλονισμὸ γιὰ τὸ φρεσκάρισμα τῶν ἐκφραστικῶν τους μέσων καὶ νὰ βαλθοῦν —αὐτὸ λέγεται πρόδος— νὰ τὸν ξεπεράσουν στὴ μαστοριά μόνοντας πιστοὶ στὰ θέματα πὺ εἶναι οἱ δικές τους οἱ λαχτάρεις.»⁶⁶

Ὁ γενικὸς αὐτὸς ἔπαινος γιὰ τὰ τοπία τοῦ Γκίκα ἐκφράζει βέβαια κάποια συλλογικὴ ταύτιση μὲ μιὰ ἰδιαίτερη θεώρηση τοῦ μεσογειακοῦ τοπίου, πὺ οἱ περισσότεροι κριτικοὶ τὴ βρῆκαν ἀποκλειστικὰ ἑλληνικὴ. Θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθεῖ πὺ τὰ γραφτὰ τοῦ Γκίκα γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴν ἑλληνικότητα στὴν τέχνη, μὺλο πὺ εἰσάγουν κάποιο πνεῦμα μοντερνισμοῦ στὸ ζήτημα,⁶⁷ δὲν παύουν νὰ κλίνουν τὸ γόνυ στὴ συντηρητικὴ αὐτὴ ἰδεολογία τῆς ἑλληνικότητας,⁶⁸ πὺ, ὕστερα ἀπὸ ὅσα εἰπώθηκαν στὴν εἰσαγωγὴ αὐτὴ, μποροῦμε νὰ

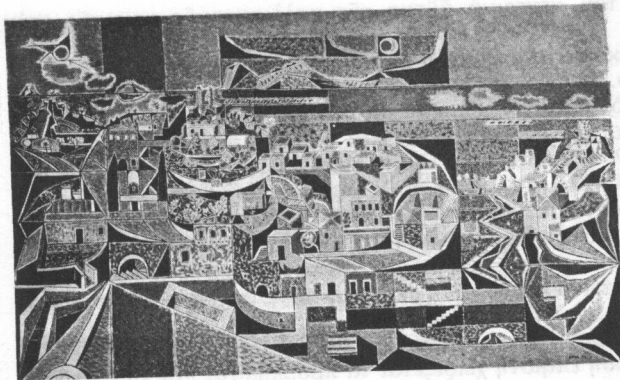
64. Στὸ ἴδιο.

65. Βλ. ἰδιαίτερα Ο. Ἐλύτη, «Ἡ σύγχρονη ἑλληνικὴ τέχνη καὶ ὁ ζωγράφος Ν. Χατζηκυριάκος-Γκίκας», στὴν *Ἀγροελληνικὴ Ἐπιθεώρηση*, Γενάρης 1947, ἀναδημοσιευμένο σὲ πρόσφατο τόμο μὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ κυριότερα ἄρθρα πὺ γράφτηκαν γιὰ τὸν καλλιτέχνη: *Ἡ τέχνη τοῦ Ν. Χατζηκυριάκου-Γκίκα*, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1973, σελ. 16-29. Βλ. ἐπίσης: Α. Ξύδης, «Τὸ ἔργο τοῦ Χατζηκυριάκου-Γκίκα», στὸν *Ζυγὸ*, Σεπτ. 1960 (ἀναδημοσιευμένο στὸν ἴδιο τόμο, σελ. 54-61).

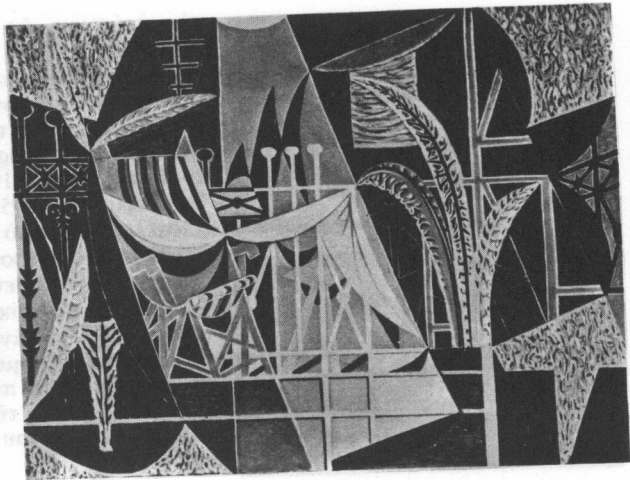
66. *Ἐλεύθερα Γράμματα*, 1η Δεκ. 1946. Ὑστερα ἀπὸ ἕναν μῆνα ἡ ἐπιθεώρηση δημοσίευσε μιὰ ἐπιστολὴ (μὲ ὑπογραφή Δ.Σ.) πὺ ἀποτελοῦσε βίαιη ἐπίθεση στὶς ἀπόψεις τοῦ Σπύρου Βασιλείου, στὴν ἀκόλουθη βάση: «Ἡ νεοελληνικὴ τέχνη δὲν εἶναι τὸ ξαναμάσημα τῆς σύγχρονης εὐρωπαϊκῆς ζωγραφικῆς καὶ οὔτε μπορεῖ νὰ γίνει τέτοια χωρὶς τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο καὶ ἔξω ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ πραγματικότητα. Ἐμεῖς οἱ νέοι, τότε θὰ συγκινοῦμαστε πραγματικὰ καὶ θὰ νιώθουμε συγκλονισμὸ, ὅταν θὰ βλέπαμε τὴ μαστοριά τοῦ Χ.Γ. νὰ ἐκφράζει τὴν πραγματικότητα αὐτὴ. Τότε ἀκόμα θὰ μποροῦσαμε νὰ ἰδοῦμε ἂν εἶναι συνεπὴς πρὸς τὴ “νεοελληνικὴ παράδοση”» (στὸ ἴδιο, 1 Ἰαν. 1947).

67. Βλ. τὴν ἀπάντησή του στὴν ἔρευνα «Ὑπάρχουν κοινὰ σημεῖα ἐπαφῆς τῆς μοντέρνας τέχνης μὲ τὸ ἰδεώδες τῆς ἑλληνικῆς τέχνης;», *Ζυγὸς*, Μάρτης 1956.

68. Βλέπε τὸ ἄρθρο του «Περὶ ἑλληνικῆς τέχνης» πὺ δημοσιεύθηκε στὴν ἡμεπίσημη πολιτιστικὴ ἐπιθεώρηση τοῦ Α. Καμπάνη *Τὸ Νέον Κράτος*, τεύχ. 5, Ἰαν. 1938, σελ. 126-132, καὶ τὸ ἄρθρο του «Peinture en Grèce» στὸ *Permanence de la Grèce*, εἰδικὸ τεύχος τοῦ περιοδικοῦ *Les Cahiers du Sud*, 1948, σελ. 184-194.

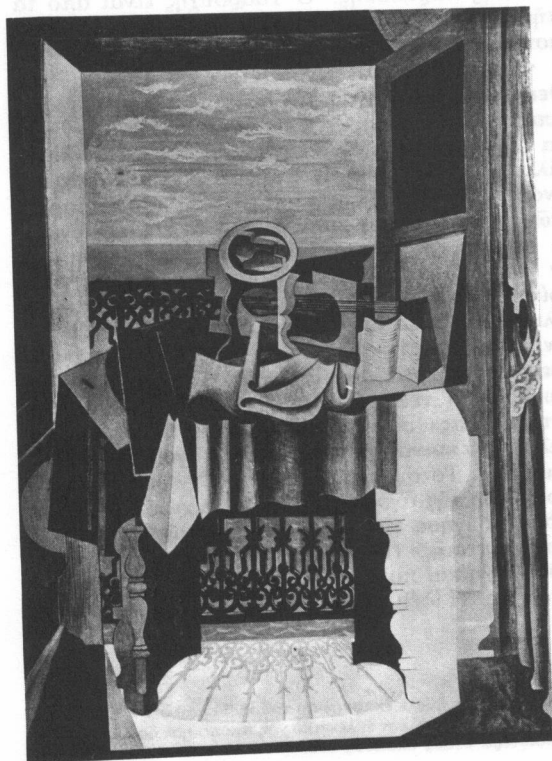

29. Γκίκα: Μεγάλη σύνθεση της Ύδρας, 1948, λάδι σε μουσαμά, 1,28 × 2,08, Συλλογή Ι. Καρρά, Άθινα.

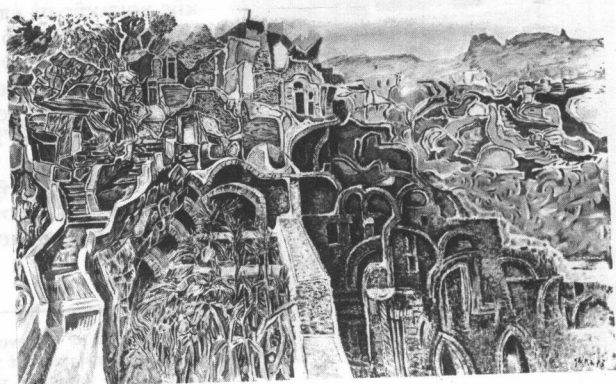

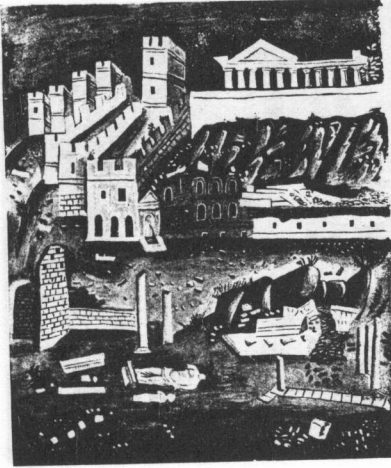
30. Γκίκα: Μπαλκόνι, 1954, μουσαμάς, 1,14 × 1,46, Συλλογή Σέρ Κόλβιλ Μπάρκλεϋ.

31. Πικάσο: Τό μπαλκόνι, 1919, λάδι σε μουσαμά, 0,36 × 0,25, Μουσείο Μετροπόλιταν, Νέα Ύορκη.

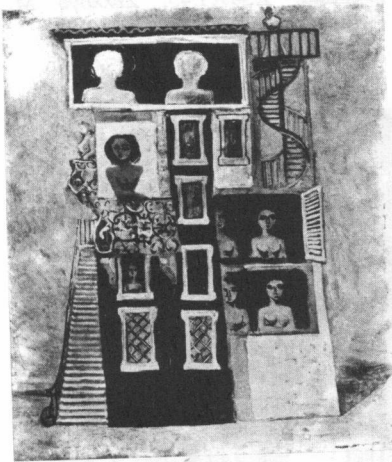
32. Γκίκα: Μυστράς, 1973, λάδι σε μουσαμά, 1,30 × 1,45, Συλλογή Μ. Νομικου.

33. Τσαρούχη: 'Ακρόπολη, 1935, λάδι, 0,50×0,60, Συλλογή Κ. 'Αχιλλόπουλου, Λονδίνο.

34. Καμίλι: Βίλα Μπελβεντέρε, 1930.

την ορίσουμε ως τὸν κεντρικὸ ἄξονα τῆς καλλιτεχνικῆς κριτικῆς στὴν Ἑλλάδα.

Τὸ ἔργο τοῦ Γκίκας εἶναι μιὰ σειρά παραλλαγῆς στὸ κύριο αὐτὸ θέμα τοῦ μεσογειακοῦ τοπίου. Τὸ ζήτημα τῆς εἰκαστικῆς ἀναπαράστασης ἀνθρώπινων μορφῶν ἐλάχιστα τὸν ἀπασχόλησε, καί, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτῆ, εἶναι τὸ ἄκρο ἀντίθετο τοῦ Τσαρούχη. Τὰ λυρικά, ἂν καὶ αὐστηρά, τοπία του (Μεγάλο τοπίο τῆς Ὑδρας 1938, *Κήπος στὴν Κρήτη* 1954), ἢ σειρά τὰ μπαλκόνια ποῦ ζωγράφησε τὸ 1954 (βλ. πίν. 30) ἢ ἡ *Σιδερένια σκάλα* του (1955) ἴσως ἀποτελοῦν ἀμυδρὸ ἀντίπαλο τῶν ὄψιμων κυβιστικῶν πειραματισμῶν⁶⁹ τοῦ ἄλλου ἐκείνου μεσογειακοῦ δημιουργοῦ (βλ. πίν. 31). Ὡστόσο, ὁ Γκίκας ἔχει πλάσει ἕνα ἐξαιρετικὰ πυκνὸ δῶμα μιᾶς κατάφωτης νησιώτικης φύσης —ἀντίποδα στὸν σκοτεινὸ κόσμο τοῦ φεγγαριοῦ πάνω ἀπὸ τὴ νεκρὴ πολιτεία (1956) ἢ ἄλλων ἀνάλογης ἔμπνευσης ἔργων του.

Ἐνα παράδειγμα ἀπὸ σχετικὰ πρόσφατη δουλειὰ του (βλ. πίν. 32) δείχνει πολὺ πειστικὰ μὲ πόση ἐπιμονὴ χειρίζεται τὰ προβλήματα ποῦ συνοδεύουν τὴ θεματογραφία τῆς φύσης καί, ταυτόχρονα, πῶς συνεχίζει νὰ ἐπεξεργάζεται τὴν ἀρχικὴ του σύλληψη.

Τσαρούχης

Ὁ Γιάννης Τσαρούχης σκόπιμα ζεῖ σὰν κοινωνικὰ περιθωριακὴ μορφή. Ὡστόσο ἡ τέχνη του —τὴν κοινωνικὴ εὐαισθησία τῆς ὁποίας θὰ προσπαθήσω νὰ περιγράψω—, παρόλο ποῦ ἀγνοήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπίσημους φορεῖς, τοῦ ἐξασφάλισε τὴν ἀναγνώριση σημαντικῶν ἰδιοκτητῶν γκαλερί καὶ ὀρισμένων ἀπὸ τοὺς πλουσιότερους Ἕλληνες φιλότεχνους. Πράγμα ποῦ γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ δείχνει πόσο ἀντιφατικὴ μπορεῖ νὰ εἶναι σήμερὰ ἡ ζωὴ ἐνὸς ζωγράφου.

Ὁ Τσαρούχης, ὅπως καὶ ὁ Γκίκας, ἀνήκει σὲ ἄλλη γενιὰ ἀπ' αὐτὴν τῶν δύο πρώτων ζωγράφων ποῦ ἀναφέραμε. Ἦταν δώδεκα χρόνων ὅταν ἔγινε ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ, εἰκοσιέξι τὸ 1936, ὅταν ἡ μόδα τοῦ Θεόφιλου ἦταν στὶς δόξες τῆς καὶ ὁ στρατηγὸς Μεταξᾶς ἐγκαθιστοῦσε τὴ δικτατορία του. Ἡ ἰδεολογία τῆς λαϊκῆς ἑλληνικότητος, τὰ προβλήματα κληρονομιάς καὶ παράδοσης ποῦ ἀντιμετώπιζε ὁ Τσαρούχης ἀπὸ τὰ νεανικὰ του χρόνια δὲν μποροῦσαν νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν ἀνάγκη ἐνὸς ἀνθρώπου τῆς γενιᾶς του γιὰ ἀφομοίωση τῆς δυτικῆς παράδοσης. Ὁ Τσαρούχης εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα παραδείγματα τῆς προσπάθειας αὐτῆς γιὰ συμφιλίωση τῶν δυτικῶν καὶ ἀνατολικῶν εἰκαστικῶν παραδόσεων.

Ὅπως μαρτυροῦν τὰ γραφτά του καὶ προπάντων οἱ πίνακές του, ἐπιδόθηκε στὴν προσπάθεια αὐτῆ μὲ συστηματικὴ σπουδὴ καὶ τῶν δύο παραδόσεων σὲ δύο ἐπίπεδα: μελετώντας τὴν ἱστορία τῆς τέχνης καὶ ἀντιγράφοντας πρωτότυπα ἔργα σὲ μουσεῖα. Τὸ τελικὸ προϊόν αὐτῶν τῶν ἀναζητήσεων φανερῶναι ἄλλη μιὰ φορὰ πόσο ματαιόδοξη καὶ ἀδειανὴ ἀπὸ κάθε πραγματικὸ νόημα εἶναι ἡ ἰδέα τῆς «πρωτοπορίας», ἰδέα ποῦ κυριαρχεῖ στὸν καλλιτεχνικὸ κόσμο τῶν ἀναπτυγμένων καπιταλιστικῶν κοινωνιῶν. Τὸ αἰσθητικὸ αὐτὸ πιστεύω, γενικὰ χρησιμοποιούμενο σὰν δικαίωση ἀπὸ καλλιτέχνες ποῦ νιώθουν βαθιὰ τὴν κοινωνικὴ τους ἀπομόνωση, στὴν πραγματικότητά ἀνταποκρίνεται στὰ οικονομικὰ συμφέροντα τοῦ ἐμπορίου τέχνης: μιὰ καινούρια καλλιτεχνικὴ μόδα «λανσάρεται» μὲ ἕναν καλοζυγιασμένον συνδυασμὸ ἐκθέσεων, ἄρθρων στὸν καθημερινὸ τύπο, καὶ καλλιτεχνικῆς κριτικῆς σὲ ἐπιθεωρήσεις ποῦ χρηματοδοτοῦνται ἀπὸ ἐμπόρους τέχνης. Ἀρχὴ αὐτοῦ τοῦ πιστεύω εἶναι ὁ νεωτερισμὸς, οἱ ὁπαδοὶ τοῦ ὁποίου ἐμφανίζουν τὸ «νὰ εἶσαι τῆς μόδας» σὰν ἰδανικὸ πού, μὲ τὴ σειρά του, ἐπιρεάζει ὄχι μονάχα τὸ φιλότεχνο κοινὸ καὶ τοὺς πελάτες-ἀγοραστές, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς καλλιτέχνες. Τὸ σκιάχτρο εἶναι νὰ θεωρεῖται κανεὶς «ξεπερασμένος». Ἡ διεθνοποίηση τῆς ἀγορᾶς τέχνης καθιέρωσε τὸ δόγμα τοῦ νεωτερισμοῦ καὶ σχεδὸν ὀδήγησε τὴν καλλιτεχνικὴ παραγωγή στὸν ἐποχιακὸ ρυθμὸ τῆς «ὕψηλης ραπτικῆς» (haute couture). Ὡστόσο ἡ ὑπαρξὴ καὶ μόνο τοῦ ἔργου τοῦ Τσαρούχη καὶ πολλῶν ἄλλων ζώντων καλλιτεχνῶν ἀποτελεῖ ἀρνηση αὐτῆς τῆς ἀρχῆς. Ἡ ἰδέα τῆς «πρωτοπορίας» εἶναι ἔντεχνα

69. Ἀντίθετα μὲ τὴ γενικὴ πεποίθηση ποῦ τὸν ἤθελε ἐκπρόσωπο τοῦ κυβισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, ὁ Γκίκας δὲν ὑπῆρξε ποτέ του κυβιστῆς· μὲ τρόπο μάλλον ἐκλεκτικὸ χρησιμοποίησε ὅσα ἐξωτερικὰ στοιχεῖα τοῦ κυβισμοῦ ταίριαζαν καλύτερα στοὺς σκοπούς του.

35. Τσαρούχης: Νέος με άσπρα λινά, 1937, νερομπογιά με ζελατίνα σε πανί βαμβακερό, 0,91×0,61, Συλλογή του καλλιτέχνη.

36. Ματίς: 'Η κυρία με τὰ μπλέ, 1937, λάδι σε μουσαμά, 0,92×0,73, Συλλογή Τζόν Ουίντεροστάν, Φιλαδέλφεια, ΗΠΑ.

καλλιεργημένος μύθος.⁷⁰ Πρέπει να παραδεχτούμε όχι μονάχα πώς πολλά ιδιώματα μπορούν να συνυπάρχουν και να εκφράζουν, με εικαστικά μέσα, τον κόσμο των ιστορικά και κοινωνικά συγκροτημένων μορφών που μας περιβάλλουν, αλλά και πώς τὰ ιδιώματα αυτά ποικίλλουν από κοινωνία σε κοινωνία εφόσον υφίστανται διαφορετικές καθοριστικές επιδράσεις.

Ο Τσαρούχης εγκωμιάστηκε τόσο πλατιά σαν ζωγράφος της ελληνικότητας, που αυτό πρέπει να στάθηκε, τουλάχιστον από κάποιο σημείο και πέρα, εμπόδιο στην εξέλιξή του. Ήδη τὸ 1947, στην πρώτη λεπτομερή ανάλυση τῆς δουλειᾶς του — ανάλυση που παραμένει από τις καλύτερες που γράφτηκαν για τὸν καλλιτέχνη —, ὁ Τσαρούχης ταυτίζεται με τὴν «ἀνακάλυψη τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης».⁷¹

Νωρίτερα ἀκόμη (1937), ὁ Δημήτρης Καπετανάκης πίστευε πὸς ὁ Τσαρούχης προσπαθεῖ «να ἐπιστρέψει στὶς πηγές»,⁷² καὶ τὸ 1939 ὁ Α. Δρίβας παρατηροῦσε πὸς «ἡ ἐπιστροφή του, καθὼς καὶ τὸ ξεκίνημά του ἀπ' τὸν ἀρχέγονο ρυθμὸ τῆς λαϊκῆς μας τέχνης, τὸν ἐνώνει, τὸν συμπιλιώνει με τὶς ἀναζητήσεις που πραγματοποιεῖ ἡ ζωντανὴ πολιτισμένη τέχνη στὴν ἐποχὴ μας».⁷³

Ὅταν τὸ 1962 ἓνα τεῦχος τοῦ Ζυγοῦ ἀφιερώθηκε στὸν Τσαρούχη, ὁ ποιητῆς Α. Ἐμπειρικός ἔγραφε: «Ὅταν ἀντικρίξει κανεὶς τὰ ἔργα τοῦ Γιάννη Τσαρούχη, ἔχει ἀμέσως τὴν ἐντύπωση ὅτι βλέπει αὐτὸ που ὀνομάζουμε ἑλληνικὴ ζωγραφικὴ, περισσότερο παρὰ σὲ οποιαδήποτε θεώρηση ἄλλων Ἑλλήνων ζωγράφων, με μοναδικὴ ἐξαιρέση τὸ ἔργο του Θεόφιλου Χατζημυχαήλ. Εἶναι ἀλήθεια καταπληκτικὴ ἡ «ἑλληνικότητα» τοῦ ἔργου τοῦ Τσαρούχη. Θὰ ἦτο ὅμως λάθος νὰ τοποθετήσουμε τὸν καλλιτέχνη αὐτὸν σὲ βάρθρο ἀποκλειστικὰ ἐθνικόν, καὶ νὰ ἀξιολογήσουμε τὴν τέχνη του με κριτήρια τῆς σχετικότητας, τὰ ἐκτεινόμενα στὸν χῶρο που περιλαμβάνεται συνήθως μόνο στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς».⁷⁴ Ἡ γνώμη τοῦ Μ. Καλλιγᾶ εἶναι ὀξυδερκέστερη: «Τὰ ἔργα του εἶναι μοντέρνα. Ἀνταποκρίνονται στὸ πνεῦμα τῆς σύγχρονης ἐποχῆς, ἐνῶ ἓνα στενὸ ἔστω μονοπάτι τὰ συνδέει με τὴν παράδοση».⁷⁵

Ἀπὸ παιδι ἀκόμη ὁ Τσαρούχης ἔψαχνε τὸ δρόμο του στὴ ζωγραφικὴ. Πραγματικὰ ἀποφασιστικὴ ὡστόσο γιὰ τὴν τέχνη του ὑπῆρξε ἡ συνάντησή του με τὸν Κόντογλου, που ἦταν δάσκαλός του ἀπὸ τὸ 1929 ὡς τὸ 1934. Ἄν κοιτάξουμε μιὰ Ἀκρόπολη που ἔφιαξε ὁ Τσαρούχης τὸ 1935 (βλ. πίν. 33), ἀμέσως νιώθουμε τὴν ἐπίδραση τοῦ Κόντογλου καὶ, μέσα ἀπὸ ἐκεῖνον, τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἀποκαλύπτει τὴν μεγάλη ἰκανότητα προσαρμογῆς τοῦ Τσαρούχη, πράγμα ὀλοφάνερο σὲ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ζωῆς του, συνακόλουθο τοῦ ἀκάματου ἀγώνα του γιὰ γνήσια ἔκφραση.

Τὸ πραγματικὸ θέμα τῆς ζωγραφικῆς τοῦ Τσαρούχη, ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ Τριάντα ὡς τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ Ἐξήντα, εἶναι ἡ ἀρσενικὴ ἀνθρωπότητα τῶν μικροαστῶν καὶ ἡμιπρολεταρίων κατοίκων τῶν πόλεων. Τὸ θέμα αὐτὸ πήρε μορφή σὲ διάφορους πίνακες διαφορετικῆς τεχνολογίας, καὶ συνοδευόταν μόνιμα, ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο, ἀπὸ δύο ἐλάσσονες θεματικὲς ἀναζητήσεις που περισσότερο ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο στάθηκαν ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς ἑλληνικότητάς του: ἐξωτερικὰ σπιτιῶν καὶ σκηνῆς πόλεων, συχνότατα με νεοκλασικὰ κτίρια, ὀρισμένες φορὲς συνταιριασμένα με σύμβολα ἀγροτικῆς ἢ προλεταριακῆς καθημερινῆς ζωῆς, καὶ γυναῖκες με τοπικὴ ἐνδυμασία. Θὰ ἔλεγα πὸς οἱ δύο αὐτὲς σειρὲς θεμάτων, μαζί με τὰ θεατρικὰ του κοστοῦμα καὶ τὶς σκηνογραφίες, εἶχαν ἐπίδραση μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ κύριο ἔργο του. Ἡ ἑλληνικότητά του ἐγκωμιάστηκε ἰδιαίτερα στὶς διακοσμητικὲς αὐτὲς ἐπιφάνειες που καλύπτονται ἀπὸ ἀνέκφραστες χωριάτισες ἢ στὴ σχεδὸν σκηνογραφικὴ ἀπεικόνιση σπιτιῶν με νεοκλασικὲς ἀναφορὲς. Ἴσως θὰ ἦταν σωστότερο νὰ μιλήσουμε περισσότερο γιὰ «μεσογειακότητα» παρὰ γιὰ ἑλληνικότητα· τὰ κοινὰ αὐτὰ πολιτιστικὰ στοιχεῖα ἐξᾴλλου κάνουν πίνακες τοῦ Καμπίλι νὰ μοιάζουν πολὺ

70. Ἡ ἐρμηνεῖα που δίνω ἐδῶ πρόχειρα στὴν ἔννοια τῆς «πρωτοπορίας» διαφέρει ἀπὸ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Τζόν Γουέιμαν στὸ ἔργο του *The Concept of the Avant-Garde* (Alove Press, Λονδίνο 1973), ἰδιαίτερα σελ. 13-16.

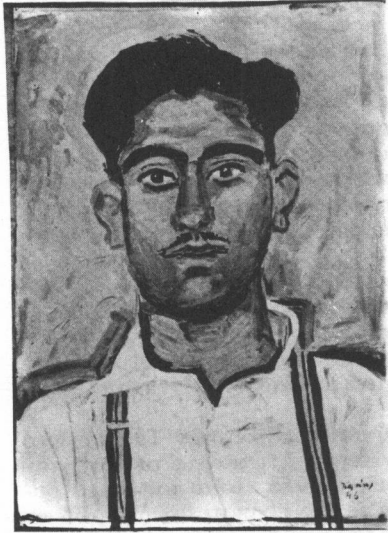
71. Ἀλέξανδρος Εὐδής, «Ὁ ζωγράφος Γιάννης Τσαρούχης καὶ ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἑλληνικῆς Παράδοσης», στὸ *Τετράδιο*, Γενάρη 1947, σελ. 34-48.

72. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Εὐδή, στὸ ἴδιο, σελ. 39.

73. Στὸ ἴδιο, σελ. 46.

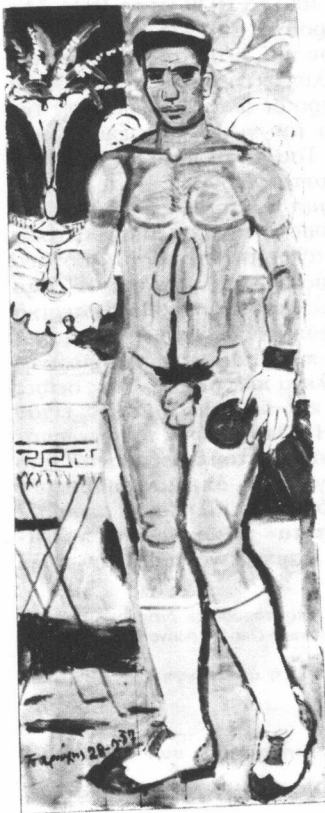
74. Ἀνδρέας Ἐμπειρικός, «Ὁ θρίαμβος τῆς αἰσθησιακῆς ζωγραφικῆς», στὸν *Ζυγὸ*, Νοέμ. 1961-Φεβρ. 1962, σελ. 11.

75. Μαρίνος Καλλιγᾶς, «Γιάννης Τσαρούχης», στὸν *Ζυγὸ*, Νοέμ. 1961-Φεβρ. 1962, σελ. 6.

37. Τσαρούχης: Πέτρος, 1946.

38. Τσαρούχης: "Ερως, 1957, μουσαμάς, 1,88×0,70, Συλλογή Ε. Κουτσούδη, Αθήνα.

«τσαρουχικοί» (βλ. πίν. 34), αν και, μάλλον, κάθε επίδραση από την μία ή την άλλη πλευρά πρέπει να αποκλειστεί.

Η εικονογράφηση του κεντρικού θέματος της δουλειάς του Τσαρούχη αρχίζει μετά από την επιστροφή του από το Παρίσι το 1936. Ήδη πριν από τον Νέο με άσπρα λινά του 1937 (πίν. 35) βλέπουμε αυτόν τον κόσμο από απάθεις λαϊκούς τύπους μέσα σε ανήλιαγα υπόγεια. Το μοναδικό φως στον κόσμο τους βρίσκεται στις γαλάζιες, σκούρες καφετιές, λευκές ή σε χρώμα ώχρας επιφάνειες, και στην ανταύγεια μιās ανεκπλήρωτης επιθυμίας. Οι επιδράσεις από άλλους ζωγράφους (έδω του Ματίς, βλ. για παράδειγμα την Κυρία με τὰ μπλέ, έργο του 1937, πίν. 36), αλλά υποβάλλουν κάποιες παραλλαγές στο κύριο αυτό θέμα. Ένα πορτρέτο του 1946, με τεχνοτροπία που «θυμίζει Φαγιούμ», σύμφωνα με την όμολογία του ίδιου του Τσαρούχη⁷⁶ (βλ. πίν. 37), επιβεβαιώνει αυτή την εντύπωση. Κανέναν Έλληνα ζωγράφο δεν χαρακτηρίζει κοινωνικά τις μορφές του τόσο όσο ο Τσαρούχης.

Το ίδιο μπορούμε να πούμε και για το έργο του Έρως (πίν. 38) ή για τον πίνακα που λέγεται Η ξεχασμένη φρουρά⁷⁷ (πίν. 39), αν και στην τελευταία τούτη περίπτωση συναντούμε ένα νέο στοιχείο που θα κυριαρχεί έφεξης: την οπτική αξία των αντικειμένων. Ανεξάρτητα απ' αυτό, η Ξεχασμένη φρουρά έξακολουθεί να αναπνέει στην παλιά ατμόσφαιρα: η άκνησία των μορφών, το κενό τους βλέμμα, και τὰ κοινωνικά τους χαρακτηριστικά καθορίζουν τον ρωμαλέο αισθησιασμό τους.⁷⁸

Από τὰ τέλη της δεκαετίας του Πενήντα ο Τσαρούχης άφησε βαθμιαία πίσω του τον κόσμο που είχε πλάσει από τὰ μέσα της δεκαετίας του Τριάντα. Μπορούμε να πούμε πως τώρα τον θέλγει τόσο έντονα η παρουσία των αντικειμένων, που ξεοδεύει όλη του τη δεξιούση στη λεπτομερειακή περιγραφή της αξίας τους. Ωστόσο υπάρχουν κι έδω εξαιρέσεις όπου ο πίνακας δεν διασπάται σε λεπτομέρειες με αυθύπαρκτη σχεδόν ζωή. Αναφέρω για παράδειγμα τη σχεδόν σκηνογραφική του σύνθεση Ο Διόνυσος στις Βάκχες του Εϋριπίδη, του 1973 (βλ. πίν. 40). Πρόκειται για τη στιγμή όπου ο Διόνυσος εμφανίζεται στον ουρανό και αναγγέλλει την τιμωρία του βασιλιά Πενθέα και όσων αρνήθηκαν τη θεϊκή του υπόσταση. Δεξιά, μπρός σ' έναν τοίχο, δύο γυναίκες κι ένας άντρας με στρατιωτική στολή, μάλλον τὰ μελλοντικά θύματα της όργης του Διονύσου, στέκουν άποσβολωμένοι από την ύπερφυσική αυτή παρουσία.

Ο πολύμορφος συμβολισμός αυτής της σκηνής, ή συνθετική ύποταξη στη θεϊκή παρουσία κάθε όρατου αντικειμένου στον μουσαμά, που βασίζεται χρωματικά στους ροζ τόνους και κορυφώνεται στον κατακόκκινο μανδύα του Διονύσου, όλα αυτά δείχνουν πως η τελευταία τεχνοτροπία του Τσαρούχη δεν αντιπροσωπεύει έναν κλασικισμό στραμμένον στο παρελθόν αλλά έναν κλασικισμό που χρησιμοποιείται για την άπεικόνιση του παρόντος.

Ανάλογες κινήσεις μπορούμε, βέβαια, να βρούμε και άλλοι: αναλογίζεται κανείς τον Τζόρτζιο Ντέ Κίρικο με το έργο του οποίου οι αναζητήσεις του Τσαρούχη έχουν κάποια συγγένεια.

Ο Τσαρούχης δεν άφείθηκε ποτέ στον πειρασμό, ακόμη και με την πίεση της γενικής επιδοκιμασίας, να γίνει άπλως αναπαραγωγός της ίδιας του της τεχνοτροπίας από τη στιγμή που έπαψε πια να την πιστεύει: έξακολουθεί να εργάζεται αναζητώντας πάντοτε καινούρια μέσα για να αιχμαλωτίσει την μεταβαλλόμενη και φευγαλέα πραγματικότητα.

μετάφραση: Σεραφείμ Βελέντζας

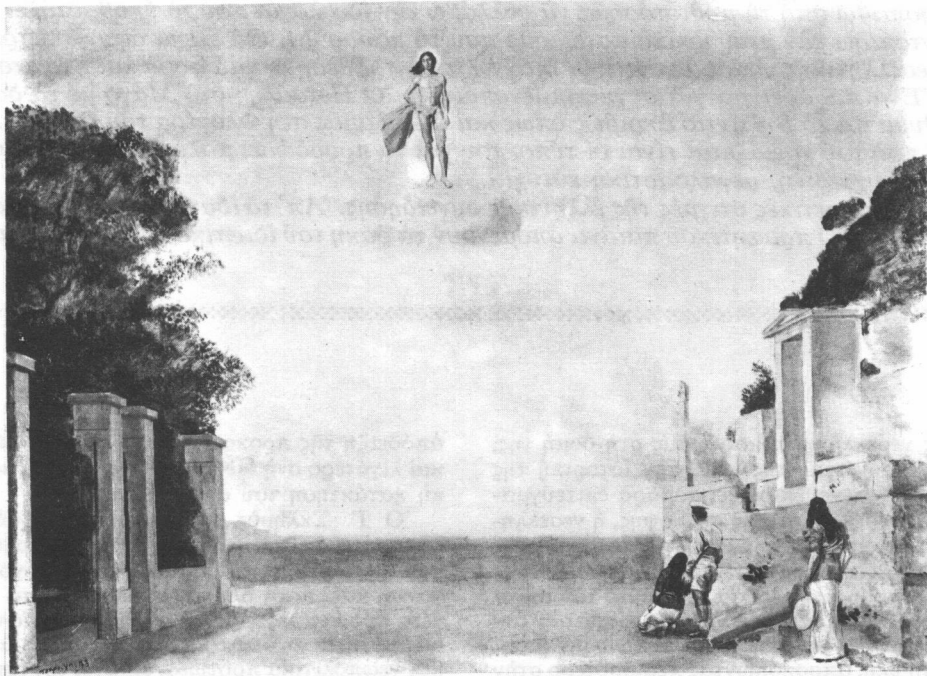
76. Γιάννης Τσαρούχης, «Τὰ έργα και τὸ ιστορικό τους», Ζυγός, Νοέμ. 1961-Φεβρ. 1962, σελ. 31.
77. Ο Τσαρούχης, σε πρόσφατο αὐτοβιογραφικό του σχόλιο, αναφέρει πὸς ὁ τίτλος αὐτὸς δόθηκε στὸν πίνακα ἀπὸ τὸν μαραγκὸ τοῦ τελάρου («Μερικὲς σκέψεις γιὰ τὰ έργα μου», στὸ Οἱ Ἕλληνες Ζωγράφοι, ὄπ. παρ., σελ. 299).

78. Βλέπε καὶ τὴν κρίση τοῦ Γιώργου Πετρή γιὰ τὸ έργο τοῦ Τσαρούχη: «Τὰ ὄρια τῆς δουλειᾶς του δὲν καταρτίζονται μόνο ἀπὸ τὸ ἰδωμένο παρὰ κι ἀπ' τὸ βιωμένο. Τώρα, ποῦ εἶναι ἡ φιλοσοφία, ἡ ἰδεολογία αὐτῆς τῆς ἐπαφῆς στὶς πληρέστερες περιπτώσεις τῆς, θὰ τὸ πούμε ἴσως ἄλλοι, πάντως δὲν πηγαίνει μακρύτερα ἀπὸ ἕναν κόσμο ἤδη συγκροτημένο, με πεπερασμένα ὄρια, ἄρα ἀστικό. Δὲ θὰ μπορούσα νὰ μαρτυρήσω ὡς ποῦδ σημεῖο δὲν τοῦ εἶναι κάποτε καὶ ὀδύνη αὐτῆς ἡ ἐπαφή: ἡ ἀκνησία καὶ ἡ σιωπὴ ποὺ κρατοῦν οἱ μορφές του, τὰ ἀδειανὰ μάτια ποὺ ἔχουν οἱ ναῦτες του κι οἱ ἐρωτές του, κάποτε καὶ στὶς πιὸ ἠχηρὲς στιγμές τους, ἡ στάση ἀκαμψίας ὅπου κοκάλωσαν, σὰν σ' ἐπιτόμβιο, οἱ Γυναῖκες ἀπ' τὴν Ἐλευσίνα, ἡ ἔλλειψη διαφάνειας σὲ πολλὰ, μποροῦν ἴσως νὰ μαρτυρήσουν ἐπαρκέστερα» («Τὸ έργο τοῦ Τσαρούχη», στὸ Οἱ Ἕλληνες Ζωγράφοι, ὄπ. παρ., σελ. 294).

39. Τσαρούχη: Ἡ ἑξασημηνή φρουρά,
1957, λάδι σὲ λινό, 2,76×2,95, Συλ-
λογή Α. Ἰόλα.

40. Τσαρούχη: Ὁ Διόνυσος ἀπὸ τὶς
Βάκκες τοῦ Εὐριπίδη, 1973, λάδι σὲ
λινό, 0,73×1,00, Συλλογή Ντ.
Μαχαίρα.

[Ἡ ἀποδεικτικὴ ἀξία τοῦ μυθιστορήματος τοῦ μεσοπολέμου]

τοῦ Δημήτρη Μορτόγια

Ὁ Δημήτρης Μορτόγιας γεννήθηκε στὸν Πύργο τῆς Ἠλείας τὸ 1934. Σπούδασε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἐπιστῆμες. Τὸ 1958 πῆγε στὴ Γερμανία γιὰ μετεκπαίδευση καὶ παρακολούθησε μαθήματα οἰκονομίας, φιλοσοφίας, κοινωνιολογίας καὶ ἱστορίας. Τὸ 1964 γύρισε στὴν Ἀθήνα καὶ συνεργάστηκε μὲ τὰ περιοδικὰ *Ἐποχές* καὶ *Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος*. Ἀπὸ τὸ 1971 ἐγκαταστάθηκε στὸ Λονδίνο ὅπου καὶ πέθανε τὸ 1975.

Στὸ τεῦχος αὐτὸ δημοσιεύουμε ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ «τὸ μυθιστόρημα τοῦ μεσοπολέμου», μελέτη πὸν ἔμεινε ἡμιτελὴς καὶ ἡ ὁποία προοριζόταν γιὰ διδακτορικὴ διατριβή. «*Σκοπὸς μου εἶναι*», γράφει ὁ Δ. Μορτόγιας στίς 10.1.1962 σὲ φίλο του, «*νὰ ἐρευνήσω τὸ κοινωνιολογικὸ καὶ τὸ φιλοσοφικὸ ὑπέδαφος τοῦ μυθιστορήματος, νὰ τὸ συναρτήσω μὲ τὴν ἐποχὴ καὶ νὰ τὸ κατατάξω συστηματικὰ καὶ χρονολογικὰ στὴν ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς σκέψης καὶ κοινωνίας.*» Καὶ στίς 9.8.62, σὲ ἄλλο γράμμα του, στὸν Ε.Κ., θὰ δώσει περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἐργασία του:

«*Προσπαθῶ ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα νὰ συλλάβω τὴν ἰδεολογία πὸν τὸ ὑποβαστάζει καὶ νὰ ἐντοπίσω τὸν πνευματικὸ ἀστερισμὸ πὸν τὸ καθορίζει. Θὰ ἔλεγα σφυγμομέτρηση τῆς νεοελληνικῆς κακοδαιμονίας μὲ διαγνωστικὴ πρόθεση, καμιά φορὰ καὶ ἡ ἀνατομία τῆς. Ἐνα παράδειγμα γιὰ συγκεκριμενοποίηση. Ὁ Πετσάλης στὸ Μάγο μὲ τὰ δῶρα ἀναθυμῆται τὸ Βυζάντιο ἀκριβῶς ὅπως καὶ ὁ Παλαμᾶς στὴ Φλογέρα τοῦ Βασιλιᾶ. Τὸ μόνο πὸν τοῦ χρειάζεται εἶναι οἱ τύποι του γιὰ νὰ προσδώσει παλμὸ καὶ πρωτοτυπία σὲ μιὰ νυχτερινή, μεγαλοαστικὴ εὐτυχία.*

»*Δύο διαφορετικὲς στιγμὲς τῆς ἐλληνικῆς συνείδησης. Ἀπ' τὸ ἰδανικὸ καὶ τὴ ρωμαλέα ἀναβίωση τοῦ προφητικοῦ παιάνα ἀπομένουν τὰ ράκη τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου μὲ τὰ ὁποῖα*

Ἡ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας στὴ δομὴ τῆς, στίς κινητήριες δυνάμεις τῆς καὶ στὴν ἱστορικὴ τῆς ἰδιομορφία, δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει σοβαρὰ ἐπιτεύγματα. Ὡς ἀντικείμενο θεωρητικῆς σύλληψης, ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία στὸ σύνολό τῆς καὶ στὴν ἱστορικὴ τῆς ἐξέλιξη δὲν ἔτυχε συστηματικῆς καὶ μεθοδευμένης ἐπεξεργασίας. Σποραδικὲς ἐργασίαι σ' αὐτὸ τὸν τομέα ἐπιχείρησαν τὴν ἐφαρμογὴ θεωρητικῶν σχημάτων ἀντλημένων ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ πείρα πάνω στὴν ἀπειθάρχητη πρώτη ὕλη, ἀποσκοπώντας περισσότερο στὴν

ἀπόδειξη τῆς προκαταβολικὰ παραδεγμένης θεωρίας καὶ λιγότερο στὴ διεύρυνση τῆς γνώσης καὶ τῆ γνωστικῆς κατάκτηση τοῦ ἀντικειμένου.

Ὁ Γ. Σκληρὸς καὶ ὁ Δ. Δανηλίδης εἶναι οἱ λαμπρότεροι ἐκπρόσωποι αὐτῆς τῆς κατεύθυνσης. Ὁ πρῶτος ἐξετάζει τὴ σημασία τοῦ οἰκονομικοῦ παράγοντα καί, παρ' ὅλη τὴ σχηματικότητά του, ἀνοίγει νέες προοπτικὲς γιὰ μιὰ αὐτοφυῆ κοινωνικὴ προβληματικότητα· ὁ δεύτερος, ἐμπνεόμενος ἀπὸ φυλετικὰ καὶ γεωπολιτικὰ πρότυπα, εἰσάγει τὸν ἱστορικὸ παρά-

πλουμίζουν τὰ ἀποκριάτικα ξεφαντώματά τους. Ἄντι γὰρ προσκύνημα στὸν Παρθε-
 νώνα ἔχουμε τὸ νυχτερινὸ ὄργιο σὲ πλαίσιο αὐτοκρατορικό. Ὁ Πετσάλης χωρὶς νὰ τὸ
 θέλει ξεφώνισε μιὰ μεγάλη ἀλήθεια γιὰ τὸ κατάντημα τῆς Μεγάλης Ἰδέας καὶ
 ἐξέφρασε καιρία τὴν ψυχολογία τῆς ἥττας. Ὅ,τι ἦταν ἔπαρση καὶ σύμβολο κατάντησε
 μάσκα καὶ χάχανο. Ἐτσι συμπεριφέρονται τώρα οἱ Γερμανοὶ ἀπέναντι στοῦ πρόσφατο
 παρελθόν τους. Ἡ σύγχρονη γύμνια πὸν διασκεδάζει καὶ χαιρεκακεὶ ποδοπατώντας
 τὰ ἱερά σκευὴ τῆς ἐνδόξης κληρονομιάς, ἀντιδρώντας στὴ μηδαμινότητά της. Πολλὰ
 τέτοια μοτίβα πὸν στὴ συναρμολόγησή τους παρουσιάζουν μὲ καταπληκτικὴ κυνικό-
 τητα *die retrogradierende Entartung* [τὸν ἀναδρομικὸ ἐκφυλισμὸ] τῆς φυλῆς. Φυγοπο-
 νία, θρασυδειλία, πριαπισμός, τὸ τρίπτυχο τῶν μυθιστορηματικῶν ἡρώων. Ὁ ἄτυχος
 ρόλος μου εἶναι νὰ ἀποδείξω πὸς ἔτσι ἦταν ἡ ἐποχὴ τους, καὶ νὰ ἀνακαλύψω τὴν πηγὴ
 τοῦ ἐκπεσμοῦ μόνο στοῦ μέτρο πὸν τὴ δίνουν ἔμμεσα τὰ ἴδια τὰ κείμενα. Πρόκειται
 βέβαια γιὰ τὸ μεγαλοαστικὸ μυθιστόρημα. Ἄλλωθς θὰ ἔμενε ἀναπάντητο τὸ σαράντα
 καὶ ἡ Ἄντισταση...»

Ἄντι γὰρ εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα χρησιμοποιοῦμε τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα ἀπὸ
 ἐπιστολὲς τοῦ Δ. Μορτόγια γιὰ τὴν θεωροῦμε ὅτι φωτίζουν τὴς θέσεις πὸν ἐκφράζει ὁ
 συγγραφέας σχετικὰ μὲ «τὸ μυθιστόρημα τοῦ μεσοπολέμου».

Τὸ μέρος τῆς μελέτης ὅπως καὶ τὰ δύο γράμματα πὸν δημοσιεύουμε ἀνήκουν στὴν
 κυρία Ε. Δ. Μορτόγια, ἡ ὁποία τὰ παραχώρησε στὴ σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ. Τὸ
 «μυθιστόρημα τοῦ μεσοπολέμου» πρόκειται νὰ κυκλοφορήσει στὴς ἐκδόσεις «Θε-
 μέλιο».

γοντα σὰν αὐτοδύναμο μορφοποιητικὸ συντελεστή
 τοῦ παρόντος, καὶ κατανοεὶ τὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ
 κοινωνία σὰν τὴ σύνθεση τῆς φυλετικῆς ἰδιοσυγκρασί-
 ας, τῆς γεωπολιτικῆς ἰδιοτυπίας καὶ τῶν περιπετειῶν
 τοῦ ἐθνικοῦ βίου.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴς δύο προσπάθειες πὸν ἀναφέραμε,
 σπέρματα μιᾶς κοινωνιολογικῆς σκέψης ἀνευρίσκον-
 ται σὲ ἱστορικὲς ἔρευνες. Τὸ βασικὸ ἐλάττωμα αὐτῶν
 τῶν ἀναζητήσεων, πὸν δυσμενέστατα ἐπηρεάζει τὴ
 γνωστικὴ τους ἀκεραιότητα, πηγάζει ἀπὸ τὸν ἀσφυ-

κτικὸ ἰδεολογικὸ τους προσανατολισμὸ. Τείνουν ἀπο-
 κλειστικὰ νὰ θεμελιώσουν μιὰ νεοελληνικὴ ἰδεολογία
 βασισμένη σὲ ἱστορικὸς τίτλους καὶ νὰ ἀποδείξουν
 τὴν ἄμεση καταγωγὴ τῶν Νεοελλήνων ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο
 κόσμο. Ἀδιάλλακτος ἐθνικισμὸς τροφοδοτεὶ καὶ ὑπο-
 βαθρώνει αὐτὴ τὴν κίνηση. Περιορίζεται στὴν ἀνεύρε-
 ση καὶ ὑπογράμμιση στοιχείων τῆς ἀρχαίας κουλτού-
 ρας πὸν ἔχουν ἐπιβιώσει στοῦ νεοελληνικοῦ κόσμου, μὲ
 ἀντικειμενικὸ σκοπὸ νὰ τεκμηριώσῃ τὴν ἀδιάσπαστη
 ἐθνικὴ συνέχεια καὶ νὰ διαστελεῖ τὴ νεοελληνικὴ

ομάδα από τα υπόλοιπα χριστιανικά φύλα των Βαλκανίων και τον κοινό κατακτητή, τον Τούρκο.

Ο συγκεκριμένος ιδεολογικός στόχος όχι μόνο εξοστράκισε την ξρευνα σε δευτερεύοντα φαινόμενα του λαϊκού πολιτισμού, αλλά έδωσε λαβή και σε τρομακτικές παρερμηνείες μορφωμάτων του σύγχρονου πολιτισμού (μετανάστευση, ναυτιλία, διασπορά), αναζητώντας την πηγή τους όχι στις ζωντανές δυνάμεις του παρόντος αλλά σε παμπάλαιες ιστορικές μνήμες.

Σύμφωνα δὲ με ένα τέχνασμα ἀμφισβητήσιμης πρωτοτυπίας, τὰ ἀποτελέσματα τῆς καθυστέρησης καὶ τὰ ἀπολιθωμένα ἐκτρώματα τοῦ ἀσιατικοῦ δεσποτισμοῦ, ἀγλαΐζονταν μετὰ τὴν αὐταπάτη τοῦ ἰδιότυπου ρυθμοῦ ἱστορικῆς ἀνέλιξης, μιᾶς ἀπὸ τὴν ἱστορία προνομιακὰ εὐλογημένης καὶ ἀνεπανάληπτα σελαγίζουσας ἐθνικῆς ομάδας. Μιὰ ἄλλη πρόβαση γιὰ τὴ σωστὴ ἀξιολόγηση τοῦ νεοελληνισμοῦ, ἡ ἔνταξή του στὸ στρόβιλο τῶν εὐρωπαϊκῶν μετασχηματισμῶν, παραμελήθηκε ἀσυγχώρητα.

Μετὰ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ, ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία ἀποστερείται τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ἐρείσματος καὶ συρρικνώνεται σὲ στεῖρα ἀκαδημαϊκὴ ἀπασχόληση. Ἡ μπολσεβίκικη ἐπανάσταση, ἐπιπόλαια ταυτιζόμενη μετὰ τὸν ἀσιατικὸ ὀλοκληρωτισμὸ, ἄγει σὲ τονισμὸ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χαρακτῆρα τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ ὠθεῖ σὲ ἀφομοίωση τῶν κοινωνιολογικῶν θεωρημάτων τῆς Δύσης, μετὰ εὐδιάκριτο σκοπὸ τὴν ἀναίρεση καὶ καταπολέμηση τοῦ ἀστραπιαία διαδιδόμενου μαρξισμοῦ. Τόσο οἱ μαρξιστὲς ὅσο καὶ οἱ ἀντίπαλοί τους τοποθετοῦν τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση στὴν ὑπερῆσια τοῦ πολιτικοῦ ἀγῶνα· κύριο αἷτημα δὲν εἶναι ἡ κατάκτηση τῆς ἀλήθειας ἀλλὰ ἡ ἀποτελεσματικὴ πολιτικὴ δράση.

Ἡ κοινωνικὴ θεωρία μπῆκε ἀπὸ τὴν Εὐρώπη ὡς εἶδος πρώτης ἀνάγκης, γιὰ νὰ ὑπηρετήσῃ συγκεκριμένα πολιτικὰ κινήματα. Τὸ κύριο μέλημά της καὶ ἡ λυδία λίθος τῆς χρησιμότητάς της ἐντοπίστηκαν στὴν πολιτικὴ ἀναμέτρηση, καὶ ἡ θεωρία προσέλαβε προπαγανδιστικὴ χροιά μετὰ ἐπένδυση ἐπιστημονικοφανή. Ἡ ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας συσκοτίστηκε καὶ ὑποχώρησε στὶς κραυγαλέες διεκδικήσεις τῶν ὤμων συμφερόντων. Τὰ συγκεκριμένα προβλήματα τῆς ἐλληνικῆς πραγματικότητας δὲν ἀπέτελεσαν τὸν ἄξονα τῆς θεωρητικῆς ἀνάλυσης· σ' ἕνα περιορισμένο μέτρο ἀνασύρονται γιὰ νὰ εἰκονογραφήσουν παραστατικὰ καὶ παραδειγματικὰ ἔτοιμες δάνειες θεωρητικὲς κατασκευές.

Τὰ ἔτοιμα προϊόντα τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης μεταφυτεύονται ἀποσπασμένα ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ τους ἔδαφος καὶ ἀπολιθώνονται σὲ βαλσαμωμένο σύστημα ἄπνων ἐνοιῶν, ἱεραρχημένων κατὰ τὶς ἐπιταγὲς τοῦ πιὸ ἀδίστακτου καὶ στενοκέφαλου ἐκλεκτικισμοῦ. Ἡ ἔλλειψη ζωτικῆ σημασίας ἀναφορᾶς δίνει τὴ δυνατότητα ἐνὸς ἄκακου παιγνιδιοῦ μετὰ ἀφηρημένες ἐννοιες, ἀπογυμνωμένες ἀπὸ κάθε ἴχνος ζωῆς, ἀντάξιου τοῦ εὐρετικότερου σχολαστικισμοῦ. Ἀλήθεια γιὰ τοὺς ὀπαδοὺς αὐτῆς τῆς σχολῆς δὲν εἶναι ἡ σύμπτωση τῶν πραγμάτων μετὰ τὰ γνωστικὰ πλάσματα, ἀλλὰ ἡ ἐσωτερικὴ εὐστάθεια ἐνὸς λογικοῦ οἰκοδομήματος χωρὶς ἐνδογενεῖς ἀντιφάσεις, πού ἐπιτυγχάνεται μετὰ ἀμειλίκτη κατακρουήρηση κάθε φαινομένου διαταρακτικοῦ τῆς στενοκέφαλης ἐξωραϊστικῆς ἔφρασης, ἐνὸς

ἀποκομμένου ἀπὸ τὴν ἱστορία φιλάρεσκου ἐπαρχιωτισμοῦ.

Δεύτερο καὶ παραπληρωματικὸ γνώρισμα αὐτῆς τῆς στάσης —καρπὸς τοῦ ἴδιου βασικοῦ ἀμαρτήματος— εἶναι ἡ ἐξίσωση τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπάρκειας μετὰ τὴν ἐγκυκλοπαιδικὴ ἐνημέρωση στὴ σύγχρονη παραγωγή, καὶ ἡ ἀκριτὴ ἀθροιστικὴ παρουσίαση τῶν διαγραμμάτων τῶν πιὸ ἐτερόκλητων πνευματικῶν ρευμάτων, χωρὶς ἐμβάθυνση στὴν ἰδιαιτερότητα, τὴν ἰδιοτυπία καὶ τὴ γνωστικὴ ἀξία τοῦ καθενός, μετὰ παράλληλη ἀποτίμηση τῆς πνευματικῆς ωθηρότητας ὡς ὑπατης ἐπιστημονικῆς ἀντικειμενικότητας.

Ὁ ιδεολογικὰ καθορισμένος ἐξοστράκισμὸς τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα ὁδηγεῖ σὲ αὐτόχρημα δονκιχωτικὰ ἐγχειρήματα. Στὸ προσκήνιο τοῦ ἐνδιαφέροντος ἐμφανίζονται ἀκραία καὶ καινοφανῆ ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν Εὐρώπη προβλήματα πού δὲ βρίσκουν οὔτε σκιὰ ἀνταπόκρισης μετὰ τὴν εὐρισκόμενη στὸ στάδιο τῆς ἀνάπτυξης ἐλληνικῆς κοινωνία. Ἡ ἐκτροπὴ καλλιεργεῖ τὸ πλάσμα τῆς εὐθυγράμμισης μετὰ τὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο τουλάχιστον στὴν περιοχὴ τοῦ πνεύματος —ἐφθυσχαστικὸ ὑποκατάστατο γιὰ τὴν ὕλική καθυστέρηση— καὶ οὐδετεροποιεῖ τὴν ἐπιστῆμη ὡς διαδικασίαν διαφωτισμοῦ καὶ ὡς δύναμη γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀκέραιας ζωῆς.

Κοινωνικὸς προβληματισμὸς στηριγμένος στὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα, τροφοδοτούμενος καὶ διαμορφωνόμενος ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ζωὴ, καὶ συνεπῶς ἀνταποκρινόμενος στὴν ἰδιαίτερη φυσιογνωμία της, δὲν παρουσιάζεται στὸ χῶρο τῆς θεωρίας. Οἱ ἀνάγκες τῆς πράξης καὶ ἡ ἐπιβολὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς σκέψης πιέζουν ἀποπνικτικὰ καὶ ἀπομαραίνουν τὴ δημιουργικότητα. Ὅ,τι διαφημίζεται γιὰ θεωρητικὸ κατόρθωμα, στὴν καλύτερη περίπτωσιν εἶναι μηχανικὴ ἐπανάληψη ἀλλότριων στοχασμῶν, συνήθως τὸ διάτρητο βομβύκιο στὴ θέσι τῆς κουφόφτερης χρυσαλλίδας.

Ὅ,τι ὅμως δὲν ἐπιτεύχθηκε στὸ χῶρο τῆς θεωρίας, ὡς ἕνα βαθμὸ ἀναπληρώθηκε ἀπὸ τὴν τέχνη. Σὲ καθαρὲς μορφὲς λόγου, ἡ ἐλληνικὴ συνείδηση ἀπότυχε νὰ ἐκφράσῃ αὐτόνομα τὸν ἑαυτὸ της καὶ τὸν κόσμον της, νὰ ἀντικρίσῃ χωρὶς παραποιητικὰ γυαλιὰ τὴν ἱστορικὴ τῆς μοίρα, νὰ ἀνταποκριθεῖ στὸ ἐπιτακτικὸ αἷτημα τῆς ἐθνικῆς αὐτογνωσίας. Στὸν κόσμον τῶν μορφῶν ὅμως κινήθηκε πρωτοτυπότερα, ὑπευθυνότερα καὶ ἐπιτυχέστερα. Ἡ σκιὰ τῶν ξένων ἐπιρροῶν εἶναι ἐμφανής, δὲν καταπνίγει ὅμως ὀλοκληρωτικὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ καλλιτέχνη καὶ τοῦ ἀφήνει περιθώρια ζωντανοῦ διαλόγου μετὰ τὸ περιβάλλον του καὶ ἀπροκατάληπτης ἐμβάθυνσης στὶς ἀντινομίες του.

Ἡ μεγαλύτερη προσέγγιση τῆς τέχνης στὴν ἀλήθεια σκανδαλιστικὰ ἐπενθυμίζει τὸ γνώριμο ἐγγεγραμμὸ σχῆμα τῆς διαδρομῆς τοῦ πνεύματος. Θὰ ἔλεγε κανεὶς πὼς ἡ ἐλληνικὴ συνείδηση στὴν πορεία τῆς αὐτογνωσίας της δὲν ξεπέρασε ἀκόμα τὴ φάσιν τῆς ἐποπτικῆς θεώρησης τῆς πραγματικότητας, ὅτι τὸ πνεῦμα βρίσκεται στὸ πρῶτο στάδιο τῆς ἐπιστροφῆς στὸν ἑαυτὸ του.

Ἄν ξεφύγει κανεὶς ἀπὸ τὴ φαντασμαγορικὴ μαγεία τῶν θεωρητικῶν συνθέσεων, πρέπει νὰ ἐργαστεῖ μετὰ ἐπαρκέστερες καὶ εὐσταθέστερες ὑποθέσεις καὶ νὰ μὴν ἀρκεστεῖ σὲ πιθανολογήματα. Ὁ φιλόσοφος ὅμως

ώς δρομοδείκτης δὲ χάνει μ' αὐτὸ τίποτα ἀπὸ τὴν καταναυμαστικὴν του λαμπρότητα.

Ἡ αἰτία ποὺ ἐπιτρέπει στὴν τέχνη νὰ εἶναι ἀνθεκτικότερη στὴν ἔφοδο τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς προπαγάνδας, καὶ νὰ ψηλαφεῖ τολμηρότερα τὴν ἀλήθεια, ἀνάγεται ἀφενὸς στὸ ἀντικείμενο τῆς τέχνης, καὶ ἀφετέρου στὴ διαδομένη πλάνη ποὺ τοποθετεῖ τὴν τέχνη ἔξω ἀπὸ τὶς διαμορφωτικὲς δυνάμεις τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Μολονότι ἡ πλάνη αὕτη εἶναι ἡ ἴδια ἰδεολογικὰ καθορισμένη, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα νὰ χειραφετεῖται ἡ τέχνη ἀπὸ τὴν ἰδεολογία, νὰ μεταχειρίζεται κυριαρχικὰ τὸ ὕλικό της, καὶ νὰ μὴ μὲνει προσηλωμένη στὶς πρόδηλες κοινοτοπίες τῆς στυλιπνῆς πρόσωσης.

Τὸ ἀντικείμενο τῆς τέχνης ὠθεῖ τὸν καλλιτέχνη πέρα ἀπὸ τὶς σχηματοποιημένες φαλκιδεῦσεις τῆς μαχόμενης ἰδεολογίας. Ἡ ἀποστροφή ποὺ ἀναδίνει ἡ φτηνὴ λογοτεχνία ἢ ὁ ἐπιτόλαιος ὀπτιμισμὸς τῆς στρατευμένης τέχνης, ποὺ δὲ μονοπωλεῖται ἀπὸ τὸ σοσιαλιστικὸ ρεαλισμὸ, ἀπορρέει ἀπὸ τὸ ψεῦδος τῆς ἰδεολογίας ποὺ γίνεται ἐμφανέστερο καὶ ἀποκρουστικότερο ὅταν ἀπεκδύεται τὴ γενικευτικὴ διατύπωση τῆς θεωρίας καὶ εἰκονογραφεῖται πάνω στὴ συγκεκριμένη ἀνθρώπινη μοῖρα.

Ὁ καλλιτέχνης, προσπαθώντας νὰ ἐξιχνιάσει τὴν αἰνιγματικότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς, δεσμεύεται ἀπὸ τὶς προθέσεις του καὶ εἶναι ἀναγκασμένος, ἀν δὲ θέλει νὰ ξεπέσει στὸ μηρύκασμα κοινῶν τόπων, νὰ διεισδύσει στὴν οὐσία τῆς ἀνθρώπινης φύσης, καὶ νὰ ἀντικρίσει κατὰματα καὶ θαρραλέα τὶς γενεσιουργὲς αἰτίες, τὶς ἀμετάκλητες ἀντιφάσεις, τὴν ἀναγκαῖα ἀπόληξη καὶ ἀναπόδραστη διάπληξη τῶν ἀτομικῶν πεπρωμένων ποὺ ἐξιστορεῖ. Ἐτσι τὸ κοινωνικὸ ὑπόβαθρο, ἔξω ἀπὸ τοὺς ἄμεσους στόχους τοῦ καλλιτέχνη, στὸ μέτρο ποὺ καθορίζει τὴ δυναμικὴ τῶν μορφῶν, ἐμπίπτει στὴν ἐμβέλειά του, καὶ ἡ σωστή του σημασιολόγηση εἶναι προϋπόθεση κάθε καλλιτεχνικοῦ ἐπιτεύγματος.

Ἄν ὁ καλλιτέχνης δὲν ἐκτιμήσει ἀκριβοδίκα τὴ σχέση τῶν ἡρώων του μὲ τὴν κοινωνία καὶ τὴν ποιότητα αὐτῶν τῶν σχέσεων, θὰ φέρει στὸ φῶς τοῦ ἥλιου ἀντὶ γὰρ συμπυκνωμένη ἀνθρώπινη οὐσία, ἀναρχοῦμενα ἀντρεῖμελα ὑποκείμενα στὴν αὐθαιρεσία τῆς μεταβαλλόμενης διάθεσός τους. Τὸ ἀντικείμενο τῆς τέχνης ὠθεῖ τὸν καλλιτέχνη νὰ διασπάσει τὸν κλοιὸ τῆς ἰδεολογίας καὶ νὰ προσεγγίσει μὲ εὐκράδαντες ὅλες τὶς κεραίες του τὴν πραγματικότητα. Ἡ τέτοια κατεύθυνση τοῦ καλλιτέχνη περιέχει τὴ δυνατότητα μᾶς κριτικῆς στάσης ἀπέναντι στὴν ἰδεολογία καὶ ἐγκλείει τὸ ἐνδεχόμενο τῆς κριτικῆς ἐπισκόπησης τῆς ἰδεολογίας καὶ τῆς ἀναίρεσής της.

Ἀλλὰ ἀπὸ τὴ ριζοσπαστικὴ ἀξιοποίηση τῆς κριτικῆς στάσης τῆς τέχνης σὲ βάρους τῆς ἰδεολογίας, καὶ συνεπῶς ἀπὸ τὴ μεταμόρφωσή της σὲ ὄργανο κοινωνικοῦ διαφωτισμοῦ ποὺ θὰ τὴν ὀδηγοῦσε σὲ ἀνοικτὴ ρῆξη μὲ τὴν κατεστημένη τάξη, ἀσφαλίζεται ἡ τέχνη μὲ τὴν προκαταβολικὴ ἄρνηση γνωστικῆς ἀξίας στὰ πλάσματά της καὶ τὴν ἀνεξαρτητοποίηση καὶ ἀπολυτοποίηση τοῦ κόσμου τῶν μορφῶν ποὺ τελικὰ καταλήγει σὲ μιὰ νέας ὕψους ὑπερβατικότητα.

Τὸ δόγμα «ἡ τέχνη γιὰ τὴν τέχνη» δὲ διατυπώνει μόνον τὴ νόμιμη ἀξίωση ἔξαρχης τῆς τέχνης πάνω ἀπὸ τὴν τριβὴ τῆς φαινομενικότητας, γιὰ νὰ συλλάβει τὸ καίριο καὶ μύχιο μήνυμα τῆς ἀόρατης οὐσίας. Διεκδι-

κεῖ καὶ τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς τέχνης καὶ θεμελιώνει τὸν ἀσυμβίβαστο δυῖσμο μεταξὺ τῆς τέχνης καὶ κάθε ἄλλης κοινωνικῆς δραστηριότητας κατὰ τὴν πηγή, τὸ ἔναυσμα, τὸ τέλος καὶ τὴν ὠφέλεια. Ἐτσι ἔχοντας ἡ τέχνη ἄρνηθεῖ τὴ δυνατότητα διακοινωνικῆς ἀξιοποίησης τῶν εὐρημάτων της, κατοχυρώνει τὴν ἐλευθερία της ἀπὸ τὸν κοφρομισμὸ τῆς ἰδεολογίας. Τὸ δόγμα «ἡ τέχνη γιὰ τὴν τέχνη» εἶναι τὸ τίμημα μὲ τὸ ὁποῖο ἐξαγοράζει τὴ χειραφέτησή της. Τῆς παρέχεται ἡ ἄδεια νὰ ἐκφωνήσῃ τὴν ἀλήθεια, ἀφοῦ πρωτύτερα ἡ ἀλήθεια της θεωρήθηκε μιὰ εἰδικὴ κατηγορία ἀλήθειας, ἀκίνδυνη γιὰ τὴν κοινωνικὴ σταθερότητα. Ἀλλὰ ἡ εὐχέρεια τῆς τέχνης νὰ ζυγιάζει καὶ νὰ ἀποτιμᾷ τὰ κοινωνικὰ ταμποῦ ἄφοβα, εἶναι ἡ θετικὴ πλευρὰ τοῦ ὑποτιθέμενου εὐνοουχισμοῦ της ὡς γνωστικοῦ ὄργάνου.

Ἀπὸ ὅλα τὰ εἶδη τῆς τέχνης, τὸ μυθιστόρημα, τὸ κατεξοχῆν ἐκφραστικὸ μέσο τῆς ἀστικῆς ἐποχῆς, εἶναι ἀποκαλυπτικὸ γιὰ τὴ στάση τῆς συνείδησης ἀπέναντι στὸν κόσμο —κοινωνικὸ καὶ ἱστορικὸ— καὶ ἀνταναντικλᾶ πληρέστερα τὴν προβληματικὴ μᾶς ἐποχῆς σὲ συγκεκριμένη μορφή. Ὁ μυθιστοριογράφος ὑποχρεώνεται ἀπὸ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ εἶδους νὰ εἶναι καθολικὸς, νὰ συλλάβει τὸν ἄνθρωπο στὴ συνολικότητα τῆς ὑπαρξῆς του, καὶ συνεπῶς τῶν διανθρώπων σχέσεων, νὰ παρακολουθήσῃ τοὺς ἥρωές του στοὺς χαρακτηριστικὸς ἀναβαθμοὺς τῆς ἐξέλιξής τους, ὅπως διαμορφώνονται κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν καὶ τῶν ἱστορικῶν ρενμάτων. Ἀκόμα κι ὅταν προγραμματικὰ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ χῶρο, ὅπως στὸ ψυχολογικὸ μυθιστόρημα, ἡ ψυχογράφηση μᾶς ἀτομικότητας προϋποθέτει ἔστω σὰν ἄρνηση τὴν κοινωνία, καί, ἐνῶ τὸ κύριο μέλημα εἶναι τὸ ἀτομικὸ, ἀναπόφευκτα σκιαγραφεῖται παρὰλληλα τὸ γενικὸ.

Ἐτσι τὸ μυθιστόρημα μᾶς προσφέρει ἀναγκαστικὰ τὸ διάγραμμα μᾶς θεωρίας τῆς κοινωνίας, ποὺ στὴν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας ἀποκτάει κεντρικὴ σημασία γιὰ τὴ διακρίβωση τοῦ βαθμοῦ τῆς κοινωνικῆς αὐτογνωσίας, ἀφοῦ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καὶ ἡ κοινωνιολογία μέχρι τώρα στὴν Ἑλλάδα, ὑποταγμένες στὴν πολιτικὴ πρόθεση ἢ στὸ στεῖρο μμητισμὸ, δὲν προβληματίστηκαν αὐτόνομα.

Γιὰ νὰ ἀναχθοῦμε ἀπὸ τὸ μυθιστόρημα στὸν ἐντοπισμὸ μᾶς κοινωνικῆς θεωρίας, πρέπει νὰ παρακάμψουμε πολλοὺς σκοπέλους. Πρῶτα πρῶτα εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ὑπολογίσουμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πῶς δὲν ἀνταναντικλάται στὸ μυθιστόρημα ὀλόκληρη ἡ κοινωνικὴ διαστρωμάτωση ἢ τουλάχιστον πῶς δὲν εἶναι οἱ μυθιστοριογράφοι σὲ θέση νὰ κινηθοῦν μὲ τὴν ἴδια αὐθεντικότητα σὲ ὅλα τὰ κοινωνικὰ ἐπίπεδα. Ὁ καθέννας κατοπτρεῖ μὲ ἐνάργεια τὸ στρώμα τῆς καταγωγῆς του, ὅπου καὶ παρέχει τὸ μᾶξιμουμ τῆς κριτικῆς του ὀξυδέρκειας. Ὅσο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸν οἰκεῖο του χῶρο, τόσο τοῦ λείπει ἡ ἄμεση βίωση καὶ τόσο δουλικότερα ἀναπαράγει τὶς προκαταλήψεις τῆς δικιάς του κοινωνικῆς ομάδας σχετικὰ μὲ τὶς ἄλλες. Ἀκόμα κι ὅταν οἰστορηλατοῦμενος ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ἀντικειμενικότητας πλησιάζει καλόγνωμα ἀνθρώπινα πεπρωμένα σὲ ἄλλη κοινωνικὴ διάσταση ἀπὸ τὴ δική του, τὰ παραμορφώνει ἀσυναίσθητα. Ἀδυνατώντας

νά συλλάβει την ιδιοτυπία κάθε κοινωνικής γκρούπας, άπολυτοποιεί τη δικιά του και τη χρησιμοποιεί για μέτρο και κριτήριο γενικού κύρους. Έτσι συνήθως έχουμε τη φυσιογνωμία μόνο μιᾶς κοινωνικής ομάδας και την πλαστογράφηση τῶν υπόλοιπων στο μέτρο πού δέν ταυτίζονται μαζί της. (Έξήγηση: Περιορισμένες κοινωνικές ανακατατάξεις. Οί μυθιστοριογράφοι προσκολλημένοι στην τάξη τῆς καταγωγῆς τους. Καί όταν κοινωνικά μεταβάλλονται, συνειδησιακά μένουν προσκολλημένοι στην άφετηρία.)

Αυτό τό γεγονός άποκτά ιδιαίτερη σημασία, όταν λάβουμε υπόψη πώς οί μυθιστοριογράφοι αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι ὁμογενοῦς κοινωνικῆς προέλευσης, πρῶγμα πού μειώνει τήν πληρότητα μιᾶς μελέτης τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας βασισμένης στό μυθιστόρημα. Ἐκτός τούτου τό ὕλικό πού προσφέρεται στό μυθιστόρημα εἶναι ἄτοπο νά ἐξομοιωθεῖ μέ συγκέντρωση ἐμπειρικῶν δεδομένων ὑποκείμενων σέ στατιστική ἐκτίμηση. Ἡ καλλιτεχνική ἀποκρυστάλλωση εἶναι ἡ σύζευξη τοῦ ὑποκείμενου καί τοῦ ἀντικείμενου καί καρπός τῆς ἀμοιβαίας τους ἐπενέργειας. Τά κοινωνικά φαινόμενα ὅπως ἀναπαράγονται στό μυθιστόρημα εἶναι συνειδησιακά προϊόντα: ἡ μορφοποίηση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας στή μήτρα τῶν κατηγοριῶν ἑνός δραστήριου καί ἀπαιτητικοῦ ὑποκείμενου. Έτσι ἀντί γιά στατιστικό ὕλικό εἶναι εὐλογότερο νά ἀναζητήσουμε στό μυθιστόρημα ἰδεότυπους τῶν κοι-

νωνικῶν φαινομένων, πού ἡ συγκρότησή τους καταδειχνεῖ παράλληλα τό εὖρος καί τὰ ὅρια τοῦ κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ καί τῆς κοινωνικῆς διορατικότητας τοῦ συγγραφέα. Τό μυθιστόρημα δέν καταγράφει φωτογραφικά, ἀλλά περιγράφοντας μεταγράφει. Ἄξιολογεί ὄχι μονάχα μέ ἀνοιχτόστομες κριτικές διατυπώσεις ἀλλά καί μέ τήν ἐπιλογή τοῦ ἀντικείμενου του. Έτσι τά κοινωνικά μορφώματα πού ἀναδύονται στό μυθιστόρημα δέν εἶναι ἀκατέργαστη πρώτη ὕλη, ἀλλά ἐπεξεργασμένη ἀπό τή συνείδηση καί διαφοροποιημένη κοινωνική προβληματικότητα.

Γιά τήν ἀνεύρεση τῆς κοινωνικῆς θεωρίας πού ὑποβαθώνει τό μυθιστόρημα, δέν ἀρκεῖ ἡ ἔξαρση τυπικῶν καί γενικῶν στοιχείων καί τῶν κοινῶν τόπων τῆς μυθιστορηματικῆς παραγωγῆς. Ξεκινώντας ἀπό τὰ γενικά καί τυπικά στοιχεία καί τούς κοινούς τόπους, πρέπει νά ἀναχθοῦμε στούς εἰδοποιούς καθορισμούς τῆς ἐπικῆς συνείδησης καί νά ἐντοπίσουμε τίς μορφοποιητικές δυνάμεις πού ἐπηρεάζουν τό σχηματισμό τῆς, στό μέτρο πού δηλώνονται ἢ ὑποδηλώνονται στό μυθιστόρημα (καί όταν δέν ἀρκεῖ, μέ ἄμεση ἀναγωγή στήν κοινωνική πραγματικότητα). Έτσι θά εἴμαστε σέ θέση νά ἐκτιμήσουμε σωστότερα τά κοινωνικά μορφώματα πού παρελαύνουν στό μυθιστόρημα καί νά σταθμίσουμε δικαιότερα τή γνωστική τους ἀξία καί τό ἀντικειμενικό τους κύρος.

ΙΤΑΛΙΑ

(Συνέχεια ἀπό τή σελ. 45)

Continua (Συνεχῆς Ἀγώνας)— πρότεινε καί ἐξακολουθεῖ νά προτείνει, σάν ἄμεσο στόχο καί μόνη διέξοδο ἀπό τή σημερινή κρίση, κυβέρνηση τῆς ἀριστερᾶς. Σ' αὐτό ὅμως ὑπάρχουν πολλές ἐρμηνεῖες, συνδυασμένες μέ διαφορετικές πολιτικές ὡς πρὸς τό ΙΚΚ, καί συνακόλουθες διαφορετικῶν ἀναλύσεων τοῦ χαρακτήρα τῆς σημερινῆς κρίσης. Αὐτό εἶναι καί ὁ κύριος πολιτικός λόγος, φυσικά καί ἡ περιορισμένη ἀριθμητική δύναμή της, πού τήν ἐμποδίζουν σήμερα νά παῖξει ἀποφασιστικό ρόλο πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση.

Ἡ πιθανή ἐκδοχή σχηματισμοῦ μονοκομματικῆς κυβέρνησης ἀπό τόν Ἀντρέotti, λύση πρὸς τήν ὁποία κινεῖται σήμερα ἡ ΧΔ, καί τήν ὁποία ἴσως ἀποδεχτεῖτο ΙΚΚ, στό πλαίσιο τῆς πολιτικῆς του ὑποχώρησης προκειμένου νά καλύψει ἄμεσες ἀνάγκες του, δείχνει ὅτι ἡ ΧΔ, δέν εἶναι διατεθειμένη νά προχωρήσει μέ βάση μιᾶ ἐθνική ἐνότητα ἀπό τήν πλευρά τῶν δημοκρατικῶν δυνάμεων. Ἀνοίγεται πρὸς τούς κομμουνιστές τόσο ὅσο αὐτό μπορεῖ νά τῆς δώσει χρόνο γιά τήν ἀνασυγκρότηση τοῦ νέου μπλόκ ἐξουσίας πού ἔχει ἀνάγκη. Σημαντικός πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση μπορεῖ νά εἶναι ὁ ρόλος τοῦ ΙΣΚ, στό βαθμό πού ἡ νέα ἡγεσία του, καί οἱ διαδικασίες πού ἀνοίξαν μέ τήν πρόσφατη κρίση στούς κόλπους του, κατοχυρώσουν τήν ἐμμονή του στίς ἀποφάσεις τοῦ Μάρτη.

Προσπαθήσαμε νά δώσουμε σχηματικά τήν κατάσταση καί τίς σχέσεις τῶν πολιτικῶν κομμάτων. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ ἔλλειψη ἑνός μακρόπνοου προγράμμα-

τος, τέτοιου πού νά στηρίζεται καί νά προωθεῖται ἀπό ἕνα πολιτικό μπλόκ, ἱκανό νά ἐκφράσει τάξεις καί στρώματα τῆς ἰταλικῆς κοινωνίας πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση. Αὐτό βαραίνει ιδιαίτερα γιά τήν ἀριστερά σέ μιᾶ ἱστορική φάση ὅπου τό πρόβλημα τοῦ περάσματος σέ μιᾶ μεταβατική περίοδο βρίσκεται στήν ἡμερήσια διάταξη, καί εἶναι ὁ μόνος τρόπος γιά νά ὀξυνθεῖ ἡ κρίση στόν συντηρητικό συνασπισμό, πράγμα πού θά ἀποδεσμεύσει τίς καθολικές μάζες πρὸς τήν κατεύθυνση διεκδίκησης τῶν πραγματικῶν τους συμφερόντων.

Ἡ «συνάντηση» ἐκείνων τῶν κοινωνικῶν ρευμάτων, ἀπό τούς κομμουνιστές ὡς τούς καθολικούς, ἀπό τήν ἐργατική τάξη ὡς τὰ μεσαία στρώματα, ἀπό τούς ἐργαζόμενους ὡς τούς ἀνέργους, τίς γυναῖκες, τούς φοιτητές, πού ἐκφράζουν σήμερα στήν Ἰταλία τό αἷτημα γιά σοσιαλισμό, μόνο ἀπό τό πρίσμα τῆς ἐνότητας στήν ἀριστερά μπορεῖ νά πάρει σάρκα καί ὄσθα, νά εἶναι ἱκανή νά ἀντεπεξέλθει νικηφόρα στίς ἐπερχόμενες ταξικές συγκρούσεις.

Ἄν σήμερα δέν δοθεῖ πολιτική διάσταση στήν ἐκρηξη τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων, ἀπό τίς οικονομικές ὡς τίς διαπροσωπικές σχέσεις, μιᾶ πολιτικῆ πού ὡς τὰ σήμερα λειτουργεῖ ἐντείνοντας τήν κρίση τῆς Χριστιανοδημοκρατίας, ἡ πολιτικῆ τοῦ ἱστορικοῦ συμβιβασμοῦ, μπορεῖ νά ἀρχίσει τήν ἀντίστροφή της μέτρησης. Τά προβλήματα τῆς ἰταλικῆς κοινωνίας σήμερα ταυτίζονται μ' αὐτό τό πρόβλημα σέ φάση πού εἶναι φανερά τὰ εὐαίσθητα σημεῖα τοῦ συντηρητικοῦ συνασπισμοῦ. Τά πολιτικά κόμματα πρέπει, σήμερα καί ὄχι αὔριο, νά ὑποδείξουν καί νά ὑποκινήσουν αὐτή τή διαδικασία.

Για την ιδεολογία

του Louis Althusser

μετάφραση: Άγγελος Έλεφάντης

Όταν προτείναμε την έννοια 'Ιδεολογικός Μηχανισμός του Κράτους (IMK), όταν υποστηρίζαμε ότι οι IMK «λειτουργούν με ιδεολογία» επικαλούμασταν μιὰ πραγματικότητα: την ιδεολογία. Και γι' αυτήν πρέπει να πούμε δυο λόγια.

Ξέρουμε ότι ο όρος ιδεολογία πλάστηκε από τον Cabanis, τον Destutt de Tracy και τους φίλους του οι οποίοι όρισαν αντικείμενό της τη θεωρία (γενετική) των ιδεών. Και όταν ο Μάρξ, πενήντα χρόνια αργότερα, χρησιμοποιεί τον όρο αυτό, ήδη από τα νεανικά του έργα του δίνει έντελως διαφορετικό περιεχόμενο. 'Η ιδεολογία είναι λοιπόν το σύστημα των ιδεών, των παραστάσεων, που δεσπόζει στο πνεύμα ενός ανθρώπου ή μιὰς κοινωνικής ομάδας. 'Η ιδεολογικοπολιτική πάλη που διεξήγαγε ο Μάρξ αρθρογραφώντας στην *Εφημερίδα του Ρήνου* έμελλε να τον φέρει πολύ σύντομα αντιμέτωπο μ' αυτή την πραγματικότητα και να τον υποχρεώσει να επεξεργαστεί εις βάθος τις πρώτες του διαισθήσεις.

Όστόσο, εδώ θα σκοντάψουμε σε ένα μάλλον εκπληκτικό παράδοξο. Όλα έδειχναν ότι ο Μάρξ θα διατύπωνε κάποια θεωρία της ιδεολογίας. Πράγματι, μετά από τα *Χειρόγραφα του '44*, ή *Γερμανική Ιδεολογία* μ'ας προσφέρει μιὰ ρητή θεωρία της ιδεολογίας που όμως... δεν είναι μαρξιστική (θα δούμε αμέσως γιατί). Το *Κεφάλαιο* πάλι δεν μιλά άμεσα για την ενλόγω θεωρία που εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από μιὰ θεωρία της ενγένει ιδεολογίας, αν και περιέχει πλήθος ενδείξεις για μιὰ θεωρία των ιδεολογιών (ή πλέον όρατή: ιδεολογία των άπλοϊκών οικονομολόγων).

Θα διακινδύνευα ένα πρώτο και σχηματικό σχεδιάσμα. Οι θέσεις που θα προτείνω δεν είναι βέβαια

Το κείμενο του Althusser που δημοσιεύουμε αποτελεί μέρος ευρύτερης μελέτης για την 'Ιδεολογία και τους 'Ιδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους, ή οποία πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *La Pensée*, τεύχ. 151, 'Ιούν. 1970, και κυκλοφόρησε πρόσφατα στις Éditions Sociales, μαζί με άλλα άρθρα του, με τον γενικό τίτλο *Positions*.

αυτοσχεδιασμοί, αλλά μόνο μετά από έμπεριστατωμένη μελέτη και ανάλυση θα ήταν δυνατό να υποστηριχτούν και να αποδειχθούν, δηλαδή να επιβεβαιωθούν ή να διορθωθούν.

‘Η ιδεολογία δεν έχει ιστορία

Καταρχήν δυο λόγια για να εκθέσω τους λόγους αρχής που αν δεν θεμελιώνουν ωστόσο νομιμοποιούν το προσχέδιο μιας θεωρίας της *έγγενει* ιδεολογίας και όχι μια θεωρία των επίμερους ιδεολογιών, ιδεολογιών που αν και εμφανίζονται με διαφορετική μορφή (θρησκευτική, ηθική, νομική, πολιτική) εκφράζουν πάντα *ταξική τοποθέτηση*.

Προφανώς πρέπει να καταπιαστούμε με μια θεωρία των ιδεολογιών, με τη διπλή σχέση που υπαινιχθήκαμε. Θα δούμε λοιπόν ότι μία τέτοια θεωρία στηρίζεται εντέλει στην ιστορία των κοινωνικών σχηματισμών, άρα στην ιστορία των συναρτηρωμένων —σέ έναν κοινωνικό σχηματισμό— τρόπων παραγωγής. Στηρίζονται δηλαδή στην ιστορία των ταξικών αγώνων που αναπτύσσονται σ’ αυτούς τους κοινωνικούς σχηματισμούς. Μ’ αυτή την έννοια δεν μπορεί να γίνει λόγος για μια θεωρία των *έγγενει* ιδεολογιών, γιατί *οί* ιδεολογίες (προσδιορισμένες από τη διπλή σχέση που υπαινιχθήκαμε παραπάνω: κατά τομέα και ταξική) έχουν μια ιστορία της οποίας ο τελεσίδικος προσδιορισμός τοποθετείται, βέβαια, έξω από το χώρο των ιδεολογιών, μολοντί τις άφορα άμεσα.

Αντίθετα αν μπορού να προσχεδιάσω μια θεωρία της *έγγενει* ιδεολογίας, και αν η θεωρία αυτή είναι στοιχείο από το οποίο εξαρτώνται *οί* θεωρίες των ιδεολογιών, μου επιβάλλεται μία παράδοση φαινομενικά πρότασης που διατυπώνω ως εξής: *η ιδεολογία δεν έχει ιστορία*.

Ξέρουμε ότι αυτή η διατύπωση υπάρχει ξεκάθαρα σέ μια περικοπή της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, όπου ο Μάρξ λέει ότι η μεταφυσική, καθώς και η ηθική, δεν έχει ιστορία (έξυπακούεται, και *οί* άλλες μορφές της ιδεολογίας).

Στή *Γερμανική Ιδεολογία* ή παραπάνω διατύπωση εντάσσεται σέ ένα σύνολο εμφανέστατα θετικιστικό. Η ιδεολογία νοείται ως καθαρή αυταπάτη, καθαρό όνειρο, δηλαδή μηδέν. Η πραγματικότητά της βρίσκεται έξω από τον εαυτό της. Η ιδεολογία, λοιπόν, νοείται ως φανταστική κατασκευή της οποίας το καθεστώς μοιάζει ακριβώς με το θεωρητικό καθεστώς του ονείρου στους πρίν από τον Φρόντ συγγραφείς. Σύμφωνα με αυτούς το όνειρο ήταν αποκλειστικά πλάσμα της φαντασίας, δηλαδή άκυρο αποτέλεσμα των «έπι-βιωμάτων της ημέρας» που εμφανίζονται με αυθαίρετη τάξη και σύνθεση, ενίοτε «ανάστροφα», κοντολογίς σέ πλήρη άταξία. Το όνειρο ήταν το κενό και άκυρο πλάσμα της φαντασίας, «ψευτομαστορεμένο» αυθαίρετα και στα τυφλά, με μόνο υλικό τὰ έπι-βιώματα της ημέρας, της μόνης και μεστής πραγματικότητας. Έτσι ακριβώς παρουσιάζεται το καθεστώς της φιλοσοφίας και της ιδεολογίας στή *Γερμανική Ιδεολογία* (μια και η φιλοσοφία είναι η κατεξοχήν ιδεολογία).

Κατά τον Μάρξ, λοιπόν, η ιδεολογία είναι μαστόρεμα της φαντασίας, καθαρό όνειρο, μάταιο και κενό, που φιάχεται με τὰ «ήμερήσια έπι-βιώματα» της

μόνης θετικής και μεστής πραγματικότητας: της συγκεκριμένης ιστορίας των συγκεκριμένων υλικών ατόμων, που με υλικό τρόπο παράγουν την ύπαρξή τους. Η ιδεολογία στή *Γερμανική Ιδεολογία* δεν έχει ιστορία αφού η ιστορία της ξετυλίγεται έξω απ’ αυτήν, εκεί ακριβώς όπου υπάρχει η μόνη ύπαρκτη ιστορία, η ιστορία των συγκεκριμένων ατόμων κ.λπ., κ.λπ. Συνεπώς στή *Γερμανική Ιδεολογία* ή θέση ότι η ιδεολογία δεν έχει ιστορία είναι θέση καθαρά άρνητική διότι σημαίνει ταυτόχρονα:

1. Η ιδεολογία, αφού είναι καθαρό όνειρο, δεν είναι τίποτε (όνειρο που το κατασκευάζει ποιός ξέρει ποιά δύναμη, αν όχι ο άλλοτριωτικός καταμερισμός της εργασίας — προσδιορισμός επίσης *άρνητικός*).

2. Η ιδεολογία δεν έχει ιστορία, πράγμα που δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να έχει ιστορία (αντίθετα, δεδομένου ότι είναι το άχρο, κενό και ανεστραμμένο απείκασμα της πραγματικής ιστορίας), αλλά ότι δεν έχει *δική* της ιστορία.

Ωστόσο ή θέση που θα ήθελα να υποστηρίξω, καιτοι ξαναπαίρνω καταλέξη τους όρους της *Γερμανικής Ιδεολογίας* («η ιδεολογία δεν έχει ιστορία»), είναι ριζικά διαφορετική από τη θετικιστική-ιστοριοκρατική θέση της *Γερμανικής Ιδεολογίας*.

Διότι: διατείνομαι ότι *οί* ιδεολογίες άφενός έχουν *δική* τους ιστορία (έστω κι αν τελικά προσδιορίζονται από την ταξική πάλη), και άφετέρου *η έγγενει* ιδεολογία *δεν έχει ιστορία*, όχι άρνητικά (με την έννοια ότι η ιστορία της ξετυλίγεται έξω απ’ αυτήν) αλλά με *άπόλυτα* θετικό νόημα.

Έάν η ιδεολογία χαρακτηρίζεται από το ότι είναι προικισμένη με δομή και λειτουργία τέτοιου τύπου που την καθιστούν πραγματικότητα μη ιστορική, δηλαδή *παν-ιστορική*, τότε το νόημα της ιδεολογίας είναι θετικό, με την έννοια ότι ή δομή και ή λειτουργία της, έχοντας την ίδια αμετάλλακτη μορφή, είναι παρούσες σ’ αυτό που ονομάζεται συνολική ιστορία, έτσι όπως το *Μανιφέστο* όρίζει την ιστορία ως ιστορία της πάλης των τάξεων, δηλαδή ιστορία των ταξικών κοινωνιών.

Για να έχουμε κάποια συγκεκριμένη θεωρητική αναφορά, επαναλαμβάνοντας το παράδειγμα του ονείρου, αλλά αυτή τη φορά με βάση τη φροϋδική αντίληψη, ή πρότασή μας ότι η ιδεολογία δεν έχει ιστορία μπορεί και πρέπει να συσχετιστεί άμεσα με την πρόταση του Φρόντ ότι το *άσυνειδητο είναι αιώνιο*, δηλαδή δεν έχει ιστορία. Ο συσχετισμός αυτός δεν είναι αυθαίρετος αλλά θεωρητικά αναγκαίος γιατί υπάρχει ένας οργανικός δεσμός ανάμεσα στίς δύο προτάσεις.

Αν αιώνιο σημαίνει μη υπερβατικό σέ σχέση με κάθε (έγχρονη) ιστορία, αλλά πανταχού παρόν, υπεριστορικό, άρα αμετάλλακτο μορφικά σ’ όλο το εύρος της ιστορίας, τότε θα επαναλάβω καταγράμμα την έκφραση του Φρόντ και θα γράψω: *η ιδεολογία είναι αιώνια*, ακριβώς όπως και το *άσυνειδητο*. Και θα προσθέσω: ή προσέγγιση μου φαίνεται δικαιολογημένη θεωρητικά γιατί ή αιωνιότητα του *άσυνειδήτου* δεν είναι άσχετη με την αιωνιότητα της *έγγενει* ιδεολογίας.

Νά γιατί θεωρώ θεμιτό τον σχεδιασμό μιας θεωρίας της *έγγενει* ιδεολογίας με την έννοια που ο Φρόντ σχεδιάζει μια θεωρία του *έγγενει* άσυνειδήτου. Για να *άπλοποιήσουμε* δέ την έκφραση, λαβαίνοντας υπόψη ό,τι ειπώθηκε, θα χρησιμοποιώ στό εξής τον όρο ιδεολογία δηλώνοντας έτσι την *έγγενει* ιδεολογία. Και

είπαμε ότι η ιδεολογία (ή η ενγένει ιδεολογία) δεν έχει ιστορία, ή, πράγμα που 'ναι το ίδιο, ότι είναι αιώνια, πανταχού παρούσα, αμετάλλακτη μορφή σ' όλο το εύρος της ιστορίας (της ιστορίας των κοινωνικών σχηματισμών με ταξική διάρθρωση). Για την ώρα θα περιοριστώ στις «ταξικές κοινωνίες» και την ιστορία τους.

Ἡ ιδεολογία εἶναι «παράσταση» τῆς φανταστικῆς σχέσης τοῦ ἀτόμου μὲ τις πραγματικὲς συνθήκες ὑπαρξῆς του

Γιὰ νὰ προσεγγίσουμε τὴν κεντρικὴ θέση ἀναφορικὰ μὲ τὴ δομὴ καὶ τὴ λειτουργία τῆς ιδεολογίας θὰ προτείνω καταρχὴν δύο ἄλλες θέσεις, μία ἀρνητικὴ καὶ μία θετικὴ. Ἡ πρώτη ἀναφέρεται στὸ ἀντικείμενο ποὺ «ἀναπαρίσταται» μὲ τὴ φανταστικὴ μορφή τῆς ιδεολογίας, ἡ δευτέρη ἀναφέρεται στὴν ὑλικότητα τῆς ιδεολογίας.

Θέση πρώτη: Ἡ ιδεολογία ἀναπαριστᾷ τὴ φανταστικὴ σχέση τοῦ ἀτόμου μὲ τις πραγματικὲς συνθήκες ὑπαρξῆς του.

Λέμε συνήθως ὅτι ἡ θρησκευτικὴ, ἡ ἠθικὴ, ἡ νομικὴ, ἡ πολιτικὴ ιδεολογία κ.λπ. ἀποτελοῦν «κοσμοαντιλήψεις». Βεβαίως (ἐκτὸς κι ἂν βιώνουμε κάποια ἀπ' αὐτὲς τις ιδεολογίες σὰν τὴν ἀλήθεια, π.χ. ἂν «πιστεύουμε» στὸ Θεό, στὸ Καθῆκον, στὴ Δικαιοσύνη κ.λπ.), ἐξετάζοντας τὴν ιδεολογία ἀπὸ κριτικὴ σκοπιά, μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἕνας ἐθνολόγος ἐξετάζει τοὺς μύθους μιᾶς «πρωτόγονης κοινωνίας», οἱ ιδεολογίες εἶναι «κοσμοαντιλήψεις» σὲ μεγάλο βαθμὸ πλασματικές, δηλαδὴ «δὲν ἀντιστοιχοῦν στὴν πραγματικότητα».

Ὡστόσο, ἐνῶ παραδεχόμαστε ὅτι οἱ ιδεολογίες αὐτὲς δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα, ὅτι δηλαδὴ εἶναι μιὰ ἀυτάπατη, παραδεχόμαστε ταυτόχρονα ὅτι ὑπαινίσσονται κάποια πραγματικότητα καὶ ἄρκει νὰ τις ἐρμηνεύσει κανεὶς γιὰ νὰ ξαναβρεῖ, κάτω ἀπὸ τὴ φανταστικὴ παράσταση τοῦ κόσμου, τὴν ἴδια τὴν πραγματικότητα τοῦ κόσμου (ιδεολογία = *αὐτάπατη/ὑπαινιγμός*).

Ἐπὶ τοῦ ἔργου διαφόροι τύποι ἐρμηνείας. Πιὸ γνωστοὶ εἶναι ὁ *μηχανιστικὸς* τύπος, πάρα πολὺ διαδομένος τὸν 18ο αἰώνα (ὁ Θεὸς εἶναι ἡ φανταστικὴ ἀναπαράσταση τοῦ πραγματικοῦ Βασιλεῦ) καὶ ὁ «*ἐρμηνευτικὸς*» τὸν ὁποῖο ἐγκαινίασαν οἱ πρῶτοι Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἐπανελάβε ὁ Φόνερχμαχ καὶ ἡ θεολογικοφιλοσοφικὴ σχολὴ ποὺ προῆλθε ἀπὸ αὐτόν, παράδειγμα ὁ θεολόγος Barth, κ.λπ. Γιὰ τὸν Φόνερχμαχ λογουχάρη Θεὸς εἶναι ἡ οὐσία τοῦ πραγματικοῦ Ἀνθρώπου. Ἐπισημαίνω τὸ κύριο: ἡ ἐρμηνεία τῆς φανταστικῆς μετατόπισης (καὶ ἀντιστροφῆς) ποὺ πραγματοποιεῖ ἡ ιδεολογία ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι μὲ τὴν ιδεολογία «οἱ ἄνθρωποι ἀναπαριστοῦν, μὲ φανταστικὴ μορφή, τις πραγματικὲς τους συνθήκες ὑπαρξῆς». Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ δυστυχῶς ἀφήνει μετέωρο ἕνα μικρὸ πρόβλημα: γιατί οἱ ἄνθρωποι προκειμένου νὰ φανταστοῦν τις πραγματικὲς συνθήκες ὑπαρξῆς τους «ἔχουν ἀνάγκη» ἀπὸ αὐτὴ τὴ φανταστικὴ μετατόπιση;

Ἡ πρώτη ἀπάντηση (τοῦ 18ου αἰώνα) προτείνει μιὰ ἀπλή λύση: εἶναι φταιξιμοὶ τῶν παπᾶδων καὶ τῶν

βασιλιάδων. Αὐτοὶ «χάλκευσαν» τὰ Ὁραῖα Ψεῦδη ὥστε οἱ ἄνθρωποι, πιστεύοντας ὅτι ὑπακούουν στὸ Θεό, νὰ ὑποτάσσονται οὐσιαστικὰ στοὺς, συνένοχους στὴν ἀπάτη τους, βασιλιάδες καὶ παπάδες: Οἱ παπάδες στὴν ὑπηρεσία τῶν βασιλιάδων καὶ ἀντίστροφα, ἀνάλογα μὲ τὴν πολιτικὴ τοποθέτηση τῶν ὀνομαζόμενων «θεωρητικῶν». Ἐπὶ τοῦ λοιποῦ μιὰ αἰτία γιὰ τὴ φανταστικὴ μετατόπιση τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν ὑπαρξῆς: εἶναι λίγα κυνικὰ ἄτομα ποὺ ἐδραιώνουν τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴν καταδυνάστευση τοῦ «λαοῦ» σὲ μιὰ κίβδηλη ἀναπαράσταση τοῦ κόσμου, ποὺ τὴν μηχανεύτηκαν γιὰ νὰ ὑποδουλώσουν τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου ὑποδουλώνοντας τὴ φαντασία του.

Ἡ δευτέρη ἀπάντηση (τοῦ Φόνερχμαχ, ποὺ τὴν ἐπανελάβε καταλέξη ὁ Μάρξ στὰ νεανικά του ἔργα) εἶναι πιὸ «βαθιά», δηλαδὴ ἐξίσου λάθος. Καὶ ἡ δευτέρη ἀπάντηση, γιὰ τὴν μετατόπιση καὶ τὴ φαντα-

**Ἡ ιδεολογία
δὲν ἔχει ἱστορία
—εἶναι αἰώνια
ἀκριβῶς ὅπως
καὶ τὸ ἀσυνείδητο.**

στικὴ παραμόρφωση τῶν πραγματικῶν συνθηκῶν ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου, ψάχνει καὶ βρίσκει τὴν αἰτία στὴν ἀλλοτρίωση ποὺ γεννᾷ ἡ φανταστικὴ παράσταση τῶν συνθηκῶν ὑπαρξῆς τῶν ἀνθρώπων. Αἰτία δὲν εἶναι πλέον οὔτε οἱ παπάδες οὔτε οἱ βασιλιάδες, οὔτε ἡ ἐνεργὸς φαντασία τους οὔτε ἡ παθητικὴ φαντασία τῶν θυμάτων τους. Αἰτία εἶναι ἡ ὑλικὴ ἀλλοτρίωση ποὺ δεσπόζει σὲς ἴδιες τις συνθήκες ὑπαρξῆς τῶν ἀτόμων. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία ὁ Μάρξ, στὸ *Ἑβραϊκὸ Ζήτημα* καὶ ἄλλου, ὑποστηρίζει τὴν ἰδέα τοῦ Φόνερχμαχ ὅτι οἱ ἄνθρωποι κατασκευάζουν μιὰν ἀλλοτριωμένη (= φανταστικὴ) παράσταση τῶν συνθηκῶν ὑπαρξῆς τους γιὰ τὴν ἀλλοτριωτικὴ εἶναι αὐτὲς καθ'αυτὲς οἱ συνθήκες ὑπαρξῆς (*Χειρόγραφα τοῦ 44*: γιατί οἱ συνθήκες ὑπαρξῆς τῶν ἀνθρώπων κυριαρχοῦνται ἀπὸ τὴν οὐσία τῆς ἀλλοτριωμένης κοινωνίας: «τὴν ἀλλοτριωμένη ἐργασία»).

Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐρμηνείες δέχονται καταγράμμα τὴ θέση τὴν ὁποία προϋποθέτουν καὶ στὴν ὁποία στηρίζονται. Δηλαδὴ, αὐτὸ ποὺ ἀντανανῶνται στὴ φανταστικὴ παράσταση τοῦ κόσμου καὶ ποὺ βρίσκουμε σὲ μιὰ ιδεολογία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τις συνθήκες ὑπαρξῆς τῶν ἀνθρώπων, ἄρα ὁ πραγματικὸς τους κόσμος.

Ἐδῶ ὁμως θὰ ἐπαναλάβω μιὰ θέση ποὺ ἔχω ἤδη προτείνει: οἱ «ἄνθρωποι» μὲ τὴν ιδεολογία δὲν «φαντάζονται» τις πραγματικὲς συνθήκες ὑπαρξῆς τους, τὸν πραγματικὸν κόσμον, ἀλλὰ, κυρίως, ἀναπαριστοῦν τὴν σχέση τους μὲ τις συνθήκες ὑπαρξῆς τους. Αὐτὴ ἡ σχέση βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο κάθε ιδεολογικῆς, ἄρα φανταστικῆς, παράστασης τοῦ πραγματικοῦ κόσμου. Στὴν ἴδια σχέση ἐμπεριέχεται ἡ «αἰτία» στὴν ὁποία ὀφείλεται ἡ φανταστικὴ παραμόρφωση τῆς ιδεολογικῆς παράστασης τοῦ πραγματικοῦ κόσμου. Ἡ μάλλον,

για να αφήσουμε καταμέρος τη γλώσσα της «αίτίας», πρέπει να προβάλουμε τη θέση ότι η φανταστική φύση αυτής της σχέσης στηρίζεται κάθε φανταστική παραμόρφωση που παρατηρείται (έκτός κι αν ζούμε διαποτισμένοι από την αλήθεια της) σε κάθε ιδεολογία.

Αλλά εδώ, για να μιλήσουμε μαρξιστική γλώσσα, αν είναι αλήθεια ότι η παράσταση των συνθηκών της πραγματικής ύπαρξης των ατόμων που κατέχουν θέση συντελεστή παραγωγής, έγκυρως, καταπίεσης, ιδεολογικοποίησης και επιστημονικής πρακτικής, αν είναι αλήθεια λοιπόν ότι η παράσταση σε τελευταία ανάλυση εξαρτάται από τις παραγωγικές και τις συνακόλουθές τους σχέσεις, τότε θεμιτά μπορούμε να πούμε τα ακόλουθα: Κάθε ιδεολογία μέσα στην παραμόρφωση που αναγκαστικά δημιουργεί ή φαντασία, αντιπροσωπεύει, κυρίως, τη (φανταστική) σχέση των ατόμων με τις παραγωγικές και τις παράγωγές τους σχέσεις και όχι με τις ίδιες τις υπάρχουσες παραγωγικές σχέσεις (και τις παράγωγές τους). Στην ιδεολογία λοιπόν δεν παριστάνεται το σύστημα των παραγωγικών σχέσεων που κυβερνά τις σχέσεις των ατόμων αλλά η φανταστική σχέση των ατόμων με τις πραγματικές σχέσεις στις οποίες ζούν.

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, το ερώτημα για την «αίτια» της φανταστικής παραμόρφωσης των πραγματικών σχέσεων στην ιδεολογία ακυρώνεται και πρέπει να αντικατασταθεί με κάποιο άλλο. Για ποιο λόγο ή προσφερόμενη στά άτομα παράσταση της (ατομικής) σχέσης τους με τις κοινωνικές σχέσεις που διέπουν τις συνθήκες ύπαρξής τους, την ατομική και τη συλλογική ζωή τους, γίνεται αναγκαστικά φανταστική; Και ποιος είναι ο χαρακτήρας του φανταστικού; Αν το ερώτημα τεθεί μ' αυτό τον τρόπο, ακυρώνεται η λύση ότι όλα τα αυτά οφείλονται σε μια κλίκα¹ ατόμων (παπάδες, βασιλιάδες), πρωτεργατών της μεγάλης φενάκης, όπως επίσης ακυρώνεται και η λύση του άλλοτρωμένου χαρακτήρα του πραγματικού κόσμου. Το γιατί θα το δούμε στη συνέχεια της εκθεσής μας. Για την ώρα δεν θα πάμε πιο μακριά.

Θέση δεύτερη: Η ιδεολογία έχει υλική υπόσταση

Ήδη θίξαμε κάπως τη θέση αυτή όταν λέγαμε ότι οι «ιδέες» ή οι «παραστάσεις» κ.λπ. από τις οποίες φαίνεται ότι συντίθεται η ιδεολογία δεν έχουν νοητική, ιδεατή, πνευματική υπόσταση, αλλά υλική. Υπαινιχτήκαμε ακόμη ότι η νοητική, ιδεατή, πνευματική υπόσταση των «ιδεών» προερχόταν αποκλειστικά από μια ιδεολογία της «ιδέας»· και, ως προστεθεί, προέρχεται από μια ιδεολογία που μοιάζει ότι «θεμελιώνει» την αντίληψη για την οποία γίνεται λόγος άφοτου εμφανίστηκαν οι επιστήμες. Μ' άλλα λόγια, η ιδεατή κ.λπ. υπόσταση των «ιδεών» μοιάζει μ' αυτό που οι επιστήμονες, στην αυθόρμητη ιδεολογία τους, φαντάζονται ως «ιδέες», σωστές ή λαθεμένες. Έννοείται ότι η θέση αυτή παρουσιάζεται με την μορφή μιας γενικής κατάφασης, δεν αποδεικνύεται. Απλώς, στο όνομα του υλισμού, ζητάμε να αντιμετωπιστεί με κάποια συγκατάβαση. Γιατί θα χρειάζονταν εκτενέστατες αναπτύξεις για να αποδειχτεί.

1. Χρησιμοποιώ επίτηδες αυτόν τον πολύ μοντέρνο όρο, γιατί ακόμη και σε κομμουνιστικούς κύκλους, ή «εξήγηση» παρόμοιων πολιτικών αποκλίσεων (άριστος ή δεξιός καυσοκοπισμός) με βάση τη δράση μιας «κλίμας» είναι δυστυχώς τρέχουσα συνήθεια.

Αυτή η αξιωματική θέση ότι οι «ιδέες» ή οι άλλες «παραστάσεις» δεν έχουν πνευματική αλλά υλική υπόσταση μάς είναι πράγματι αναγκαία για να αναλύσουμε τη φύση της ιδεολογίας. Η καλύτερα μάς είναι απλώς χρήσιμη για να καταδειχτεί αυτό που, άμεσα και εμπειρικά, αποδεικνύει κάθε κάπως σοβαρή ανάλυση σε κάθε παρατηρητή, ακόμη κι όταν έχει ελάχιστα κριτική πρόθεση.

Είπαμε, μιλώντας για τους Ίδεολογικούς Μηχανισμούς του Κράτους και την πρακτική τους, ότι καθένας τους είναι η πραγμάτωση μιας ιδεολογίας (ή ένότητας αυτών των κατά τομέα ιδεολογιών —θρησκευτική, ήθικη, νομική, πολιτική, αισθητική κ.λπ.— εξασφαλίζεται με την υπαγωγή τους στην κυρίαρχη ιδεολογία). Ας ξανατιάσουμε αυτή τη θέση: μια ιδεολογία υπάρχει πάντα υλοποιημένη σ' έναν μηχανισμό και στην πρακτική του ή τις διάφορες μορφές πρακτικής. Αυτή η ύπαρξη είναι υλική. Έννοείται ότι η υλική ύπαρξη της ιδεολογίας σ' έναν μηχανισμό και την πρακτική του δεν έχει τον ίδιο τροπισμό (modalité) με τον τροπισμό ενός όπλου ή ενός λιθασίου. Αλλά, κι ως κατηγορηθούμε ως νεοαριστοτελικοί (υπενθυμίζουμε ότι ο Μάρξ έγραφε αμέριστη εκτίμηση προς τον Άριστοτέλη), θα λέγαμε ότι «η ύλη νοείται με πολλούς τρόπους» ή καλύτερα υπάρχει με διάφορους τροπισμούς, ενώ όλοι, σε τελευταία ανάλυση, ριζώνουν στη «φυσική» ύλη.

Μετά απ' αυτά, συντομεύοντας, ως δούμε τι συμβαίνει με το «άτομο» που ζει εν ιδεολογία, δηλαδή μέσα σε μια καθορισμένη παράσταση του κόσμου

**Μία (πραγματική) θεωρία
των ιδεολογιών
στηρίζεται
σε τελευταία ανάλυση
στην ιστορία
των κοινωνικών σχηματισμών
άρα στην ιστορία
των συναρθρωμένων
—σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό—
τρόπων παραγωγής.**

(θρησκευτική, ήθικη κ.λπ.), της οποίας η φανταστική παραμόρφωση εξαρτάται από την επίσης φανταστική σχέση του ατόμου με τις συνθήκες ύπαρξής του, δηλαδή σε τελευταία ανάλυση από τις παραγωγικές και ταξικές σχέσεις (ιδεολογία = φανταστική σχέση με πραγματικές σχέσεις). Θα λέγαμε, λοιπόν, ότι αυτή η φανταστική σχέση είναι και η ίδια προικισμένη με υλική ύπαρξη.

Αλλά διαπιστώνουμε το εξής: Ένα άτομο πιστεύει στο Θεό, στο Καθήκον ή στη Δικαιοσύνη κ.λπ. Αυτή η πίστη απορρέει από τις ιδέες του ενλόγω ατόμου, άρα από το ίδιο το άτομο θεωρούμενο ως υποκείμενο με συνείδηση στην οποία εμπεριέχονται οι ιδέες της πίστης του. Έτσι συμβαίνει με όλο τον κόσμο, δηλαδή

με όλους τους ζουν σε μια ιδεολογική παράσταση της ιδεολογίας, παράσταση που ανάγει την ιδεολογία σε σύνολο ιδεών έξω ορισμού προικισμένων με πνευματική υπόσταση. Για τον λόγο αυτό, δηλαδή παίρνοντας υπόψη το απόλυτα ιδεολογικό «έννοιολογικό» δυναμικό του ονομαζόμενου ατόμου (υποκείμενο προικισμένο με συνείδηση, όπου ελεύθερα μορφώνονται και αναγνωρίζονται οι ιδέες στις οποίες πιστεύει), ή (ύλική) συμπεριφορά του αποδελτιώνεται φυσικότατα.

Το ένλόγω άτομο συμπεριφέρεται με τον Άλφα ή βήτα τρόπο, υιοθετεί την τάδε ή τη δείνα πρακτική και, κατά μείζονα λόγο, μετέχει σε ορισμένες ρυθμιζόμενες μορφές πρακτικής που δεν είναι άλλες από τις μορφές πρακτικής του ιδεολογικού μηχανισμού από τον οποίο «έξαρτώνται» οι ιδέες τις οποίες διάλεξε, όντας υποκείμενο, ελεύθερα και συνειδητά. "Αν πιστεύει στο Θεό, πηγαίνει στην εκκλησία για να παρακολουθήσει τη λειτουργία, γονατίζει, εξομολογείται, νηστεύει (ή νηστεία άλλοτε είχε ύλικό περιεχόμενο, με την τρέχουσα έννοια του όρου), και φυσικά μετανοεί, συνεχίζει, κ.ο.κ. "Αν πιστεύει στο Καθήκον θα έχει την αντίστοιχη συμπεριφορά που θα έγγραφεται σε κάποιο τυπικό πρακτικής «σύμφωνο προς τα χρηστά ήθη». "Αν πιστεύει στη Δικαιοσύνη θα υποταχτεί στους κανόνες του Δικαίου χωρίς αμφισβητήσεις· μπορεί μάλιστα, όταν παραβιάζονται οι νόμοι να διαμαρτυρηθεί, να λάβει μέρος σε διαδηλώσεις κ.λπ. Στο σχήμα αυτό διαπιστώνουμε ότι η ιδεολογική παράσταση της ιδεολογίας είναι και η ίδια υποχρεωμένη να αναγνωρίσει ότι κάθε «συνειδητό» υποκείμενο, επειδή πιστεύει στις «ιδέες» που του υπαγορεύει ή «συνείδησή» του (και τις οποίες αποδέχεται ελεύθερα), οφείλει «να δρᾷ σύμφωνα με τις ιδέες του». "Οφείλει λοιπόν να μεταγράψει στις πράξεις της ύλικής πρακτικής του τις ιδέες του σαν ελεύθερο υποκείμενο που είναι. "Αν δεν το κάνει, «αυτό δεν θα 'να σωστό».

Πράγματι, αν το άτομο δεν κάνει ό,τι σύμφωνα με το πιστεύω του οφείλει να κάνει, αν —σύμφωνα πάντα με αυτό το ιδεαλιστικό σχήμα— κάνει κάτι άλλο, σημαίνει πως άλλες ιδέες έχει στο κεφάλι του από εκείνες που διακηρύσσει, και επομένως δρᾷ βάσει αυτών των άλλων ιδεών. "Αρα συμπεριφέρεται σαν «άσυνεπής», κυνικός ή διεστραμμένος («οὐδεις ἐκὼν κακός») ἄνθρωπος.

Σε κάθε περίπτωση, λοιπόν, η ιδεολογία της ιδεολογίας, παρά τη φανταστική της παραμόρφωση, αναγνωρίζει ότι οι «ιδέες» ενός ανθρώπινου υποκειμένου ἐνυπάρχουν, πρέπει να υπάρχουν, στις πράξεις του. Κι αν δεν συμβαίνει έτσι, η ιδεολογία της ιδεολογίας του αποδίδει άλλες ιδέες που αντιστοιχούν στις πράξεις (ἀκόμη και τις διεστραμμένες) που εκτελεί. "Η ιδεολογία αυτή μιλά για πράξεις: "Εμείς θα μιλήσουμε για πράξεις ἐνσωματωμένες σε μορφές πρακτικής. Και θα παρατηρήσουμε ότι αυτές οι μορφές πρακτικής ρυθμίζονται από κάποιο τυπικό, χάρη στο οποίο κάθε πρακτική μεταγράφεται στην ύλική ὑπαρξη ενός ιδεολογικού μηχανισμού—ἔστω σε πολύ μικρό μέρος του: μια λειτουργία σ' ένα εκκλησάκι, μια ταφή, ένα μάτς σε κάποιον ἀθλητικό σύλλογο, μια μέρα στο σχολείο, μια συνεδρίαση ή μια συγκέντρωση πολιτικού κόμματος κ.λπ.

"Αλλωστε στην ἀμυντική «διαλεκτική» του Πα-

σκάλ χρωστάμε τη θαυμάσια φόρμουλα που θα μᾶς επιτρέψει να αντιστρέψουμε την τάξη του νοηματικού σχήματος της ιδεολογίας. "Ο Πασκάλ λέει περίπου τα εξής: «γονατίστε, ψιθυρίστε μια προσευχή, και θα πιστεύετε». "Αντιστρέφει λοιπόν σκανδαλωδώς την τάξη των πραγμάτων προσκομίζοντας, όπως ο Χριστός, όχι την ειρήνη αλλά τη διχόνοια. Και επιπλέον, πράγμα ἐλάχιστο χριστιανικό, προσκομίζει το σκάνδαλο (πλήν οὐαί τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ δι' οὗ τὸ σκάνδαλον ἔρχεται).

"Ας μᾶς επιτραπεί να αφήσουμε τον Πασκάλ και τὰ ἐπιχειρήματά του στον ιδεολογικό ἀγώνα που διεξάγει στο πλαίσιο του θρησκευτικού ιδεολογικού μηχανισμού της ἐποχῆς του. Και ἄς μᾶς επιτραπεί να μιλήσουμε μια πιὸ ἄμεσα μαρξιστική γλώσσα, κατά τὸ δυνατόν βέβαια, γιατί προχωρούμε σε περιοχές ἐλάχιστα ἐρευνημένες.

**Ἡ ιδεολογία
ἔχει ὑλική υπόσταση
που ὑλοποιεῖται πάντα
σ' ἓναν ιδεολογικό
μηχανισμό του κράτους
και τις διάφορες
μορφές πρακτικῆς του.**

Θὰ λέγαμε, λοιπόν, ότι η ὑπαρξη τῶν ιδεῶν του υποκειμένου (ἂν και δὲν πρέπει να θεωρεῖται υποκείμενο τὸ τάδε συγκεκριμένο ἄτομο) είναι ὑλική μὴ και οἱ ἐνλόγω ιδέες είναι ὑλικές πράξεις ἐνσωματωμένες σε ὑλικές μορφές πρακτικῆς, ρυθμιζόμενες ἀπὸ ἓνα ἐπίσης ὑλικό τυπικό, προσδιορισμένο ἀπὸ τὸν ὑλικό ιδεολογικό μηχανισμό ἀπ' ὅπου ἀπορρέουν οἱ ιδέες του δοσμένου υποκειμένου. Βεβαίως τὰ τέσσερα ἐπίθετα «ὑλικός» που περιέχονται στην πρότασή μας ἔχουν διαφορετικό τροπισμό: ἡ ὑλικότητα μᾶς μετακίνησης για να πάει κανείς στην εκκλησία, μᾶς γονυκλισίας, ἐνὸς σταυροκοπήματος, μᾶς μετάνοιας, μᾶς φράσης προσευχῆς, μᾶς κατάνυξης, μᾶς νηστείας, ἐνὸς βλέμματος, μᾶς γροθιάς, ἐνὸς ἐξωτερικευμένου λόγου ἢ ἐνὸς «ἐσωτερικού» μονολόγου (ἢ συνείδηση), δὲν είναι μία και ἡ αὐτὴ ὑλικότητα. Θὰ ἀφήσουμε καταμέρος τὴ θεωρία τοῦ διαφορετικοῦ τροπισμοῦ τῆς ὑλικότητος. Παραμένει ὡστόσο ὅτι σ' αὐτὴ τὴν παρουσία ἀνεστραμμένων πραγμάτων δὲν πρόκειται για «ἀντιστροφή», δεδομένου ὅτι ὁρισμένες ἐννοιές, ἀπλούστατα, ἔχουν ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ τὴ νέα ἐκθεση ἐνῶ, ἀντίθετα, ἄλλες παραμένουν και τέλος κάποιες νέες ἀναφαίνονται. "Ἔτσι:

— ἐξαφανίστηκε: ὁ ὅρος *ιδέες*,

— παραμένουν: οἱ ὅροι *υποκείμενο, συνείδηση, πίστη, πράξεις*,

— ἀναφαίνονται: οἱ ὅροι *μορφές πρακτικῆς, τυπικό, ιδεολογικός μηχανισμός*.

Δεν πρόκειται λοιπόν για «αντιστροφή» (ἐκτός κι ἂν τὴν ἐννοήσουμε ὅπως ὅταν λέμε π.χ. ὅτι μιὰ κυβέρνηση ἀνατράπηκε ἢ ἕνα ποτήρι ἀναποδογύρισε) ἀλλὰ γιὰ ἕναν ἀρκετὰ παράξενο ἀνασχηματισμό (ὄχι βέβαια ὑπουργικὸ τύπου) ἀφοῦ μᾶς δίνει τὸ ἀκόλουθο ἀποτελεσμα: Οἱ ἰδέες ὡς ἰδέες (δηλαδή σύνολα ἰδεατὰ, πνευματικὰ) ἐξαφανίστηκαν στὸ βαθμὸ ἀκριβῶς πού φάνηκε ὅτι ἡ ὑπαρξή τους ἐγγράφεται σὲ πράξεις ρυθμιζόμενες ἀπὸ ἕνα καθορισμένο τυπικὸ, σὲ τελευταία ἀνάλυση ἀπὸ ἕναν ἰδεολογικὸ μηχανισμό. Φαίνεται λοιπόν ὅτι τὸ ὑποκείμενο ἐνεργεῖ στὸ βαθμὸ πού διέπεται ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο σύστημα (πού θὰ διατυπώσουμε μὲ τὴ σειρά τοῦ πραγματικοῦ προσδιορισμοῦ του): ἡ ἰδεολογία, ὑπάρχοντας σ' ἕναν ὑλικὸ ἰδεολογικὸ μηχανισμό, ὑπαγορεύει ὑλικὲς μορφές πρακτικῆς πού τὴ ρυθμίζει ἕνα ὑλικὸ τυπικὸ, μορφές πρακτικῆς πού ἐγγράφονται σὲ ὑλικὲς πράξεις ἐνὸς δρώντος συνειδητὰ καὶ σύμφωνα μὲ τὴν πίστη τοῦ ὑποκειμένου.

Ἡ παρουσίαση αὐτὴ ὁμως δείχνει πὼς διατηρήσαμε τὶς ἀκόλουθες ἔννοιες: ὑποκείμενο, συνείδηση, πίστη, πράξεις. Ἐπ' αὐτὸ τὸ φάσμα ἐννοιῶν ἐξάγουμε πάραυτα τὸν κεντρικὸ καὶ καθοριστικὸ ὄρο ἀπὸ τὸν ὅποιο ἐξαρτῶνται τὰ πάντα: τὴν ἔννοια *ὑποκείμενο*.

Καὶ στοιχειοθετοῦμε ἀμέσως τὶς δύο συνημμένες θέσεις:

1. Δὲν ὑπάρχει πρακτικὴ παρὰ διὰ τῆς ἰδεολογίας καὶ ὑπὸ τὴν κυριαρχία της.

2. Δὲν ὑπάρχει ἰδεολογία παρὰ διὰ τοῦ ὑποκειμένου καὶ γιὰ τὰ ὑποκείμενα.

Τώρα μποροῦμε νὰ ἐπανέλθουμε στὴν κεντρικὴ μᾶς θέση.

Ἡ ἰδεολογία ἐγκαλεῖ τὸ ἄτομο ὡς ὑποκείμενο

Ἡ θέση αὐτὴ ἐπεξηγεῖ τὴν τελευταία μᾶς πρόταση: δὲν ὑπάρχει ἰδεολογία παρὰ μόνο διὰ τοῦ ὑποκειμένου καὶ γιὰ τὰ ὑποκείμενα. Ἐξηγοῦμαστε: δὲν ὑπάρχει ἰδεολογία παρὰ μόνο γιὰ τὰ συγκεκριμένα ὑποκείμενα, καὶ τοῦτος ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἰδεολογίας γίνεται ἐφικτὸς διὰ τοῦ ὑποκειμένου, δηλαδή *μέσω τῆς κατηγορίας ὑποκείμενο καὶ τῆς λειτουργίας του*.

Μὲ ὅλα αὐτὰ θέλουμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ κατηγορία τοῦ ὑποκειμένου (πού μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ καὶ μὲ ἄλλη ὀνομασία· λογουχάρη στὸν Πλάτωνα μὲ τὸ ὄνομα Ψυχὴ, Θεὸς κ.ἄ.) εἶναι διαπλαστικὴ κατηγορία κάθε ἰδεολογίας, ὅποιος κι ἂν εἶναι ὁ προσδιορισμὸς της (κατὰ τομέα ἢ ταξικὸς), ὅποια κι ἂν εἶναι ἡ ἱστορικὴ χρονολογία — ἐφόσον ἡ ἰδεολογία δὲν ἔχει ἱστορία. Ἡ κατηγορία τοῦ ὑποκειμένου εἶναι διαπλαστικὴ κάθε ἰδεολογίας, παρόλο πού μὲ τὴν καταδήλωσι αὐτὴ ἐμφανίζεται μόνο μὲ τὴν ἄνοδο τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, καὶ κυρίως τῆς νομικῆς ἰδεολογίας.²

Λέμε: ἡ κατηγορία τοῦ ὑποκειμένου εἶναι διαπλαστικὴ κάθε ἰδεολογίας καὶ παραχρῆμα προσθέτουμε: *ἡ κατηγορία τοῦ ὑποκειμένου εἶναι διαπλαστικὴ κάθε ἰδεολογίας στὸ βαθμὸ πού κάθε ἰδεολογία ἔχει ὡς λειτουργία νὰ «διαπλάθει», νὰ «μετατρέψει» συγκεκρι-*

κριμένα ἄτομα σὲ ὑποκείμενα. Σ' αὐτὸ τὸ παιχνίδι τῆς διπλῆς διάπλασης ὑποστασιώνεται ἡ λειτουργία κάθε ἰδεολογίας, γιὰ τὴν ἰδεολογία δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὶς ὑλικὲς μορφές ὑπαρξῆς τῆς λειτουργίας της.

Γιὰ νὰ δοῦμε πὺ καθαρὰ ὅσα ἀκολουθοῦν πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη ὅτι ὁ γράφων καὶ ὁ ἀναγνώστης εἶναι ἐπίσης ὑποκείμενα, δηλαδή ἰδεολογικὰ ὑποκείμενα (πρόταση ταυτολογικῆ). Συνακόλουθα ὁ γράφων καὶ ὁ ἀναγνώστης ζοῦν «αὐθόρμητα» ἢ «φυσικὰ» «ἐν ἰδεολογία», μὲ τὴν ἔννοια πού λέμε ὅτι «ὁ ἄνθρωπος εἶναι ζῶο ἰδεολογικὸ».

Τὸ ὅτι ὁ συγγραφέας, γράφοντας τὸ κείμενο ἐνὸς λόγου πού διατείνεται ὅτι εἶναι ἐπιστημονικὸς δὲν ἐμφανίζεται ὡς «ὑποκείμενο» τοῦ ἐπιστημονικοῦ «του» λόγου, εἶναι μιὰ ἄλλη ὑπόθεση μὲ τὴν ὁποία δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε τώρα (ἐπὶ τῆ εὐκαιρία: κάθε ἐπιστημονικὸς λόγος εἶναι ἕξ ὀρισμοῦ λόγος χωρὶς ὑποκείμενο: δὲν ὑπάρχει «ὑποκείμενο τῆς ἐπιστήμης» παρὰ μόνο σὲ μιὰ ἰδεολογία τῆς ἐπιστήμης). Καὶ ὅπως θαυμάσια τὸ εἶπε ὁ Ἀπόστολος Παῦλος «τὸ εἶναι, ἡ κίνηση καὶ ἡ ζωὴ» ἐμφανίζονται μέσα στὸν Λόγο, δηλαδή στὴν ἰδεολογία. Ἐπομένως, γιὰ σὰς ὅπως καὶ γιὰ μένα, ἡ κατηγορία τοῦ ὑποκειμένου εἶναι κατὰ τὸ πρῶτιστα «προφανές» (τὰ προφανῆ εἶναι πάντα ἀλήθεια πρῶτη). Εἶναι φανερό, ἐγὼ ὅπως κι ἐσεῖς, εἴμαστε ὑποκείμενα (ἐλεύθερα, ἠθικὰ κ.λπ.). Ὅπως κάθε προφανές, μαζί καὶ ἐκεῖνα πού κάνουν ὥστε μιὰ λέξη «νὰ δηλώνει ἕνα πράγμα» ἢ «νὰ ἔχει μιὰ σημασία» (ἄρα τὰ προφανῆ τῆς «διαφάνειας» τοῦ λόγου), ἔτσι καὶ τὸ «προφανές» πὼς ἐσεῖς καὶ ἐγὼ εἴμαστε ὑποκείμενα — καὶ τὸ προφανές ὅτι αὐτὴ μᾶς ἡ ιδιότητα δὲν δημιουργεῖ κανένα πρόβλημα — εἶναι ἰδεολογικὴ ἐπίπτωση, στοιχειώδης ἰδεολογικὴ ἐπίπτωση.³

Πράγματι τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἰδεολογίας εἶναι ὅτι ἐπιβάλλει (ἂν καὶ δὲν φαίνεται διόλου, γιὰ αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι «προφανῆ») τὰ αὐτονόητα πού εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν τὰ ἀναγνωρίζουμε ὡς προφανῆ. Καὶ ὅταν τὰ ἀντιμετωπίζουμε, ἀναπόφευκτα καὶ φυσικὰ ἀντιδρούμε ἀναφωνώντας (μεγαλόφωνα ἢ στὴ «σιωπὴ τῆς συνείδησης»): «εἶναι προφανές! βεβαίως, αὐτὸ εἶναι! πράγματι!».

Σ' αὐτὴ τὴν ἀντίδραση ἀσκεῖται ἡ λειτουργία τῆς ἰδεολογικῆς ἀναγνώρισης. Εἶναι ἡ μία πλευρὰ τῆς διττῆς λειτουργίας τῆς ἰδεολογίας. Ἡ ἄλλη εἶναι ἡ λειτουργία τῆς παραγνώρισης.

Ἄς πάρουμε ἕνα παράδειγμα ἀπόλυτα συγκεκριμένο. Ὅλοι ἔχουμε φίλους, πού ὅταν μᾶς χτυποῦν τὴν πόρτα καὶ τοὺς ρωτᾶμε ἀπὸ τὴν χαραμάδα: «ποιὸς εἶναι;» ἀπαντοῦν (γιὰ τὴν «εἶναι προφανές»): «ἐγώ». Καὶ ὡ τοῦ θαύματος ἀναγνωρίζουμε ὅτι «εἶναι ἐκεῖνος» ἢ «ἐκεῖνη». Τότε ἀνοίγουμε τὴν πόρτα καὶ βλέπουμε ὅτι «πράγματι ἦταν ἐκεῖνη». Ἄλλο παράδειγμα: ὅταν ἀναγνωρίζουμε κάποιον γνωστὸ μᾶς στὸ δρόμο τοῦ λέμε «καλημέρα ἀγαπητὴ φίλε», καὶ τοῦ σφίγγουμε τὸ χέρι (ἐθιμοτυπία ἰδεολογικῆς ἀναγνώρισης στὴν καθημερινὴ ζωὴ στὴ Γαλλία· ἄλλου ἰσχύει ἄλλη ἐθιμοτυπία).

Μ' αὐτὴ τὴν προκαταβολικὴ παρατήρηση καὶ αὐτὲς τὶς συγκεκριμένες παραστάσεις ἤθελα νὰ πῶ ὅτι σεῖς

2. Ἡ ὁποία δανεῖζεται τὴ νομικὴ κατηγορία τοῦ «ὑποκειμένου τοῦ δικαίου» γιὰ νὰ κατασκευάσει μιὰ ἰδεολογικὴ ἔννοια: «ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐκ φύσεως ἕνα ὑποκείμενο».

3. Οἱ γλωσσολόγοι, καὶ ὅσοι ἐπικαλοῦνται τὴ γλωσσολογία γιὰ διάφορους σκοποὺς, συχνὰ σκοντάφτουν σὲ δυσκολίες πού ὀφείλονται στὸ γεγονός ὅτι παραγνωρίζουν τὸ παιχνίδι τῶν ἰδεολογικῶν ἐπιπτώσεων σὲ κάθε εἶδος λόγου, ἀκόμη καὶ στὸν ἐπιστημονικὸ.

και εγω ειμαστε παντοτε υποκειμενα. Ως υποκειμενα εφαρμόζουμε το τυπικό της ιδεολογικής αναγνώρισης που μας εγγυάται ότι οπωσδήποτε ειμαστε υποκειμενα, άτομικά, διακριτά και (φυσικά) αναντικατάστατα. Η γραφή στην οποία επιδίδομαι αυτή τη στιγμή και η ανάγνωση που κάνετε αυτή τη στιγμή⁴ είναι, απ' αυτή την άποψη, τελετουργία ιδεολογικής αναγνώρισης: Σ' αυτό το τελετουργικό τυπικό εμπειρεύεται το «προφανές» με το οποίο μπορεί να σας επιβληθεί ή «αλήθεια» των διαλογισμών μου ή η «πλάνη» τους.

Ωστόσο ή αναγνώριση ότι ειμαστε υποκειμενα και ότι λειτουργούμε με βάση το τελετουργικό τυπικό της στοιχειωδέστατης καθημερινής ζωής, μας δίνει απλά και μόνο τη «συνείδηση» της αέναης (αιώνιας) πρακτικής ιδεολογικής αναγνώρισης, αλλά διόλου δεν μας δίνει την (έπιστημονική) γνώση του μηχανισμού αυτής της αναγνώρισης: λογουχάρη ή ύψωμένη γροθιά, το γεγονός ότι σας φωνάζουν με το όνομά σας, το γεγονός ότι ξέρετε, έστω κι αν το άγνωσ, ότι «έχετε» ένα κύριο

**Η ιδεολογία αναπαριστά
τη φανταστική σχέση του ατόμου
με τις πραγματικές
συνθήκες ύπαρξής του.
Στην ιδεολογία δεν παριστάνεται
το σύστημα
των παραγωγικών σχέσεων
που κυβερνά
τις σχέσεις του ατόμου
αλλά ή φανταστική σχέση
των ατόμων
με τις πραγματικές
συνθήκες ύπαρξής τους.**

όνομα που σας κάνει να αναγνωρίζετε τον εαυτό σας ως μοναδικό υποκειμενο κ.λπ. Παραταύτα έστω κι αν μιλάμε διαποτισμένοι με ιδεολογία και μέσα από τα χαρακτηριστικά της, πρέπει να επανέλθουμε στο πρόβλημα της (έπιστημονικής) γνώσης της ιδεολογίας αν θέλουμε να πλάσουμε έναν λόγο που θα καταφέρει να ξεκόψει από τον ιδεολογικό: να διακινδυνεύσουμε δηλαδή την εγκαινίαση ενός επιστημονικού λόγου για την ιδεολογία (λόγου χωρίς υποκειμενο).

Συνακόλουθα, για να κάνω παραστατικότερο το γιατί ή κατηγορία υποκειμενο είναι κατηγορία διαπλαστική της ιδεολογίας, που υποστασιώνεται μόνο μεταπλάθοντας τα συγκεκριμένα άτομα σε υποκειμενα, θα χρησιμοποιήσω έναν ιδιαίτερο τρόπο έκθεσης: αρκετά «συγκεκριμένο» ώστε να είναι αναγνωρίσιμος, αλλά και αρκετά άφηρημένο ώστε να προσφέρεται ως αντικείμενο στοχασμού και να δίνει λαβή στην (έπιστημονική) γνώση.

4. Σημειώστε ότι αυτό το διπλό «αυτή τη στιγμή» αποδεικνύει άλλη μία φορά ότι ή ιδεολογία είναι «αιώνια», δεδομένου ότι αυτά τα δύο «αυτή τη στιγμή» είναι δυνατό να χωρίζονται από οποιοδήποτε χρονικό διάστημα. Γράφω αυτές τις γραμμές 6 Απριλίου 1969 και μπορεί να τις διαβάσετε οποτεδήποτε.

Μια πρώτη διατύπωση: *κάθε ιδεολογία εγκυκαλεί τα συγκεκριμένα άτομα ως συγκεκριμένα υποκειμενα διαμέσου της λειτουργίας του υποκειμένου.*

Νά μια πρόταση που επιβάλλει για την ώρα να διακρίνουμε αφενός τα συγκεκριμένα άτομα και αφετέρου τα συγκεκριμένα υποκειμενα, έστω κι αν το συγκεκριμένο υποκειμενο φέρεται από το συγκεκριμένο άτομο.

Υπαιτισσόμαστε δηλαδή ότι ή ιδεολογία «δρα» ή «λειτουργεί» έτσι που να «στρατολογεί» τα υποκειμενα ανάμεσα στα άτομα (και στρατολογεί τους πάντες) ή να «μεταμορφώνει» τα άτομα σε υποκειμενα (και μεταμορφώνει τους πάντες). Τουτό επιτυγχάνεται χάρη σ' εκείνη την ακριβέστατη επιχείρηση που θα ονομάσουμε *έγκληση* και που θα μπορούσαμε να παραστήσουμε με την εικόνα της πιο κοινής καθημερινής αστυνομικής κλήσης: «έ, σείς εκεί κάτω!». Αν υποθεθεί πως αυτό το φανταστικό επεισόδιο συμβαίνει στο δρόμο, το εγκυκαλούμενο άτομο θα γυρίσει το κεφάλι του. Χάρη σ' αυτή την άπλη στροφή του κεφαλιού του κατά 180° το άτομο γίνεται *υποκειμενο*. Γιατί; έπειδή αναγνώρισε ότι ή κλήση απευθυνόταν σ' αυτό «όπωσδήποτε», και ότι οπωσδήποτε αυτό ήταν ο «εγκυκαλούμενος» και όχι κάποιος άλλος. Η πείρα δείχνει ότι ή πρακτική της έγκλησης δεν χάνει ποτέ το στόχο της: με προφορική κλήση ή σφύριγμα ο καλούμενος θα αναγνωρίσει πάντα ότι πρόκειται γι' αυτόν. Είναι οπωσδήποτε ένα παράδοξο φαινόμενο που δεν μπορεί να έξηγηθεί με βάση τα «αισθήματα ένοχης», παρόλο που υπάρχουν πολλοί άνθρωποι που «έχουν κάτι να προσάψουν στον εαυτό τους».

Βεβαίως, για να γίνει πιο άνετη και σαφής ή έκθεση στο μικρό μας θεωρητικό θέατρο, πρέπει να παρουσιάσουμε τα πράγματα με την μορφή συνεχούς φάσματος όπου αναγκαστικά υπάρχει ένα πριν και ένα μετά, έπομένως ή έκθεση πρέπει να γίνει με την μορφή έγχρονης διαδοχής. Υπάρχουν άτομα που κάνουν περίπατο και από κάπου (κατά κανόνα από πίσω τους) ακούγεται ή φωνή: «έ, σείς εκεί κάτω». Ένα άτομο (κατά 90% εκείνο που πραγματικά καλείται) γυρίζει το κεφάλι πιστεύοντας-υποψιαζόμενο-ξέροντας ότι πρόκειται γι' αυτό, αναγνωρίζοντας έπομένως ότι «αυτός είναι βέβαια» που καλείται. Στην πραγματικότητα, τα πράγματα συμβαίνουν χωρίς καμία διαδοχή: Η ύπαρξη της ιδεολογίας και ή έγκληση του ατόμου ως υποκειμένου είναι ένα και το αυτό.

Και μπορούμε να προσθέσουμε: ό,τι μοιάζει να συμβαίνει έξω από το χώρο του ιδεολογικού (πιο συγκεκριμένα στο δρόμο) στην πραγματικότητα συμβαίνει μέσα στο χώρο της ιδεολογίας. Έπομένως, ό,τι συμβαίνει στο χώρο της ιδεολογίας μοιάζει να συμβαίνει έξω απ' αυτήν. Γι' αυτό όσοι βρίσκονται μέσα στο χώρο του ιδεολογικού έξ' όρισμού φαντάζονται πως είναι έξω απ' αυτόν: ή *άρνηση* στην πράξη, χάρη στην ιδεολογία, του ιδεολογικού χαρακτήρα της ιδεολογίας, αποτελεί μία από τις πρακτικές εκφάνσεις της. Η ιδεολογία δεν λείπει ποτέ «είμαι ιδεολογική». Πρέπει να βρίσκεται κανείς έξω από το πεδίο της ιδεολογίας, δηλαδή στο πεδίο της επιστημονικής γνώσης, για να μπορεί να πεί: τοποθετούμαι μέσα στο πεδίο της

5. Η έγκληση, καθημερινή πρακτική, υποκειμενη σε ένα συγκεκριμένο τυπικό, παίρνει έντελως «είδικη μορφή» στην αστυνομική πρακτική, δηλαδή στην περίπτωση που πρέπει να έγκληθούν «υποπτοι».

ιδεολογίας (ἐξαίρεση σπάνια) ἢ ἤμουν στὸ πεδίο τῆς ιδεολογίας (γενικὸς κανόνας). Ξέρουμε πολὺ καλὰ ὅτι ἡ μομφὴ πὼς κάποιος εἶναι μέσα στὸ πεδίο τῆς ιδεολογίας ἔχει σημασίαν μόνο γιὰ τοὺς ἄλλους, ποτὲ γιὰ τὸν ἴδιο (ἐκτός καὶ ἂν εἶναι μαρξιστὴς ἢ σπινωζικὸς, πράγμα πού στῆ συγκεκριμένη περίπτωση εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἴδια τοποθέτηση). Ἔτσι ἐνῶ ἡ ιδεολογία γιὰ τὸν ἑαυτὸ τῆς δὲν ἔχει ἔξω ἀπ' αὐτήν, ἡ ἴδια γιὰ τὴν ἐπιστῆμὴ καὶ τὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι παρὰ (ἔνα) ἔξω.

Αὐτὸ ὁ Σπινόζα τὸ εἶχε πολὺ καλὰ ἐξηγήσει, διακόσια χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν Μάρξ, ὁ ὁποῖος τὸ ἐφάρμοσε χωρὶς ὅμως νὰ τὸ ἐξηγήσει μὲ λεπτομέρεια. Ἄς ἀφήσουμε αὐτὸ τὸ σημεῖο, μὲ βαρύτερες ὥστόσο συνέπειες, ὄχι μόνο θεωρητικὲς ἀλλὰ καὶ πολιτικὲς ἀφοῦ, π.χ., ἀπὸ ἐδῶ ἐξαρτάται ὅλη ἡ θεωρία τῆς κριτικῆς καὶ τῆς αὐτοκριτικῆς, χρυσὸς κανὼνας πρακτικῆς στὴν ταξικὴ πάλη σύμφωνα μὲ τὸν μαρξισμὸ-λενινισμό.

Ἡ ιδεολογία, λοιπόν, ἐγκαλεῖ τὸ ἄτομο ὡς ὑποκείμενο. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ιδεολογία εἶναι αἰώνια πρέπει νὰ ἐξαλείψουμε τὴ χρονικὴ διάσταση μὲ τὴν ὁποία παραστήσαμε τὴ λειτουργία τῆς ιδεολογίας, καὶ νὰ ποῦμε: ἡ ιδεολογία ἐγκαλεῖ *ἀείποτε* τὸ ἄτομο ὡς ὑποκείμενο, πράγμα πού σημαίνει ὅτι τὸ ἄτομο ἐγκαλεῖται *ἀείποτε* ἀπὸ τὴν ιδεολογία ὡς ὑποκείμενο. Ἔτσι ὁδηγούμαστε σὲ μιὰ τελευταία πρόταση: *τὸ ἄτομο εἶναι ἀείποτε ὑποκείμενο*. Ἐπομένως τὸ ἄτομο εἶναι «ἀφηρημένο» σὲ σχέση μὲ τὸ ἀείποτε ὑποκείμενο. Ἡ πρόταση μπορεῖ νὰ φανεῖ παράδοξη.

Ὅτι ἔνα ἄτομο εἶναι *ἀείποτε* ὑποκείμενο, ἀκόμη καὶ πρὶν νὰ γεννηθεῖ, δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀπλὴ πραγματικότητα, προσιτὴ στὸν καθένα καὶ διόλου παράδοξη. Ὅτι τὸ ἄτομο εἶναι ἔσασαι «ἀφηρημένο» σὲ σχέση μὲ τὸ ἀείποτε ὑποκείμενο ὁ Φρόντ τὸ ἔδειξε παρατηρώντας πολὺ ἀπλὰ τὸ εἶδος τῆς ιδεολογικῆς τελετουργίας μὲ τὴν ὁποία περιβάλλεται ἡ ἀναμονὴ μιᾶς «γέννησης» — αὐτὸ τὸ «εὐτυχὲς γεγονός». Καθέννας ξέρεῖ πὼς καὶ πόσο ἀναμένεται ἡ γέννηση ἐνὸς παιδιοῦ! Καὶ ἂν συμφωνήσουμε νὰ ἀφήσουμε στὴν ἄκρῃ τὰ «αισθήματα», δηλαδὴ τὶς μορφὲς τῆς οἰκογενειακῆς ιδεολογίας, πατρικῆς/μητρικῆς/συζυγικῆς/ἀδελφικῆς, μέσα στὴν ὁποία ἀναμένεται ἡ γέννηση τοῦ παιδιοῦ, πρέπει νὰ ποῦμε πολὺ πεζά: εἶναι ἐκ τῶν προτέρων γνωστὸ ὅτι τὸ παιδί θὰ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Πατέρα του, θὰ ἔχει ἐπομένως μιὰ ταυτότητα, καὶ θὰ εἶναι ἀναντικατάστατο. Πρὶν γεννηθεῖ τὸ παιδί εἶναι ὑποκείμενο ἀείποτε, χρῆσιμο ἔτσι μέσα καὶ χάρις στὴν ιδιότυπη οἰκογενειακὴ ιδεολογικὴ ἀπεικόνιση, ὅπου καὶ ἀναμένεται μετὰ ἀπὸ τὴ σύλληψή του. Περιττὸ νὰ ποῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ ιδεολογικὴ οἰκογενειακὴ ἀπεικόνιση εἶναι, στὴν μοναδικότητά της, στερεότατα δομημένη. Σ' αὐτὴ τὴν ἀδυσώπητη καὶ λίγο πολὺ «παθολογικὴ» δομῇ (ἂν δεχτοῦμε ὅτι ὁ ὄρος ἔχει περιεχόμενο προσδιορισμοῦ) τὸ παλαιὸ-μελλοντικὸ ὑποκείμενο ὀφείλει νὰ βρεῖ τὴ θέση του: νὰ «γίνει» τὸ σεξουαλικὸ ὑποκείμενο (ἄγόρι ἢ κορίτσι) ὄντας ὑποκείμενο ἐκ τῶν προτέρων. Καταλαβαίνουμε ὅτι αὐτὸς ὁ ιδεολογικὸς καταναγκασμὸς, αὐτὸς ὁ προκαθορισμὸς, ὅλο αὐτὸ τὸ τελετουργικὸ τυπικὸ τῆς ἀνατροφῆς καὶ τῆς οἰκογενειακῆς ἀγωγῆς, ἔχει κάποια σχέση μ' αὐτὸ πού ὁ Φρόντ μελέτησε

στὴν μορφὴ τῶν προγεννητικῶν καὶ γεννητικῶν «φάσεων» τῆς σεξουαλικότητος, ἔχει σχέση μὲ τὴ «σύλληψη» τοῦ ἀσυνειδήτου, τὸ ὁποῖο ἐπίσημανε ὁ Φρόντ μὲσω τῶν ὕλικῶν ἐκφάνσεών του. Ἄς ἀφήσουμε ὅμως καὶ αὐτὸ τὸ σημεῖο.

Κι ἂς κάνουμε ἀκόμη ἓνα βῆμα. Θὰ συγκεντρώσουμε τώρα τὴν προσοχή μας στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ «δράστες» τῆς ἐγκλησης καὶ ὁ ἀντίστοιχος ρόλος τους ἀντανακλάται στὴ δομῇ κάθε ιδεολογίας.

Ἔνα παράδειγμα: ἡ θρησκευτικὴ ιδεολογία

Ἐπειδὴ ἡ τυπικὴ δομὴ κάθε ιδεολογίας εἶναι πάντοτε ἡ ἴδια, θὰ περιοριστοῦμε στὴν ἀνάλυση ἐνὸς μόνο παραδείγματος προσοιτοῦ σὲ ὅλους: τῆς θρησκευτικῆς ιδεολογίας. Σημειώνουμε ὅτι ἡ ἴδια ἀποδεικτικὴ ἰσχύει γιὰ τὴν ἠθικὴ, νομικὴ, πολιτικὴ, αισθητικὴ ιδεολογία κ.λπ. Ἄς ἐξετάσουμε λοιπὸν τὴ χριστιανικὴ θρησκευτικὴ ιδεολογία. Θὰ χρησιμοποιήσουμε μιὰ μορφὴ τῆς ρητορικῆς καὶ θὰ τὴν «κάνουμε νὰ μιλήσει». Θὰ συγκεντρώσουμε δηλαδὴ σ' ἓναν φανταστικὸ λόγο ὅσα λένε ὄχι μόνο οἱ δύο Διαθῆκες, οἱ θεολόγοι, ἡ Θεία Διδαχὴ, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ οἱ μορφὲς πρακτικῆς, τὸ τυπικὸ, οἱ ιεροτελεστίες καὶ τὰ ἱερά Μυστήρια. Ἡ χριστιανικὴ θρησκευτικὴ ιδεολογία λέει λοιπὸν περίπου τὰ ἑξῆς:

— Ἀπευθύνομαι εἰς ἐσὲ ἄνθρωπε καλούμενε Πέτρο (κάθε ἄτομο ἀποκαλεῖται μὲ τὸ ὄνομά του, μὲ παθητικὴ ἔννοια: τὸ ἄτομο ποτὲ δὲν παίρνει μόνο του τὸ ὄνομά του), καὶ λέγω σοι ὅτι ὑπάρχει Θεὸς εἰς τὸν ὁποῖον θὰ λογοδοτήσεις. Καὶ προσθέτει: Διὰ τῆς φωνῆς μου ὁ Θεὸς σοῦ ὀμιλεῖ (οἱ Γραφεὲς συγκέντρωσαν τὸν Θεῖο Λόγο, ἡ Παράδοξη τὸν μετέδωσε, καὶ τὸ ἐπισκοπικὸ ἀλάθητο τοῦ παγίωσε τὰ «εὐαίσθητα» σημεῖα στὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα). Καὶ λέει: Ἴδου ποῖος εἶσαι: εἶσαι ὁ Πέτρος· ἡ καταγωγή σου: εἶσαι τὸ αἰώνιον πλάσμα τοῦ Θεοῦ, καίτοι ἐγεννήθης τὸ 1920 μετὰ Χριστόν! αὐτὴ εἶναι ἡ θέσις σου ἐν τῷ κόσμῳ. Ἴδου τί ὀφείλεις νὰ κάνεις! Ἐφ' ὧ ἂν τηρεῖς τὸν «νόμον τῆς ἀγάπης» θὰ σωθεῖς καὶ θὰ ἀποτελέσεις μέρος τοῦ ἀχράντου Σώματος τοῦ Κυρίου κ.λπ., κ.λπ.

Νὰ λοιπὸν μιὰ γνωστότατη κοινοτοπία καὶ συνάμα ἐκκλησιαστικὴ γλώσσα. Ἐκκλησιαστικὴ γιὰτὶ ἂν ὑποτεθεῖ ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ιδεολογία ἀπευθύνεται ὄντως στὸ ἄτομο⁶ γιὰ νὰ τὸ «μεταμορφώσει σὲ ὑποκείμενο», ἂν ὄντως ἀπευθύνεται στὸν Πέτρο γιὰ νὰ τὸν μεταμορφώσει σὲ ὑποκείμενο, ἐλεύθερο νὰ ὑπακούει ἢ νὰ μὴν ὑπακούει στὴν ἐγκλησὴ τῆς, δηλαδὴ στὶς βουλὲς τοῦ Κυρίου· ἐὰν ἀποκαλεῖ τὸ ἄτομο μὲ τὸ ὄνομά του, ἀναγνωρίζοντας ἔτσι ὅτι ἀείποτε ἐγκαλεῖται ὡς ὑποκείμενο πού ἔχει προσωπικὴ ταυτότητα (σὲ σημεῖο πού ὁ Χριστὸς τοῦ Πασχάλ λέει: «γιὰ σένα ἔχουσα αὐτὴν ἐδῶ τὴ σταγόνα τοῦ αἵματος μου»)· ἐὰν ἐγκαλεῖ τὸ ἄτομο μὲ τρόπο πού τὸ ὑποκείμενο ἀποκρίνεται «μάλιστα, ἐγὼ εἶμαι»· ἂν τοῦ ἀποσπᾷ τὴν ἀναγνώριση ὅτι κατέχει τὴ θέση πού τοῦ ὄρισε στὸν κόσμον, μιὰ μόνιμη διαμονή: «εἶναι ἀλήθεια, εἶμαι ἐδῶ, ἐργάτης, ἀφεντικὸς, φαντάρης», σ' αὐτὴ τὴν κοιλάδα τῶν δακρῶν· ἂν

6. Μολονότι γνωρίζουμε πὼς τὸ ἄτομο εἶναι πάντοτε ὑποκείμενο, συνεχίζουμε νὰ χρησιμοποιοῦμε τὸν ὄρο αὐτό, κατάλληλο γιὰ τὴν ἀντίθεση πού παράγει.

του άποσπᾶ την άναγνώριση ενός προορισμού (την αιώνια ζωή ή την αιώνια καταδίκη) ανάλογα με τὸ ἄν δέχεται ταπεινά ή περιφρονητικά τις «έντολές του Κυρίου» (: ὁ Νόμος πού ἔγινε Ἀγάπη)· ἐάν ὅλα τούτα συμβοῦν (με τις γνωστότατες μορφές πρακτικής, ὅπως ή τελετουργία του βαπτίσματος, του χρίσματος, της θείας κοινωνίας, της ἔξομολόγησης, του εὐχελαίου κ.λπ.) ὀφείλουμε νά παρατηρήσουμε ὅτι σ' ὅλη αὐτή τή «διαδικασία», ή ὁποία σκηνοθετεῖ τὰ χριστιανικά θρησκευτικά ὑποκείμενα, κυριαρχεῖ ἕνα παράξενο φαινόμενο: ή πληθώρα τῶν θρησκευτικῶν ὑποκειμένων ὑπάρχει μόνο με τὸν ἀπαράβατο ὄρο ὅτι ταυτόχρονα ὑπάρχει ἕνα Ἄλλο Ὑποκείμενο, Μοναδικό, Ἀπόλυτο, ὁ Θεός.

Θά σημειώσουμε αὐτὸ τὸ νέο καὶ μοναδικὸ ὑποκείμενο με τή γραφή Ὑποκείμενο με κεφαλαῖο Υ για νά διακρίνεται ἀπὸ τὰ κοινὰ ὑποκείμενα, χωρίς κεφαλαῖο.

Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ή ἔγκληση του ἀτόμου ὡς ὑποκειμένου προϋποθέτει τήν «ὑπαρξη» ενός Ἄλλου Ὑποκειμένου, Μοναδικοῦ καὶ Κεντρικοῦ, πού στο

**Ἡ πληθώρα τῶν
θρησκευτικῶν ὑποκειμένων
ὑπάρχει μόνο
με τὸν ἀπαράβατο ὄρο
ὅτι ταυτόχρονα ὑπάρχει
ἕνα Ἄλλο Ὑποκείμενο,
Μοναδικό, Ἀπόλυτο, ὁ Θεός.**

Ὄνομά του ή θρησκευτική ιδεολογία ἐγκαλεῖ κάθε ἄτομο ὡς ὑποκείμενο. Ὅλα τούτα εἶναι γραμμένα πεντακάθαρα στο ἴδιο τὸ κείμενο πού ὀνομάζεται Ἁγία Γραφή: «Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ κύριος ὁ Θεός (Ἰεχωβάς) ἔξ οὐρανοῦ ἐλάλησε πρὸς Μωυσήν. Καὶ ὁ Κύριος ἐκάλεσε τὸν Μωυσήν: Μωυσή! Ἰδοὺ ἐγώ, λέγει ὁ Μωυσῆς, δούλος σου· λάλησον καὶ ὑπακούσω σε. Καὶ εἶπε Κύριος πρὸς Μωυσήν: Ἐγὼ εἰμὶ ὁ Ὡν, ὁ Ἦν καὶ ὁ Ἐρχόμενος».

Ὁ Θεός ἐπομένως ὀρίζει ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτό του ὡς τὸ κατεξοχὴν Ὑποκείμενο πού ὑπάρχει καθεαυτὸ καὶ διεαυτὸ («ἐγὼ εἰμὶ ὁ Ὡν»), ὡς Ὑποκείμενο πού ἐγκαλεῖ τὸ ὑποκείμενό του: τὸ ἄτομο πού του ὑποτάσσεται ἀπὸ τὸ γεγονός της ἔγκλησής του καὶ μόνο, δηλαδή τὸ ἄτομο πού ὀνομάζεται Μωυσῆς. Καὶ ὁ Μωυσῆς ἐγκαλούμενος-καλούμενος με τὸ Ὄνομά του, ἔχοντας ἀναγνωρίσει ὅτι ἦταν ὁποσδήποτε αὐτὸς τὸν ὁποῖο φωνή Κυρίου ἐκάλεσε, ἀναγνωρίζει ὅτι εἶναι ὑποκείμενο, ὑποκείμενο τοῦ Θεοῦ, ὑποκείμενο ὑποταγμένο στο Θεό, ὑποκείμενο διὰ τοῦ Ὑποκειμένου καὶ ὑποταγμένο στο Ὑποκείμενο. Ἀπόδειξη: τὸν ὑπακούει, καὶ κάνει τὸν λαό του νά ὑπακούσει στίς ἐντολές του Θεοῦ.

Ὁ Θεός εἶναι λοιπὸν τὸ Ὑποκείμενο, ὁ Μωυσῆς καὶ τὰ ἀναρίθμητα ὑποκείμενα τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ οἱ

7. Δὲν παραθέτω χωρία, ἀλλὰ συνδυάζω διάφορες ρήσεις ὄχι κατὰ γράμμα ἀλλὰ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ».

ἐγκαλούμενοι-συνομιλητές του: καθρέφτες του καὶ εἰδωλά του. Καὶ ὅπως ὁ θεολογικὸς στοχασμὸς ἀποδεικνύει, ὁ Θεός... παρόλο πού θά «μποροῦσε» νά κάνει καὶ ἄλλιως, χρειάζεται ὑποκείμενα, τὸ Ὑποκείμενο χρειάζεται ὑποκείμενα, τὰ ὑποκείμενα χρειάζονται τὸ Ὑποκείμενο. Ἀκόμη περισσότερο: ὁ Θεός, τὸ μεγάλο Ὑποκείμενο τῶν ὑποκειμένων, χρειάζεται τοὺς ἀνθρώπους, καὶ μάλιστα μέχρι τή φρικτὴ μετεκένωση τῆς εἰκόνας του σ' αὐτά (ὄταν, ἐννοεῖται, τὰ ὑποκείμενα δὲν κυλῖονται εἰς τὸν βόρβορον, δηλαδή στήν ἁμαρτία).

Καὶ ἀκόμη: ὁ Θεός ὁ ἴδιος «μετουσιώνεται» καὶ ἀποστέλλει τὸν Υἱὸ του στή γῆ, ἀπλὸ «ἐγκαταλειμμένο» ὑποκείμενο (ή μακρὰ προσευχή ἐπὶ τοῦ Ὄρους τῶν Ἐλαιῶν πού θά τελειώσει στο Σταυρό), ὑποκείμενο ἄλλα καὶ Ὑποκείμενο, ἄνθρωπος ἀλλὰ καὶ Θεός, γιὰ νά φέρει σὲ πέρας τήν ἀποστολή της τελικῆς Λύτρωσης, τήν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Θεός λοιπὸν ἔχει ἀνάγκη νά «μετουσιωθεῖ» ὁ ἴδιος σὲ ἄνθρωπο, τὸ Ὑποκείμενο ἔχει ἀνάγκη νά γίνει ὑποκείμενο γιὰ νά δείξει ἐμπειρικά, διὰ γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ καὶ χειροπιαστά (νά δεῖ ὁ ἄπιστος Θωμᾶς) στὰ ὑποκείμενα ὅτι ἄν εἶναι ὑποκείμενα, ὑποταγμένα στο Ὑποκείμενο, εἶναι μόνο καὶ μόνο γιὰ νά εἰσελθοῦν, ὅπως ὁ Χριστός, τήν ἡμέρα της Κρίσεως στίς ἀγκάλες τοῦ Κυρίου, δηλαδή στίς ἀγκάλες τοῦ Ὑποκειμένου.

Ἄς ἀποδελτιώσουμε σὲ θεωρητικὸ λόγο αὐτὴ τή θαυμαστὴ ἀναγκαιότητα μετουσίωσης τοῦ Ὑποκειμένου σὲ ὑποκείμενα καὶ τοῦ Ὑποκειμένου σὲ ὑποκείμενο-Ὑποκείμενο.

Διαπιστώνουμε ὅτι ή δομὴ κάθε ιδεολογίας, πού στο ὄνομα τοῦ Μοναδικοῦ καὶ Ἀπόλυτου Ὑποκειμένου ἐγκαλεῖ τὸ ἄτομο ὡς ὑποκείμενο, εἶναι ἄυλη, δηλαδή εἰδωλο καθρέφτη, καὶ μάλιστα διττὰ ἄυλη: αὐτὴ ή ἄυλη μετουσίωση διαπλάθει τήν ιδεολογία καὶ ἐξασφαλίζει τή λειτουργία της. Πράγμα πού σημαίνει ὅτι κάθε ιδεολογία εἶναι κεντροθετημένη, ὅτι τὸ Ἀπόλυτο Ὑποκείμενο κατέχει τήν μοναδική θέση τοῦ Κέντρου, καὶ ἐγκαλεῖ γύρω του τήν πληθώρα τῶν ἀτόμων ὡς ὑποκείμενα, σὲ μιὰ διττὴ ἄυλη σχέση πού ἀφενὸς ὑποτάσσει τὰ ὑποκείμενα στο Ὑποκείμενο, καὶ ἀφετέρου, χάρη στο Ὑποκείμενο ὅπου κάθε ὑποκείμενο μπορεῖ νά στοχαστεῖ τήν ἴδια του τὴν εἰκόνα (παρούσα ή μελλοντική), τοὺς ἐγγυάται ὅτι πρόκειται ὁποσδήποτε γι' αὐτὰ τὰ ἴδια καὶ γιὰ Ἐκείνον. Τέλος τοὺς ἐγγυάται ὅτι ὅλα συμβαίνουν στοὺς κόλπους της Οἰκογένειας (ή Ἁγία Οἰκογένεια: ή οἰκογένεια εἶναι ἀπ' τή φύση της ἁγία), ὅτι ὁ «Θεὸς στὸν Οἶκο του θά ἀναγνωρίσει τοὺς δικούς του», δηλαδή ἐκείνοι πού θά ἔχουν ἀναγνωρίσει τὸ Θεὸ καὶ θά ἔχουν ἀναγνωριστεῖ ἐν αὐτῷ, αὐτοὶ μόνο θά σωθοῦν.

Ἄς συνοψίσουμε ὅ,τι ἐξάγεται ἀπὸ τήν ἐγγενὴ ιδεολογία.

Ἡ ἄυλη διπλὴ δομὴ της ιδεολογίας ἐξασφαλίζει ταυτόχρονα:

1. Τήν ἔγκληση τοῦ «ἀτόμου» ὡς ὑποκειμένου,
2. Τήν ὑποταγή του στο Ὑποκείμενο,
3. Τήν ἀμοιβαία μεταξύ ὑποκειμένων-Ὑποκειμένου καὶ μεταξύ ὑποκειμένων ἀναγνώριση, καὶ τελί-

8. Τὸ δόγμα της Ἁγίας Τριάδος εἶναι ή θεωρία της μετουσίωσης τοῦ Ὑποκειμένου (Πατῆρ) σὲ ὑποκείμενο (Υἱὸς) καὶ της ἄυλης σχέσης τους (Ἅγιο Πνεῦμα).

κά την αναγνώριση του υποκειμένου από τον εαυτό του.⁹

4. Την απόλυτη εγγύηση πώς όλα είναι έτσι, και, με τόν όρο ότι το υποκείμενο θα αναγνωρίζει αυτό που είναι και θα συμπεριφέρεται ανάλογα, όλα θα πάνε καλά: «γενηθήτω τὸ θέλημά Του».

Ἀποτέλεσμα: τὸ υποκείμενο, παγιδευμένο σ' αὐτὸ τὸ τετραπολικὸ σύστημα ὄπου: τὸ ἄτομο ἐγκαλεῖται ὡς υποκείμενο, υποτάσσεται στὸ Ὑποκείμενο, ὑπόκειται στὴν οἰκουμενικὴ ἀναγνώριση καὶ δέχεται τὴν ἀπόλυτη ἐγγύηση, «συγκατατίθεται», καὶ στὴν τεράστια πλειοψηφία τους τὰ ἄτομα «συγκατατίθενται»

**Τὸ ἄτομο ἐγκαλεῖται ὡς υποκείμενο
γιὰ νὰ ὑποταχθεῖ στὶς ἐντολές
τοῦ Ὑποκειμένου (Θεοῦ),
γιὰ νὰ ἀποδεχτεῖ ἐπομένως
τὴν ὑποταγὴ του,
ἄρα γιὰ νὰ ἐκτελέσει «οἰκειοθελῶς»
τὶς πράξεις καὶ τὶς χειρονομίες
τῆς ὑποταγῆς του.
Δὲν ὑπάρχει υποκείμενο, παρὰ μόνο
χάρη στὴν ὑποταγὴ του. Γι' αὐτὸ
«πορεύεται μετὰ τὴ θέλησή του».**

οἰκειοθελῶς, μετὰ ἐξαίρεση τὰ «πονηρὰ υποκείμενα» ποὺ θὰ προκαλέσουν, εὐκαιρίας δοθείσης, τὴν ἐπέμβαση τοῦ τάδε ἢ τοῦ δεῖνα (κατασταλτικοῦ) μηχανισμοῦ τοῦ Κράτους. Ἀλλὰ ἡ τεράστια πλειοψηφία τῶν υποκειμένων πορεύεται «οἰκειοθελῶς», δηλαδὴ ἐν ἰδεολογία (τῆς ὁποίας οἱ συγκεκριμένες μορφές ὑλοποιῶνται στοὺς Ἰδεολογικοὺς Μηχανισμοὺς τοῦ Κράτους). Ἐντάσσονται σὲ μορφές πρακτικῆς οἱ ὁποῖες διέπονται ἀπὸ τὸ τυπικὸ τῶν Ἰδεολογικῶν Μηχανισμῶν τοῦ Κράτους. «Ἀναγνωρίζουν» τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση πραγμάτων (das Bestehende): «πράγματι, εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἔτσι εἶναι καὶ ὄχι ἀλλιῶς», ἀναγνωρίζουν ὅτι πρέπει νὰ ὑπακούει κανεὶς στὸ Θεό, στὴ συνείδησή του, στὸν παπὰ, στὸν Ντὲ Γκῶλ, στὸ ἀφεντικό, στὸν μηχανικό: «ἀγάπα τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν» κ.λπ., κ.λπ. Ἡ συγκεκριμένη ὕλική τους συμπεριφορὰ δὲν εἶναι παρὰ ἢ ἐγγραφὴ στὴ ζωὴ τῆς θαυμαστῆς ρῆσης τῆς προσευχῆς τους: «γενηθήτω τὸ θέλημά Σου. Ἀμήν».

Μάλιστα! τὸ υποκείμενο «πορεύεται οἰκειοθελῶς». Ὅλο τὸ μυστήριό αὐτοῦ τοῦ ἀποτελέσματος ἐξαρτάται ἀπὸ τὶς δυὸ πρώτες στιγμὲς τοῦ τετραπολικοῦ συστήματος γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος ἢ, ἂν προτιμάτε, ὀφείλεται στὸ διαφορούμενο τοῦ ὄρου υποκείμενο.

9. Ὁ Χέγκελ (ἐν ἀγνοίᾳ του) εἶναι ἕνας θαυμάσιος «θεωρητικὸς» τῆς ἰδεολογίας, ἐφόσον παρουσιάζεται ὡς «θεωρητικὸς» τῆς Οἰκουμενικῆς Ἀναγνώρισης ποὺ δυστυχῶς καταλήγει στὴν ἰδεολογία τῆς Ἀπόλυτης Γνώσης. Ὁ Φόνεμπραχ εἶναι ἕνας ἐκπληκτικὸς «θεωρητικὸς» τῆς αὐτῆς σχέσης ποὺ καταλήγει δυστυχῶς στὴν ἰδεολογία τῆς Ἀνθρώπινης Οὐσίας. Καὶ γιὰ νὰ βρεῖ κανεὶς κάτι προκειμένου νὰ ἀναπτύξει μιὰ θεωρία τῆς ἐγγύησης πρέπει νὰ ἀνατρέξει στὸν Σπινόζα.

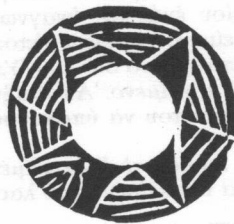
Πράγματι, μετὰ τὴν τρέχουσα ἀποδοχὴ τοῦ ὄρου, ὑποκείμενο σημαίνει: 1. Μιὰ ἐλεύθερη υποκειμενικότητα: ἕνα κέντρο πρωτοβουλιῶν, αὐτουργὸ καὶ ὑπεύθυνων πράξεῶν του, 2. Ἐνα ὑποταγμένο ἄτομο, ὑποδουλωμένο σὲ μιὰν ἀνώτερη ἐξουσία, ποὺ δὲν ἔχει καμιά ἄλλη ἐλευθερία ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐλευθερία νὰ ἀποδεχτεῖ τὴν ὑποταγὴ του.

Ἡ τελευταία σημασία μᾶς δίνει καὶ τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ διαφορούμενου ποὺ δὲν ἀντανακλᾷ παρὰ τὸν λόγο ποὺ τὴν παρήγαγε: τὸ ἄτομο ἐγκαλεῖται ὡς (ἐλεύθερο) υποκείμενο γιὰ νὰ ὑποταχθεῖ στὶς ἐντολές τοῦ Ὑποκειμένου, γιὰ νὰ ἀποδεχτεῖ ἐπομένως τὴν ὑποταγὴ του, ἄρα γιὰ νὰ «ἐκτελέσει οἰκειοθελῶς» τὶς πράξεις καὶ τὶς χειρονομίες τῆς ὑποταγῆς του. Δὲν ὑπάρχει υποκείμενο παρὰ μόνο χάρη στὴν ὑποταγὴ του. Γι' αὐτὸ «πορεύεται μετὰ τὴ θέλησή του».

«Γενηθήτω τὸ θέλημά Του»: ...ἡ ρῆση ποὺ καταγράφει τὸ ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ ποὺ ἀποδεικνύει ὅτι τὰ πράγματα δὲν ἔχουν «φυσιολογικά» ἔτσι («φυσιολογικά»: δηλαδὴ πέρα ἀπὸ τὰ ὄρια αὐτῆς τῆς προσευχῆς, δηλαδὴ πέρα ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ παρέμβαση). Ἡ ρῆση αὐτὴ σημαίνει ὅτι ἔτσι πρέπει νὰ γίνεῖ ὥστε τὰ πράγματα νὰ εἶναι ἔτσι ὅπως ὀφείλουν νὰ εἶναι. Ἄς παρατήσουμε ὁμῶς τὴ ρῆση. Σημαίνει ὅτι πρέπει νὰ ἐξασφαλιστεῖ «συνειδητὰ» καὶ καθημερινὰ ἢ ἀναπαραγωγὴ τῶν παραγωγικῶν σχέσεων στὸ ὅλο σύστημα τῆς διαδικασίας παραγωγῆς καὶ κυκλοφορίας, νὰ ἐξασφαλιστεῖ δηλαδὴ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου-υποκειμένου ποὺ κατέχει τὴ θέση ποὺ τοῦ ἔχει ὀρίσει στὴν παραγωγὴ, τὴν ἐκμετάλλευση, τὴν καταπίεση, τὴν ἰδεολογικοποίηση, τὴν ἐπιστημονικὴ πρακτικὴ κ.λπ. ὁ κοινωνικὸς-τεχνικὸς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας. Ποιὸ πρόβλημα θὰ μπορούσε ἄραγε νὰ ὑπάρχει σ' αὐτὸν τὸν μηχανισμό ἄυλης ἀναγνώρισης τοῦ Ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἐγκαλούμενου ὡς υποκειμένου ἀτόμου, σ' αὐτὸν τὸν μηχανισμό τῆς δοσμένης στὸ υποκείμενο ἀπὸ τὸ Ὑποκείμενο ἐγγύησης ἀφοῦ ἀποδέχεται ἐλεύθερα τὴν ὑποταγὴ του στὶς «ἐντολές» τοῦ Ὑποκειμένου;

Ἡ πραγματικότητα γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος σ' αὐτὸν τὸν μηχανισμό, αὐτὴ ποὺ ἀναγκαστικὰ παραγωγίζεται μέσα στὶς ἴδιες τὶς μορφές τῆς ἀναγνώρισης (ἰδεολογία = ἀναγνώριση/παραγνώριση) εἶναι ὄντως, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἢ ἀναπαραγωγὴ τῶν παραγωγικῶν σχέσεων καὶ τῶν σχέσεων ποὺ αὐτὲς συνεπάγονται.

Ἰανουάριος - Ἀπρίλιος 1969

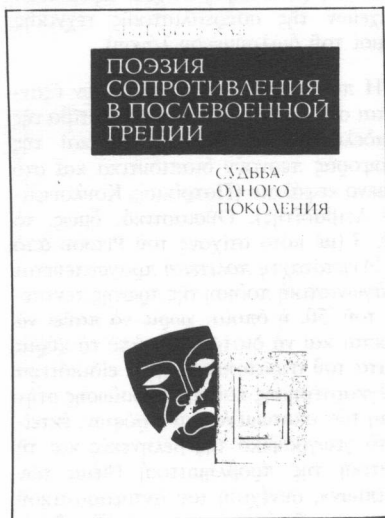
Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνωρ

«Η ποίηση τής αντίστασης στην μεταπολεμική Ελλάδα.»

‘Η μοίρα μιάς γενιάς’

της Σόνιας Μπ. Ίλινσκαγια

Έκδ. Ήπιστήμη, σσ. 197, Μόσχα 1974 (στά ρωσικά)

Τό βάρος τής μονογραφίας αυτής τής Σ. Ίλινσκαγια για την ελληνική μεταπολεμική «άντιστασιακή» ποίηση βάζει μπροστά στον κριτικό μας λόγο έναν διπλό μόχθο: να ζυγιστεί αναπόφευκτα ανάμεσα στη λεπτόλογη (και κάποτε εξαντλητική) παρουσίαση στοιχείων και διακριτικών που την απαρτίζουν, και στη σύγκριση με μερικές, τουλάχιστον, ανάλογες ή όμορφες προσπάθειες στο πλαίσιο τής ελληνικής πιά βιβλιογραφίας. Τό πρώτο, γιατί ή πείρα λέει πώς για τή νεοελληνική φιλολογία και τή λογοτεχνική κριτική δέν έχουμε συχνά την τύχη να έπωφελούμαστε από σημαντικά κάποτε έπιτεύγματα τών ξένων έρευνητών, που μένουν άμετάφραστα και άδικαίωτα — παραδείγματα «σπασμωδικής έπιστήμης», έπικοινωνιακής άδράνειας και στόμωσης αυτής τής τάξης, ή άκόμη και άπαράδεκτης καθυστέρησης στην μετάδοση καθαρά πληροφοριακών στοιχείων, ύπάρχουν άφθονα για τόν μεμψιμοιρο. Τό δεύτερο, γιατί με τό έργο τής Σ.Ι. έχουμε τήν πρώτη, άπ' όσο ξέρω, συστηματική συμβολή σέ έναν κεντρικό —διόλου περιφερειακό, περιθωριακό, ή με δειλία και άμχανία παραμερισμένο, όπως στο μεγαλύτερο μέρος τής τρέχουσας βιβλιο-

γραφίας μας— χώρο τής μεταπολεμικής ποίησης, στην ποίηση τής αντίστασης, τήν πολιτική δηλαδή ποίηση (τής άριστεράς) στον τόπο μας από τήν κατοχή ως τό 1967.

Άπό τήν άρχή πρέπει να δηλωθεί ή άνάγκη αντίδιαστολής πρός τις πρώτες, όργανωμένες αλλά όχι έπαρκεις, προσπάθειες να μετρηθεί ή μεταπολεμική ποίηση, όπως χρυσταλλώνονται στην έκλεκτικά μερική (και άνώριμη) δοκιμή του Π. Σπανδωνίδη (*Η νεότερη ποίηση στην Ελλάδα*, 1955) ή στην πολυμερέστερη μα έξισου περιοριστική τομή του Γ. Θέμελη (*Η νεότερη ποίηση μας*, 1963). Τό ίδιο ισχύει και με τις αναπόφευκτες συγκρίσεις που έπιβάλλει τό βιβλίο τής Σ.Ι., άφενός πρός μιά συνθετότερη προσπάθεια με φιλολογικότερους —όπως όμως τούς έννοιει ό συγγραφέας τής— «γραμματολογικούς» στόχους, που φιλοδοξεί «να δώσει σφαιρικά ένα πανόραμα τής ποιητικής μας ζωής στα τελευταία εικοσιπέντε χρόνια», όπως τό βιβλίο του Μ. Μερακλή, *Η σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία (1945-1970). Ι. Ποίηση* (1971), και άφετέρου πρός μιά «έπιλογή από περιστασιακές βιβλιοκρισίες», ή όποια, χωρίς να αίσχυνεται στην έκλογή του γενικού τίτλου, άρνείται προλογικά και ουσιαστικά κάθε κόπο για στοιχειώδη συστηματικότητα και ύπευθυνότητα, μεταθέτοντας τήν άδυναμία τής κριτικής που άντιπροσωπεύει στο «περίπλοκο φαινόμενο» τής νεότερης λογοτεχνίας μας, όπως τό πρόσφατο βιβλίο του Α. Καραντώνη, *Η ποίηση μας μετά τόν Σεφέρη* (1976).

Όρισμένοι δείκτες όγκου και δομής τής έργασίας τής Σ.Ι., όταν συνεξαεστούν με τά όρια και τούς στόχους τής, βοηθούν, νομίζω, για τήν έναργέστερη περιγραφή τής έκδοσης αυτής, που για τήν ώρα μένει άπρόσιτη και στο μεγαλύτερο μέρος τών έλλήνων άναγνωστών που διαβάξει εύρωπαϊκές γλώσσες. Ήδη στο σημείωμα (σελ. 4) που προηγείται του Προλόγου (σελ. 5-7), όρίζεται ό στόχος τής Σ.Ι.: να γνωρίσει στο (σοβιετικό) κοινό «τους μεγάλους ποιητές τής πολεμικής γενιάς: τόν Ρίτσο, τόν Βρεττάκο κ.ά., όπως επίσης και τούς

ποιητές τής “άντιστασιακής γενιάς”: τόν Λειβαδίτη, τόν Άναγνωστάκη, τόν Πατρίκιο κ.ά.». Τά καθαρά στατιστικά στοιχεία —και όχι μόνο αυτά— δείχνουν ότι τό βάρος πέφτει στη δεύτερη ομάδα, που παρακολουθείται από τήν εμφάνισή της ως τό 1967 (και κάποτε ως τό 1971/73). Η κατάτμηση του ύλικου και οι χρονολογικοί άρμοί του παρουσιάζονται με τήν ακόλουθη εικόνα:

— Κεφ. 1, τίτλος *Μαθήματα αντίστασης* (σελ. 9-31, σύν. 22), όρια: άναδρομή στην προπολεμική ποίηση-1947.

— Κεφ. 2, τίτλος *Η ήχώ τών κατέρχων* [άπό τό όμώνυμο βιβλίο του σοβιετικού μεταφραστή του Ρίτσο και του Λειβαδίτη, Γ. Μόριτς] (σελ. 32-61, σύν. 29), όρια: 1947/48-1950/51.

— Κεφ. 3, τίτλος *Στίχοι που πολεμούν για τήν ειρήνη* (σελ. 62-103, σύν. 41), όρια: 1951/52-1955.

— Κεφ. 4, τίτλος *Η ποίηση τής ήττας* [άπό τούς όμώνυμους χαρακτηρισμούς κριτικών άρθρων του Β. Λεοντάρη στην *Έπιτέωση Τέχνης*, 1963 κ.έ.] (σελ. 104-142, σύν. 38), όρια: 1955-1960.

— Κεφ. 5, τίτλος *Για τήν άλήθεια αιώνιος ό άγώνας* (σελ. 143-189, σύν. 46), όρια: 1960-1967, και

— *Έπίμετρο*, με τίτλο *Διαμαρτύρονται, όνειρεύονται, έλπίζουν* (σελ. 190-193), για τά χρόνια 1967 κ.έ.

Η άρθρωση αυτή έπιτρέπει να διακριθούν χοντρικά δύο δεκαετησιές, κεφ. 1-3 = σελ. 92, κεφ. 4-5 + έπίμετρο = σελ. 88 (ό άναγνώστης μπλάνει σέ πειρασμό να τις όνοματίσει αντίστοιχα: ήρωική, έξώστροφη και άρραγή — και στοχαστική, αναδιπλωμένη και πολυφωνική). Ότι ή σχηματοποίηση αυτή δέν φαίνεται να άνταποκρίνεται άκριβώς στα πράγματα, ούτε όμως και στη σύλληψη και έκτέλεση του σχεδίου του βιβλίου, πιστοποιείται με μιά συστηματική άνάλυση τών περιεχομένων κάθε κεφαλαίου. Μέσα στις γενικές θεωρητικές γραμμές τής διαπραγμάτευσης, που όρίζεται από τήν *έστίαση πάνω σέ μία κυρίως γενιά*, τή δεύτερη του βιβλίου (που τήν έκπροσωπούν ποιητές γεννημένοι τή δεκαετία 1919-1928, και λογοτεχνικά ενεργοί ιδιαίτερα από τό 1945 κ.έ., βλ. σελ. 30, σημ. 32), και από τή στηθοσκοπήσή της στη διάρκεια τών φάσεων που περνά συκερώνοντας τις ιστορικές και κοινωνικές άλλαγές με τις άτομικές ιστορίες και μυθολογίες που τή συναποτελούν, χωρίς άποκλεισμό τών συγχρονικών και διαχρονικών προβολών σέ ποιητές και πνευματίη, προσωπικότητες παλαιότερες (ή και νεότε-

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γν

ρης) γενιάς, επόμενο είναι τα σύνορα των κεφαλαίων να είναι συχνά ρευστά και να οικονομούν περισσότερο τις στοιχίσεις κατά θεματικούς ή έλεκτικα συγγενικούς άξονες. Πρέπει πάντως να έχουμε υπόψη ότι τα ποιητικά πρόσωπα-φορείς της «ποίησης της αντίστασης» στα άνοιχτά αυτά πλαίσια της, πολύ σπάνια συνειρμόνται στο βιβλίο με τα παράλληλά τους του ίδιου συγγραφικού άξονα της «άστικης» ποίησης: έτσι, με την αδήλωτη αυτή αλλά προγραμματική σχεδόν πρακτική της Σ.Ι., δέν διαθέτουμε πάντοτε —ούτε και με άπλες ένδειξεις— το σύνολο πλαίσιο της σύγχρονης ποιητικής παραγωγής, το οποίο, π.χ., είναι ευκολότερο να συνθέσουμε ξεκινώντας από τις λιγότερο συστηματικές και εμφανέστερα έρασιτεχνικές ανθρώσεις του Θέμελη, του Μερακλή ή και του Καραντώνη. Το κενό αυτό το θεραπεύει βέβαια το πλεονέκτημα που έχουμε παρακολουθώντας με συμπαγή στοιχεία τη συγκεκριμένη ειδολογική κατηγορία που επιλέγει και δίνει συνθετικά ή Σ.Ι.

Αρχίζοντας με αναδρομή στη σημασία του Β' Παγκόσμιου πολέμου και της λαϊκής αντίστασης για τις λογοτεχνίες των σύγχρονων ευρωπαϊκών ποιητικών γενιών, ο Πρόλογος διακρίνει είδη αντιστασιακής λογοτεχνίας στην Ελλάδα και διαγράφει τις δύο ποιητικές γενιές που κυρίως αντιπροσωπεύονται (τη σύγχρονη με τη «γενιά του '30»: Ρίτσος, Βρεττάκος, Παπās, Μπούμη-Παπά, και τη νεότερη, πρώτη μεταπολεμική γενιά: Λειβαδίτης, Αναγνωστάκης, Πατρίκιος, Σαραντής, Κουλουφάκος κ.ά.).

Το Κεφ. 1 ξεκινά με σύντομη αναδρομική περιγραφή της πολιτικής ζωής και της ελληνικής ποίησης του μεσοπολέμου (σταματήματα στον Καβάφη και τον Βάρναλη, λιγότερο στους Καρυωτάκη, Σεφέρη, Έλύτη και σουρεαλιστές), ξεχωρίζοντας το ποιητικό έργο του Ρίτσου των πρώτων συλλογών. Ο ελληνοϊταλικός πόλεμος και η κατοχική αντίσταση κινούν τον κριτικό λόγο για το ποιητικό και δραματικό έργο του Σικελιανού, παράλληλα με μιá χρησιμη σκιαγράφηση των κυριότερων πολιτιστικών σταθμών της εποχής. Στις «ποιητικές ψυχές» της κατοχικής αντίστασης (Μαυροειδή-Παπαδάκη, Καρβούνης, Κοτζιούλας) αφιερώνεται μικρότερος χώρος, αλλά η αντιστασιακή παραγωγή των πρώτων μετακατοχικών χρόνων (1944-1947) ξετυλίγεται με περισσότερες λεπτομέρειες (σύγκριση όμολογων ποιημάτων των Βρεττάκου και Ρώτα, διερεύνηση του μοτίβου-

συμβόλου των κλεφτών, ποιήματα για τους αντίρτες και τον Βελουχιώτη, αναφορά σε ποιήματα και συλλογές των Μαυροειδή-Παπαδάκη, Σκίπη, Μπούμη-Παπά, Παπά, Βρεττάκου, Κοτζιούλα). Ιδιαίτερος λόγος γίνεται για τον Ρίτσο, ενώ η ποιητική γενιά που θα διερευνηθεί ιδιαίτερα στα επόμενα κεφάλαια συνεξετάζεται στο πλαίσιο της «νεανικής ποίησης της ΕΠΟΝ» (Σαραντής, Κατσαρός, Κύρου, Κουλουφάκος, Αναγνωστάκης, Θεοδώρου, Πατρίκιος, Λειβαδίτης —στον τελευταίο, όπως γίνεται και σ' όλο το βιβλίο, ή Σ.Ι. σταματά ξεχωριστά).

Στο Κεφ. 2 (όπως και τα κεφ. 1, 5, το συνοδεύει μόνο από στίχους του Λειβαδίτη) επιχειρείται μιá συνθετική δοκιμή για την ποίηση του εμφύλιου πολέμου, της έξορας και της φυλακής (με τομή στα 1950: Μακρόνησος, Αι-Στρατής). Η διαίρεση της διαπραγμάτευσης «κατά στρατόπεδο» δημιουργεί κάποιες δυσκολίες, που επιτείνονται όποσδήποτε με τον περιορισμό των στόχων: τόσο στο πρώτο όσο και στο δεύτερο μέρος οι δύο ποιητικές γενιές αντιπροσωπεύονται μόνο από δύο ποιητές, τον Ρίτσο και τον Λειβαδίτη —αναφορές σε άλλους γίνονται είτε συλλογικά και νυκτικά (Λουντέμης, Κουλουφάκος, Φουρτούνης, Θεοδώρου) είτε σε θέσεις παραπληρωματικές ή επιλογικές-συμπληρωματικές (Πατρίκιος, Αναγνωστάκης). Η ποίηση του Λειβαδίτη παίρνει εδώ την μερίδα του λέοντος: παρουσιάζονται διεξοδικά και αναλύονται αρκετά «αντιπροσωπευτικά» ποιήματα και συλλογές του που άπχουν την «ήχώ των κατέργων» —ή αναλυτική-έφημεντική μέθοδος της Σ.Ι. στηρίζεται κυρίως σε σχολιασμένη (κάποτε συρραφική) ανάδιγηση κεντρικών κειμένων ή τημάτων ενός κειμένου, και μόνο σποραδικά θίγει προβλήματα δομής και σύνθεσης. Την έλλειψη αυτή την άποζημιώνουν οι χρήσιμοι κάθεται ή ορίζονται παραλληλισμοί που γίνονται, με άφετηρία κάθε φορά ένα συγκεκριμένο κείμενο, καθώς και η επίμετρος διαπραγμάτευση (άπλων και σύνθετων) «άξονικών» μοτίβων (θάρος-έλιδα, ανθρωπισμός-άνδρις, συντροφικότητα [συναδέλφωση στο θάνατο, συντροφικότητα στην έλιδα]), παγκοσμιοτητα της αγάπης, μνημονική αντιπαράθεση προς την προηγούμενη ζωή της χαράς, έρωτική νοσταλγία, ευθύνη-ένοχη, νατουραλιστική απλότητα και η υπέρβασή της). Με άφορη την ανάλυση —με αρκετά στοιχεία τεχνικής— δύο συλλογών του Λειβαδίτη αυτής της εποχής (*Μάχη στην άκρη της νύχτας*, *Αυτό το άστέρι είναι για όλους μας*) —ή όποια, συμπληρωματικά, θα ήταν

χρήσιμο να διαβαστεί σε παραλληλισμό με τις λίγες σελίδες που ξεοδεύει ο Καραντώνης στο δικό του βιβλίο (σελ. 229 κ.έ.), όταν ξεχνά προς στιγμήν τα εύκολα φραστικά πυροτεχνήματα που τον ήδονίζουν —, γίνεται μιá ενδιαφέρουσα παρέκβαση για το ίσοζύγισμα της αντιστασιακής ποίησης με την ύπολοιπη νεοτερική ποιητική παράδοση (έλευθερος στίχος, άφομοίωση στοιχείων της σουρεαλιστικής τεχνικής, ρυθμοί του όμλούμενου λόγου).

Η ποίηση των «κατέργων» δέν έξαντλείται στο Κεφ. 2. Τα ποιητικά μοτίβα της συναδελφικότητας, της θυσίας και της προσφοράς περνούν διαπιδυτικά και στο επόμενο κεφάλαιο (Πατρίκιος, Κουλουφάκος, Λειβαδίτης). Ουσιαστικά, όμως, το Κεφ. 3 (με μόνο στίχους του Ρίτσου από την *Ανυπότακτη πολιτεία*) πραγματεύεται την αγωνιστική ποίηση της πρώτης πενταετίας του '50, ή όποια, χωρίς να παύει να τρέφεται και να διατρέχεται από τα κύρια θέματα του στρατοπέδου ή τα ειδικότερα της έγκαρτέρησης και της άφοσίωσης στην μνήμη των σκοτωμένων συντρόφων, εκτείνει το γεωγραφικό της βεληνεκές και τη θεματική της προβληματική (θέμα των «έρεπιών», συνέχιση του αντιφασιστικού άγώνα και της υπεράσπισης της έλευθερίας, αντίδραση στην ψυχροπολεμική άτμόσφαιρα, και προβολή των ειρημιστικών ιδανικών, πολιτική και κοινωνική σάτιρα, σύζευξη αντιπολεμικής στάσης και σοσιαλιστικού ανθρωπισμού). Στίγματα στην έσωτερική πολιτική ζωή που σημαδεύουν την ποίηση των χρόνων αυτών και έρεθίζουν τη Σ.Ι. είναι: η συγκρότηση της ΕΔΑ, ή δική Μπελογιάννη, ή αντικομμουνιστική ύστερία, ή αντιπολεμική στρατεύση διανοομένων και ποιητών (άπέναντι στον άτομικό κίνδυνο κ.τ.λ.). Ο ποιητικός αντίκτυπος του διαλόγου αυτού εξετάζεται με ζηλευτή άριότητα σε έργα των Ρίτσου, Μπούμη-Παπά, Αναγνωστάκη, Σαραντή, Λειβαδίτη, Βρεττάκου, Παπά, Πατρίκιου, Ρετινά, Κατσαρού: ξεχωριστή ή έπιμονή και πάλι σε συνθέσεις του Ρίτσου (*Ο άνθρωπος με το χαρφόλο*, *Ανυπότακτη πολιτεία*, «Πρωινό άστρο») και κυρίως του Λειβαδίτη (*Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου*, *Ο ύποπτος [άνθρωπος] με το ταμπούρο*, «Συντροφικό τραγούδι», «Στίχοι γραμμένοι σε πακέτα ταγάρρα», «Οχτώ άνθρωποι βαδίζουν πάνω στη γή»).

Με το Κεφ. 4 (μότο από στίχους του Αναγνωστάκη) το πρίσμα της εξέτασης μεταβάλλεται: ή ποίηση της δεύτερης πενταετίας του '50 κ.έ. εξετάζεται τόσο στα

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνω

«άτομικά» της συμπτώματα, με μέθοδο ένδοσκοπική (και ένδοκομματική), όσο και στη συνάρτησή της με αντίστοιχα φαινόμενα σε ποιητές έξω από τη συγκεκριμένη «γενιά». Με τον τρόπο αυτό, και οι διαιρετικοί άφορισμοί που συγκλόνισαν παλαιότερα τὸ χώρο τῆς ἀριστερᾶς (γύρω ἀπὸ τὴν «ποίηση τῆς ἥττας» γενικά, ἢ πᾶν σε συγκεκριμένα ἔργα κ.τ.λ. — Λεοντάρης, Βουρνᾶς, Λειβαδίτης, Αὐγέρης κ.ἄ.) ἀποφεύγονται, καὶ ἡ συγχρονικὴ ἔνταξη σὲ εὐρύτερο φάσμα νεοελληνικῆς ποίησης ἐπιτρέπει μιὰ τομηρότερη καὶ ἀντικειμενικότερη ἐρμηνεία τοῦ σύνολου (σύνθετου) φαινομένου. Στὴν περιέλιξη τῆς ποίησης αὐτῆς τῶν «δύσκολων καιρῶν» — ὁ ὄρος, δανεισμένος ἀπὸ τὶς ὁμώνυμες συλλογές τῶν Σαχτούρη καὶ Καφταντζή, ἀφορᾶ φυσικὰ καὶ τὸ κεφ. 5, ἀλλὰ καὶ ὅλη τὴν ποίηση τῆς ἀντίστασης —, ἡ Σ.Ι., χωρὶς νὰ πάψει νὰ δουλεῦει με τὴ γνωστὴ τῆς μέθοδο τῆς παρουσίας-ἀνάλυσης «ἀντιπροσωπευτικῶν» κειμένων (Λειβαδίτης: *Συμφωνία ἀρ. 1, Οἱ γυναῖκες μὲ τ' ἀλογίσια μάτια*, ποιήματα αὐτῆς τῆς περιόδου ἀπὸ τὴν *Ποίηση*, Ρίτσος: *Μαρτυρίες, Ἡ σονάτα τοῦ σελιγράφου*), φανερώνει τὴ σφαιρικότερη ἐποπτεία τῆς σὲ περισσότερους ποιητὲς τόσο τῶν δύο «γενιῶν τῆς ἀντίστασης» (Ἀναγνωστάκης, Καφταντζής, Σαραντῆς, Σπυρόπουλος, Θεοδώρου, Φουρτούνης, Πατρίκιος, Θεοδωρακόπουλος, Κουλουφάκος, καὶ Λεοντάρης, Δεπούνη, Χριστοδούλου — Ρίτσος, Παπᾶς) ὅσο καὶ τῆς συμπορευόμενης ὁμολογᾶ εὐαισθητοποιημένης ποίησης (Κύρου, Σαχτούρης, Δικταῖος, Σινόπουλος, Δημάκης, Θασίτης κ.ἄ.). Ἰδιαίτερη ἀξία παρουσιάζουν τὰ σημεῖα ὅπου γίνεται ἀνάλυση τῶν ψυχολογικῶν —ἀτομικῶν καὶ μὴ— πλεγμάτων τῆς ἐποχῆς (σελ. 107 κ.ἑ.), τῶν μοτίβων τῆς νύχτας, τῆς παρακμῆς, τῆς ἀποξένωσης, τοῦ σπασίματος τῆς συντροφιάς, τῆς ἥττας, τῆς κρίσης, τῆς αὐτοανάλυσης (σελ. 109 κ.ἑ., 112 κ.ἑ.), τῆς «σκεπτικιστικῆς θέασης τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης» ἀπὸ ποιητὲς ὡς τὸν Σεφέρη τοῦ *Ἡμερολόγιου καταστρώματος Γ'*, τῆς «ὑπαρξιστικῆς» ποίησης καὶ τῶν κοινῶν καὶ διαχωριστικῶν γνωρισμάτων τῆς ἀπὸ τὴν ποίηση τῆς ἀντίστασης (σελ. 123 κ.ἑ.), τῆς ἀρχόμενης ἐπιστροφῆς πρὸς τὶς «πηγές τοῦ σοσιαλιστικοῦ ὀπτιμισμού» καὶ τὴν κριτικὴ τῆς «ποίησης τῆς ἥττας» (1959 κ.ἑ.). Ἡ παρουσίαση θεωρητικῶν κειμένων πὺν φωτίζουν τὰ σχετικὰ προβλήματα ἀπὸ διάφορες ὀπτικῆς γωνίες (Ρίτσος, Λεοντάρης, Λειβαδίτης, Λαμπρινού-Προκοπάκη, Ἀλεξανδρόπουλος) γίνεται σὲ δόσεις σημαντικῆς.

Τὸ *Κεφ. 5* —τελευταῖο οὐσιαστικά— παρουσιάζει σὲ ἀυξημένο βαθμὸ τὶς ἀρετὲς τοῦ προηγουμένου. Ἡ φάση πὺν (ἐξαρτᾶται καὶ) συμπορεύεται με τὴν πολιτικὴ ἄνοδο τῆς ἀριστερᾶς (1958 κ.ἑ.) καὶ τὴ διεύρυνση ἀγωνιστικῶν πεδίων σὲ περισσότερους τομεῖς τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ζωῆς παρακολουθεῖται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς (Λειβαδίτης: *Καντάτα*, Ρίτσος: *Ἡ γέφυρα, Τὸ παράθυρο*) με περιεκτικότητα καὶ συνέπεια. Σημειώνουμε τὸ ἄνοιγμα τῆς Σ.Ι. σὲ ἀξιολόγηση καὶ ἀνάλυση τοῦ ρόλου πὺν παίξει γιὰ τὴν ποίηση τῆς ἐποχῆς τὸ *Ἄξιον Ἔστί* τοῦ Ἐλύτη (σελ. 144 κ.ἑ.) καὶ ἡ σεφερικὴ ποίηση (σελ. 167 κ.ἑ.), καὶ, περισσότερο, τὶς παρατηρήσεις τῆς γιὰ τὴ ζωντανὴ καὶ γόνιμη ἐπιβίωση τοῦ Καβάφη (ἰδιαίτερα γύρω στὰ 1963 κ.ἑ., σελ. 165 κ.ἑ.), πὺν δείχνουν θαυμαστὴ οἰκείωση με τὸ θέμα —τὸ τμήμα αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀναπτυχθεῖ καὶ σὲ αὐτόνομη μονογραφία, τεκμηριωμένη σὲ μεγαλύτερη ἔκταση καὶ βάθος. Χωρὶς νὰ ἐγκαταλείπεται ὁ συνεχῆς «ἄξονας Λειβαδίτη», τοῦ ὁποῦ ἀναλύονται διεξοδικὰ ἡ *Καντάτα* (σελ. 147 κ.ἑ.), ποιήματα τῆς *Ποίησης* (σελ. 168 κ.ἑ.) καὶ ἡ *25η ραψωδία τῆς Ὀδύσσειας* (σελ. 173 κ.ἑ.), οἱ ἀναφορὲς σὲ ἔργα ἄλλων ποιητῶν γίνονται συχνότερες καὶ πὺν οὐσιαστικῆς (Βρεττάκος, Ρίτσος, Ἀναγνωστάκης, Κύρου, κ.ἄ.). Με τεκμηρίωση καὶ ἐπάρκεια ἀναφέρονται κείμενα πὺν σηματοδοτοῦν ἀπὸ τὴ δολοφονία Λαμπράκη (με παράλληλη ἐμφάνιση τῆς νέας ποιητικῆς γενιάς —χρον. γέννησης γύρω στὰ 1945), τὴν ἄνοδο τῶν δημοκρατικῶν πολιτικῶν δυνάμεων, τὴν ἀναδίπλωση τοῦ 1965 καὶ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴ δημοκρατία στὰ χρόνια 1965-1967· ἀναφορὲς σὲ θεωρητικὰ κείμενα καὶ σὲ πολιτιστικὰ καὶ πολιτικὰ συμβάντα τῆς περιόδου (Πορεῖες Εἰρήνης, Νεολαία Λαμπράκη, πλατύτερη διάδοση τῆς ποίησης με τὴν μουσικὴ τοῦ Θεοδωράκη, δραστηριότητα τῆς *Ἐπιθεώρησης Τέχνης* καὶ τοῦ «Θεμέλιου», κ.ἄ.) ἐπενδύουν τὸ σκελετὸ τοῦ κεφαλαίου.

Στὸ *Ἐπίμετρο*, τέλος (τὸ βιβλίον ἐκδόθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 1974), περνοῦν ὀρισμένα ἀπὸ τὰ σημάτα τῆς ἀντίστασης τῶν χρόνων τῆς δικτατορίας —ἡ περίοδος εἶναι, πάντως, ἔξω ἀπὸ τοὺς στόχους τῆς Σ.Ι. Ἡ «μάχη τοῦ ἀνθρώπου γιὰ περισσότερη ἀνθρωπιά καὶ γνήσια ἐλευθερία» καὶ ἡ στάση τῶν συγγραφέων τὰ χρόνια αὐτὰ σχεδιάζεται με πολλὰ ἀδρές γραμμῆς (Αὐγέρης, Ρίτσος, Σεφέρης, ἐκδ. «Κείμενα», Ἀναγνωστάκης).

Ἡ ἀνάγκη νὰ δοθεῖ ἕνα διάγραμμα «περιεχομένων» τοῦ βιβλίου μᾶς ἐπιβλήθηκε —ἡ λέξη δὲν ὑποδηλώνει, ἐννοεῖται, δυσφορία· ἴσα ἴσα, τὸ ἀντίθετο— καὶ ἀπὸ τὸν ὄγκο τῆς ἐργασίας καὶ ἀπὸ τὴν μοναδικότητά τῆς, καὶ τὴν ἀντικειμενικὴ, γιὰ τὴν ὥρα, ἔλλειψη δυνατοτήτων ἐπικοινωνίας τῆς με τὸ ἑλληνικὸ κοινόν. Ἄν θὰ ἤθελε κανεὶς νὰ προχωρήσει, συνοψίζοντας πὺν καὶ σφίγγοντας τὸν διαγραμματικὸ αὐτὸ κύκλο, καὶ σὲ ἄλλες παρατηρήσεις με λιγότερο πληροφορικὰ καὶ περισσότερο ἀξιολογικὰ (καὶ συμβατικὰ ὥστόσο) περιεχόμενα, θὰ μπορούσε νὰ μοιράσει τὸν κόπο στὰ δύο: σὲ παρατηρήσεις γενικότερης κᾶπως σημασίας, γι' αὐτὸν πὺν βιάζεται νὰ πάρει φιλτραρισμένα στατιστικὰ στοιχεῖα, καὶ σὲ σχολαστικότερες διαπιστώσεις πὺν θὰ χρειάζονταν ἴσως στὸν εἰδικὸ ἀναγνώστη ἢ στὸν φιλοπεριεργὸ καὶ φιλόσοφο (προσθῆτω: καὶ στὸν φιλόλογο). Καὶ τῶν δύο αὐτῶν κατηγοριῶν οἱ παρατηρήσεις μποροῦν, ὑποθέτω, νὰ κινοῦνται εἴτε σὲ μακροσκοπικὴ (γενικὴ) εἴτε σὲ μικροσκοπικὴ (λεπτομερειακὴ) κλίμακα.

Ἀρχίζοντας με τὴν πρώτη, πρέπει νὰ καταθέσω (1) ὅτι ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν χωρισμὸ σὲ «γενιές» (παλαιότερη, π.χ. Βάρναλης, Σικελιανός — γενιὰ τοῦ '30 — γενιὰ τοῦ '45-'50 — γενιὰ τοῦ '60-'65) στὰ *ἀριθμητικὰ δεδομένα τοῦ χώρου* πὺν τοὺς ἀφιερῶνεται, προηγούμενα με τὴ σειρά: ὁ *Λειβαδίτης*, ὁ *Ρίτσος*, (καὶ λιγότερο) ὁ *Βρεττάκος*· σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ αὐτοὺς ἀκολουθοῦν οἱ: Ἀναγνωστάκης, Πατρίκιος (καὶ λιγότερο οἱ: Παπᾶς, Μπούμη-Παπᾶ, Σαραντῆς, Καφταντζής, Κουλουφάκος, Σπυρόπουλος, Θεοδώρου, Φουρτούνης, Κατσαρός, Χριστοδούλου — Κύρου, Σαχτούρης, Σινόπουλος κ.ἄ.)· ἀπουσιάζει ἐντελῶς ὁ *Α. Ἀλεξάνδρου*, ἐνῶ ὁ Βάρναλης περιορίζεται σὲ καθαρὰ «παλαμικὴ» (=μουσειακὴ) θέση. Ἡ διαφορὰ ὄγκων τῆς πρώτης τριάδας πὺν ἀναφέραμε παραπάνω ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν λιγότερο εὐνοημένων ποιητῶν εἶναι συντριπτικὴ: γιὰ παράδειγμα, οἱ ἀναφορὲς στὸν πρῶτο τῆς πρώτης ὁμάδας, τὸν *Λειβαδίτη*, κατέχουν 110 σελίδες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ περισσότερες σὲ συνεχῆ λόγο, ἐνῶ, ἀντίστοιχα, γιὰ τὸν πρῶτο τῆς δευτέρας ὁμάδας, τὸν Ἀναγνωστάκη, ὑπάρχουν συνολικὰ ἀναφορὲς σὲ 27 σελίδες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες σὲ μία χαρακτηρίζεται συνοπτικὰ τὸ ἔργο του, σὲ ἄλλες ἀναφέρεται ἀπλῶς τὸ ὄνομα του ἢ τίτλοι ποιημάτων του, καὶ σὲ ἄλλες μεταφράζονται ὀλόκληρα, ἢ, τὸ συνηθέστερο, ἀποσπασματικὰ ποιήματά του («Τώρα», «Στὸ Νί-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνῶμι

κο Ε...», «Σκυφτοὶ περάσανε», «Ἡ ἀγάπη εἶναι ὁ φόβος...», «Κι ἤθελε ἀκόμη πολὺ φῶς νὰ ξημερώσει», «Μιλῶ», «Ἦταν ἀνθρώποι», «Ὅταν τὰ βράδια», «Τὴ νύχτα ἔρχονται», «Κάθε πρωί», «Ἐσὺ μόνο τὸ ξέρεις», «Ἐπίλογος», «Ποιητική». Ἀνάλογη εἰκόνα παρουσιάζουν οἱ ἀναφορὲς στὸν Πατρίκιου (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς σελ. 100-101, 114-115, προλαβαίνουν νὰ διοχετευθοῦν μεταφρασμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ 8 μόνο ποιήματα)· (2) ὅτι ὁ ἀναγνώστης πληροφορεῖται γιὰ 11 διαφορετικὸς μεταφραστές ποιητῶν τοῦ βιβλίου στὰ ρωσικά (Α.Γ. Νάιμαν, Γ. Μόριτς, Μπ. Σλούτσκι, Β.Ν. Κορνίλοφ, Σ.Β. Μποτβίνικ, Ο.Β. Ἰβίνσκαγια, Ε.Γ. Ἐτκιντ, Β.Ε. Σόρ, Α.Α. Βελιστάνσκι, Μ.Α. Ματούσοφσκι, Γ.Σ. Σιμόνοφ), τῶν ὁποίων τὴν ἐπιλογή (Σικελιανός, Μαυροειδῆ-Παπαδάκη, Ρώτας, Βρεττάκος, Ρίτσος, Λειβαδίτης, Λουντέμης, Μπούμη-Παπᾶ) τὴν ἰδιαίτερη ἔμφαση, ἐπίδοση (π.χ. 4 διαφορετικὸς μεταφραστές μόνο γιὰ τὴν *Καντάτα* τοῦ Λειβαδίτη, 8 μεταφραστές τοῦ Ρίτσου) καὶ ποιότητα τῆς δουλειᾶς ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐξετάσει. Ἄφῃσα τελευταία τὴν μεταφραστικὴ προσφορὰ τῆς Σ.Ι., πού παρουσιάζεται ἰδιαίτερα ἀξιόλογη σὲ ποσότητα καὶ ποιότητα: δικές τῆς εἶναι οἱ μεταφράσεις πολλῶν ποιημάτων (καὶ ἀποσπασμάτων) τοῦ Λειβαδίτη (σελ. 32, 39-40, 52-56, 63, 82-83, 85-87, 89-94, 107, 116-117, 123, 125-126, 143, 169, 170, 173-175, 182), τοῦ Ρίτσου (σελ. 21, 62, 66-69, 126-127, 185, 192) καὶ τοῦ Βρεττάκου (σελ. 96, 161-163, 179, 187, 189), ὄλων τῶν ποιημάτων (καὶ ἀποσπασμάτων) τῶν Ἀναγνωστάκη, Πατρίκιου, Θεοδώρου, Σπυρόπουλου, Κουλουφάκου, Σαραντῆ, Ρετινᾶ, Καφαντζί, Κύρου, Δικταίου, Σινόπουλου, Σαχτούρη, Θασίτη, Λεοντάρη, Φουρτούνη καὶ Αὐγέρη, καθὼς καὶ ποιημάτων (ἢ στίχων) τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ Σικελιανοῦ («Κλεισούρα», «Γράμμα ἀπὸ τὸ μέτωπο», «Στυγὸς ὄρκος», «Παλαμᾶς», ἀπόσπ. ἀπὸ τὸν *Θάνατο τοῦ Διγενῆ*) καὶ τοῦ Καβάφη («Θεριοπύλες», «Ἡ Πόλις»). (3) ὅτι ἡ Σ.Ι. χρησιμοποιοῖ μὲ ἄνεση μέρος τῆς σχετικῆς μὲ τὸ θέμα τῆς ἑλληνικῆς κριτικῆς βιβλιογραφίας, μὲ κύριες πηγές τῆς ἄρθρα τῆς *Ἐπιθεώρησης Τέχνης* (ἰδίως ἀπὸ τὸ 1960 κ.έ.: Λεοντάρης, Λειβαδίτης, Βουρνᾶς, Βρεττάκος, Λαμπρινοῦ-Προκοπάκη, Ρίτσος, Κουλουφάκος), τῆς *Αὐγῆς* (1961-1964: Λειβαδίτης, Βρεττάκος, Ρίτσος), αὐτοτελῆ θεωρητικὰ κείμενα τῶν Αὐγέρη, Φαρσακίδη, καὶ μεμονωμένα ἄρθρα πού φάνηκαν τὴν ἐποχὴ τῆς δικτατορίας σὲ ἑλληνικά (*Τὸ Βῆμα*, *Νέα Κείμενα*, *Ἡ Συνέχεια*) καὶ ξένα

ἔντυπα (ρωσικὸ περ. *Ἰναστράναγια λιτε-ρατούρα*: Ἀλεξανδρόπουλος, Βασιλικός). Τὸ περ. *Κριτικὴ φιλοξενεῖται* μόνο χάρις σὲ ἄρθρο τοῦ Λεοντάρη («Ἰδεολογικοὶ προσανατολισμοὶ τῆς μεταπολεμικῆς ἑλληνικῆς ποίησης», 1960).

Περωνώντας στὴ δευτέρη σειρὰ τῶν παρατηρήσεων, εἶναι προτιμότερο νὰ ἀκολουθηθεῖ καὶ πάλι ὁ δρόμος πού ὑποδεικνύουν οἱ διαιρέσεις τοῦ βιβλίου, μὲ παράλληλο, ὅπου χρειάζεται, συσχετισμὸ καὶ πρὸς ἄλλης τάξης δεδομένα ἢ ζητούμενα.

Οἱ ἀναφορὲς στὸν *Βάρναλη*, ὅπου γίνονται (ἰδίως σελ. 19 κ.έ.), δὲν σκοπεύουν οὐσιαστικὰ στὴ σύνδεση τῆς ποίησής του μὲ τὴ λογοτεχνία τῆς «ἀντίστασης», μὲ τὴν ὁποία ὠστόσο στὴν πραγματικότητα συμπορεύεται, καὶ ἀναμφίβολα τὴν ἐπηρεάζει ἔστω καὶ ὡς «μυθολογημένο πρότυπο», ἀνεξάρτητα ἀπὸ χρονολογικὲς καὶ τεχνολογικὲς διασπολές· ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἀξιολογικὰ κριτήρια, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποσιωπηθεῖ ὅτι ἡ συλλογὴ τοῦ *Ἐλευθέρος Κόσμος* (1965) περιλαμβάνει καὶ ποιήματα πού θεματολογικὰ πέφτουν στὰ ὅρια τῆς μονογραφίας τῆς Σ.Ι. (π.χ. «Λεβεντομένα Ρούμελη», «Στοὺς Μπελογιάννηδες», «Στὸν ἥρωα Λαμπράκη»). Στὸ *Ἐπίμετρό* τῆς θὰ μπορούσε ἐπίσης νὰ περιληφθεῖ σύντομη ἀναφορὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σημαντικὸ θεατρικὸ *Ἄπταλος Γ*, καὶ στὰ ποιήματα τῆς *Ὀργῆς λαοῦ* (1975), ἀπὸ τὰ ὁποία τουλάχιστον ἓνα («Ἐλευθερίας φάος ἱερόν...») εἶχε βρεῖ πρῶμην δημοσιότητα ἀπὸ τὸν Γ. Π. Σαββίδη (*Τὸ Βῆμα* 1972, *Πάνω νερὰ* 1973) καὶ θὰ μπορούσε νὰ συμπληρώσει τὴν ἀνίχνευση τῆς Σ.Ι. γιὰ τὴ διαρκὴ ἐπίδραση τοῦ Καβάφη στοὺς νεότερους.

Γιὰ τὴν ποιητικὴ καὶ ἄλλη παραγωγὴ τῆς «ἔξορίας» καὶ τοῦ πρώτου καιροῦ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση στὸν *Σεφέρη* (σελ. 20 κ.έ.) ξέχουμε σήμερα περισσότερα πράγματα· ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μαρτυρίες του σὲ περὶ λόγῳ, ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ δοῦμε καὶ ἓνα βαθύτερο στρώμα τῆς κατοχικῆς καὶ μεταπολεμικῆς του ἐμπειρίας σὲ ποιητικὰ κείμενα τοῦ *Τετράδου γυμνασμάτων Β'* (1976), πού ἀνακατανέμουν τὶς ἄληθινες διαστάσεις τουλάχιστον τοῦ *Ἡμερολόγιου καταστροφῆς Β'* («Τυφλὸς» [α' δημοσ. *Ἡ Συνέχεια*, ἀρ. 7, μὲ τίτλο «Θεόφιλος»], «Canzona» [α' δημοσ. 1973] — «Τὸ ἄλλοθι ἢ Ἐλευθεροὶ Ἕλληνες, '43», «Ἀντάρτες στὴ Μ.Α.», «Χορικὸ ἀπὸ τὸν "Μαθιὸ Πασκάλη Δεσμώτη"» [α' δημοσ. 1971], «Τὸ ἀπομεσήμερο ἑνὸς φαύλου»)· στὸ *Ἐπίμετρο*, ἐπίσης, ἢ ἀναφορὰ στὶς «Γάτες τ' Ἀι-Νικόλα» θὰ ἔπρε-

πε νὰ συμπληρώνεται καὶ ἀπὸ δύο ποιήματα πού εἶχαν δημοσιευθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ χρόνο δημοσίευσης τοῦ βιβλίου, τὸν «Ἴππιου Κολωνό» καὶ τὸ «Ἐπὶ ἀσπαλάθων». Στὸ Κεφ. 5 (σελ. 167) τέλος, ἡ εἰκόνα τοῦ Σεφέρη μένει σχηματικὰ ἀχνή: ἢ προοπτικὴ χωλαίνει χωρὶς ἀναφορὰ στὰ *Τρία κρυφὰ ποιήματα* (1966), ὅπως καὶ στὸ Κεφ. 1 χωρὶς τὴν ἀντίστοιχη ἐπισήμανση τῆς *Κίχλης* (1947).

Ἡ σύγκριση τῶν δύο ποιητικῶν παραλλαγῶν (Βρεττάκος, Ρώτας) στὸ θέμα «ἀκόμα τούτη τὴν ἀνοιξη» (ἀνοιξη 1944, 1945) φέρνει στὴν ἐπιφάνεια πῶς ἀνάγλυψη τὴν ἀπουσία, τόσο ἀπὸ τὸ Κεφ. 1 (σελ. 26 κ.έ.) ὅσο καὶ ἀπὸ ὀλόκληρο τὸ βιβλίο — ὅπως διαπιστώθηκε παραπάνω —, τοῦ ποιητῆ *Ἀλεξάνδρου (Ποιήματα [1941-1971], 1972)*, τοῦ ὁποίου ἡ πρώτη συλλογὴ (*Ἀκόμα τούτη τὴν ἀνοιξη*, 1946) φαίνεται νὰ κλείνει καὶ χρονικὰ τὸ πολεμικὸ-ἀγωνιστικὸ-καρτερικὸ τρίγωνο πού εἶχαν ἀφήσει ἀνοιχτὰ τὰ δύο προηγούμενα ὁμόλογα ποιήματα. Ἡ παρασιώπησις καὶ τῶν ἐπόμενων συλλογῶν τοῦ Ἀλεξάνδρου, πού ἐμπέτουν στὰ τρία ἐπόμενα κεφάλαια τοῦ βιβλίου, στεροῦν τὴ δοκιμὴ τῆς Σ.Ι. ἀπὸ δεδομένα τεκμήρια τῆς ποίησης «τῶν στρατοπέδων καὶ τῆς φυλακῆς» καὶ τῆς «συντριμμένης ἐπιστροφῆς» στὶς ἀλλοτριωμένες πόλεις (κεφ. 2, 3, σελ. 67 κ.έ.), ὅπως καὶ ἀπὸ μιὰ χρήσιμη γιὰ συγκρίσεις, στὸ ἔπακρο «αἰρετικῆ», διάσταση, ἢ ὁποία δὲν παύει νὰ ἀποτελεῖ πραγματικὴ πτυχὴ πού δὲν μποροῦν νὰ τὴν ἰσώσουν κανονικὰ ἀφαρκετικὲς κριτικὲς τοῦ τύπου Αὐγέρη («Ἡ ποίηση τῆς ἐθνικῆς Ἀντίστασης», *Θεωρήματα* 1972) —στὸν ὁποῖο φαίνεται πῶς χρωστᾶ πολλὰ πράγματα τὸ βιβλίο τῆς Σ.Ι., ὅπως θὰ δοῦμε καὶ παρακάτω.

Ἡ συγχρονικὴ διαπραγμάτευση τῆς πρώτης περιόδου τῆς μεταπολεμικῆς ποίησης, ὅπως γίνεται στὸ Κεφ. 1 (σελ. 20-28) μὲ τοὺς σύντομους συσχετισμοὺς πρὸς τὴν παράλληλη «ἀστικὴ» ποίηση, θὰ ἦταν πληρέστερη ἂν ἀναφερόταν καὶ στὴν ποίηση τοῦ *Ἐλύτη* ἀπὸ τὰ χρόνια 1940-1947, μιὰ καὶ οὔτε στὸ Κεφ. 5 γίνεται λόγος, ἀνάμεσα στοὺς «προγόνους» τοῦ *Ἄξιον Ἐστί*, γιὰ τὴν *Ἀλβανιάδα* ἢ —κυρίως— γιὰ τὸν κύκλο τῆς *Καλοσύνης* στὶς *λυκοποριές* (1947). Ἐδῶ ἢ στὸ Κεφ. 3 (σελ. 86 κ.έ.) θὰ χωροῦσε ἐπίσης κάποια μνεῖα γιὰ τὸν *Μπολιβάρ* τοῦ Ἐγγονόπουλου (1944), στὰ ὅρια τοῦ μοτίβου «ποιητῆς-υπεύθυνος γιὰ ὄλους τοὺς γνωστούς καὶ ἄγνωστους συντρόφους, τοὺς ἀγωνιστὲς τῆς ἐλευθερίας ὅπουδήποτε στὸν κόσμον» (ἀνάλυση τῆς *Γουταεμάλας* τοῦ Λειβαδίτη). Ἡ χρονο-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωφ

λογική διάφραση των κεφαλαίων, τὸ χρῆσιμο κατὰ τὰ ἄλλα πέρασμα σὲ σύγχρονα πολιτικά γεγονότα (σελ. 99 κ.έ.) ἢ ἡ θέληση νὰ δοθεῖ σὲ συνέχεια ἡ ἐξέλιξη ἐνὸς ποιητῆ, κόβουν κάποτε τοὺς θεματικούς ἄξονες, ὅπως στὸ Κεφ. 4, ὅπου τὸ νῆμα ποὺ ἄρχισε μὲ τὴ «Γουατεμάλα» καὶ συνεχίστηκε μὲ τὶς ποιητικὲς διαμαρτυρίες μπροστὰ στὸν ἀτομικὸ κίνδυνο θὰ μπορούσε νὰ συνεχιστεῖ καὶ μὲ ἄλλες συνθέσεις, ὅπως π.χ. Ὁ Μαῦρος Ἰγιος τοῦ Ρίτσου (1961).

Ἡ διαπίστωση ἀπλῆς «σχέσης» τοῦ Ἰξιὸν Ἐστί (Δεκ. 1959, καὶ ὄχι 1960) μὲ τὴν Καντάτα τοῦ Λειβαδίτη (1960) στὰ «λυρικοεπικά μνημειακά στοιχεῖα» καὶ τὴν «πλατιά κοσμογονικότητα» (σελ. 147 κ.έ.) παραγνωρίζει, νομίζω, τὴ γενετική ὀφειλὴ τοῦ δευτέρου τουλάχιστο πρὸς τὰ «Ἀναγνώσματα» τοῦ πρώτου ἔργου (ἰδιαίτερα προκειμένου γιὰ τὰ versets τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ κασκέτο), καθὼς καὶ πρὸς τὴ σολωμική Γυναίκα τῆς Ζάννθος (1η δλοκλωμένη ἔκδ. 1944).

Στὶς μεταφράσεις ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Σ.Ι. πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ἐνῶ γενικά πετυχαίνουν νὰ συνδυάσουν τὸν πρωτογενὴ στόχο (τὴν ἀνετη ἀπόδοση ξένων κειμένων γιὰ τὸ κοινὸ ποὺ διαβάζει ρωσικά) μὲ τὸ ἀξίωμα τῆς μεταφραστικῆς πιστότητας, κάποτε θυσιάζουν στὶς ἀναλυτικὲς ἢ ἰσοπεδωτικὲς ἀνάγκες τοῦ πρώτου ἕνα ποσοστὸ «σχολαστικῆς» (καὶ ἄλλης) ἀκριβείας· ἀπλοὺς δείκτες γιὰ τὸ εἶδος αὐτῶν τῶν ἐπεμβάσεων δίνει, π.χ., ἕνας πρόχειρος ἔλεγχος τῶν μεταφρασμένων σὲ παραλληλισμὸ πρὸς τὰ πρωτότυπα κείμενα τοῦ Ἀναγνωστάκη (σελ. 31, 44, 171 κ.ά.: ἀλλαγὲς στὸς τίτλους, διαφοροποιήσεις στὸ σῶμα τῶν κειμένων, κατάργηση κενῶν διασημάτων, παρενθέσεων κ.ά. σημείων στίξης κ.λπ.).

Τέλος, στὸ τμήμα τοῦ βιβλίου ποὺ μοιραία συρρικνώνεται στὸ δεύτερο μέρος τοῦ Κεφ. 5 καὶ στὸ Ἐπίμετρο (σελ. 186 κ.έ.) θὰ εἶχαν τὴ θέση τους μὴ πληρέστερη ἐκτίμηση τῆς πολιτικῆς-πνευματικῆς στάσης τοῦ Θεοτοκά (σελ. 187), ὅπως τουλάχιστον προβάλλει σὲ ἀντίστιξη πρὸς τὴν τραγικὴ κόπωση καὶ ἀποχὴ τοῦ Σεφέρη («Ἡ συνομιλία μὲ τὸν Φαβρίκιου», Ἐποχές 1964, Δοκίμης Β'), καὶ μὴ πιὸ τεκμηριωμένη συμβολὴ στὶς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἐποχῆς τῆς δικτατορίας (ποιητικά καὶ κριτικά κείμενα στὴ σειρά Νέα Κείμενα, Νέα Κείμενα 2, Κατάθεση κ.τ.λ., στὸ περ. Ἡ Συνέχεια, κ.ά.). Γιὰ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἐγγεγραμμάτιο, ποὺ ἄλλωστε ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ βιβλίου τῆς Σ.Ι., εἴμαστε βέβαιοι πιὸ ἐτοιμοὶ σήμερα ἀπὸ ὅ,τι στὶς ἀρχὲς τοῦ

1974. Εἰδικὰ γιὰ τοὺς ποιητὲς τῆς ἀντίστασης», πολλὰ ποιητικά κείμενα ποὺ συνεχίζουν τὴν παλαιότερη παραγωγή τους, γραμμένα τὰ τελευταῖα αὐτὰ χρόνια, μπόρεσαν νὰ δοῦν τὸ φῶς (ὅπως, π.χ., ἡ πρόσφατη συλλογὴ τοῦ Πατριτίου, Προαιρετική στάση, 1974). Τὸ ἴδιο ἐλαφρυντικὸ ἰσχύει πιθανότατα καὶ γιὰ ὀρισμένα βιβλιογραφικά κενὰ τοῦ βιβλίου (δὲν ἀναφέρεται, π.χ., ἡ συγκεντρωτικὴ ἔκδ. τῶν Ποιημάτων. 1941-1971 τοῦ Ἀναγνωστάκη).

Πρὶν ξαναγυρίσουμε στὶς διαφορὲς τοῦ βιβλίου ἀπέναντι σ' ἐκεῖνα ποὺ ἀναφῆθησαν στὴν ἀρχὴ τοῦ σημειώματος—γιὰ νὰ γείρουμε πιά τοὺς δίσκους ἐκεῖ ποὺ πρέπει—, χρειάζεται νὰ ἰσοροπήσουμε ἄλλα δύο πράγματα: τὴν ἐπιλογὴ τῶν κριτικῶν πηγῶν τῆς Σ.Ι. καὶ τὴν ὑπερβάσιν τους ἀπὸ μέρος τῆς. Ἐχομε καταθέσει ἤδη τὶς κύριες ἐλλείψεις (μὲ τὴν οὐσιαστικὴ ἀπουσία τοῦ περ. Κριτικὴ χάνεται ἡ ἐνκαιρία νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὀρισμένα κριτικά κείμενα γιὰ τὴν ἐπεξεργασία ἐπιμέρους σημείων, ὅπως θὰ γινόταν, π.χ., μὲ τὸ ἄρθρο «Οἱ Δύσκολοι Καιροὶ μέσα ἀπὸ τὴν ποίηση τοῦ Μίλτου Σαχτούρη» τῆς Ν. Ἀναγνωστάκη, Κριτικὴ 1960 [καὶ Μαγικὲς εἰκόνες, 1973], γιὰ τὶς σελ. 105 κ.έ., 121 κ.έ. Ἀναξιοποίητα παραμένουν καὶ τὰ συνθετικά σχεδιάσματα τοῦ Ντ. Χριστιανόπουλου γιὰ τοὺς Ἀναγνωστάκη, Θεοσίτη, Κύρου, Δοκίμια, σειρά πρώτη, 1965, καθὼς καὶ ἡ ἐιδικότερη κριτικὴ προσέγγιση τῶν Ἀναγνωστάκη, Σαχτούρη, Δελούντη καὶ Χριστοδούλου ἀπὸ τὸν Β. Βαρίκα, Συγγραφεῖς καὶ κείμενα, Α', 1961-1965, 1975), διαπιστώνοντας ὅτι οἱ δηλωμένες βιβλιογραφικὲς πηγὲς τῆς δὲν φανερώνουν τὶς πραγματικὲς διαστάσεις τῆς βιβλιογραφίας γύρω ἀπὸ τὴν «ποίηση τῆς ἥττας» (βλ. τὴν συνέχεια στὴν Ἐπιθεώρηση Τέχνης, 1964 κ.έ.: Λεοντάρης, Λυκισαρόπουλος, Λειβαδίτης κ.ά.) οὔτε ὅλες τὶς διακλαδώσεις μῆς κρίσης (βλ. Αὐγέρης, «Ἡ ποίηση τῆς ἐθνικῆς Ἀντίστασης», Θεωρήματα, 1972). Τὸ τελευταῖο αὐτὸ κείμενο φαίνεται νὰ στάθηκε ὁδηγὸς γιὰ τὴ Σ.Ι., τόσο στὴ σύλληψη τοῦ γενικοῦ τίτλου καὶ τῶν «φάσεων» τῆς «ποίησης τῆς ἀντίστασης» (1η, 2η=«τῆς ἥττας», ἀρχὴ 3ης) ὅσο καὶ στὴν εὐδιάκριτη σύμπτωση προτιμήσεων (στὸν Αὐγέρη: Ρίτσος, Βρεττάκος, Λειβαδίτης, Μπουμπ-Παπᾶ, Κουλούρης, Θεοδώρου) ποὺ ἐκτείνεται κάποτε καὶ ὡς τὶς μικρότερες λεκτικὲς λεπτομέρειες (ἀνάλυση ἰδίων ποιημάτων μὲ ἀνάλογο τρόπο, ἀναφορὰ σὲ

ἴδια παράλληλα κείμενα κ.τ.λ.): στὴ Σ.Ι. πρέπει νὰ ἀναγνωριεῖται ὅτι σπάζει τελικὰ τὶς στενὲς ἐπιλογὲς τοῦ Αὐγέρη (μπαίνουν οἱ Πατριτίου, Ἀναγνωστάκης κ.ά.), ἀναπτύσσει καὶ συστηματοποιεῖ μὲ καλύτερο καὶ πιὸ ξεκαθαρισμένο τρόπο τὶς φάσεις τῆς ποίησης αὐτῆς, καὶ συνδιαλέγεται ποικίλως μὲ τὶς τάσεις ποὺ ἀποκλείονται δογματικότερα ἀπὸ τὸν Αὐγέρη, ἀποδεικνύοντας συχνὰ τὴν εἰλικρινὴ διάθεση γιὰ ἀμερόληπτη, πληρέστερη καὶ αἰτιολογημένη σύνθεση.

Ἡ σύγκριση μὲ τὰ ἔργα ποὺ ἀναφῆθησαν στὴν ἀρχὴ (Θέμελης, Μερακλῆς, Καραντώνης· ἀφῆν στὴν ἀκρὴ τῆς δοκιμῆς τοῦ Σπανδωνίδη) δείχνει τὴ σαφέστατη ἀνισότητά τους, ἀφενὸς ἀπογυμνώνοντας τὴν προλογικὰ φιλόδοξη ἢ ὑπερφίαλα ἀνεύθνη (γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Καραντώνη) προχειρογραφία τῆς ομάδας τῶν τριῶν αὐτῶν ἔργων, καὶ ἀφετέρου ἀναδεικνύοντας τὶς ἐξοφθαλμες καὶ σεμνὲς ἀρετὲς τοῦ βιβλίου τῆς Σ.Ι. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν προεισαγωγικὴ ἀσάφεια—σὲ καθαρὰ ὀνοματικὸ ἐπίπεδο, ἐνδεικτικὸ ὡστόσο σοφίας ἢ ἀσοφίας— ποὺ φανερώνουν οἱ τίτλοι στὰ οἰκεία μέρη τῶν βιβλίων τῆς πρώτης ομάδας ὅπου γίνεται λόγος γιὰ μεταπολεμικὴ πολιτικὴ ποίηση (Θέμελης: «Ἡ κρίση τῆς συνείδησης»: ὁ ὅρος μπορεῖ νὰ χαρακτηρίσει μόνο μὴ ὄψη τῆς «ποίησης τῆς ἥττας»· Μερακλῆς: «Ἡ κοινωνικὴ ποίηση»· ὁ Καραντώνης προτιμᾷ, ἀντὶ νὰ σπαζοκεφαλιάζει, νὰ κατατάξει ἀλφαβητικὰ ὅλους τοὺς ποιητὲς τοῦ βιβλίου του, μὴ καὶ, ὅπως γράφει στὴ σελ. 10, «κάθε ἄλλος τρόπος θὰ [τὸν] ἔφευγε σὲ ἀδιέξοδο καὶ θὰ βάραινε αὐτὸ τὸ βιβλίο μὲ περισσότερες ἀδυναμίες ἀπὸ ὅσες μπορεῖ νὰ ἔχει!»), ἔχομε τὶς πρώτες διαφοροποιητικὲς ἐνδείξεις ἀπέναντι στὴ νηφάλια ἐπιλογὴ τῆς Σ.Ι. (σελ. 61). Ἡ σύγκριση τῆς πρώτης ομάδας ἐπιτείνεται μὲ μὴ σειρά ἀπὸ χαρακτηρισμοὺς-ἐτικέτες, τὸ λιγότερο ἀκριτοὺς, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται ἰδίως στὸ ἔργο τοῦ Μερακλή («χαμένη γενιά», γενιά ποὺ εἶχε τὴν ἀτυχία[!] νὰ μετέχει σὲ γεγονότα «τόσο δυνατά, ποὺ παράσυσαν στὴ δίνη τους τοὺς συναισθηματικούς Ἑλληνας, ὅσους εἶχαν τὴν ἐτοιμότητα γιὰ μὴ ποιητικὴ ἔκφραση», κ.ά.) καὶ κορυφώνονται στὴ φτηνὴ λεξιθηρία τοῦ Καραντώνη («ποίηση τοῦ μεταπολεμικοῦ μαρξιστικοῦ τυρταϊσμοῦ», κ.ά. χειρότερα). Τὸ κυριότερο, ὅμως, ἡ σοβαρότητα στὴν παρουσίαση μᾶς κατηγορίας ποιητῶν καὶ τοῦ ἔργου τους, ἡ διαγραφὴ τῶν συνεκτικῶν δεσμών ποὺ τοὺς ἐνώνουν, καὶ ἡ ἴδια κάποτε ἢ ταύτιση καὶ ἔνταξη (ἢ παράλειψη) τῶν ποιητῶν σ'

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρ

ένα όμοιδές σύνολο, άπουσιάζουν ή άπαντούν παραμορφωμένες στις προσπάθειες του Θέμελη (μόνο: Άναγνωστάκης, Κύρου, Θασίτης), του Μερακλή (ισοπεδωτική άνάμειξη τών: Άθνασούλη, Παυλέα κ.ά. με τούς: Παπά, Μπούμη-Παπά, Λειβαδίτη, Πατρίκιο, Άναγνωστάκη, και Σαμουηλίδη, Κύρου, Κωσταβάρα, Σαραντή, Δούκαρη, Νικόπουλο, Χριστοδούλου, Χριστιανόπουλο, Βαβούρη· για τούς Βρεττάκο και Ρίτσο γίνεται λόγος σε διαφορετικό κεφάλαιο) και του Καραντώνη (άσύνδετες, άνάμεσα σε άλλες, βιβλιοκρισίες στους: Βρεττάκο, Λειβαδίτη, Παπά, Μπούμη-Παπά, Ρίτσο, Χριστοδούλου).

Ξεκαθαρίζοντας τó έδαφος από τά ύποπαράγωγα τής ύμπερσιονιστικής κριτικής που ναρκισσεύεται τís άδυναμίες τής, μάς μένει μόνος για τήν ώρα óδηγός που νά άξίζει τó όνομά του, καρπός άγάπης και στοχαστικής δουλειάς, ή μονογραφία τής Σ.Ι. Τά κενά που παρουσιάζει, άναπόφευκτα και μή, θά χαρτογραφηθούν πιστότερα, ίσως, μόνο ύστερα από άντιπαραβολή προς άλλα άντίστοιχα δείγματα κριτικού λόγου, όπως θά ύπάρχουν, για παράδειγμα, όταν όλοκληρωθεί ή τελευταία σειρά έπιφυλλίδων του Δ. Μαρωνίτη στο *Βήμα* για τó «τρίγωνο τής πολεμικής μας ποιήσης» (τό φτιάχνουν ό Άλεξάνδρου, ό Άναγνωστάκης και ό Πατρίκιος). Στο μεταξύ, ή Σόνια Ίλινσκαγια, που δοκιμάστηκε και παλαιότερα ως μεταφράστρια στα έλληνικά, θά μάς προσέφερε σημαντικές ύπηρεσίες άν άποφάσιζε νά δώσει τó βιβλίό τής και στη γλώσσα μας.

ΠΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΠΟΓΛΟΥ

«Πόλη και έπανάσταση» του Anatole Kopp

Μετάφραση, έπιμέλεια: Π. Γ. Λαζαρίδης. Νέα Σύνορα, Άθήνα 1976, σσ. 352+16 (σχέδια, φωτογρ.).

Ό έκδοτικός οίκος «Νέα Σύνορα» άναγγέλλει μία νέα σειρά εκδόσεων με τίτλο «ή ζωή μέσα στο χώρο».

Μέ άφορμή, λοιπόν, τís άναγγελλόμενες εκδόσεις τονίζουμε πόσο πιεστική έχει πιά γίνει ή έλλειψη συστηματικής πληροφόρησης γύρω από τά θέματα όργάνωσης του χώρου και τής κοινωνικής ζωής: πληροφόρησης που θά άπευθύνεται σε κοινό πολύ ευρύτερο από τó κοινό τών «ειδικών»

τής άρχιτεκτονικής, τής πολεοδομίας, τής χωροταξίας.

Η συστηματική πληροφόρηση του «άνειδίκευτου» άναγνωστικού κοινού με έπιλογή κειμένων που νά τοποθετούν τó πρόβλημα στη σωστή, άπομυθοποιημένη βάση του, είναι άναμφισβήτητα τó πρώτο βήμα για τήν άλωση του όχυρου τών «ειδικών» που ρυθμίζουν, σχεδιάζουν, όργανώνουν, προβλέπουν τó χώρο· είναι τó πρώτο βήμα για όποιαδήποτε συμμετοχή και συνειδητή παρέμβαση, με τήν έννοια τής πολιτικής πράξης.

Άπ' αυτή τήν άποψη ή έπιλογή του βιβλίου του Anatole Kopp: *Πόλη και Έπανάσταση* ήταν άπόλυτα έπιτυχής, και προσηγμένη ή μετάφραση του Παντελή Λαζαρίδη.

Σημειώνουμε πώς για τήν ένθετη στον τόμο αυτό μελέτη του Λαζαρίδη: *Η πτώχευση τής Άρχιτεκτονικής*, άσχοληθήκαμε ήδη (βλ. *Πολίτης*, τεύχ. 2).

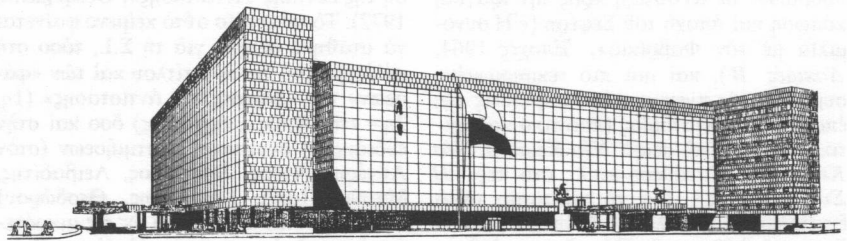
Ό Anatole Kopp έχει άσχοληθεί ιδιαίτερα με τή σοβιετική άρχιτεκτονική και πολεοδομία. Τó έργο του *Πόλη και Έπανάσταση* εκδόθηκε για πρώτη φορά στη Γαλλία τó 1967 (Editions Anthropos, σειρά Points), και άποτελεί μία ιστορική άνατομία τής εξέλιξης τής άρχιτεκτονικής και πολεοδομίας στη Σοβιετική Ένωση τής δεκαετίας του 1920. Σκοπός του συγγραφέα δέν ήταν νά παρουσιάσει στατικά και περιγραφικά τά διάφορα άρχιτεκτονικά έπιτεύγματα στην ΕΣΣΔ, αλλά νά δείξει τήν έντονη άντιπαράθεση ιδεών σχετικών με τήν άρχιτεκτονική και τήν πολεοδομία, και νά άποκαλύψει τόν καθοριστικό ρόλο που έπαιξαν οι γενικότερες συνθήκες τής μετεπαναστατικής Ρωσίας στην εξέλιξη τής άρχιτεκτονικής και πολεοδομίας, σε σχέση με τά προβλήματα οίκοδόμησης του σοσιαλισμού.

Οί σχετικές μελέτες στη Δύση περιορίζονται σε μία άποσπασματική και άτεκμηρίωτη συχνά έκθεση άποτελεσμάτων. Τó

άντικείμενο τών μελετών αυτών δέν συσχετίζεται με τó ευρύτερο ιστορικό και οικονομικό πλαίσιο, ύπερτιμάται ή σημασία του ρόλου τών διαφόρων ρευμάτων που εκδηλώθηκαν στις πλαστικές τέχνες στη διαμόρφωση τής σύγχρονης σοβιετικής άρχιτεκτονικής, και σχεδόν πάντα παραγνωρίζεται ό πρωταρχικός ρόλος τής Όκτωβριανής έπανάστασης, που, στην ουσία, άποτέλεσε τήν άφετηρία και τó συνεχές έρέθισμα για κάθε έρευνα και άναζήτηση. Παραγνωρίζεται δηλαδή ή κυρίαρχη διάσταση στη σύλληψη όποιασδήποτε άρχιτεκτονικής ή πολεοδομικής ιδέας και στην άντιμέτωπιση γενικά τής άρχιτεκτονικής και τής πολεοδομίας, που ήταν πολιτική και κοινωνική. Ό Kopp χαρακτηριστικά έπισημαίνει ότι, ενώ τó όραμα τής πόλης του μέλλοντος μπορεί νά ήταν ίδιο σ' όλους τούς πρωτοπόρους, στη σοβιετική έμπειρία, δυνάμει τουλάχιστον, ή πόλη του μέλλοντος άντλούσε τήν ιδέα τής από τήν κοινωνική έπανάσταση που είχε συντρίψει τήν παλαιά πολιτική τάξη και, μαζί μ' αυτήν, τήν αντίδραση σε κάθε ριζοσπαστική άλλαγή.

Η παραγνωρισμένη αυτή έμπειρία, ή σχεδόν άγνωσμένη δεκαετία του '20 στη Σοβιετική Ένωση, στο έπίπεδο τής άρχιτεκτονικής και τής πολεοδομίας είναι ό καμβάς και τó ύλικό τής έργασίας του Kopp.

Μία σύντομη άναδρομή στην προεπαναστατική Ρωσία (κεφ. πρώτο) περιγράφει τίσ συνθήκες που έπικρατούσαν τίσ παραμονές τής Όκτωβριανής έπανάστασης: ό άμετρος άρχιτεκτονικός έκλεκτικισμός, ή άμετακίνητη άκαδημαϊκή αντίδραση, φρένο σε όποιαδήποτε προσπάθεια προσαρμογής τής άρχιτεκτονικής στις άνάγκες του άνερχόμενου καπιταλισμού, ή θρησκευτική προσήλωση σε ξεπερασμένες μορφές του παρελθόντος. Στís συνθήκες αυτές, τήν έποχή που στην Ευρώπη ή νέα τεχνική

Τό Centosoyouz, ή έδρα τής όργάνωσης τών συνεργατικών (cooperatives). Άρχιτέκτων: Le Corbusier, με βοήθ. τών σοβιετικών Ν. Kolly (1929).

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρ

ένα όμοιδες σύνολο, απουσιάζουν ή απαντούν παραμορφωμένες στις προσπάθειες του Θέμελη (μόνο: 'Αναγνωστάκης, Κύρου, Θασίτης), του Μερακλή (ισοπεδωτική ανάμειξη των: 'Αθνασούλη, Παυλέα κ.ά. με τους: Παπᾶ, Μπούμη-Παπᾶ, Λειβαδίτη, Πατρίκι, 'Αναγνωστάκη, και Σαμουηλίδη, Κύρου, Κωσταβάρα, Σαραντή, Δούκαρη, Νικόπουλο, Χριστοδούλου, Χριστιανόπουλο, Βαβούρη· για τους Βρεττάκο και Ρίτσο γίνεται λόγος σε διαφορετικό κεφάλαιο) και του Καρανώνη (άσυνδectes, ανάμεσα σε άλλες, βιβλιοκρισίες στους: Βρεττάκο, Λειβαδίτη, Παπᾶ, Μπούμη-Παπᾶ, Ρίτσο, Χριστοδούλου).

Ξεκαθαρίζοντας το έδαφος από τα ύποπαράγωγα της ίμπεριονιστικής κριτικής που ναρκισσεύεται τις αδυναμίες της, μᾶς μένει μόνος για την ώρα οδηγός που νᾶ αξίζει το όνομά του, καρπός αγάπης και στοχαστικής δουλειᾶς, ἡ μονογραφία τῆς Σ.Ι. Τὰ κενὰ πὸν παρουσιάζει, ἀναπόφευκτα καὶ μὴ, θὰ χαρτογραφηθοῦν πιστότερα, ἴσως, μόνον ὕστερα ἀπὸ ἀντιπαραβολὴ πρὸς ἄλλα ἀντίστοιχα δείγματα κριτικῶν λόγου, ὅπως θὰ ὑπάρχουν, γιὰ παράδειγμα, ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ τελευταία σειρά ἐπιφυλλίδων τοῦ Δ. Μαρωνίτη στὸ *Βῆμα* γιὰ τὸ «τρίγωνο τῆς πολεμικῆς μας ποιήσεως» (τὸ φτιάχνουν ὁ 'Αλεξάνδρου, ὁ 'Αναγνωστάκης καὶ ὁ Πατρίκιος). Στὸ 'Αναγνωστάκης καὶ ὁ Πατρίκιος). Στὸ μεταξὺ, ἡ Σόνια 'Ιλίνσκαγια, πὸν δοκιμάστηκε καὶ παλαιότερα ὡς μεταφράστρια στὰ ἑλληνικά, θὰ μᾶς προσέφερε σημαντικὲς ὑπηρεσίες ἂν ἀποφάσιζε νᾶ δώσει τὸ βιβλίο της καὶ στὴ γλώσσα μας.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΧΑΠΟΓΛΟΥ

«Πόλη καὶ ἐπανάσταση»

τοῦ *Anatole Kopp*

Μετάφραση, ἐπιμέλεια: Π. Γ. Λαζαρίδης. Νέα Σύνορα, 'Αθήνα 1976, σσ. 352+16 (σχέδια, φωτογρ.).

Ὁ ἐκδοτικὸς οἶκος «Νέα Σύνορα» ἀναγγέλλει μὴ νέα σειρά ἐκδόσεων μὲ τίτλο «ἡ ζωὴ μέσα στὸ χῶρο».

Μὲ ἀφορμὴ, λοιπόν, τὶς ἀναγγελλόμενες ἐκδόσεις τονίζουμε πόσο πιεστικὴ ἔχει πιά γίνει ἡ ἔλλειψη συστηματικῆς πληροφόρησης γύρω ἀπὸ τὰ θέματα ὀργάνωσης τοῦ χῶρου καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς: πληροφόρησης πὸν θὰ ἀπευθύνεται σὲ κοινὸ πὸν εὐρύτερο ἀπὸ τὸ κοινὸ τῶν «εἰδικῶν»

τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τῆς πολεοδομίας, τῆς χωροταξίας.

Ἡ συστηματικὴ πληροφόρηση τοῦ «ἀνείδικτου» ἀναγνωστικῶν κοινῶν μὲ ἐπιλογὴ κειμένων πὸν νᾶ τοποθετοῦν τὸ πρόβλημα στὴ σωστὴ, ἀπομυθοποιημένη βάση του, εἶναι ἀναμφισβήτητα τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἄλωση τοῦ ὄχρου τῶν «εἰδικῶν» πὸν ρυθμίζουν, σχεδιάζουν, ὀργανώνουν, προβλέπουν τὸ χῶρο· εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ ὀποιαδήποτε συμμετοχὴ καὶ συνειδητὴ παρέμβαση, μὲ τὴν ἔννοια τῆς πολιτικῆς πράξης.

'Απ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ ἐπιλογὴ τοῦ βιβλίου τοῦ Anatole Kopp: *Πόλη καὶ Ἐπανάσταση* ἦταν ἀπόλυτα ἐπιτυχῆς, καὶ προσημενῆς ἡ μετάφραση τοῦ Παντελῆ Λαζαρίδη.

Σημειώνουμε πὸς γιὰ τὴν ἔνθετη στὸν τόμο αὐτὸ μελέτῃ τοῦ Λαζαρίδη: *Ἡ πτώχευση τῆς 'Αρχιτεκτονικῆς*, ἀσχοληθήκαμε ἤδη (βλ. *Πολίτης*, τεύχ. 2).

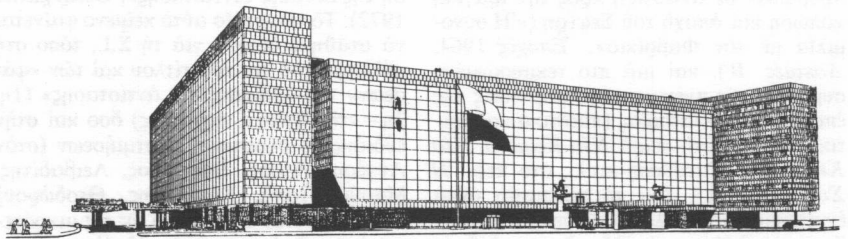
Ὁ Anatole Kopp ἔχει ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερα μὲ τὴ σοβιετικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ πολεοδομία. Τὸ ἔργο του *Πόλη καὶ Ἐπανάσταση* ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴ Γαλλία τὸ 1967 (Editions Anthropos, σειρά Points), καὶ ἀποτελεῖ μὴ ἱστορικὴ ἀνατομία τῆς ἐξέλιξης τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πολεοδομίας στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση τῆς δεκαετίας τοῦ 1920. Σκοπὸς τοῦ συγγραφέα δὲν ἦταν νᾶ παρουσιάσει στατικὰ καὶ περιγραφικὰ τὰ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ ἐπιτεύγματα στὴν ΕΣΣΔ, ἀλλὰ νᾶ δείξει τὴν ἔντονη ἀντιπαράθεση ἰδεῶν σχετικῶν μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν πολεοδομία, καὶ νᾶ ἀποκαλύψει τὸν καθοριστικὸ ρόλο πὸν ἔπαιξαν οἱ γενικότερες συνθήκες τῆς μετεπαναστατικῆς Ρωσίας στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ πολεοδομίας, σὲ σχέση μὲ τὰ προβλήματα ὀικοδόμησης τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Οἱ σχετικὲς μελέτες στὴ Δύση περιορίζονται σὲ μὴ ἀποσπασματικὴ καὶ ἀτεκμηρίωτη συχνὰ ἔκθεση ἀποτελεσμάτων. Τὸ

ἀντικείμενο τῶν μελετῶν αὐτῶν δὲν συσχετίζεται μὲ τὸ εὐρύτερο ἱστορικὸ καὶ ὀικονομικὸ πλαίσιο, ὑπερτιμᾶται ἡ σημασία τοῦ ρόλου τῶν διαφόρων ρευμάτων πὸν ἐκδηλώθηκαν στὶς πλαστικὲς τέχνες στὴ διαμόρφωση τῆς σύγχρονης σοβιετικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καὶ σχεδὸν πάντα παραγνωρίζεται ὁ πρωταρχικὸς ρόλος τῆς Ὀκτωβριανῆς ἐπανάστασης, πού, στὴν οὐσία, ἀποτέλεσε τὴν ἀφετηρία καὶ τὸ συνεχὲς ἐρέθισμα γιὰ κάθε ἔρευνα καὶ ἀναζήτηση. Παραγνωρίζεται δηλαδὴ ἡ κυρίαρχη διάσταση στὴ σύλληψη ὀποιασδήποτε ἀρχιτεκτονικῆς ἢ πολεοδομικῆς ἰδέας καὶ στὴν ἀντιμετώπιση γενικὰ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς πολεοδομίας, πὸν ἦταν πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ. Ὁ Kopp χαρακτηριστικὰ ἐπισημαίνει ὅτι, ἐνῶ τὸ ὄραμα τῆς πόλης τοῦ μέλλοντος μπορεῖ νᾶ ἦταν ἴδιο σ' ὄλους τοὺς πρωτοπόρους, στὴ σοβιετικὴ ἐμπειρία, δυνάμει τουλάχιστον, ἡ πόλη τοῦ μέλλοντος ἀντλοῦσε τὴν ἰδέα τῆς ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἐπανάσταση πὸν εἶχε συντρίψει τὴν παλαιὰ πολιτικὴ τάξη καί, μαζί μ' αὐτὴν, τὴν ἀντίδραση σὲ κάθε ριζοσπαστικὴ ἀλλαγὴ.

Ἡ παραγνωρισμένη αὐτὴ ἐμπειρία, ἡ σχεδὸν ἀγνοημένη δεκαετία τοῦ '20 στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση, στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς πολεοδομίας εἶναι ὁ καμβὰς καὶ τὸ ὕλικὸ τῆς ἐργασίας τοῦ Kopp.

Μὴ σύντομη ἀναδρομὴ στὴν προεπαναστατικὴ Ρωσία (κεφ. πρῶτο) περιγράφει τὶς συνθήκες πὸν ἐπικρατοῦσαν τὶς παραμονὲς τῆς Ὀκτωβριανῆς ἐπανάστασης: ὁ ἄμετρος ἀρχιτεκτονικὸς ἐκλεκτικισμὸς, ἡ ἀμετακίνητη ἀκαδημαϊκὴ ἀντίδραση, φρένο σὲ ὀποιαδήποτε προσπάθεια προσαρμογῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὶς ἀνάγκες τοῦ ἀνερχόμενου καπιταλισμοῦ, ἡ θρησκευτικὴ προσήλωση σὲ ξεπερασμένους μορφῆς τοῦ παρελθόντος. Στὶς συνθήκες αὐτές, τὴν ἐποχὴ πὸν στὴν Εὐρώπη ἡ νέα τεχνικὴ

Τὸ Centosoyouz, ἡ ἔδρα τῆς ὀργάνωσης τῶν συνεργατικῶν (cooperatives). Ἀρχιτέκτων: Le Corbusier, μὲ βοηθὸ τὸν σοβιετικὸ Ν. Kolly (1929).

Και γραμμιατα γνωριζω και γραμμιατα γνωι

έξελίσσεται με άλματώδη ρυθμό και που στη Ρωσία, φτάνοντας καθυστερημένα, χρησιμοποιείται σε έντελως περιορισμένη κλίμακα, οι αρχιτέκτονες είναι στην ουσία «έπενδυτες» σκελετών των διαφόρων κατασκευών, βελτιωτές μορφολογίας, τυφλά όργανα ίκανοποίησης παρανοϊκών απαιτήσεων του πελάτη. Χαρακτηριστικά ο Κορρ γράφει: «...μέχρι την παραμονή της επανάστασης οι αρχιτέκτονες παρέμεναν "σκάβοι των πλουσίων και σκλάβοι του καθεστώτος" χωρίς μάλιστα να το συνειδητοποιούν» (σελ. 61).

Το αποτέλεσμα είναι απεριόριστα καρναβαλικά σκηνικά, με ανάμεικτες δόσεις βυζαντινού, ρωμαϊκού, κινεζικού, μαυριτανικού στυλ, ένα λίγο άπ' όλα, που μετέτρεπε την αρχιτεκτονική σε εφιαλτικά κακόγουστη διακόσμηση.

Η μεταπαραστατική αρχιτεκτονική παρουσιάζεται σε πλήρη ρήξη με ό,τι ή ίδια θα θεωρήσει «αρχιτεκτονική έκφραση ενός όπισθοδρομικού καπιταλισμού»: θα αγωνιστεί αδιάκοπα για να εξαφανίσει τα κατάλοιπα του παρελθόντος, και να εκπονήσει μια πραγματικά νέα αρχιτεκτονική έκφραση.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η περιολόγηση που προτείνει ο Κορρ για το διάστημα 1917-1932:

— Καταρχήν τα προβληματικά χρόνια ως το 1920, όπου είναι ακόμη συρρικνωμένα μόνον αλλά ιδιαίτερα έντονα τα κατάλοιπα του εκλεκτικισμού του παρελθόντος. Είναι άλλωστε φυνισκή ή αδυναμία προσαρμογής στην καινούρια κατάσταση που ανέτρεψε ξαφνικά όλες τις υπάρχουσες δομές και αξίες.

— Έλεται η χρονική περίοδος 1920-1925. Τώρα στην αρχιτεκτονική και την πολεοδομία αρχίζουν να γεννιούνται τα νέα ρεύματα. Δεν είναι όμως ακόμη παρά σχέδια στο χαρτί. Σχεδιάζονται κτίρια κολοσιαία που θέλουν να μεταφράσουν την επαναστατική συνείδηση των αρχιτεκτόνων, γράφονται κείμενα, γίνονται θεωρητικές αναζητήσεις, προτείνονται φανταστικές μορφές με συχνά τερατώδεις υπερβολές: μία μεταβατική περίοδος σύγχυσης και ζυμώσεων, που όμως θα γεννήσει τη σύγχρονη σοβιετική αρχιτεκτονική και πολεοδομία. Ενδιαφέροντα αρχιτεκτονικά σχέδια της περιόδου αυτής είναι ο Πύργος του Tatline (1921) προορισμένος για την έδρα της Τρίτης Διεθνούς, τα σχέδια για το «ανάκτορο εργασίας», των αδελφών Vesnina, το περίπτερο του Melnikov στο Παρίσι (1925). Τα δύο τελευταία είναι, όπως γράφει ο Κορρ, «τα κύρια στάδια του

δρόμου που οδηγεί από τον προεπαναστατικό εκλεκτικισμό στην αρχιτεκτονική ανανέωση» (σελ. 107).

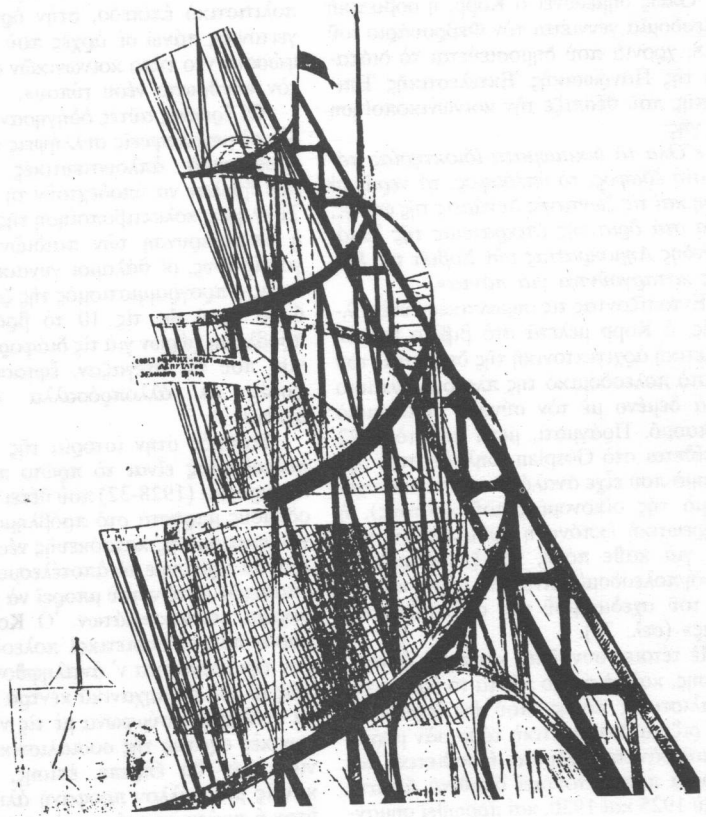
— Ακολουθεί η περίοδος 1925-1932. Ο Κορρ θεωρεί το διάστημα αυτό περίοδο της μεγάλης άνθησης της σοβιετικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας.

Ο φονξιοναλισμός, το κυρίαρχο ρεύμα στην αρχιτεκτονική της Δύσης, στη Σοβιετική Ένωση δεν στηρίζεται σε αντικειμενικές τεχνολογικές δυνατότητες, κινείται όμως και αναπτύσσεται από την ακλόνητη πίστη των υποστηρικτών του, και οδηγεί πολλές φορές σε αρχιτεκτονικές εκφράσεις μεγάλης σημασίας. «Παρ' όλη όμως την οικονομική και βιομηχανική καθυστέρηση, ή ανάπτυξη της σοβιετικής αρχιτεκτονικής στα χρόνια 1925-1932 θα είναι αστραπιαία», σημειώνει ο Κορρ (σελ. 116).

Μετά το 1925, από την αρχιτεκτονική πάνω στο χαρτί περνάμε σε πραγματοποιήσεις μεγάλων και πολύ σημαντικών έργων

που έμπεριέχουν σε κάθε τους λεπτομέρεια την προσπάθεια να προβληθεί ή μορφή μιάς νέας κοινωνίας. Έμφανίζονται στο προσκήνιο οι ομάδες αρχιτεκτόνων που αναζητούν ένα νέο πλαίσιο ζωής. Οι ομάδες αυτές, που άλλοτε λειτούργησαν συναγωνιστικά και άλλοτε ανταγωνιστικά, προσπάθησαν να ανοίξουν τους δίαυλους για τη ριζική ανανέωση της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας.

Ο R.I.A. Higer, στο βιβλίο του *Οι δρόμοι για την αρχιτεκτονική σκέψη*, Μόσχα 1932, έγραφε (σελ. 67): «Μέσα από τις φλόγες της επανάστασης ξεπηδούσε ένα νέο πνεύμα, αναπτυσσόταν και επέβαλλε τον εαυτό της ή μαρξιστική έπιστήμη, και γεννιόταν ή επαναστατική τέχνη. Η ίδια ακριβώς πορεία ήταν αισθητή στην αρχιτεκτονική στους κύκλους τόσο της καλλιτεχνικής όσο και της τεχνικής έντελγμέντας, που έβλεπε κι αυτή στην επανάσταση την απαρχή μιάς νέας πολιτιστικής περιόδου».

Ο Πύργος του Tatlin. Σχέδιο για την έδρα της 3ης Διεθνούς (1920).

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνω

Έτσι, η νέα περίοδος στη ρωσική αρχιτεκτονική θα άρχιζε τελικά μετά από το τέλος του εμφυλίου, και θα είχε τις πρώτες εφαρμογές της στα χρόνια μετά το '25.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονίσει κανείς τον πρωταρχικό ρόλο των νόμων που θέσπισε η σοβιετική εξουσία σχετικά με την αρχιτεκτονική και την πολεοδομία, ενώ παράλληλα υιοθετούσε τις σημαντικές θεωρητικές έρευνες που διαμόρφωνε το νέο ρεύμα.

Το ανθρώπινο οικιστικό περιβάλλον έρμηνεύεται για πρώτη φορά με βάση την οικονομική δομή της κοινωνίας, και μορφοποιείται η ιδέα του σχεδιασμού.

Έντοπιζεται για πρώτη φορά ότι το κλειδί για τη λύση αρχιτεκτονικών προβλημάτων είναι η ένταξή τους σε πολεοδομικό πλαίσιο και σε κοινωνικές διαδικασίες. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι τα πολεοδομικά είναι από τα πρώτα γενικά μέτρα της σοβιετικής εξουσίας, όπως και τα μέτρα σχετικά με την κτηματική και οικοδομική ιδιοκτησία.

Όπως σημειώνει ο Κορρ, η σοβιετική πολεοδομία γεννιέται τον Φεβρουάριο του 1918, χρονιά που δημοσιεύεται το διάταγμα της Πανρωσικής Έκτελεστικής Επιτροπής που θέσπιζε την κοινωνικοποίηση της γης:

«Όλα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στο έδαφος, το υπέδαφος, τα νερά, τα δάση και τις ζωντανές δυνάμεις της φύσης, μέσα στα όρια της επικράτειας της Ομόσπονδης Δημοκρατίας των Σοβιέτ της Ρωσίας καταργούνται για πάντα!»

Έντοπιζοντας τις σημαντικές αυτές αλλαγές, ο Κορρ μελετά στο βιβλίο του τη σοβιετική αρχιτεκτονική της δεκαετίας του '20 στο πολεοδομικό της πλαίσιο, πλαίσιο στενά δεμένο με τον σύνολο οικονομικό σχεδιασμό. Πράγματι, μετά από το 1922 ανατίθεται στο Gosplan (δηλαδή στον οργανισμό που είχε αναλάβει τον γενικό σχεδιασμό της οικονομίας του κράτους), η υποχρεωτική επκόνηση ρυθμιστικών σχεδίων για κάθε πόλη, και ξεκαθαρίζεται πώς «η πολεοδομία είναι ένα μέρος και μιά όψη του σχεδιασμού της ανάπτυξης της χώρας» (σελ. 76).

Με τέτοιες συνθήκες κρατικής αντιμετώπισης, και με στόχο πάντα το όραμα της σοσιαλιστικής πόλης, που θα 'πρεπε να είναι ριζικά διαφορετική τόσο σαν μορφή όσο και σαν περιεχόμενο, η σοβιετική πολεοδομία πραγματοποιεί αληθινά άλματα μεταξύ 1925 και 1930, και προωθεί σημαντικά την έρευνα.

Η προσπάθεια να δημιουργηθούν

κατασκευές αναγκαίες για τον μετασχηματισμό του τρόπου ζωής, κατασκευές αντίστοιχες στις νέες κοινωνικές σχέσεις, η ανάζητηση στοιχείων που θα συντελούσαν στην παραγωγή ενός χώρου άλλης ποιότητας, ήταν η μόνιμη άγωνία των σοβιετικών αρχιτεκτόνων.

Με τις έρευνές τους που πρωταρχικά είχαν πολιτική και κοινωνική διάσταση, έδειξαν πώς η αρχιτεκτονική ήταν κάτι πολύ περισσότερο από το «σοφό, το σωστό και το υπέροχο παιχνίδι των όγκων κάτω από το φώς», που έλεγε ο Le Corbusier.

Ανάμεσα στο '25 και το '32 οι σοβιετικοί αρχιτέκτονες αφιερώνουν τις προσπάθειές τους στη δημιουργία «κοινωνικών πυκνωτών» που πρέπει να μεταμορφώσουν τον άνθρωπο της καπιταλιστικής κοινωνίας σε ολοκληρωμένο άνθρωπο, συνειδητό αγωνιστή της σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Οι «κοινωνικοί πυκνωτές» αναζητήθηκαν στη νέα μορφή κατοικίας, σε εργατικές λέσχες νέας μορφής και περιεχομένου, που ρόλος τους ήταν να αναπτύξουν το γενικό πολιτιστικό επίπεδο, στην οργάνωση της γειτονιάς πάνω σε άρχες που θα διαμορφώσουν νέο τύπο κοινωνικών σχέσεων για τον «άνθρωπο νέου τύπου».

Οι έρευνες αυτές οδήγησαν πολλές φορές σε μεγαλοφυείς συλλήψεις αλλά και σε ξεσφραγιστικά απλουστευτικές προτάσεις, που ήθελαν να υποδεχτούν τη «νέα ζωή». Η πλήρης κολεκτιβοποίηση της κατοικίας, ή απομάκρυνση των παιδιών από τους γονείς τους, οι θάλαμοι γυναικών και αντρών, ο προγραμματισμός της ζωής από τις 6, το πρωί ως τις 10 το βράδυ, και η πρόβλεψη χώρων για τις διάφορες λειτουργίες που θα στέγαζαν, έφτασαν μερικές φορές σε άλλοπρόσβαλα έκκεντρικά σχέδια.

Σταθμός στην ιστορία της σοβιετικής πολεοδομίας είναι το πρώτο πεντάχρονο πρόγραμμα (1928-32) που θέτει τους πολεοδόμους μπροστά στο πρόβλημα της προγραμματισμένης κατασκευής νέων πόλεων. Δεν θα κρίνουμε το αποτέλεσμα των προσαθειών αυτών που μπορεί να έχει όντως σωρεία μειονεκτημάτων. Ο Κορρ επισημαίνει πώς οι σοβιετικοί πολεοδόμοι «είχαν την ικανότητα ν' αντιληφθούν άμεσα πώς τα νέα βιομηχανικά κέντρα έπρεπε να τα συλλάβουν σύμφωνα με τις νέες παραγωγικές σχέσεις της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Δεν θα έπρεπε, επίσης, να ξεχνά κανείς μιά μάλλον προφανή αλήθεια: ότι ήταν η πρώτη σοσιαλιστική επανάσταση σ' όλο τον κόσμο, κι έτοιμες συνταγές δεν υπήρχαν» (σελ. 253).

Από το 1932 και μετά αρχίζει η περίοδος κάμψης του επαναστατικού πνεύματος στη σοβιετική αρχιτεκτονική και πολεοδομία. Το 1937, στο πρώτο συνέδριο των σοβιετικών αρχιτεκτόνων, ψηφίζεται στο καταστατικό τους ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός ως βασική μέθοδος στη δουλειά τους. Αρχίζουν ξανά να εμφανίζονται εκείνα τα προεπαναστατικά κτίσματα, εκείνο το λίγο απ' όλα που ήδη αναφέραμε. Αυτά θα είναι και τα νέα δείγματα που θα παρουσιαστούν ως καρπός της ρεαλιστικής αρχιτεκτονικής. Οι διάσημοι αρχιτέκτονες της προεπαναστατικής εποχής έρχονται ξανά στο προσκήνιο και γεμίζουν ξανά τον τόπο με τερατώδεις κατασκευές, μονοπωλώντας τη σοβιετική αρχιτεκτονική, τη στιγμή που οι προοδευτικοί αρχιτέκτονες έκαναν τις τελευταίες σπασμοδικές προσπάθειες για τη δημιουργία των «κοινωνικών πυκνωτών».

«Η τόσο γρήγορη πτώση της μοντέρνας αρχιτεκτονικής στη Σοβιετική Ένωση ήταν πάντα ένα μεγάλο έρωτηματικό» γράφει ο Κορρ (σελ. 297), και διευκρινίζει πώς αναλύοντας κανείς σωστά την πορεία της στις γενικότερες συνθήκες οικοδόμησης του σοσιαλισμού, μπορεί να βρει εξηγήσεις για τον λαθήμενο προσανατολισμό που από ένα σημείο και πέρα δόθηκε σ' αυτήν.

Παρ' όλα αυτά, σήμερα, αναλύοντας από κάποια απόσταση τη σοβιετική αρχιτεκτονική και πολεοδομία της δεκαετίας του '20, πρέπει κανείς να υπογραμμίσει τα πραγματικά ποιοτικά άλματα που πέτυχαν οι αρχιτέκτονες και οι πολεοδόμοι, ανακαλύπτοντας την ουσία των αληθινών προβλημάτων.

Οι σοβιετικοί αρχιτέκτονες έδειξαν πώς «μια νέα αρχιτεκτονική δεν γεννιέται μόνο από την πείρα, το έφευρετικό πνεύμα των αρχιτεκτόνων και την τεχνική ανάπτυξη αλλά, πριν απ' όλα, μέσα από τα προβλήματα που θέτει σε μιά κοινωνία ή Ιστορία. Μόνο σε περιόδους που είναι τομές στην Ιστορία, μόνο μέσα από τη ριζική ρήξη με το παρελθόν και μέσα από την αναστάτωση, μ' έλευθερη έρευνα και συνεχή αντιμετώπιση, μόνο έτσι μπορεί να γεννηθεί μιά αληθινά νέα αρχιτεκτονική» (σελ. 316).

Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του, ο Κορρ διατυπώνει απόψεις και συμπεράσματα που στηρίζονται στη λεπτομερή ανάλυσή του. Έπισημαίνει την επίδραση της σύγχρονης σοβιετικής αρχιτεκτονικής στη Δύση, συσχετίζει τις τάσεις που γεννήθηκαν τη δεκαετία του '20 με την μετά το

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρ

'32 και τη σημερινή συνέχεια. Και φτάνει στη διατύπωση αισιόδοξων συμπερασμάτων, που του επιτρέπουν να πιστεύει στη δυνατότητα αναβίωσης κάποιων ιδανικών που γεννήθηκαν τη δεκαετία του '20. Ο νέος τρόπος ζωής και η κατοικία νέου τύπου ξαναβρίσκονται στο προσκήνιο, σπάζοντας το φράγμα που όδηγησε μετά το '32 στη δημιουργία πλαστού προβληματισμού και που προκάλεσε αποπροσανατολισμένες αναζητήσεις.

Στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου του, το 1972, ο Korpp αισθάνεται την ανάγκη να γράψει έναν πρόλογο όπου αναθεωρεί και τροποποιεί όρισμένα του συμπεράσματα που, όπως ομολογεί, του «φαίνονται πια υπερβολικά αισιόδοξα». Οί προσπάθειες για ανανέωση που γίνονται στην αρχιτεκτονική και στην πολεοδομία καταλήγουν όλες σε τραγική άποτυχία. Χαρακτηριστικά, και αφού περιγράφει το πείραμα για το «σπίτι του νέου τρόπου ζωής», του Nathan Ostermann, που χρησιμοποιήθηκε τελικά για άλλη χρήση αντί να γίνει ένα είδος «κοινωνιολογικό έργοστηρί» όπως το όνειρο ήταν ο εμπνευστής του, ο Korpp γράφει: «Όσο για τις υπόλοιπες προσπάθειες του ίδιου τύπου, που επρόκειτο να γίνουν, δεν ακούγεται ούτε λέγεται πια τίποτε, κι όλες οι ένδειξεις πείθουν πως κι αυτές όπως "το σπίτι του καινούριου τρόπου ζωής" πέθαναν πριν να γεννηθούν» (σελ. 28).

Και στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει την άποτυχία τόσων και τόσων προσπάθειων, καταλήγει: «Οί αρχιτέκτονες των χρόνων του είκοσι είχαν οραματιστεί κτίρια, πόλεις κι ένα είδος χωροταξίας προσαρμοσμένα στο σοσιαλιστικό όραμα που κυριαρχούσε στην εποχή τους. Άλλα ό δημοφιλής εκείνος λαϊκός, ουτοπιστικός, συναδελφικός και κολεκτιβιστικός σοσιαλισμός δεν είναι ο ίδιος με το σοσιαλισμό που οικοδομήθηκε τελικά στη Σοβιετική Ένωση... Την αρχιτεκτονική εκείνη την είχαν συλλάβει για μιὰ σοσιαλιστική κοινωνία που ήταν διαφορετική απ' αυτήν που οικοδομήθηκε μετά το τριάντα. Η αρχιτεκτονική που φαντάστηκαν στα χρόνια του είκοσι, δεν είχε κανένα λόγο να πραγματοποιηθεί ούτε στα χρόνια μετά το τριάντα ούτε σήμερα. Η σύγχρονη σοβιετική κοινωνία δεν έχει στην κυριολεξία τι να την κάνει μιὰ αρχιτεκτονική που ξεπήδησε από τα άπομακρυσμένα πια ιδανικά των χρόνων του είκοσι» (σελ. 29).

Πέρα από το ενδιαφέρον της πολυδιάστατης ανάλυσης του Korpp, ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα ερεθίσματα που δίνει για

ευρύτερο προβληματισμό πάνω στις ξρυνες και τις προσπάθειες που γίνονται σήμερα στην αρχιτεκτονική και κυρίως στην πολεοδομία της Δύσης.

Η μελέτη της πρώτης σοβιετικής εμπειρίας (και πρώτης στον κόσμο γενικά) είναι πολύπλευρα χρήσιμη. Άπλά και μόνο θα έντοπισουμε μερικά σημεία που ξεπρακτα και θεωρητικά φάνηκαν στα χρόνια που άνθησε ή νέα αρχιτεκτονική:

— Η σχέση πολεοδομίας και του γενικότερου σχεδιασμού του χώρου σε μιὰ κοινωνία.

— Η σχέση πολεοδομίας-αρχιτεκτονικής και της οργάνωσης του τρόπου ζωής.

— Η σχέση πολεοδομίας-παραγωγικών και γενικότερα κοινωνικών σχέσεων.

— Ο ρόλος του αρχιτέκτονα στο κοινωνικό σύνολο.

Σήμερα που η πολεοδομία κάτω από το κάλυμμα μιὰς νεόκοπης «έπιστήμης» άπλως προωθεί όρισμένες τεχνικές λύσεις με σκοπό να άμβλύνει τα άδιέξοδα στα όποια έχει φτάσει ή σύγχρονη πόλη, ή μελέτη της ξεχασμένης επαναστατικής εμπειρίας της δεκαετίας του '20 μπορεί να χρησιμοποιήσει στην καλύτερη διατύπωση των έρωτημάτων και στη σαφέστερη διάγνωση των προβλημάτων. Η μετάφραση του βιβλίου *Πόλη και Έπανάσταση* ήταν όντως προσφορά στο έλληνικό κοινό, το στερημένο την έγκυρη γνώση και ταλαιπωρημένο από την άνεύθυνη «πολεολογία».

ΒΑΣΩ ΚΙΖΗΛΟΥ

«Η εποχή της γυναίκας.

Το Κίνημα: ιστορία και προοπτικές»

της Τζούλιετ Μίτσελ

Μετάφραση: Μίνα Άδαμάκη. Πύλη, Άθήνα 1975, σσ. 213

Η Έποχή της Γυναίκας της Mitchell άποτελεί καταρχήν καταγραφή της πείρας του παγκόσμιου κινήματος για τη γυναικεία άπελευθέρωση, κυρίως στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, και σύντομη κριτική

άνασκόπηση τάσεων και ιδεολογικών ρευμάτων που κατά καιρούς έχουν επικρατήσει σ' αυτό. Ταυτόχρονα όμως ή Μ. άποπειράται να διαμορφώσει μιὰ θεωρία που, στις σημερινές συνθήκες και με βάση όλα τα θεωρητικά και πρακτικά προηγούμενα, θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει για οδηγός της μελλοντικής πορείας του γυναικειου κινήματος. Για τον σκοπό αυτό χρειάστηκε να περιλάβει μιὰ κριτική της σοσιαλιστικής θεωρίας, και ειδικότερα των έργων που έχουν άφιερωθεί στο ζήτημα της γυναικείας: Φουριέ, Κάρολ Μάρξ (*Άγία Οικογένεια*), Ένγκελς (*Καταγωγή της Οικογένειας, της άτομικής ιδιοκτησίας, και του Κράτους*), Άυγουστου Μπέμπελ (*Γυναίκα και Σοσιαλισμός*), Λένιν, και άλλων που έχουν άσχοληθεί με το ίδιο θέμα, όπως ή Σιμόν ντε Μπωβουάρ, ή Kate Millet. Η γενική διαπίστωση ήταν ότι ή σοσιαλιστική θεωρία έν προκειμένο παρουσιάζει σημαντικές έλλειψεις και ιδίως μονομέρειες όχι βέβαια τυχαίες. Τα ειδικά προβλήματα και οι ειδικές μορφές καταπίεσης (άκόμη και έκμετάλλευσης) που άπορρέουν από τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και την ιδιότυπη αντίθεση άνδρας-γυναίκα δεν προκάλεσαν την άφύπνιση της γυναικείας συνείδησης. «Η φεμινιστική συνείδηση εί-

Και γραμμιατα γνωριζω και γραμμιατα γνωρ

'32 και τη σημερινη συνέχεια. Και φτανει στη διατύπωση αισιόδοξων συμπερασμάτων, που του επιτρέπουν να πιστεύει στη δυνατότητα αναβίωσης κάποιων ιδανικών που γεννήθηκαν τη δεκαετία του '20. Ο νέος τρόπος ζωής και η κατοικία νέου τύπου ξαναβρίσκονται στο προσκήνιο, σπάζοντας το φράγμα που οδήγησε μετά το '32 στη δημιουργία πλαστού προβληματισμού και που προκάλεσε αποπροσανατολισμένες αναζητήσεις.

Στη δεύτερη έκδοση του βιβλίου του, το 1972, ο Korpp αισθάνεται την ανάγκη να γράψει έναν πρόλογο όπου αναθεωρεί και τροποποιεί όρισμένα του συμπεράσματα που, όπως όμολογεί, του «φαίνονται πια υπερβολικά αισιόδοξα». Οι προσπάθειες για ανανέωση που γίνονται στην αρχιτεκτονική και στην πολεοδομία καταλήγουν όλες σε τραγική άποτυχία. Χαρακτηριστικά, και αφού περιγράφει το πείραμα για το «σπίτι του νέου τρόπου ζωής», του Nathan Ostermann, που χρησιμοποιήθηκε τελικά για άλλη χρήση αντί να γίνει ένα είδος «κοινωνιολογικό εργαστήρι» όπως το όνειρο του, ο Korpp γράφει: «Όσο για τις υπόλοιπες προσπάθειες του ίδιου τύπου, που επρόκειτο να γίνουν, δεν ακούγεται ούτε λέγεται πια τίποτε, κι όλες οι ένδειξεις πείθουν πως κι αυτές όπως "το σπίτι του καινούριου τρόπου ζωής" πέθαναν πριν να γεννηθούν» (σελ. 28).

Και στην προσπάθειά του να εξημενώσει την άποτυχία τόνων και τόσων προσαπειών, καταλήγει: «Οι αρχιτέκτονες των χρόνων του είκοσι είχαν οραματιστεί κτίρια, πόλεις κι ένα είδος χωροταξίας προσαρμοσμένα στο σοσιαλιστικό δράμα που κυριαρχούσε στην εποχή τους. Άλλα ό δημοφιλής εκείνος λαϊκός, ουτοπιστικός, συναδελφικός και κολεκτιβιστικός σοσιαλισμός δεν είναι ο ίδιος με το σοσιαλισμό που οικοδομήθηκε τελικά στη Σοβιετική Ένωση... Την αρχιτεκτονική εκείνη την είχαν συλλάβει για μιὰ σοσιαλιστική κοινωνία που ήταν διαφορετική απ' αυτήν που οικοδομήθηκε μετά το τριάντα. Η αρχιτεκτονική που φαντάστηκαν στα χρόνια του είκοσι, δεν είχε κανένα λόγο να πραγματοποιηθεί ούτε στα χρόνια μετά το τριάντα ούτε σήμερα. Η σύγχρονη σοβιετική κοινωνία δεν έχει στην κυριολεξία τί να την κάνει μιὰ αρχιτεκτονική που ξεπήδησε από τα απομακρυσμένα πια ιδανικά των χρόνων του είκοσι» (σελ. 29).

Πέρα από το ενδιαφέρον της πολυδιάστατης ανάλυσης του Korpp, ιδιαίτερα σημαντικά είναι τα ερεθίσματα που δίνει για

ευρύτερο προβληματισμό πάνω στις έρευνες και τις προσπάθειες που γίνονται σήμερα στην αρχιτεκτονική και κυρίως στην πολεοδομία της Δύσης.

Η μελέτη της πρώτης σοβιετικής εμπειρίας (και πρώτης στον κόσμο γενικά) είναι πολύπλευρα χρήσιμη. Άπλά και μόνο θα εντοπίσουμε μερικά σημεία που έμπρακτα και θεωρητικά φάνηκαν στα χρόνια που άνησε η νέα αρχιτεκτονική:

— Η σχέση πολεοδομίας και του γενικότερου σχεδιασμού του χώρου σε μιὰ κοινωνία.

— Η σχέση πολεοδομίας-αρχιτεκτονικής και της οργάνωσης του τρόπου ζωής.

— Η σχέση πολεοδομίας-παραγωγικών και γενικότερα κοινωνικών σχέσεων.

— Ο ρόλος του αρχιτέκτονα στο κοινωνικό σύνολο.

Σήμερα που η πολεοδομία κάτω από το κάλυμμα μιὰς νεόκοπης «έπιστήμης» άπλως προωθεί όρισμένες τεχνικές λύσεις με σκοπό να άμβλύνει τα άδιέξοδα στα όποια έχει φτάσει ή σύγχρονη πόλη, ή μελέτη της ξεχασμένης έπαναστατικής εμπειρίας της δεκαετίας του '20 μπορεί να χρησιμεύσει στην καλύτερη διατύπωση των έρωτημάτων και στη σαφέστερη διάγνωση των προβλημάτων. Η μετάφραση του βιβλίου *Πόλη και Έπανάσταση* ήταν όντως προσφορά στο ελληνικό κοινό, το στερημένο την έγκυρη γνώση και ταλαιπωρημένο από την άνεύθυνη «πολεολογία».

ΒΑΣΩ ΚΙΖΗΛΟΥ

«Η εποχή της γυναίκας.

Τό Κίνημα: ιστορία και προοπτικές»

της Τζούλιετ Μίτσελ

Μετάφραση: Μίνα Άδαμάκη. Πύλη, Άθήνα 1975, σσ. 213

Η Έποχή της Γυναίκας της Mitchell αποτελεί καταρχήν καταγραφή της πείρας του παγκόσμιου κινήματος για τη γυναικεία άπελευθέρωση, κυρίως στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, και σύντομη κριτική

άνασκόπηση τάσεων και ιδεολογικών ρευμάτων που κατά καιρούς έχουν επικρατήσει σ' αυτό. Ταυτόχρονα όμως ή Μ. άποπειράται να διαμορφώσει μιὰ θεωρία που, στις σημερινές συνθήκες και με βάση όλα τα θεωρητικά και πρακτικά προηγούμενα, θα μπορούσε να χρησιμεύσει για οδηγός της μελλοντικής πορείας του γυναικείου κινήματος. Για τον σκοπό αυτό χρειάστηκε να περιλάβει μιὰ κριτική της σοσιαλιστικής θεωρίας, και ειδικότερα των έργων που έχουν άφιρωθει στο ζήτημα της γυναίκας: Φουριέ, Κάρολ Μάρξ (*Άγία Οικογένεια*), Ένγκελς (*Καταγωγή της Οικογένειας, της άτομικής ιδιοκτησίας, και του Κράτους*), Άυγουστου Μπέμπελ (*Γυναίκα και Σοσιαλισμός*), Λένιν, και άλλων που έχουν άσχοληθει με τό ίδιο θέμα, όπως ή Σιμόν ντε Μπωβουάρ, ή Kate Millet. Η γενική διαπίστωση ήταν ότι ή σοσιαλιστική θεωρία εν προκειμένω παρουσιάζει σημαντικές ελλείψεις και ιδίως μονομέρειες όχι βέβαια τυχαίες. Τα ειδικά προβλήματα και οι ειδικές μορφές καταπίεσης (άκόμη και έκμετάλλευσης) που άπορρέουν από τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας και την ιδιότυπη αντίθεση άνδρας-γυναίκα δεν προκάλεσαν την άφύπνιση της γυναικείας συνείδησης. «Η φεμινιστική συνείδηση εί-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνω

χε αντιπροσωπευτεί ανεπαρκώς στην μορφοποίηση της σοσιαλιστικής ιδεολογίας.» Και από δω άπορρέει το πρωταρχικό καθήκον του γυναικείου κινήματος: να αποκτήσει ολοκληρωμένη συνείδηση της φύσης της καταπίεσης των γυναικών και να προχωρήσει στην επιστημονική σοσιαλιστική ανάλυσή της. Προς τήν ίδια κατεύθυνση φιλοδοξεί να συμβάλει το έργο της Mitchell.

Στο σημείωμα αυτό θα σταθούμε μόνο στους βασικούς άξονες του προβληματισμού της Mitchell:

α) *Οι ρίζες του γυναικείου κινήματος:* Το κίνημα, βασικά, γεννιέται από την όξυνόμενη αντίφαση ανάμεσα στις θεμελιώδεις αξίες της κυριαρχής ιδεολογίας (έλευθερία, ισότητα, άτομικα δικαιώματα) και στη διάφυσή τους από τη συγκεκριμένη οικονομική αλλά και κοινωνική πραγματικότητα. Και επειδή η προσδοκία για την υλοποίηση παρόμοιων αξιών —και η αποκάλυψη της απάτης— άφορρουνε βασικά τα μικροαστικά στρώματα, ή σύνθεση του γυναικείου κινήματος ήταν ουσιαστικά μικροαστική. Παράλληλα, ή αντίφαση ανάμεσα στις ιδεολογικές σταθερές και τις οικονομικές μεταβλητές της οικογένειας δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την «υπονόμηση» της οικογένειας, κατεπέκταση την άπαρχή για την άφύπνιση της γυναικείας συνείδησης.

Η Mitchell παραλληλίζει τα σύγχρονα (μιλάμε πάντα για τη δεκαετία του '60) κινήματα άλλων καταπιεσμένων ομάδων —και κυρίως τών κίνημα της νεολαίας και τών Μαύρων— χωρίς ωστόσο να προβληματίζεται ουσιαστικά με τούτη την πολυμέρεια. Μοιάζει δηλαδή να αποδέχεται τη δυνατότητα —και την αποτελεσματικότητα— «συνδυασμένων» πληγμάτων κατά της άρχουσας τάξης. Η μικροαστική άλλωστε σύνθεση του κινήματος για την Mitchell άπλά και μόνο σημαδεύει την άφύπνιση της φεμινιστικής συνείδησης, άφου ή γυναίκα πού βρίσκεται στην άθλιότερη οικονομική κατάσταση συχνά αποδέχεται την κατάστασή της σαν φυσική. («Η φτώχεια άπό μόνη της δέν μπορεί να άδηγήσει στη διαμαρτυρία... Η καταπίεση έκτείνεται πολύ πιο πέρα άπό την οικονομική έκμετάλλευση.»)

β) *Οι άπόψεις και οι τάσεις πού έκδηλώθηκαν στην πορεία του γυναικείου κινήματος:* Η Mitchell άντικρούει άποτελεσματικά τις άντιφατικές πολιτικές τάσεις —άναρχισμό, άνθρωπισμό, τροτσισμό, ρεφορμισμό κ.λπ.— πού κυριάρχησαν κατά καιρούς και κατά τόπους στό γυναι-

κειο κίνημα, για να καταλήξει σε μιá διεξοδική άντιπαραθετική άνάπτυξη τών θέσεων του ριζοσπαστικού φεμινισμού («οί καταπιεστές είναι οι άντρες») και τών όπαδών του «άφηρημένου» σοσιαλισμού («όλα τα προβλήματα θα λυθούν με τόν σοσιαλισμό»). Και συμπεραίνει ότι ό άφηρημένος σοσιαλισμός πρέπει να θεωρήσει τόν φεμινισμό πρόσφορο έδαφος για τήν ανάλυσή του, και άπό τήν άλλη ό φεμινισμός πρέπει να χρησιμοποιήσει τόν επιστημονικό σοσιαλισμό ως άναλυτική μέθοδο για τή συγκεκριμένη φύση της καταπίεσης και του επαναστατικού ρόλου τών γυναικών.

Οί έλλείψεις τών θεωρητικών του σοσιαλισμού πού καταπιείστηκαν με τόν γυναικειο πρόβλημα (Μάρξ, Ένγκελς, Λένιν, Μπέμπελ) συνοψίζονται στο ό τι θεώρησαν ούσιαστικά τή γυναικεία άπελευθέρωση «παρεπόμενο της σοσιαλιστικής θεωρίας και όχι ολοκληρωμένη δομή σε σχέση προς αυτήν». Κατά τήν Mitchell ή είσοδος τών γυναικών στην παραγωγή δέν εξασφαλίζει τή γυναικεία άπελευθέρωση, όπως πίστεψε ό Ένγκελς, γιατί οί συντελεστές της γυναικείας καταπίεσης «δέν μπορούν να άναχτούν στον οικονομικό» παράγοντα και μόνο.

γ) *Η ανάλυση της γυναικείας κατάστασης και της φύσης της καταπίεσής της:* Η Mitchell ξεκινά άπό τήν άποψη ότι τόν γυναικειο πρόβλημα δέν πρέπει να θεωρηθεί άπλό και άμεσο παράγωγο της οικονομίας (Ένγκελς), αλλά *ειδική δομή*, ένότητα διαφορετικών στοιχείων πού τόν καθένα άποτελεί άυτόνομη πραγματικότητα και προσδιορίζεται «σε τελευταία ανάλυση και μόνο σε τελευταία ανάλυση» άπό τόν οικονομικό παράγοντα (Άλτουσέρ). Ο διαφορετικός συνδυασμός τών στοιχείων δίνει και τήν ποικιλομορφία της ιστορικής πορείας του γυναικείου προβλήματος. Η Μ. όρίζει τήν κατάσταση της γυναίκας ως άποτέλεσμα της διαπλοκής τεσσάρων συντελεστών: παραγωγή, άναπαραγωγή, σεξουαλικότητα, άνατροφή παιδιών. Η άρχουσα ιδεολογία εμφανίζει τις τέσσερις αυτές λειτουργίες ως συμπαγές «βιολογικό» σύνολο (άπόρροια της φύσης) — «φυσική» κατάσταση της γυναίκας. Η ένότητα πού άκριβώς συμπτκνώνει —κι έτσι καταναγκάζει— όλες τις λειτουργίες είναι ή οικογένεια. Η γυναίκα και ή οικογένεια παρουσιάζονται σαν άδιαφοροποίητο, αιώνιο, άχρονο σύνολο. «Χρέος της μαρξιστικής ανάλυσης και της επαναστατικής πρακτικής είναι να άνασκευάσει και να καταστρέψει αυτή τή σύγχυση.»

Στό δεύτερο μέρος του βιβλίου της ή Mitchell έπιχειρεί να ανάλυσει τούς γυναικείους ρόλους, όπως προσδιορίζονται άπό τούς τέσσερις συντελεστές και τις μεταξύ τους σχέσεις. Μετά άπό τις πρώτες θεωρητικές διαπιστώσεις ακολουθεί συγκεκριμένη ανάλυση της καταπίεσης της γυναίκας στην Άγγλία. Με τήν ίδια όπτική, ή Μ. προχωρεί στην ανάλυση της οικογένειας, τόν «τρίπτυχο» τών σεξουαλικών, άναπαραγωγικών και κοινωνικών λειτουργιών (ό κόσμος τών γυναικών), περικινκλωμένο άπό τήν παραγωγή (τόν κόσμο τών άντρών). Ίδιαίτερη έμφαση θα δώσει στην ίσοτιμία του ιδεολογικού και του οικονομικού ρόλου της οικογένειας (άπόδειξη αυτής της ίσοτιμίας, τόν γεγονός ότι ή διαφοροποίηση του οικονομικού ρόλου άπό τή φεουδαρχία στον καπιταλισμό δέν κλόνισε ούσιαστικά τόν θεσμό της οικογένειας) και θα χαρακτηρίσει τήν οικογένεια καταπύγιο τών ιδεών πού ή ίδια ή οικονομική πραγματικότητα άναιρεί (άτομική ιδιοκτησία), όχυρό μιάς «φυσικής» συνέχειας πού έπιζητεί να δώσει ή άρχουσα ιδεολογία για να προστατευτεί άπό τήν παραδοχή της σύγκρουσης.

Για τήν Mitchell τελικά, ή ανάλυση της οικογένειας πρέπει να γίνει σε τρία επίπεδα: α) τή βιολογικοκοινωνική προέλευση της οικογένειας (στοιχείο με παγκόσμια χαρακτηριστικά), β) τήν οικονομική της λειτουργία (μεταβαλλόμενη), και γ) τήν άχρονη ιδεολογία της. Διερευνώντας τόν πρώτο επίπεδο με τήν ψυχανάλυση και τόν δεύτερο με τόν επιστημονικό σοσιαλισμό, θα κατανοήσουμε ολοκληρωμένα και τόν τρίτο: τόν ιδεολογικό στοιχείο της.

Στό τέλος του βιβλίου, ή Mitchell άφιερώνει μερικές σελίδες στην ψυχανάλυση, πού άντικειμενό της είναι άκριβώς «ή περιοχή της μετάβασης άπό τόν βιολογικό δεδομένο στην κοινωνική του έμφυγία». Άλλά τόν προβληματισμό αυτό άνάπτυξε διεξοδικότερα στο έργο της *Ψυχανάλυση και Φεμινισμός* (1974), πού δέν έχει μεταφραστεί άκόμη στα έλληνικά.

δ) *Η στρατηγική του γυναικείου κινήματος:* Τόν βασικό συμπέρασμα της Mitchell συνίσταται στο ό τι τόν γυναικειο κίνημα, άν με τήν ανάλυση όφείλει να κατανοήσει τήν ανεξαρτησία τών τεσσάρων συντελεστών της γυναικείας καταπίεσης, στην πολιτική πρακτική του πρέπει να άντιμετωπίζει *συνολικά* και τούς τέσσερις. Γιατί ή έμφαση σε έναν μόνο παράγοντα, ή άπομόνωση και κυριαρχία του, άδηγει στην εύκολη άφομοίωση τών έπιμέρους μεταβολών, πού ένδεχόμενα προκαλεί ή άρχουσα ιδεολογία. Παράδειγμα, ή σεξουαλική επανάστα-

Και γραμμάτια γνωρίζω γραμμάτια γνωρίζω

ση και ο εκφυλισμός της σε έμπορευματοποιημένο έρωτισμό· ή κατάκτηση του πολιτικού δικαιώματος της ψήφου, που ούσιαστικά άφησε άθικτη την κοινωνικοοικονομική κατάσταση των γυναικών· ή κατάκτηση του δικαιώματος στην εργασία (παραγωγή) στην ΕΣΣΔ, που δεν οδήγησε ούτε στην ελεύθερη σεξουαλικότητα ούτε στην κατάργηση της οικογένειας. Η Mitchell αναζητά την πραγματικά επαναστατική στάση απέναντι σε κάθε όρο της καταπίεσης της γυναίκας, και έντοπιζει στη σεξουαλικότητα «τόν πιό αδύνατο δεσμό του συνδυασμού».

Όσον αφορά την οικογένεια, επειδή ακριβώς συγχωνεύει μονολιθικά τις λειτουργίες της, παρουσιάζοντές τες σαν φυσική, παγκόσμια, άχρονη κατάσταση, το επαναστατικό αίτημα θα έπρεπε να είναι, όχι η άφρημένη «καταστροφή της άστικής οικογένειας» (μια και η ισότητα δεν θα προέλθει από τη διοικητική πράξη της κατάργησης), αλλά «η άπελευθέρωση των λειτουργιών αυτών (της οικογένειας) από την καταπιεστική μονολιθική συγχώνευση». Η εμπειρία από τη δυναμική που αποδέσμευσε ο βαθμιαίος διαχωρισμός της σεξουαλικότητας από την αναπαραγωγή (έφικτος χάρη στη δυνατότητα έλεγχου των γεννήσεων) δίνει και το μέτρο των δυνατοτήτων που εμπειριέχει η ιστορική διαφοροποίηση των λειτουργιών της οικογένειας.

Τέλος, η Mitchell επισημαίνει τους κινδύνους που έγκυμονεί η αναπαραγωγή των στοιχείων της γυναικείας καταπίεσης στο ίδιο το γυναικείο κίνημα.

Δεν ήταν φυσικά δυνατό με μια άπλη παρουσίαση της Έποχής της Γυναίκας να δοθεί ο πλούσιος προβληματισμός της Mitchell πάνω στο γυναικείο ζήτημα. Πάντως, πρόκειται για έργο που η σημασία του ξεπερνά τον εύκολο εκστασιασμό και ρομαντισμό του φεμινισμού του σαλονιού. Στα άναυμακά δεδομένα της ελληνικής βιβλιογραφίας για το γυναικείο ζήτημα και στην άνυπαρξία θεωρητικών και εμπειρικών αναλύσεων, το έργο της Mitchell είναι χρήσιμο και για την κατανόηση της κατάστασης της γυναίκας στην Ελλάδα και για την ανάπτυξη του άγώνα της γυναίκας για τη χειραφέτησή της.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ

Σε λίγες μέρες κυκλοφορεί το καινούριο τεύχος του περιοδικού

σύγχρονος κινηματογράφος '76

ΕΙΔΙΚΟ ΔΙΠΛΟ ΤΕΥΧΟΣ 9-10

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΦΑΝΤΑΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟ

- Ιστορική και κριτική ανάλυση των πτυχών του φανταστικού.
- Τέρατα, Βαμπίρ, Βρυκόλακες στον κινηματογράφο.
- Μελέτη για την ταινία Κίνγκ Κόνγκ
- Ειδική παρουσίαση του ΤΕΡΕΝΣ ΦΙΣΕΡ κι αποσπάσματα από το σενάριο της ταινίας του Δράκουλας ο βρυκόλακας των Καρπαθίων.
- και μια προσέγγιση των «υποπροϊόντων» ταινίες καταστροφής με άφορμή Τα Σαγόνια του Καρχαρία, κ.α.

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΓΑΛΛΟ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΣΤΗ ΖΑΝ ΡΟΥΣ.

- Παρουσίαση, γενική θεώρηση του έργου του, φιλμογραφία.
- Άποσπάσματα από το σενάριο και κριτική της ταινίας Το κυνήγι του Λιονταριού με τόξο.

ΙΝΓΚΜΑΡ ΜΠΕΡΓΚΜΑΝ: ανάλυση του έργου του και μελέτη των ταινιών: Μαγεμένος Αύλος - Σκηνές από ένα γάμο.

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΕΝΟΣ ΑΛΛΟΥ ΒΙΣΚΟΝΤΙ: κείμενο-αφιέρωμα στη θεματική του Βισκόντι.

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΡΕΛΑ: το φαινόμενο της τρέλας κι η αντιμετώπισή του σε μερικές πρόσφατες ταινίες.

ΒΛΕΜΜΑ/ΜΕΤΑΜΦΙΕΣΗ/ΚΙΝΗΣΗ: όψεις του κλασικού αμερικάνικου κινηματογράφου.

ΚΑΝΝΕΣ 1976: αναλυτικά κείμενα για τις ταινίες του φεστιβάλ.

ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΤΑΙΝΙΩΝ: (Έγκλημα Άγάπης, Θεέ μου πόσο χαμηλά έπεσα. Νάσβιλ, Ιστορία της Άντελ-Ουγκά, Ανήθικες Ιστορίες, Επάγγελμα Ρεπόρτερ).

Ειδήσεις και σχόλια για τις νέες ελληνικές ταινίες.

200 σελίδες

100 δραχμές.

Και γραμμата γνωρίζω και γραμμата γνωρ

Περιοδικά τής Θεσσαλονίκης

Λογοτεχνικά - Φιλολογικά

1. ΝΕΑ ΠΟΡΕΙΑ, λογοτεχνικό περιοδικό. Διευθυντής: Χρήστος Ντάλιας.

Μακροβιότατη λογοτεχνική επιθεώρηση, μηνιαία-διμηνιαία, συμπλήρωσε ήδη τὰ είκοσι χρόνια τακτικής κυκλοφορίας. Βασικοί συνεργάτες της ήταν και είναι οι περισσότεροι γνωστότεροι πνευματικοί άνθρωποι τής ονομαζόμενης «σχολής τής Θεσσαλονίκης»: Γ. Θέμελης, Τ. Βαρβιτσιώτης, Π. Σπανδωνίδης, Άλλ. Γιαννόπουλος, Γ. Θ. Βαφόπουλος κ.ά.

2. ΔΙΑΓΩΝΙΟΣ, τετράμηνο λογοτεχνικό και καλλιτεχνικό περιοδικό. Έκδότης: Ντίνος Χριστιανόπουλος, γραφική επίμελεια Καρόλου Τσίζεκ.

Η αίγλη του ανάγεται κυρίως στην πρώτη περίοδο κυκλοφορίας (1958-1962) με τὰ ωραία εξώφυλλα και τις συνεργασίες αξιόλογων λογοτεχνών (Ν. Γ. Πεντζίκης, Κ. Ταχτσής, Γ. Ίωάννου, Καχτίσης κ.ά.), γενικότερα με προβληματισμό πρωτότυπο για τήν εποχή του. Η σημερινή Διαγώνιος βγαίνει κάθε τετράμηνο, σέ έξι συνήθως τυπογραφικά, πάντοτε πολύ επιμελημένα χάρη στη φροντίδα του προικισμένου Καρόλου Τσίζεκ. Έκτός από τήν καθαρά λογοτεχνική ύλη, πρωτότυπη και μεταφρασμένη, στή Διαγώνιο δημοσιεύονται βιβλιογραφίες, σύντομα μελετήματα για λογοτεχνικά, φιλολογικά ή είκαστικά θέματα, και βιβλιοκρισίες.

3. AUSBLICKE, νέα ρεύματα στην ελληνική και γερμανική λογοτεχνία. Έκδίδεται κάθε δύο τρεις μήνες. Υπεύθυνη εκδόσεως: Χαννερόλε Όξ.

Περιέχει κυρίως μεταφράσεις γερμανικής λογοτεχνίας, αλλά φιλοξενεί και κείμενα ελληνών λογοτεχνών. Π.χ. σέ τεύχη του συνεργάστηκαν μεταξύ άλλων οι Μ. Αναγνωστάκης, Κ. Ταχτσής, Θ. Δ. Φραγκόπουλος, Ντ. Χριστιανόπουλος κ.ά. Τό περιοδικό έντάσσεται στις πολιτιστικές δραστηριότητες πού αναπτύσσει τό Ίνστιτούτο Γκαίτε στή Θεσσαλονίκη με διαλέξεις, εκθέσεις ζωγραφικής, προβολές ταινιών, κ.λπ.

4. ΤΡΑΜ, ένα όχημα. Θεσσαλονίκη 1976. Δεύτερη διαδρομή. Έκδότης: Έγνατία, υπεύθυνος: Γ. Κάτος. Σύνταξη και επίμελεια: Δημήτρης Καλοκύρης. Δίμηνο περιοδικό.

Τό Τράμ έγινε πλατύτερα γνωστό από τις δίκες λογοκρισίας τού 1972, όποτε αναγκάστηκε νά σταματήσει τήν έκδοση. Πρόσφατα άρχισε νά κυκλοφορεί ή «νέα διαδρομή» και συγχρόνως έγινε ή ανατύπωση τής παλαιάς (τεύχη 1-5, Όχτ. 1971-Άπρ. 1972). Συνεργάτες του, ένδεικτικά: Γ. Π. Σαββίδης, Κ. Ταχτσής, Γ. Ίωάννου, Α. Ακριθάκης, Μ. Σουλιώτης, Β. Βασιλικός, για νά μνημονεύσουμε μόνο τούς γνωστούς στό πλατύτερο κοινό.

5. ΚΩΔΙΚΑΣ. Έκδοση-Σύνταξη: Χάρης Καμπουρίδης, Σάββας Α. Τσοχατζίδης.

Κυκλοφόρησαν μέχρι στιγμής δύο τεύχη: Όκτώβριος 1975 και Ίούνιος 1976. Πρόκειται για περιοδικό γλωσσολογικό και σημειολογικό προβληματισμού, τό πρώτο στήν Ελλάδα πού ξεκινά με προσανατολισμό νά εισαγάγει και νά αναπτύξει με μεταφράσεις και πρωτότυπες μελέτες τή γλωσσολογία, τή σημειολογία και τή θεωρία τής επικοινωνίας στή λογοτεχνία και τήν τέχνη.

6. ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ. Περιοδική έκδοση τού συλλόγου άποφοίτων τής Φιλοσοφικής Σχολής τού Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Συντακτική επιτροπή: Θ. Μαυρόπουλος, Π. Πίστας, Κ. Τσαντσάνογλου, Χρ. Τσολάκης.

Ο Φιλόλογος μετά από όχτάχρονη διακοπή, επί δικτατορίας, ξανακυκλοφόρησε τόν Φεβρουάριο 1976 με συνεχή αρίθμηση (τεύχ. 8) και πανομοιότυπο σχήμα και τυπογραφική εμφάνιση. Όπως όταν πρωτοεμφανίστηκε (Άπρίλις 1964) έτσι και τώρα ό Φιλόλογος κυκλοφορεί σέ συγκυρία όπου οι προβληματισμοί και οι άγώνες για μιá αλλαγή στήν εκπαίδευση είναι πυκνοί και επίκαιροι. Έτσι, ή ύλη του άπλώνεται, και στή νέα σειρά, στα θέματα πού καλύπτουν τούς στόχους τού περιοδικού όπως κατατέθηκαν στό πρώτο τεύχος τού 1964: εκπαιδευτικά προβλήματα, αντικείμενα τής φιλολογικής επιστήμης, και μελετήματα πού αναφέρονται σέ ζητήματα διδασκαλίας και περιεχομένου τών φιλολογικών μαθημάτων στό γυμνάσιο.

Έπιστημονικά

Άλλη κατηγορία περιοδικών εκδόσεων με μακρά και πλούσια σέ προσφορά ζωή είναι τὰ επιστημονικά έντυπα, γέννημα τής επιστημονικής δραστηριότητας τού Πανεπι-

στημίου Θεσ/νίκης και τών πνευματικών ιδρυμάτων Έταιρεία Μακεδονικών Σπουδών και Ίδρυμα Μελετών τής Χερσονήσου τού Αίμου.

1. ΕΛΛΗΝΙΚΑ. Φιλολογικών ιστορικών και λαογραφικών περιοδικών σύγγραμμα. Διευθύνται τής συντάξεως: Ν. Π. Άνδριώτης, Λίνος Πολίτης, καθήγεται τού Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

Έκδίδεται κάθε έξάμηνο ένα τεύχος 10-12 16σέλιδων με φιλολογικές κυρίως μελέτες γνωστών ελληνών και ξένων επιστημόνων, σύμμεικτα, βιβλιοκρισίες, επιστημονικά νέα, και στό τέλος ξενόγλωσσες περιλήψεις τών εργασιών τού τόμου. Τό περιοδικό εκδίδεται επί 28 χρόνια και άριθμεί αντίστοιχους τόμους πού συγκροτούνται από τὰ δύο έξαμηνιαία τεύχη.

2. ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ. Σύγγραμμα περιοδικών τής Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών. Έπιμελεία: Δ. Κανατσούλη, Σ. Παπαδόπουλου, Φ. Πέσσα.

Έτήσιο περιοδικό τής ΕΜΣ πού εκδίδεται από τό 1940 (χρονιά ίδρυσης τής ΕΜΣ: 1939), φιλολογικού και ιστορικού χαρακτήρα, προσανατολισμένο σέ μελέτες θεμάτων πού σχετίζονται με τήν Μακεδονία. Τό περιοδικό επίσης ενημερώνει για τὰ «πεπραγμένα» τής Έταιρείας, και περιλαμβάνει άρχαίτες βιβλιοκρισίες.

3. BALKAN STUDIES. Biannual publication of the Institute for Balkan Studies (Ίδρυμα Μελετών τής Χερσονήσου τού Αίμου).

Περιοδικό ιστορικό τών νεοτέρων χρόνων, σχεδόν αποκλειστικά ξενόγλωσσο. Κυκλοφορεί από τό 1960, κάθε δύο χρόνια.

Τό Κέντρο Βυζαντινών Έρευνών τής Φιλοσοφικής Σχολής τού Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης είναι πολύ νεότερο ίδρυμα. Από τό 1969 άρχισε νά εκδίδει τό «έπιστημονικό του όργανον», τὰ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ, πού όπως σαφώς δηλώνει ό τίτλος είναι προσανατολισμένο αποκλειστικά στις βυζαντινές σπουδές και μελέτες.

Στό χώρο τού πολιτικού έντύπου ή μόνη περιοδική έκδοση στή Θεσσαλονίκη είναι ό ΑΓΩΝΑΣ, όργαν τής κομματικής όργάνωσης Θεσ/νίκης τού ΚΚΕ έσωτερικού. Έκδίδεται από συντακτική επιτροπή. Υπεύθυνος σύνταξης: Σωκράτης Στεφανίδης.

Μ.Δ.

Και γραμματα γνωρίζω γραμματα γνωρ

Βιβλιογραφία για τὸ Κυπριακὸ Πρόβλημα

Ἡ βιβλιογραφία ποὺ ἀκολουθεῖ περιλαμβάνει τὶς σημαντικότερες ἑλληνόγλωσσες ἐκδόσεις γιὰ τὸ κυπριακὸ πρόβλημα. Ὁ ἀναγνώστης θὰ διαπιστώσει ὅτι ἡ ἑλληνόγλωσση βιβλιογραφία εἶναι ἀνάλογα μὲ τὴ σημασία τοῦ προβλήματος φτωχή, καὶ ὄχι πάντοτε πρωτότυπη. Ἀντίθετα, ἡ ξενόγλωσση βιβλιογραφία εἶναι περισσότερο πρωτότυπη, διεισδυτικὴ καὶ ἀριθμητικὰ πληθωρικὴ. Ἡ ἀξιολογικὴ παράθεσή της θὰ ξεπερνοῦσε, σίγουρα, τὸ σκοπὸ τοῦ σύντομου αὐτοῦ σημειώματος. Ἀξίζει, πάντως, νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ ἀρθρογραφία γιὰ τὸ Κυπριακὸ ποὺ δημοσιεύεται στὸν ἡμερήσιο καὶ περιοδικὸ ἑλληνόγλωσσο τύπο (ἑλληνικὸ καὶ κυπριακὸ) εἶναι πλούσια, καὶ συχνὰ πρωτότυπη. Ὁ ἐντοπισμὸς της ὁμῶς καὶ ἡ ἀξιοποίησή της ἀπὸ τὸν ἔρευνητὴ εἶναι ἰδιαίτερα δυσχερῆς.

Α.Κ.Ε.Λ., *Χρονικὸ τῆς σύγχρονης Κυπριακῆς Τραγωδίας*, Ἰούλιος-Αὔγουστος 1974, Λευκωσία 1975, σσ. 319. Κωνστ. Ἀμαντός, *Σύντομος Ἱστορία τῆς Κύπρου*, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα 1955, σσ. 186.

Σέφης Ἀναστασάκος, *Θύελλα στὴν Ἀθήνα (Ἀνάλυση τῆς πολιτικῆς ἀλλαγῆς καὶ τοῦ Κυπριακοῦ βασισμένη σὲ ντοκουμέντα)*. Πρόλογος Κ. Χατζηαργύρη. Ἀθήνα 1974, σσ. 268 + φωτογραφίες.

Γεώργ. Γρίβας-Διγενῆς, *Ἀπομνημονεύματα Ἀγῶνος Ε.Ο.Κ.Α., 1955-1959*, Ἀθήνα 1961, σσ. XXIII+410 + 73 (παράρτημα).

Γεώργ. Γρίβας-Διγενῆς, *Χρονικὸν ἀγῶνος Ε.Ο.Κ.Α. 1955-1959*, Λευκωσία 1972, σσ. γ'+628+19 (παράρτημα).

Δημ. Δανηλίδης, *Ἡ Κύπρος καὶ ἡ ἀγγλικὴ μάσκα*. Προλεγόμενα Μεσεβρινοῦ. Λευκωσία-Lund 1975, σσ. 52. Γ. Ν. Δρόσος, *Συμφωνία καὶ Ἀπελευθέρωση*, Δωρικὰ Ἐκδόσεις, Ἀθήνα 1975, σσ. 160.

Ἰωάννης Ζιγδης, *Για τὴ Δημοκρατία καὶ τὴν Κύπρο. Τέσσερις μῆνες ἀγῶνα στὶς Η.Π.Α.*, Παπαζήσης, Ἀθήνα 1975.

Γ. Ζωίδης - Τ. Ἀδάμος, *Ἡ πάλι τῆς Κύπρου γιὰ τὴ Λευτεριά, 1960*. Πολιτικὲς καὶ Λογοτεχνικὲς Ἐκδόσεις, σσ. 212.

Λεόντιος Ἱεροδιακόνου, *Τὸ Κυπριακὸ Πρόβλημα. Πορεία πρὸς τὴν Χρῆσιν*, Παπαζήσης, Ἀθήνα 1975, σσ. 486.

Γιῶργος Καρούζης, *Ἡ Κυπριακὴ Τραγωδία. Μία γεωγραφικὴ προσέγγιση*. Κάλβος, Ἀθήνα 1975, σσ. 124.

Γ. Καρούζης, *Σχέδιον λύσεως τοῦ Κυπριακοῦ Προβλήματος (μετὰ 55 χωρτῶν καὶ σχεδιαγραμμάτων)*, Λευκωσία 1974, σσ. 223.

Νικ. Κρανιδιώτης, *Οἱ προτεινόμενες λύσεις καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἀνεξαρτήτου καὶ κυρίαρχου Κυπριακοῦ Κράτους*, Ἀθήνα 1975, σσ. 30.

Δῆμος Μέξης, *Τὸ Δικαίωμα ἀντιστάσεως τοῦ Κυπριακοῦ Λαοῦ στὴν καταπίεση. Κριτικὴ τοῦ ἀποικιακοῦ ἰμπεριαλισμοῦ*, Ἀναγέννηση, Ἀθήνα 1956, σσ. 112.

Δημ. Μπίτσιος, *Κρίσιμες ὥρες*, Ἔστια, Ἀθήνα 1973, σσ. 243.

Α. Γ. Ξύδης - Σπ. Λιναρδάτος - Κ. Χατζηαργύρης, *Ὁ Μακάριος καὶ οἱ σύμμαχοί του*, Gutenberg, Ἀθήνα 1972, σσ. 352 + φωτογραφίες.

Γ. Παπαδημητρίου, *Τὸ Συνταγματικὸ Πρόβλημα τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας*, Ἀθήνα 1975, σσ. 31.

Γ. Παπαδημητρίου, *Ἡ Διαφορὰ γιὰ τὴν Ὑφαλοκορηπίδα τοῦ Αἰγαίου καὶ τὸ Κυπριακὸ Πρόβλημα*, Παπαζήσης, Ἀθήνα 1975, σσ. 60+χάρτης.

Πλούτης Σέρβας, *Ἡ Κυπριακὴ Τραγωδία. Πῶς τὰ καταφέραμε καὶ φτάσαμε στὸ μηδέν*, Διάλογος, Ἀθήνα 1975, σσ. 204.

Κ. Σπυριδάκης, *Σύντομος Ἱστορία τῆς Κύπρου*, Λευκωσία 1964, σσ. 134+εἰκόνες καὶ πίνακες.

Πανταζῆς Τερλεξῆς, *Διπλωματία καὶ Πολιτικὴ τοῦ Κυπριακοῦ*, Ράππας, Ἀθήνα 1971, σσ. 494.

Ε. Ν. Τζελέτης, *Τὸ Κυπριακὸ καὶ οἱ συνωμότες του*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1965, σσ. 367.

Χρ. Χρηστίδης, *Κυπριακὸ καὶ Ἑλληνοτουρκικὰ. Πορεία μιᾶς ἐθνικῆς χρεωκοπίας 1953-1967*, Ἀθήνα 1967, σσ. οκδ'+528.

Δαμωνίδης (Χρ. Χρηστίδης), *Μνημόσυνο γιὰ τὸν Νῆπν Ἀτσεσον*, Ἀθήνα 1972, σ. ι'+85.

Δαμωνίδης (Χρ. Χρηστίδης), *Ἡ Ἀυτοκαταστροφή τῶν Ἑλληνοκυπρίων ἢ ὁ Θορίαμβος τῆς Διχόνοιας*, Ἀθήνα 1973, σσ. 24.

Δαμωνίδης (Χρ. Χρηστίδης), *«Ἄκρω Ἀπόρητον»*. Τὸ πρωτόκολλο τῆς 17 Δεκεμβρίου 1966 ἢ πῶς διώξαμε κι ἄλλη εὐκαιρία νὰ ἀπαλλαγούμε ἀπὸ τὴν Κύπρο, Ἀθήνα 1973, σσ. 71.

Δαμωνίδης (Χρ. Χρηστίδης), *Ἀπὸ τὸν Ἰούλιο 1974 ἔκλεισε χρόνος*, Ἀθήνα 1975, σσ. κδ'+71.

Ν. Ψυρούκη, *Τὸ Κυπριακὸ Ζήτημα*, Ἔργασία, Ἀθήνα 1976, σσ. 71.

Στ. Ψυχάρης, *Οἱ 70 κρίσιμες μέρες*, Παπαζήσης, Ἀθήνα 1976, σσ. 252.

Στ. Ψυχάρης, *Τὰ παρασκήνια τῆς Ἀλλαγῆς*. Πρόλογος Παν. Κανελλόπουλου. Παπαζήσης, Ἀθήνα 1975, σσ. 271.

Ἀρχειὸν τῶν παρανόμων Ἐγγράφων τοῦ Κυπριακοῦ Ἀγῶνος 1955-1959. Συλλογὴ-Εἰσαγωγὴ-Ἐπιμέλεια Σπ. Παπαγεωργίου, Ὀλυμπιακὰ Ἐκδόσεις, Ἀθήνα 1961, σσ. 484.

Σύνταγμα τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας, Λευκωσία 1960, σσ. 85.

Γ.Π.

Διορθώσεις προηγούμενου τεύχους

— σελ. 25, α' στήλη, 2η άραδα, *άντι* Χριστοφορίδης: *Χριστοφορίδης*.
— σελ. 47, σημ. 15, *άντι* Τά Τραγούδια της Πατριδος μου: *Έκλογαι από τὰ τραγούδια του Έλληνικού λαού*.
— σελ. 55, 8η άραδα (κειμένου) άπ' το τέλος, *άντι* Revue Anglo-hellénique: *Αγγλοελληνική Έπιθεώρηση*.
— σελ. 66, β' στήλη, 14η άραδα, *άντι* τὰ τυπικά όρια του 51: (...) *του 51%*.
— σελ. 96, γ', 29η, *άντι* «τοπολογία»: «*τυπολογία*».
— σελ. 102, στο τέλος του εισαγωγικού σημειώματος στη «Βιβλιογραφία για τὸ γλωσσικό», *νά προστεθεί: και δ) έργα που άσχολούνται με τὸ γλωσσικό ίδιωτισμό στη σημερινή του διάσταση και που άντιμετωπίζουν τὰ προβλήματα που προκύπτουν από την εϋρύτερη εφαρμογή της δημοτικής*.

Στὸ προηγούμενο τεϋχος μας (Ιούνιος 1976), στὴν μελέτη τοῦ συνεργάτη μας Δημήτρη Νταβέα σχετικά με τὴ συνεργασία καθηγητῶν τῶν Α.Ε.Ι. με τὴ δικτατορία, μεταξύ τῶν ὀνομάτων τῶν καθηγητῶν ποὺ ἐξετάστηκαν ὡς μάρτυρες στὸ Στρασβούργο καὶ βεβαίωσαν ὅτι δὲν γίνονται βασανιστήρια κ.λπ. στὴν Ελλάδα, ἀναφέρθηκε ἀπὸ παραδρομὴ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ κ. Ἄλ. Κατσαντώνης. Ἡ παραδρομὴ ὀφείλεται στὴν παρακάτω σύγχυση: Σύμφωνα με τὴν ἀπόφαση τοῦ ΕΠΣ ὁ ὑψηγῆτης τότε κ. Κατσαντώνης, ἐντελὸς ἄσχετος με τὴ δίκη τοῦ Στρασβούργου γιὰ τοὺς βασανιστοὺς στὴν Ελλάδα, ὀρίστηκε — μαζί με ἄλλους καθηγητῆς τῶν πανεπιστημίων Ἀθηνῶν καὶ Θεσ/νίκης — μέλος τῆς ὑπὸ τὸν τότε «ὑπουργοῦ» Καλαμποκιᾶ ἑλληνικῆς ἀντιπροσωπείας γιὰ τὴ σύσκεψη τῶν ὑπουργῶν δικαιosuνης τῶν χωρῶν-μελῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης. Ἡ σύσκεψη αὐτὴ ἔγινε στὶς 5-7 Ἰουνίου 1968 στὸ Λονδίνο καὶ ἐξετάσε διάφορα νομικὰ θέματα, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων ἀπὸ θεωρητικὴ πλευρᾶ. Ἐτοί ἔγινε ἡ σύγχυση ποὺ ὀδήγησε στὴν παραδρομὴ.

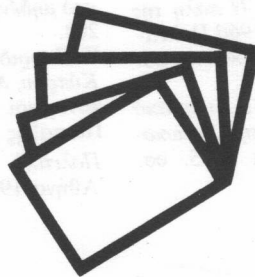
Πρέπει ὁμως νὰ προσθέσουμε ὅτι καὶ ἡ παραπάνω δραστηριότητα κρίθηκε ἀπὸ τὸ ΕΠΣ ὡς πολιτικὴ συνεργασία με τὸ δικτατορικὸ καθεστῶς, γιὰ τὴ χαρακτηριστικῆ «σοβαρὰ ἠθικὴ ἐνίσχυσις, ὑποστήριξις καὶ συμβολὴ εἰς τὴν διεθνή προβολὴν τοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος», καὶ ὁ κ. Κατσαντώνης τιμωρήθηκε (τὸ ἐρώτημα εἶναι γιὰ τὴν δὲν τιμωρήθηκαν καὶ οἱ ἄλλοι, τακτικοὶ μάλιστα, καθηγητῆς-μέλη τῆς ἴδιας ἀντιπροσωπείας) παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἀπόφαση ἀναγνώρισε ὅτι ὡς καθηγητῆς «κατὰ τὴν διάρκειά τῶν φοιτητικῶν ἀγῶνων παρέσχε σοβαρὰν βοήθειαν καὶ προστασίαν εἰς διωκομένους ὑπὸ τοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος φοιτητῆς».

Αὐτὰ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀλήθειας, ποὺ ἡ ἐξυπρέτησή της εἶναι καὶ ὁ μόνος σκοπὸς μας.

Η ΣΥΝΤΑΞΗ

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

- Λουκάς Ἀξελός, Γ. Σκληρός. *Σταθμοὶ καὶ ὅρια στὴ διαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς συνειδησης στὴν Ελλάδα*, Στοχαστῆς, Ἀθήνα 1976, σσ. 79.
- Κάρλ Μάρξ, *Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στὴ Γαλλία*, μετάφρ. Ἐπιτροπὴ Ἑλλήνων τοῦ Ἐξωτερικοῦ, ἐπιμέλεια - σχόλια: Λ. Ἀξελός. Στοχαστῆς, Ἀθήνα 1976, σσ. 111 + 43 (παράρτ., σημ. - σχόλια).
- Τίτος Πατρικίος, *Ποιήματα, I, 1948-1954* (Ἐπιστροφὴ στὴν ποίηση. Largo. Μεγάλο γράμμα. Ἀσκήσεις. Χωματόδρομος. Χρόνια τῆς πέτρας. Τέλος τοῦ αἰλοκαυριοῦ), Θεμέλιο, σειρά Ποίηση, Ἀθήνα 1976, σσ. 237.
- Φωτεινὴ Μαραγκοῦ-Ἰγνατίου (ἐπιμ.), *Ἑλληνικὸ διήγημα. Ἐπιλογή, 1960-1970*, 1ος τόμ. Πύλη, Ἀθήνα 1976, σσ. 445.
- Φράντς Κάφκα, *Παράθυρα στὸν κόσμο: Ἐπιλογή ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του*, μετάφρ. ἀπὸ γαλλικά: Νίκος Κολοβός. Πύλη, Ἀθήνα 1975, σσ. 96 + ἐπίλογος Ν. Κολοβοῦ, Φ. Κάφκα. *Μάχη με λέξεις, ὄνειρα καὶ εἰκόνες*, σσ. 31.
- Κώστας Στούρνας, *Casa Preventiva. Τὰ πρῶτα ἰταλικά στρατόπεδα στὴν Ελλάδα*, Πύλη, Ἀθήνα 1974, σσ. 120.
- Μαρία Νεοφωτίστου, *Ἀμερικὴ μου, γιατί!*, Πύλη, Ἀθήνα 1976, σσ. 173.
- Μαρία Νεοφωτίστου-Ζήκα, *Ἡ ἀποκάλυψη*, μυθιστόρημα. Πύλη, Ἀθήνα 1973, σσ. 331.
- Βάλτερ Μπένγκιαμιν, *Δοκίμια γιὰ τὸ Μπρέχτ*, μετάφρ. ἐπίλογος: Νίκος Κολοβός. Πύλη, Ἀθήνα 1972, σσ. 191.
- Isabel Alvarez de Toledo, *Ἡ βάση*, μετάφρ. Μάρθα Ζαρκάδη. Πύλη, 2η ἐκδ., Ἀθήνα (χ.χ.ἔ.), σσ. 255.
- Ἄναϊς Νίν, *Κατάσκοπος στὸ σπίτι τοῦ ἔρωτα*, μετάφρ. Λίλη Μπίτα, πρόλογος Ρόμπερτ Ζάλλερ. Πύλη, Ἀθήνα 1974, σσ. 147.
- Σεραφεῖμ Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ἢ δικτατορία; εισαγωγή, χρονογραφία, ἐπιμέλεια: Λουκάς Ἀξελός*. Στοχαστῆς, 2η ἐκδ., Ἀθήνα 1975, σσ. 153.
- Ἀντόνιο Γκράμισι, *Τὰ ἐργοστασιακὰ συμβούλια καὶ τὸ κράτος τῆς ἐργατικῆς τάξης*, εισαγωγή, μετάφρ., σχόλια: Θ.
- Χ. Παπαδόπουλος, πρόλογος ἰταλ. ἐκδ. Τζ. Ἐινάουντι. Στοχαστῆς, Ἀθήνα 1975, σσ. 354.
- R. Wellek, *Γερμανικὸς καὶ ἀγγλικὸς ρομαντισμός. Μιά προσέγγιση*, μετάφρ. Στέφανος Ροζάνης. Ἐρασμος, σειρά Λογοτεχνία (Κείμενα, Θεωρία, Κριτική)/Ὁ Ρομαντισμός, Ἀθήνα 1976, σσ. 39.
- Heinz Kohut, *«Θάνατος στὴ Βενετία». Ἡ ἀποσύνθεση τῆς καλλιτεχνικῆς μετουσίωσης*. (Ψυχαναλυτικὴ ἐρμηνεία τῆς τέχνης καὶ ψυχαναλυτικὴ ὑπεράσπιση τῆς), μετάφραση Μάριος Μαρκίδης. Ἐρασμος, σειρά Ψυχολογία καὶ Ἐπιστήμες τῆς συμπεριφορᾶς, ἐπιμ. Μ. Μαρκίδης, Ἀθήνα 1976, σσ. 64.
- Βίλχελμ Ράιχ, *Ἄκου, ἀνθρωπάκο!*, πρόλογος, μετάφρ. Μαρία Νεοφωτίστου-Ζήκα. Πύλη, Ἀθήνα 1972, σσ. 100.
- Βίλχελμ Ράιχ, *Ὁ Φρόντνι καὶ ἐγώ*, μετάφρ. Μάκης Ζυγᾶς, δοκίμιο - εισαγωγή Ν. Κολοβός. Πύλη, Ἀθήνα 1973, σσ. 137.
- Νταϊήβιντ Μπocαντέλα, *Βίλχελμ Ράιχ, ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του*, μετάφρ. Μ. Νεοφωτίστου, Ἐλση Μπακονικόλα, Ἰω. Καρατζαφέρη. Πύλη, Ἀθήνα 1975, σσ. 542.
- Βίλχελμ Ράιχ, *Ὁ αἰθέρας, ὁ Θεός, καὶ ὁ διάβολος*, μετάφρ. Μαρίνα Λώμη. Πύλη, Ἀθήνα 1974, σσ. 208.
- Βίλχελμ Ράιχ, *Ἡ εἰσβολὴ τῆς σεξουαλικῆς ἠθικῆς*, μετάφρ., πρόλογος: Μάκης Γαζής. Πύλη, Ἀθήνα 1976, σσ. 245.
- Βίλχελμ Ράιχ, *Ἡ δολοφονία τοῦ Χριστοῦ*, μετάφρ. Χάρης Καμῆς. Πύλη, Ἀθήνα 1976, σσ. 343.
- Κούλα Παπαδοπούλου, *Ἄγῶνες καὶ νίκες τῆς ἐλληνίδας*, Πύλη, 2η ἐκδ., Ἀθήνα 1975 (:), σσ. 87.
- Δημήτρης Σταμέλος, *Μακρογιάνης. Τὸ χρονικὸ μᾶς ἐποποιίας*. Μυθιστορηματικὴ βιογραφία βιβλιογραφικὰ τεκμηριωμένη. Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», 2η ἐκδ. ξαναπλασμένη, Ἀθήνα (χ.χ.ἔ.), σσ. 217 + εἰκόνες.
- Κάριν Στρούνκ, *Ταξικὴ ἀγάπη*, μυθιστόρημα. μετάφρ. Γιώργος Βαμβαλῆς. Ἐπίκουρος, Ἀθήνα 1976, σσ. 175.

ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ

Μία δυσοίωνα κριτική

ΚΑΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

Η ΔΟΓΜΑΤΙΚΗ ΑΚΑΜΨΙΑ

του Ε. Π. Παπανούτσου

Ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα τὸ «Βῆμα» τῆς Κυριακῆς 4 Ἰουλίου 1976, ἀναδημοσιεύουμε τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ κ. Παπανούτσου. Τὸ «νεόκοπο» περιοδικὸ στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ κ. Π. εἶναι τὸ δικό μας, καὶ «κριτικὸς» τοῦ κ. Π. ὁ συνεργάτης μας Δ. Καψάλης.

Ζητῶ τὴν ἄδεια τοῦ ἀναγνώστη τῆς στήλης νὰ δώσω μὲ τὸ σημερινὸ ἄρθρο μου σύντομη ἀπάντηση σὲ μιὰ πολυσέλιδη καὶ περιπούδαση ἐπίκριση τῆς φιλοσοφικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς «ιδεολογίας» μου, ποὺ δημοσιεύθηκε τελευταία στὰ δύο πρώτα τεύχη ἑνὸς νέου περιοδικοῦ. Κανονικὰ ἡ ἀπάντησή μου θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴ θέση τῆς στὸ ἐντυπο ποὺ φιλοξένησε τὴν κριτικὴ. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ περιοδικὸ τοῦτο (ποὺ στὴ Συντακτικὴ Ἐπιτροπὴ του μετέχουν πολὺ ἀξιόλογοι καὶ ἄλλο τόσο ἀγαπητοί μου ἄνθρωποι τοῦ πνεύματος) προβάλλοντας ἔντονα στὸ ἐξώφυλλο τοῦ πρώτου κιόλας τεύχους του τὸ ἄρθρο ποὺ μὲ ἀφορᾶ μὲ τὸν ἐντυπωσιακὸ τίτλο Ὁ κ. Παπανούτσος καὶ ἡ γενεαλογία τῆς ἀθλιότητος εἶναι σὰ νὰ μὲ ἔκλεισε τὴν πόρτα κατὰ πρόσωπο, ἀναγκάζομαι νὰ ἀπαντήσω ἀπὸ τὶς στήλες τοῦ Βήματος, ὅπου ἔχω τὴν τιμὴ νὰ συνεργάζομαι ἐδῶ καὶ τριάντα περίπου χρόνια.

Δὲν συνηθίζω νὰ ἀπαντῶ στὰ δυσμενῆ σχόλια τῶν κριτικῶν μου γιὰ πολλοὺς ἀλλὰ κυρίως γιὰ δύο λόγους. Πρῶτα γιὰτὴν χώρα μας δὲν εὐδοκμεῖ δυστυχῶς ὁ ἐπιστημονικὸς διάλογος. Ὄταν δὲν ἀπολύγει σὲ ὀργισμένη διένεξη, γίνεται μὲ τὴ μορφὴ ζεύγους μονολόγων ποὺ δὲν προωθοῦν οὔτε διευκρινίζουσιν, ἀλλὰ θολώνουσιν τὰ ζητήματα καὶ δυσκολεύουσιν ἀκόμα περισσότερο τὴ συνεννόηση τῶν διαφωνούντων. Δεύτερο γιὰτὴν κατὰ τὴν πενηνταετία τῆς συγγραφικῆς μου δραστηριότητος ἔχω ὑποστῆι τόσες ἐπιθέσεις καὶ διώξεις γιὰ τὶς ιδέες μου, ὥστε ἔπαθα... μηθριδατισμὸ καὶ δὲν ἐνοχλοῦμαι πιά ἀπὸ τὸ δηλητήριο αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Ἄλλωστε πιστεύω ὅτι τὸ νόημα τῆς καλόπιστης κριτικῆς δὲν εἶναι νὰ προκαλέσει ἀντικριτικὴ ἀλλὰ νὰ παρασταθεῖ λιγότερο στὸν ἀναγνώστη καὶ περισσότερο στὸν κρινόμενον συγγραφέα δείχνοντάς του τὰ σφάλματα ἢ τὶς παραλείψεις τῆς ἐργασίας του. Γιὰ τοῦτο περιορίζομαι νὰ κρατῶ σημεῖωση τῶν ὑποδείξεων ποὺ μοῦ γίνονται καὶ (σιωπηρὰ, κάποτε

καὶ ρητὰ) εὐγνωμονῶ τοὺς κριτικούς μου.

Αὐτὴ τὴ φορά ὅμως θὰ παραβῶ τὸν κανόνα. Καὶ ἐλπίζω ὅτι ὁ ἀναγνώστης, ποὺ θὰ ἔχει τὴν ὑπομονὴ νὰ διαβάσει τὸ ἄρθρο μου ὡς τὸ τέλος, θὰ μὲ δικαιώσει.

Ὄταν ἀποτελείωσα τὴν ἀνάγνωση τῆς μακρᾶς μελέτης ποὺ ὀνόμασα παραπάνω (μὲ πολὺ κόπο, ὁμολογῶ, γιὰτὴν πρόκειται γιὰ κείμενο «περιεστραμμένο» καὶ συχνότατα δυσνόητο), εἶχα τὴν ἐντύπωση ὅτι βρίσκομαι, ἄγνωστο πῶς καὶ γιὰ ποιὸν λόγους, καθισμένος στὸ ἐδάλιο τοῦ κατηγορουμένου σὲ μιὰ δίκη τύπου Κάφκα... Ἔως τὴν ὥρα ποὺ ἄρχισε νὰ μιλεῖ ὁ Εἰσαγγελέας, πίστευα ὅτι κανένα ἐγκλημα δὲν βαραίνει τὴ συνείδησή μου· ὅταν τελείωσε ἐκεῖνος, ἐγὼ ἄρχισα νὰ ἔχω αἰσθήματα ἐνοχῆς, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ καταλαβαίνω γιὰ ποιὰ ἀκριβῶς κακουργήματα ζητεῖται μὲ τόσο πάθος ἢ καταδίκη μου...

Ἴδου τὰ πραγματικὰ περιστατικὰ καὶ οἱ κατηγορίες ποὺ στηρίζει σ' αὐτὰ ὁ κριτικὸς μου.

1. Σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τακτικὰ ἄρθρα μου στὸ Βῆμα (τῆς 23ης Ἰανουαρίου 1976) μὲ τὸν τίτλο «Ἡ γενεαλογία τῶν ιδεῶν» ἔκαμα τὴν (ἀθῶα, ὅπως ἐπίστευα) παρατήρηση ὅτι τολμηρῆς καὶ πλούσιες σὲ περιεχόμενο ἔννοιες, πνευματικὲς κατακτήσεις μεγαλοφυῶν ἀνθρώπων, ἀφήνουν βαθιὰ ἴχνη στὴν ἱστορία τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Ἐκεῖ ποὺ νομίζεις ὅτι θὰ «περάσουν» καὶ θὰ ἀφανιστοῦν μαζί μὲ τὸν γεννήτορά τους, τὶς ξαναβρίσκεις ζωντανὲς στὴ σκέψη μεταγενέστερων σοφῶν ποὺ εἶτε συνειδητὰ εἶτε ἀσύνειδα τὶς χρησιμοποιοῦν, ἀνακαινίζοντας φυσικὰ καὶ πλουτίζοντας τὸ νόημα τους, γιὰ νὰ μεθοδεύουν τὴ δική τους ἔρευνα. Κατὰ τὴ διαδρομὴ τους μέσα στὸν ἱστορικὸ χρόνον ἀναλλοίωτες βέβαια δὲν μένουν, δὲν μορφοῦν νὰ μείνουν οἱ ἔννοιες αὐτῆς· παθαίνουν ἀλλεπάλληλες «μεταλλάξεις». Κάτι ὅμως χαρακτηριστικὸ καὶ ἀνεπανάληπτο διασώζεται ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ λογικὸ τύπο τους. Καὶ ὡς παραδείγματα ἀνέφερα στὸ ἄρθρο μου μερικὲς περιώνυμες ἀπ' αὐτῆς τὶς «ιδέες-μητέρες» (ὅπως τὶς ὀνόμασα ἀκολουθώντας τὸν Goethe): τὰ «εἶδη» τοῦ Πλάτωνα, τὴν «ἐντελέχεια» τοῦ Ἀριστοτέλη, τὴ «διαλεκτικὴ» τοῦ Ἡράκλειτου.

Αὐτὸ τὸ τελευταῖο παράδειγμα ἐξόργισε ἴσως τὸν κριτικὸ μου καὶ μὲ κατακραυγώνων ἐπειδὴ ἀποπειράθηκα νὰ στήσω «γένεση» ἀνάμεσα στὸν ἀρχαῖο καὶ τὸν σύγχρονον καινοτόμο (τοὺς πρωτοπόρους τῆς Μικροφυσικῆς, τῆς Μοριοβιολογίας καὶ τῆς Κοινωνιολογίας) καὶ στοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες σοφοὺς. Πρόκειται, λέγει, γιὰ μιὰν ἀναβίωση τῆς γνωστῆς νεοελληνικῆς πτωχαλαζονείας ποὺ ὅλα τὰ ἀναφέρει στὸ «ἀρχαῖο ἐλληνικὸ κλέος», τῆς «προγονοπληξίας». Αὐτὸς «ἀρνείται τὴν ταφή του στὴ δοξολογία τοῦ κ. Π.» καὶ

«ὁμολογεῖ τὴν ἀνικανότητά του νὰ δεῖ τὸν ἑαυτό του στοὺς ἀρχαίους ἡμῶν προγόνους καὶ στὴ φιλοσοφία τους». Ἔως ἐδῶ τὸ ἀδίκημά μου θὰ ἦταν ἀπλὸ πταίσμα. Ὁ κριτικὸς μου ὅμως τὸ θέλει κακούργημα καὶ γι' αὐτὸ ἀναζητεῖ πίσω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τὶς βαθύτερες, τὶς ἐγκληματικὲς ρίζες του. «Πίσω ἀπ' αὐτὴ τὴν ἱστοριοφανῆ ἀναζήτηση τῆς συνέχειας» γράφει «κρύβεται ἡ ἀνάγκη ἀναπαικτικῆς ἐγκατάστασης τοῦ ὑποκειμένου στὴν Ἱστορία καὶ τῆς Συνείδησης», καὶ αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι τὸ φοβερὸ ἐγκλημα «γιὰτὴν ἁφαντασίωση τῆς συνέχειας δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἀποπολιτικοποίηση τῆς ἱστορίας, ἡ ἀπόσβεση τῆς ἀντιφασικότητας, τῆς ἑτερογένειας καὶ τῆς ἀσυνέχειας τῆς κοινωνικῆς ὕλης, τῆς σύγκρουσης» (ἡ ὑπογραμμιστὴ τῶν λέξεων γίνεται ἀπὸ μένα).

2. Στὴ Γνωσιολογία μου ὑποστηρίζω ὅτι ὅταν ἡ φιλοσοφία δὲν εἶναι αὐθαίρετη εἰκοτολογία καὶ ἡ ἐπιστῆμη (π.χ. ἡ φυσικὴ, ἡ ψυχολογία, ἡ ἱστορία κ.λπ.) ἔρευνᾶ εἰς βάθος τὸ μεθοδολογικὸ καὶ τὸ πρόβλημα τῶν ὀρίων τῆς, δὲν ὑπάρχει μεταξύ τους ἀντίθεση, ἀλλὰ ὡς ὁμόζυγες ἔννοιες εἰδούς συνανήκουν στὴν ἴδια ἔννοια γένους: τὴ θεωρητικὴ δραστηριότητα τοῦ πνεύματος (σὲ ἀντιδιαστολὴ πρὸς τὴν πρακτικὴ-ἠθικὴ καὶ τὴν αἰσθητικὴ-καλλιτεχνικὴ) ποὺ στόχο τῆς ἔχει τὴν κριτικὰ ἐλεγμένη καὶ συστηματικὰ ὀργανωμένη «γνώση» τῶν ἀντικειμένων. Τὶ λοιπὸν δικαιολογεῖ τὴ διάκριση «φιλοσοφίας» καὶ «ἐπιστήμης»; Αὐτὸ ποὺ κάνει εὐλόγη καὶ χρήσιμη τὴ διάκριση «φυσικῶν» καὶ «ἱστορικῶν» ἐπιστημῶν, ἢ λχ. «χημείας» καὶ «κοινωνιολογίας» — δηλαδή ἡ ἀνάγκη τοῦ ἐπιμερισμοῦ τῆς ἐργασίας ὅσο ἡ ἔρευνα εὐρύνει τὸν ὄριον τῶν ἀναζητήσεων σὲ κλίμακα δυσανάλογη πρὸς τὶς περιορισμένες ἀνθρώπινες δυνάμεις.

Ἀφελῆς ποὺ ἦμουν νὰ νομίζω ὅτι εἶναι ἀθῶες αὐτῆς οἱ ἀπλῆς σκέψεις μου! Ἄλλη «συνέχεια» ὑπάρχει καὶ ἐδῶ, «συνέχεια» μεταξύ φιλοσοφίας καὶ ἐπιστημῶν, ὁ κριτικὸς μου τὴν ἀνακαλύπτει ἀμέσως καὶ ἐξεγείρεται. «Ἡ πρώτη συνέχεια» γράφει, ἡ γενεαλογικὴ δηλαδή τῶν ιδεῶν «διαχέεται σὲ μιὰ δεύτερη ἀνάμεσα στὴν ἐπιστῆμη καὶ τὴ φιλοσοφία. Αὐτὴ ἐπιστρατεύεται, μὲ τὴν εὐεργετικὴ συνδρομὴ τῆς πρώτης, στὴν πρώτιστη στρατηγικὴ ἐπιδίωξη τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ οὐμανισμοῦ: πρέπει νὰ διατηρηθεῖ ἀνέπαφος ὁ δρόμος παρέμβασης ἀπὸ τὴ φιλοσοφία στὶς ἐπιστήμες», νὰ διασφαλιστοῦν καθαραιζόμενα «τὰ φεουδαρχικὰ προνόμια τῆς φιλοσοφίας», τῆς «ἀρχοντοῦς ἐκπαιδευτικῆς φιλοσοφίας». Ὁ δόλος πίσω ἀπ' αὐτὴν τὴν πονηρὴ στρατηγικὴ εἶναι, κατὰ τὸν κριτικὸ μου, φανερός: «ἡ φιλοσοφικὴ παρέμβαση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ σκοπὸ ἔχει νὰ ἀποκλείσει τὴ δυνατότητα παραγωγῆς μιᾶς αὐστηρῆς ἐπιστήμης τοῦ

κοινωνικού, δηλαδή τὸν ἱστορικό ὕλισμό». Πρόκειται γιὰ ἕνα «διαφωτισμένο ἀνθρωπισμὸ στὴν ὑπηρεσία τῆς τεχνοκρατίας», ἀφοῦ «ὁ κ. Π. διεκδικώντας γιὰ τὴ φιλοσοφία τὸ βέτο πάνω στὰ θέματα ποὺ ἀφοροῦν τὸν ἄνθρωπο», «δὲν θὰ πεί βέβαια ὅτι εἶναι κατὰ τὸν ἐπιστημῶν, μπορεῖ ὅμως νὰ μιλήσει γιὰ τὶς ἐπιστήμες μὲ τέτοιο τρόπο ποὺ νὰ τὶς ταυτίσει μὲ τὴν τεχνολογία». Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ ὁ κριτικός μου δίνει στοὺς ἀναγνώστες του κὶ ἕνα μάθημα γιὰ τὸ τί εἶναι αὐτὸς ὁ περίφημος «θεωρητικός νοῦς» ποὺ ἐγὼ τοῦ ἀποδίδω διδύμες ἐκφράσεις, τὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἐπιστήμη. Ἡ μόνη, λέγει, «ἀρμόδια ἐπιστημονικὴ ἐξήγησή» του ἀνήκει στὴν ψυχανάλυση. «Κατὰ τὸν Freud, ἡ ἀφετηρία καὶ οἱ λόγοι τῆς ἐπιστημολογικῆς παρόρμησης πρέπει σὲ τελευταία ἀνάλυση νὰ ἀναζητηθοῦν στὴν περιέργεια τοῦ παιδιοῦ μπροστὰ στὸ αἶνιγμα τῆς σεξουαλικότητας. Ἄν ἡ περιέργεια αὐτὴ ἀποκοπῆ, ἀποδομεντεῖ ἀπὸ τὸ σεξουαλικὸ τῆς ἀντικείμενο, διοχετεύεται σὲ διανοητικὲς ἐπιδιώξεις».

3. Στὶς παιδαγωγικὲς μελέτες μου ἔχω ἀπὸ καιρὸ (ἢ πρῶτῃ μου ἐργασία δημοσιεύτηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ Μεταξικὴ δικτατορία ποὺ ὅπως καὶ ἡ πρόσφατη Ἀπριλιανὴ ἀπαγόρευσε τὴν κυκλοφορία τῶν βιβλίων μου μὲ θέματα ἐκπαιδευτικὰ) ἐπισημάνει ἕνα βασικὸ πρόβλημα γιὰ τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη τῆς ἀγωγῆς τοῦ νέου ἀνθρώπου, τὸ πρόβλημα ποὺ ἔγινε πολὺ ὀξὺ μὲ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις τοῦ αἰῶνα μας. Ποιὸς εἶναι ὁ ρόλος τοῦ Κράτους στὶς κατευθύνσεις καὶ στὴν ὀργάνωση τῆς Παιδείας; Τὰ ὀλοκληρωτικὰ καθεστῶτα τὴ θέτουν κάτω ἀπὸ τὸν ἀπεριόριστο ἔλεγχό του. Ἀπὸ ἀντίδραση πρὸς αὐτὴ τὴν πνευματικὴ γενοκτονία οἱ φιλελεύθεροι παιδαγωγοὶ πηγαίνουν σὸ ἄλλο ἄκρο: διακηρύνουν τὸν ἀπόλυτο σεβασμὸ τῆς ἐλευθερίας τοῦ παιδιοῦ νὰ πορευθεῖ τὸν δικό του ἐκπαιδευτικὸ δρόμο χωρὶς καμιά πνευματικὴ κηδεμονία. Διερευνώντας τὶς λύσεις αὐτὲς προσπάθησα νὰ δείξω ὅτι οὔτε ὁ «παιδευτικὸς ἐτατισμὸς» οὔτε ὁ «παιδευτικὸς ρομαντισμὸς» (ὅπως τὶς ὀνόμασα) συμβιβάζεται μὲ τὸ νόημα μᾶς γνήσιας δημοκρατικῆς οὐμανιστικῆς παιδείας, ἐκείνης ποὺ ἀνέκαθεν τὴν ὀραματίζονται οἱ κορυφαῖοι παιδαγωγοὶ καὶ πολιτικοὶ τοῦ πολιτισμοῦ μας (καὶ αὐτὸς ὁ Marx, ἂν δὲν γελιέμαι). Μακριὰ ἀπὸ ἰδεολογικὲς ἀκαμψίες, δογματισμοὺς καὶ φανατισμοὺς, ἡ δημοκρατικὴ πολιτεία πρέπει νὰ προσπατῆσει τὴν παιδευτικὴ λειτουργία σὸ ἔργο τῆς νὰ κάνει τὸν νέο ἄνθρωπο ἐλεύθερο, ὑπερήφανο καὶ γενναῖο πολίτη τῆς Δημοκρατίας. (Βλ. τὸ ἄρθρο μου «Ὁ οὐμανισμὸς τῆς Δημοκρατίας» σὸ *Βῆμα* τῆς 8ης Φεβρ. 1976, καὶ τὸ κεφάλαιο «Πολιτεία καὶ Παιδεία» σὸ βιβλίο μου *Φιλοσοφία καὶ Παιδεία*, 1958).

Νέα ἐκρηξὴ τοῦ κριτικοῦ μου σὸ

ἄκουσμα αὐτῶν τῶν «εἰρηνικῶν» προτάσεων. Οἱ ἐπικρίσεις του διατυπώνονται τώρα βίαια καὶ ἐπιγραμματικά: «Ὁ ἐκπαιδευτικὸς οὐμανισμὸς» γράφει «παρουσιάζει τὴν ἀστικὴ νομιμότητα σὰν ἕνα ἀνεαυθεντὸ ἰδανικό». «...Πασχίζει μὲ περιστσιακὰ ἰδεολογήματα νὰ ἐπουλώσει τὴν ἀμυντικὴ ἀδυναμία τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας.» «Ἡ οὐμανιστικὴ ἑκπαιδευτικὴ φιλοσοφία ἐξασφαλίζει τὴν μετάβαση πρὸς τὸν τεχνοκρατισμὸ, καθοδηγώντας τὴν ὀργάνωση τῶν ἀστικῶν θεωρητικῶν ἰδεολογιῶν.» «Τελικὰ αὐτὴ ἡ φιλοσοφία, παρὰ τὸν μεταρρυθμισμὸ τῆς καὶ τὶς ἐκάστοτε προοδευτικὲς πολιτικὲς θέσεις τῶν φορέων τῆς, δὲν εἶναι τόσο ἀμοιρῆ τῆς ἀθλιότητος ποὺ θέλει νὰ μεταρρυθμίσει.»

Καὶ ὁ κριτικός μου μὲ τὸ ἀμείλικτο τοῦτο κατηγορητήριο καὶ ἐπικαλούμενος δύο θέσφατα δόγματα τοῦ ἐπαναστατικοῦ του κώδικα:

α. «Στὸ βάθος ὄλες αὐτὲς οἱ φιλοσοφίες ἔχουν ἕναν καὶ μόνον σκοπὸ: νὰ βγάλουν ἀπὸ μέσα τάχα ἀπὸ τὰ πορίσματα τῆς σύγχρονης ἐπιστήμης γιὰ τελικὸ συμπέρασμα τὴν ἀγαστοῦρα τοῦ παπᾶ. Τελευταία λέξη τῆς ἐπιστήμης τὸ: μακάριοι οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι (καὶ γενικὰ οἱ πτωχοὶ) αὐτῶν ἐστὶν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν» (Δ. Γληνός).

β. «Ἡ πρόσφατη φιλοσοφία εἶναι ὅσο πολιτικὴ ἦταν καὶ ἡ φιλοσοφία πρὶν ἀπὸ δυὸ χιλιάδες χρόνια. Τὰ ἀντιμαχόμενα μέρη εἶναι οὐσιαστικὰ... ὁ ὕλισμὸς καὶ ὁ ἰδεαλισμὸς» (Λένιν).

Καταγγέλλει τὴν «ἀθλιότητα» τῆς φιλοσοφίας μου. (Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ Marx ἀνάστρεψε τὸν τίτλο τοῦ ἔργου τοῦ Proudhon *Philosophie de la misère* καὶ ὀνόμασε μὲ δική του διατριβὴ *Misère de la philosophie*).

Ἄς σταματήσω ἐδῶ· περισσότερα δὲν χρειάζονται, νομίζω, γιὰ ν' ἀντιληφθεῖ ὁ ἀναγνώστης τὶς θεωρητικὲς καὶ τὶς πολιτικὲς παραμέτρους τοῦ κατηγορητηρίου. Γιὰ τὸν κριτικό μου οἱ φιλοσοφικὲς καὶ οἱ παιδαγωγικὲς ἰδέες μου, ὅπως καὶ κάθε φιλοσοφία καὶ παιδαγωγικὴ θεωρία ποὺ δὲν συντάσσεται μὲ τὸν «ἱστορικὸ ὕλισμό», εἶναι «ἰδεολογήματα» ἔξ ὀρισμοῦ ὑποπτα, γιὰτὶ εἴτε τὸ θέλει εἴτε δὲν τὸ θέλει ὁ ὀπαδός του, ἐκφράζουν τὶς ἐπιδιώξεις καὶ τὶς ἀδυναμίες τῆς «κυρίαρχης ἀστικῆς ἰδεολογίας», καὶ μόνον ὁ οἰκονομικὸς ντετερμινισμὸς (τύπου Marx) εἶναι ἡ «αὐστηρὴ ἐπιστήμη τοῦ κοινωνικοῦ». Τὸ γνωρίζω, καὶ ἐπομένως εὐκόλα τὸ ἀναγνωρίζω, αὐτὸ τὸ φραστικὸ ὕφος· δὲν εἶναι ὁ σοβαρὸς καὶ νηφάλιος ἐπιστημονικὸς λόγος, ἀλλὰ ἡ μαχητικὴ γλώσσα τοῦ πολιτικοῦ τράκτ μὲ τὴν καθιερωμένη στερεοτυπία τῆς. Ἐπιδέχεται ἀπάντηση; Ἀμφιβάλλω. Τὶ νὰ ἀπαντήσῃ ἕνας ἄνθρωπος τῆς ἡλικίας μου σ' ἕνα νέο (ὅπως εἰκάζω) λόγιο ποὺ ἐπέστρεψε

—πρόσφατα, φαίνεται— ἀπὸ ταξίδι σποῦδῶν τῆς «Ἑσπερίας», ἀφοῦ ἀνακάλυψε τὸν διαλεκτικὸ ὕλισμό καὶ τὴν ψυχανάλυση; Ὅτι ἡ πνευματικὴ ἰστορία τοῦ κόσμου δὲν ἄρχισε μὲ τὸν Marx οὔτε τελειώνει μὲ τὸν Freud; Οἱ ἴδιοι θὰ ἔσκιζαν τὰ ἱμάτιά τους ἂν τὸν ἄκουγαν νὰ τοὺς μυθοποιεῖ. Ἀπὸ μέρους μου ὁμολογῶ ὅτι ὕστερ' ἀπὸ τὶς φοβερὲς ζυμώσεις, τὶς θεωρητικὲς καὶ τὶς πολιτικὲς, τῆς τελευταίας πεντηκονταετίας σὲ παγκόσμια κλίμακα, τὶς ἀναθεωρήσεις καὶ τὶς ἀνακατατάξεις ποὺ οἱ ἐμπειρίες αὐτὲς ἐπέβαλαν στὸν κώδικα καὶ στὴν τακτικὴ τῆς ἐπαναστατικῆς ἰδεολογίας (φωτεινὸ παράδειγμα τὸ τελευταῖο βιβλίο ἑνὸς βαθυστόχαστου Ἑλληνα, τοῦ Κορηλίου Καστοριάδη, ποὺ θῆτεψε στὸν Μαρξισμὸ καὶ τὸν μελέτησε ὅσο ἐλάχιστοι ὁμοῦδεάτες: *L'institution imaginaire de la société*, Παρίσι 1975) περιμένα ὅτι οἱ νέοι λόγιοι, ὅσοι ἔχουν αὐτὸ τὸν πνευματικὸ προσανατολισμὸ, θὰ ἔδειχναν στὶς σκέψεις καὶ στὰ γραπτά τους περισσότερη ἀνεξαρτησία, καὶ ἰδίως λιγότερη ἀδιαλλαξία. Δὲν τὴ βλέπω. Ἡ θεωρητικὴ Ἀστυνομία τῆς ἄκρας Ἀριστερᾶς ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἀδυσώπητη ὅσο καὶ ἡ ἱερὴ Ἐξέταση τῆς ἄκρας Δεξιᾶς. Ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ μεμονωμένη περίπτωση ὅποτε θὰ βροῦμε τὴν ἐξήγησή της στοὺς γνωστοὺς στίχους τοῦ Pope (μεταφράζω πρόχειρα):

«Λίγη μάθησι εἶναι ἐπικίνδυνον πράγμα.
Ἡ τίνε βαθιά ἢ μὴν ἀγγίζεις τὴν Πιερίαν Πηγὴν.

Γιὰτὶ ἐπιπόλαια ρουφήγματα δηλητηριάζουν τὸ μυαλό,
ἐνῶ πύσιμον πλοῦσιον μᾶς ξαναφέρει στὰ σινγαλά μας».

